

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

11-12.

2003. május

A város és társadalma

Bácskai Vera, Beluszky Pál –
Győri Róbert, Marie-Madeleine
de Cevins, Germuska Pál,
Granasztói György, Kaposi
Zoltán, Tilcsik György,
Sonkoly Gábor és François
Walter tanulmányai

„A honorációrságért
meg kell dolgozni.”

Interjú Fallenbüchl Zoltánnal

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A Város és társadalma c. blokkunkat Czoch Gábor szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Teleki László Alapítvány, a Teleki László Intézet, az Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Műhely és a Baranya Megyei Levéltár támogatta.

A címlapon a pécsi lyceum. (A Baranya Megyei Levéltár gyűjteményéből.)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Címlapterv: Zátonyi Tibor
Szerkesztőség: ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.
(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12
korall@mailbox.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomás, kötés: PrinterArt Kkt.,
Felelős vezető: Némedi Jenő

ISSN 1586-2410

TARTALOM

	„A honorációságért meg kell dolgozni.” Interjú Fallenbüchl Zoltánnal	5
Fallenbüchl Zoltán:	A nyugdíj – kegytől a jogig (1600–1790)	30

A VÁROS ÉS TÁRSADALMA

Marie-Madeleine de Cevins:	A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban	47
Granasztói György:	Nagyszombat, 1579–1711 A város területe, mint elbeszélés	75
Bácskai Vera:	Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében	103
Tilcsik György:	Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége a reformkorban	111
Kaposi Zoltán:	A tradicionalizmustól a modern gazdaságig Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában 1690–1848	135
Sonkoly Gábor:	Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban	163
François Walter:	A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában	183
Beluszky Pál – Győri Róbert:	„A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés” Magyarország városhálózata a 20. század elején	199
Germuska Pál:	Ipari város, új város, szocialista város	239

KÖRKÉP

Tóth Árpád:	„Hatalom, tudás és társadalom a városban” Beszámoló az Európai Várostartörténészek Egyesületének edinburgh-i konferenciájáról	260
Nagy Balázs – Szende Katalin:	A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban Beszámoló a Közép-Európai Egyetemen tartott konferenciáról	264
Katona Csaba:	1945 utáni források az interneten – az ArchivNet	270

KÖNYVEK

Csiszolatlan gyémánt. Bél Mátyás életművéről három kiadvány kapcsán. Bél Mátyás: Zala vármegye leírása; Sopron vármegye leírása I.; Heves megye ismertetése 1730–1735. – Horváth Gergely Krisztián	273
Reisz T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése – Bak Borbála	288
Kis magyar várostörténet Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt – Sonkoly Gábor	294
Irinyi Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. – Gyáni Gábor	298
Polgárok, vállalkozók Nyugat-Magyarországon Szakál Gyula: Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás – Kaposi Zoltán	305
Az épületektől a várostörténetírásig Ferkai András: Buda építészete a két világháború között. Művészeti emlékek; Ferkai András (szerk.): Pest építészete a két világháború között – Lugosi András	311
Struktúra és városkép Tóth G. Péter (szerk.): A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában – Lengvári István	315
Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860. – Czoch Gábor	320
Karády Viktor – Kozma István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig – Nagy Imre Gábor	324
Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): Tér és történelem – Rácz Lajos	332
Szekeres András (szerk.): A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa – Kontler László	335
Lehet-e kétszer ugyanabba a folyóba lépni? Andorka Rudolf: Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok – Husz Ildikó	340
Szerzőink	347
Contents	349
Abstracts	351

„A honorációságért meg kell dolgozni”

Interjú Fallenbüchl Zoltánnal

□ *Arra szeretnénk kérni, hogy mesélj a családdról és arról is, hogy gyerekkori élményeid milyen motivációt jelentettek a szakterület választásánál!*

A szakterület választásnál a család nagyon erős motivációt jelentett, mert az apai, a Fallenbüchl-ág, igen régi osztrák értelmiségi család, messzire visszanyúlnak a gyökereink. Prominens név előttem Fallenbüchl Ferenc, aki a nagybátyám. Ő paptanár volt, a Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumnak az igazgatója, és egyháztörténettel foglalkozott. Különösen szerette az Ágoston-rendieket és a Rabváltó Trinitáriusokat. Hézagok érezte a magyar történetírásban a Rabváltó Trinitáriusok történetének megírását, akik – különösen a 17. század végén és a 18. század elején – jelentős szerepet játszottak Magyarországon a török fogságba esettek kiváltásában. A háború megszakította tevékenységét, szerencsére a háború után akadtak Hollandiában hasonló gondolkodású emberek és a további egyháztörténeti munkáit holland paptársaival együtt végezte. De ez csak az egyik, ami a történetírásban való szerepemet magyarázza.

Édesapám matematikatanár volt, gyakorló pedagógus, aki történetírással csak érintőleg foglalkozott; a nevelés történetével a 19. század elejétől. Az ő munkássága elsősorban gyakorlati volt, mert a magyar nőnevelés irányában tett nagyon sokat. Megalakította – miután a Prohászka Ottokár utcai polgári leányiskolának (ma: Papnevelde utca) volt az igazgatója – a praktikus leánynevelés iskoláját, a háztartási továbbképző tanfolyamot. Régóta foglalkoztatta e tanfolyam eszméje, melynek megvalósítása 1923-ban kezdődött, és amelyet 1937-ig, 60 éves koráig, amíg az iskola élén állott, vezetett. Tanított ő más is, például nemrégiben találtam meg a Fővárosi Levéltárban azt az engedélyezési okiratot, amivel megengedik számára, hogy a polgári iskolában rendkívüli óraszámban a francia nyelvet tanítsa. Ez 1899-ben történt; ő 1877-ben született, tehát akkor egész fiatal volt, 22 éves.

A pedagógia vonzása végigkísért engem is, volt is az életemben egy olyan időszak, amikor a pedagógiát élethivatásnak elfogadtam volna, ha bizonyos dolgok nem jönnek közbe.

Hadd említsem meg itt mindjárt az édesanyámat is, Ambrus Zoltán lányát. Ő is tanárnő volt. Édesanyám 1917-től a Práter utcai polgári leányiskolában tanított. Diplomáját az első világháború előtt szerezte, de amíg a fronton lévő férfiak helyettesítésére nem kellett a női munkaerő, addig nem került állásba, hanem egy elemi iskolában tanított. 1917-től kezdve azután itt volt a Práter utcában egészen az 1949–50-es tanév végéig, úgyhogy rendkívül nagy szerepe volt a kerület lányainak magyar irodalom és történelem tanításában. Ezt most nem azért mondom, hogy dicsérjem az édesanyámat, de ő olyan egyéniség volt, aki nem volt túl gyakori

a polgári iskolai vagy akár a gimnáziumi tanárnók között. Lelkesedéssel tanított, szerették a tanítványai. Nagyon jellemes, öntudatos feleségeket, anyákat és dolgozó nőket igyekezett nevelni, ami sikerült is neki, annyira, hogy 30 évvel az iskolából való távozása után is még jöttek a volt tanítványai.

A tanítás mellett édesanyám szépirodalommal is foglalkozott. Az első világháború előtti években novellákat írt, amelyekben a női egyenjogúságért, a kereső pályák megnyitásáért szállt síkra. Ezek most is megvannak még, őrzöm őket. A második világháború után írt egy nagy, négygenerációs családregrényt is, az „Egyetlen ház”-at, mely nem jelenhetett meg nyomtatásban politikai okokból.

Egy generációval továbbmenve – Ambrus Zoltánról, anyai nagyapámról nem beszélnék, mert ő minden irodalomtörténeti könyvben, legalább nagy vonalakban, benne van. De itt, az Ambrus családban, megint felbukkan egy újabb irodalmi véna. Tudniillik Ambrus Zoltán édesanyja, Spett Vilhelmina volt, akinek német eredetű őse Mária Terézia idején mint orvos került Magyarországra. Fia összeházasodott a Kovacsóczy családdal. Az irodalomtörténet behatóbb ismerői számára nem ismeretlen Kovacsóczy Mihály, a reformkor magyar újságírója és kiadója, aki Kossuthal is vitatkozott, és aki Ambrus Zoltánnak, az írónak öreg-nagybátyja, tehát a nagyanyjának a testvére.

Kovacsóczy Mihály apja, idősebb Kovacsóczy Mihály, Grassalkovich tisztartó volt. Felesége, Foltényi Mária, Egerben született, mert akkoriban ott volt a szolgálati helye Foltényi ősapámnak. Ennek a Foltényi ősapámnak a felesége Szombathelyi lány volt. Ez azért érdekes, mert a Szombathelyi család francia szolgálatban állt XV. Lajos idején, ők voltak a huszárság szervezői. Itt egy generációval visszafelé egy Polareczky lány bukkan fel, aki így nekem az egyik ősanym. Ő 1704-ben született Besztercebányán és 1780-ban halt meg a Tisza-melléki Poroszlón. Úgy lett francia nemes, hogy a fivérei XV. Lajos tisztjei voltak. Érdekes, hogy egy magyar lány, aki ki sem tette Magyarországról a lábát, francia grófnő lett, mert a XV. Lajos által adott diplomában benne van ő is.

Mindez azért lényeges, mert a francia orientáció, a francia kultúrkör mindvégig nagy hatással volt jelen a rokonságban. Annyira, hogy a családban – Polareczky, Foltényi, Szombathelyi, Kovacsóczy, Ambrus – mindenki tudott franciául. Így családi tradíció volt, hogy németül tudni *kellett*, franciául tudni *illett*. És ez azért sok mindent megmagyaráz az én érdeklődési körömből is. A második világháború alatti magatartásomat is nagyon érdekes módon befolyásolta ez a hármas kötődés, hogy a családban magyar, osztrák-német és francia, azaz három nyelv élt.

De nem az Ambrus-ág az egyetlen. Ugyanis anyai nagyanyám, Tormássy Gizella, aki egy délvidéki, bánáti dzsentrí családból származott, maga is író volt, az *Ország-Világ* című lapnak a munkatársa, de fordítóként is működött, francia nyelvből fordított. Lelkes magyar honleány volt, a „Hass, Alkoss, Gyarapíts!” jelzavait követő. Fiatalon, édesanyám születése után hunyt el.

□ *Mondhatjuk azt, hogy ezek a családi előképek és hagyományok már gyerekkorodban meghatározták az érdeklődési irányodat?*

Igen, ezek nagyon erősen befolyásoltak.

□ *A múltkor, amikor beszélgettünk, említetted, hogy ki miért választja azt a témát, amit egész életében kutat. Akkor azt mondtad, hogy ahol az ősök kézművesek, ott kézműves a profil. Nálad pedig azért a hivatalnokok, mert az ősök is azok voltak...*

Kutattam is őket.

□ *Néhány szóval tudjuk őket is érinteni?*

Az Ambrus család végig nemes, székely nemes, a Spettek württembergi bárók a hagyomány szerint, – a diploma nincs a birtokban, de a Spett családban köztudott volt. Az egyik Spett lovastiszt volt, aki azután orvos lett, az orvostudományt német földön tanulta ki, és mint katonarvos, részt vett az 1797-es nemesi felkelésben. Az Arad megyei felkelőknek ő volt az ezredorvosa, ami érdekes pályamódosítás. Értelmiségiek voltak tehát az ősök, ugyanakkor a nemességhez számítottunk. De annak a szegényebbik részéhez, ahhoz a réteghez, amelyiknek nem állt vagyon a háta mögött. Tehát meg kellett dolgoznia azért, hogy az egzisztenciáját fenntartsa és így, ha tőlem megkérdezi valaki, hogy én minek tartom magamat és a családomat, nemesnek vagy honoráciornak, akkor én a honoráciort valahogy kicsit többnek is érzem. Mert a nemesség az csak születés. A honorációságért meg kell dolgozni. Én ezt valahogy így érzem.

Az iskolákkal születésemtől fogva kapcsolatban állok, szüleim pedagógusok voltak, tehát számomra az iskola azt jelentette, hogy a hivatás, az érdeklődés – valljuk be – a megélhetési alap is. Úgyhogy nekem a marxisták kategorizálása, hogy ilyen osztály, olyan osztály, idegen volt mindig, mert én a családban azt láttam, hogy érdeklődés, vonzalom, hajlam, rokonérzés és kenyérkereset egyszerre volt jelen, ami nem választható ilyen vonalakkal szét.

Most jön a Fallenbüchl család. Fallenbüchl édesapámról mondtam, hogy ő pedagógus volt. A nagyapám ellenben mérnök volt a Duna Gőzhajózási Részvénytársaságnál. Az édesapám meg is mutatta nekem az egyik hajót diákkoromban, amit még a nagyapám szerkesztett.

Dédapám ugyancsak a Duna Gőzhajózási Társaságnál volt tisztviselő. Ausztriából jött, de a magyarok iránti szimpátiával. Egyébként a négy dédapám között három negyvennyolcas van, egyik Bécsben és kettő Magyarországon.

□ *Ő echte osztrák?*

Valódi osztrák, az egész Fallenbüchl család, végig a 16–15. századig, alsó-ausztriai. Nagyon sok különböző ág van, nagyon sok különböző foglalkozás, katonatisztek, közkatonák is, mert ha valaki nem volt nagyon gazdag, akkor valamihez kellett kezdenie, hivatalnokok, gazdasági hivatalnokok vagy katonák lettek. Egyikük az 1650-es években a bécsi császári kamara alatt volt a vámhivatal főnöke, az, ami Magyarországon a harmincados. Egy cikkemben benne van, hogy fölszólt annak az érdekében, hogy a soproni borokat Bécsben ne sújtsák akkora vámmal, hogy azok tovább mehessenek Csehországba. A magyar szimpátia ebben az osztrák családban már a 17. században kiugrik.

Apai nagyanyám pedig Steffula volt. A Steffula is régi császári hivatalnokifamília. A dédapám azonban magyar állami hivatalnok volt: Steffula János, benne

van a sematizmusokban is, ő volt az utolsó budai főharmincados. Akkor helyezték át a központi – osztrák – vámigazgatósághoz, amikor a harmincadügy megszűnt Magyarországon. Ahol most a Hilton szálló van, az volt valamikor a Kamarának az épülete, és ott volt a szolgálati lakása.

Aztán továbbmegy a családfa, s a Maÿer von Grafenegg-ek mint harmincadosok, aztán a Lang von Hannstadt-ok, akik selmecebányai bányatisztek is, a Steffula család vonalán jönnek be. Előbbiek a stájer határszélen működtek, utóbbiakat nagyon jellemzően, Selmecebánya jogi helyzete miatt, az osztrák nemesi lexikonban lehet megtalálni, s nem a magyarban. Ez az ág bányatisztviselő volt, s miután a bányatisztviselők rendszerint igen szoros házassági kapcsolatban álltak egymással, őket egészen a 17. század végéig lehet követni anyakönyvileg, – itt is van hivatalnoki beütés!

□ *Mesélj az iskoláidról!*

Számomra az iskola – amit a továbbiakban először a Cukor utcai elemi iskola képviselt – nagyon érdekes volt. A Cukor utcai elemi nem tükrözte az országos átlagot, mert általában jómódú fiúk jártak oda, de területi alapon egészült ki, így az osztályban nagyon szegény gyerekek is voltak, akiknek az ember időnként lelkiismereti okokból odaadta a tízórait. Más részről viszont egyfajta nyitottságot is láttam a világ felé, mert ebben az iskolában nagyon keveset számított az, hogy ki honnan jött. Az üvegajtó túlsó oldalán kezdődött az édesapám igazgatása alatt álló polgári iskola. Nekem úgy kellett viselkednem, hogy senkivel se éreztessem azt, hogy az édesapám a másik iskola igazgatója. Ez lelkekre volt kötve.

□ *Ezt elsős korodban megmondták?*

Elsős koromban megmondták. Elsős koromban megértettem, édesapámnak egyszer-kétszer kellett csak mondania, és megértettem.

□ *Az elemiben, majd a gimnáziumban a szegényebb meg gazdagabb koordinátákon túl megjelent-e valamiféle keresztény–zsidó ellentét?*

Ez soha nem volt szempont, diákok voltunk, együtt jártunk, ugyanazok voltak az órák, ugyanazok a tanítók. Ebből a szempontból később a piaristáknál is nagyon toleráns szellem volt. Csak jót mondhatok róluk. És ha a kötelező levante-intézmény nem jön be, akkor soha nem derül ki, hogy ki milyen eredetű, vagy kinek mi a politikai beállítottsága.

Az életutamnak a következő fázisa 1934, amikor gimnáziumba kerültem, de itt két dolgot még szeretnék megemlíteni. Mindig Gödöllőn nyaraltunk, az Ambros családnak volt ott egy düledező kis háza, de miért érdekes ez?

Gödöllőn volt 1933-ban a Jamboree. Akkor még nem voltam „farkaskölyök”, később léptem be, de a Jamboree-n nézőként részt vettem és nagyon-nagyon figyeltem mindent. Igen jól emlékszem ezekre. A ’33-as Jamboree-n német cserkészek is részt vettek. Be voltak már jelentve, de Hitler, aki nem szerette a nemzetközi szervezeteket, azonnal feloszlatta a cserkészetet, holott nagyszabású cserkészélet volt Németországban. A nemzetek felvonulása az arénában rám rendkívül mély hatást gyakorolt. Minden nemzetnek felvonult a csapata, minden ország előtt egy cserkészfiú vitte a nemzet zászlaját és két fiú a vállán a táblát, amire

rá volt írva az ország neve. És az, hogy a német cserkészek közül egy vitte a zászlót, az országot jelző táblánál pedig a német cserkésznek egy magyar cserkészfiú segített, mert mindössze két emigráns német cserkész jött el a Jamboree-ra, az bennem azonnal úgy értelmeződött, hogy itt valami nagyon nagy baj van. A németek igen sokan vannak, ez nagy nemzet és nem telik, csak két cserkészre! Hitlerrel szemben való ellenérzésem ettől az időponttól datálódott.

Azután 1933-ban Mariazellben voltunk zárándokúton a nyári vakációban, és a templomba eljött, akkor búcsú lévén, Dolfuss kancellár is. Ott álltunk – nem volt ez megszervezve, csak összeverődünk, akik templomba akartunk menni szentmisére –, Dolfuss is megjelent, mindenki jubilált, őt éltette. Összehasonlítást tehettem az osztrákok államfője és a magyar Horthy Miklós között. Horthyt láttam lóháton integetni minden évben – nem volt bennem semmi ellenérzés Horthyval szemben, de ezt ma úgy fogalmazom meg, Horthyt tisztelni lehetett, Dolfusst szeretni is. És amikor a házuk újjáépült '34-ben Gödöllőn, az egyik első hír, amivel édesanyám reggel bejön hozzám, hogy Dolfuss kancellárt megölték. Az volt az a bizonyos merénylet. Hát én annak napokig betege voltam.

Nos, elkövetkezett 1938 és egyszerre fölvetődött az Anschluss kérdése. Nekem senki nem mondta, a szüleim sem mondták, de úgy éreztem, hogy itt most végzetes valami jön és az Anschluss napján kitűztem egy fekete szalagot és úgy mentem az iskolába. És azt kérdezik tőlem az osztálytársaim, „Kit gyászolsz?” Erre, mintha felnőttem volna, azt mondtam: „A független Ausztriát.” Amire aztán nagy nevetés: „De ez jó nekünk, itt vannak a németek a szomszédban!” Nem voltam ettől elbűvölve, mert már tudtam, hogy ebből most előbb vagy utóbb háború lesz vagy lehet. Mivel Ausztriából jöttek az őseim, ez a kettős kötődés nálam megvan és ezt nagyon meg tudom érteni másoknál is.

□ *Milyen hatások értek még a gimnáziumban, milyen volt a piarista gimnázium?*

A latintanárom egyszersmind a franciatanárom is volt, aki azt mondta nekem érettségi után, vagy közvetlen érettségi előtt: „Ne hagyj abba a franciát, mert neked már majdnem semmi nem kell ahhoz, hogy perfekt legyél a francia nyelvben!” Tudniillik a francia leckét mindig a saját szavaimmal mondtam el, míg a többiek betanulták. Ő mindig animált, hogy tartsd meg azt a jó érzést, azt a piarista érzést, mondta, ami a mi iskolánkat más iskoláktól megkülönbözteti!

□ *A piarista szellemiség egy létező különbséget takart? Antall József kapcsán például elég nagy visszhangot kapott, hogy „mi, mint egykori piaristák”...*

Mindannyian katolikusok voltunk, de volt egy ilyen szellemi vezető társaság, amihez hozzá tartozott a vallásgyakorlás, az emberszeretet, a hazafiság; egy komplexum volt, amihez hasonlókat nem tudok ma mondani, mert sajnos a világ már nagyon megváltozott. A piaristákról csak jót mondhatok és az ottani nevelésemet nagyon jónak tartottam, egyetlen baj volt csak, hogy a végén behozták a kötelező levétét. Ezt azonban nem a piaristák hozták be. Sőt, ők maguk is viszolyogtak tőle.

Azután elérkezett a '42-es esztendő, leérettségiztem. Nagyjából már 1933-ban eldőlt, hogy valami olyan pályát akarok választani, ami a történettudománnyal kapcsolatban van. A pályaválasztás Bécsben 1933-ban dőlt el a Kunsthis-

torisches Museum megtekintésekor. Bécsben a Collegium Hungaricumban laktunk, mert szüleim pedagógusok voltak és nyáron a diákszobákat kiutalták nekünk. Sok könyvélmény is köt oda, a döntő momentum mégis az volt, hogy Bécsben valahogy úgy éreztem, ott egy kis magyar sziget van. Ez is, meg az egykori kancellária épülete, ami akkor már szövetségi intézmény volt, az állami levéltár épülete, ezekben én akkor éreztem a történelmiséget, a magyar múltat. A Stefanskirchében is ott voltak a magyar relikviák. Úgy éreztem, hogy nekem valahol a történelem körül van a helyem és innen van az indítás. Ettől kezdve a gimnáziumon keresztül is végigvonul ez. Vasárnaponként az alsó négy osztálynak a diákmiséje fél kilenckor volt, ami fél tizenegy körül befejeződött. Ebédelni két óra körül ebédeltünk, s a köztes idő drága szüleim által engedélyezett szabad idő volt számomra, ha múzeumot akartam látogatni. Abban az időben a múzeumok vasárnap mindenkinek ingyen voltak nyitva. Állandó látogatója voltam a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek, csakúgy az Iparművészeti Múzeumnak, de volt olyan is, hogy a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumba mentem, vagy az Ernst Múzeumba, ami a Jókai téren volt. Olyan is volt, hogy a Parlamenti Múzeumot néztem meg. Szóval a múzeumlátogatás roppantul foglalkoztatott, és már a gimnáziumban ezzel a gondolattal foglalkoztam, egyetlen dolog tartott csak vissza: tudniillik hogyan fogok elhelyezkedni, mert szüleim idősek, és hamar rá vagyok utalva a kenyérkeresetre. Tehát egy olyan pálya volna jó, amin hamar kereshetek, de előtte az egyetemem mindenképpen el kell végeznem, annál hamarabb nem megy.

☐ *De az ugye természetes volt, hogy egyetemre mentél?*

A szüleimnek is diplomás státusa volt. Édesapám, bár polgári iskolai igazgató volt, egyetemem végzett. Édesanyám polgári iskolai tanárképző főiskolát végzett, tehát ő is diplomás volt. Világos volt, hogy ha most elmegyek érettségi után valahova egy kis irodai munkára, az nem biztosítja ugyanazt a szociális státust a számomra. A szociális státus alatt én nagyon sok mindent értettem. Érdekes módon nem azt, hogy én ki vagyok, hanem azt, hogy fenn tudjam tartani a lakást, ezt a lakást különösen. Nem volt olcsó lakás.

Summa summarum, ebben az időben az lett volna számomra a legrealisabb, hogy egy múzeumhoz kerüljek.

☐ *Annyit lehetett tudni a dologról, hogy itt anyagilag rosszul jár az ember?*

Azt nem lehetett tudni, azt egy gyerek nem tudta. De én tudtam, hogy a szüleim idősek. És mi történik, hogyha félárvaságra, vagy esetleg árvaságra jutok?

☐ *Szüleid mennyire voltak idősek?*

Édesapám 48 éves volt, mikor megházasodott, tehát 49 éves, amikor én születtem. Édesanyám 36 éves volt, amikor férjhez ment, mert addig főleg – különösen a nagyapám második feleségének halála után – egyedül az ő keresetére lehetett számítani. Éreztem, hogy nekem itt minél hamarabb keresnem kell. S azon gondolkodtam, hogy tanár legyek – tulajdonképpen ahhoz is volt kedvem, előadni, de történelmet előadni, olyasmit, ami foglalkoztatja a fantáziámat. A földrajzot is szerettem a középiskolában. Kevésbé szerettem a nyelvtant és a matematikát. Szerény édesapám, matematikatanár, sokat kínlódott velem.

Summa summarum, csak azt akarom mondani, hogy a középiskola szép időszak volt, azután jött az egyetem. Akkor már nagyon kellett igyekezni.

☐ *Félreértettem, azt hittem, hogy már középiskolában is érezted ezt a súlyt.*

Már akkor is éreztem, hogy sietni kell, hogy a szüleimet tehermentesítsem. Az egyetemen igyekeztem minél többet kollokválni, mert ha az embernek jelesek voltak a kollokviumai, akkor tandíjkezdvényt kapott. Hát én is igyekeztem...

☐ *Az nem fenyegetett, hogyha nem tanulsz, akkor behívják katonának?*

Az egyetemi hallgatókat még a Horthy-éra felmentette a tanulmányaik tartamára. Csak 1944-ben, a Sztójay-kormány alatt jött egy olyan rendelet, hogy aki a tanulmányainak nem tett eleget, nem vizsgázott le, vagy nem elégséges eredménnyel, azt behívják katonának.

☐ *Hogyan nézett ki ekkor a bölcsészkar rendszer?*

A bölcsészkar rendszer az volt, hogy az ember érettségi után beiratkozott, egy nyomtatott füzet alapján felvette azokat a kollégiumokat, amelyek érdekelték és amelyeket a tanárképző intézet előírt a számára. Ugyanis voltak olyan emberek, mint például Dümmerth Dezső, aki megkockáztatta, hogy ő szabad bölcsész lesz, és kizárólag azokat a kollégiumokat vette fel, amelyek érdekelték.

Szóval a tanárképző előírt bizonyos tantárgyakat, ha az ember tanár akart lenni.

☐ *Az abból fakadó feszültséget, hogy egyfelől meg kellett felelni a színvonalnak, másrészt egyfajta egzisztenciális nyomás is nehezedett Rád, miként oldottad fel?*

Úgy, hogy lehetőleg minél hamarabb levizsgázzak, aminek volt egy olyan hátulütője, hogy akkor behívják katonának. Az nem állt az ember érdekében, hogy ha már kész, ott áll a diplomájával, a Magyar Királyi Honvédség meg nyomban ráteszi a kezét. De az sem állt érdekemben, hogy itt maradjak diploma nélkül. Csak előre volt: elvégezni, minél hamarabb.

Édesapám ekkor már nyugállományú igazgató volt, nem mondom, elég szép nyugdíjat kapott. Mellékesen megjegyzem, mert általában nem közismert, és mindig azt mondják, hogy a Horthy-rendszer ilyen volt meg olyan volt, de nekem megvannak az édesapám háború alatti, majd az infláció alatti nyugdíjszelvényei, melyeket beragasztottam egy füzetbe. Holtom után megkapja az Országos Széchényi Könyvtár vagy az Magyar Országos Levéltár, mint dokumentumot. Egyértelműen látni lehet, hogy a nyugdíjasoknak akkor is korrigálták a nyugdíját. Tehát az édesapám 600 pengővel ment nyugdíjba, ami akkor fővárosi, pedagógiai vonatkozásban elég sok volt, és ezt egy fél év után már 20 pengővel emelték, egy háromnegyed év után drágasági pótlék címén megint 20 pengővel emelték, tehát ahogy mentek fel az árak, a nyugdíjak úgy tartották értéküket. Így akármit mondanak a Horthy-rendszerre, de értékállóság volt. Nem akarok rosszmájú lenni, de jelenben ez nincs így, és a jövőre ma nem jósolható ez sem.

De térjünk vissza az egyetemhez! Amikor én bekerültem az egyetemre, gyönyörűség volt számomra, hogy itt nincs kötött órarend, ami óriási könnyebbség volt a gimnáziumhoz képest. Itt ülni kellett, hallgatni, jegyzetelni és a félév végén kollokválni.

□ *És a történelem szakon vagy akiket a történelem tanszékekhez lehet kötni, kik voltak a sztár-előadók?*

Voltak – ma úgy mondhatnánk – „sztárelőadók”, akik tényleg országos nevek voltak a történettudományban. Sok könyvvel és sok előadással. Ilyen volt például Szekfű Gyula, aki akkoriban nagyon előtérben volt, politikailag is. Szekfű mellett ugyanakkor ma ritkán emlegetik, de igen nagy tudós volt Mályusz Elemér. Kettőjük intézete egymás mellett volt, és én mindkettőjüket hallgattam. Mályusz jobboldali ember volt. Nem egészen szélsőjobboldali, mint mondták rá, ő magyar nacionalista volt, aki nem szerette, hogy a Felvidék Csehszlovákiához, illetve akkor Szlovákiához tartozik, nem szerette, hogy Erdély Romániához tartozik, s ennek időnként hangot is adott. De hogy például embercsoportok vagy nemzetek ellen agitált volna, ilyet én nem hallottam Mályusz szájából.

□ *Azok a dolgok, amiket ma például a historiográfia szét szokott szedni iskolákra, hogy Mályusz egyenlő a népiségtörténettel, Szekfű az szellemtörténet, Domanovszky pedig gazdaságtörténet, ezek ténylegesen megfogható különbségek voltak, vagy csak az utókor hegyezi ki a különbségeket ennyire?*

Az utókor hegyezi ki elsősorban, mert ezek a diszciplínák inkább azt jelezték, hogy az illetőnek kik voltak az elődei és a mesterei. Nem azt, hogy ő így vagy úgy ad elő, hanem hogy kik voltak a mesterei. Domanovszkynál például tudott dolog volt, hogy neki Karl Lamprecht volt a mestere, idézte is sokszor...

□ *Hajnalnak is... Lipcsében...*

Hajnalnak is, de Hajnal általában rengeteg nevet sorolt föl és sosem állított föl rangsort. Már mint a hatások tekintetében. A francia Seignobos-t emlegette kicsit többször, mint a többieket, de ezen kívül rengeteg nevet sorolt föl. Sok nevet említett, olyanokat is, amelyek egészen frissek voltak akkoriban.

Olyan tanáraink voltak, hogy egész egyszerűen le kellett a kalapot venni előttük. Mályusz népiségtörténete abban kulminált, hogy ő *Pest-Buda és Óbuda a középkorban* című kollégiumában emlegette, hogy voltak német polgárok, magyar polgárok, olasz polgárok és ezek mindegyike milyen jelentőségben járult hozzá Buda városnak a késő középkori történetéhez. Szegény folytatta volna, ha '45-ben valaki ki nem tőrja rögtön, állítólag egy bizonyos „marxista”, akinek az ambíciója nagyobb volt, mint a tárgyi tudása, de történetesen a középkorral foglalkozott. Kitúrták Mályuszt és hajszát indítottak ellene. Aztán később egyesek fölhasználták az adatgyűjtését, bőségesen kiaknázták a maguk neve alatt, – nem akarok nevet mondani, mert bár az illető már nem él, nagyon kihasználta Mályusz idős korát, bizonytalan társadalmi helyzetét, diszkrimináltságát is, és a bőségszaruból bőségesen merített magának.

□ *És akkor Te valamennyiüket végigjártad és megismerted...*

Akit csak lehetett, hallgattam. Az első évben ez még lehetséges volt. Másodéven már le kellett magát kötnie az embernek szemináriumra. Én nagyon-nagyon ingadoztam, mert Domanovszky is érdekelt, ott két kitűnő magántanár volt, azután hosszas lelki tusa után, mert Mályusz is meg Szekfű érdekelt, én Szekfű mellett kötöttem ki.

Szekfűnél magasak voltak a követelmények. Az első kérdés az volt, hogy „Milyen nyelvet beszél, Kolléga Úr?” Szekfű mindig kimért volt és rendkívül udvarias. Hát megmondtam, hogy németet meg franciát. „Jó, akkor abba a kollégiumba kerül, amin Montesquieu-t fogunk olvasni.”

☐ *Maga osztotta be a diákokat, hogy kit hova tart alkalmasnak?*

Igen.

☐ *És amikor Szekfű beosztott Téged a Montesquieu-szemináriumba, akkor jogosult lettél arra, hogy...*

...akkor jogosult lettem arra, hogy a szeminárium ülésein részt vegyek és a lekékről, amelyeket Szekfű föl adott, például egy részt a *Perzsa levelekből* vagy *A törvények szelleméről*, referálhatok a legközelebbi ülésen.

☐ *Hogy nézett ki akkor egy tanszék? A tanszékvezetőnek...*

...volt egy irodája, egy íróasztala, egy könyvespolca, még egy szekrénye is, ahol az iratait tartotta. Bent nem aludt, egyik professzorról sem hallottam soha, hogy bent aludt volna, pláne, hogy valamely kolléganővel, az elképzelhetetlen volt! Emellett pedig volt az intézet, melynek falain körben végig könyvek voltak szépen sorba rakva, beszámozva. A könyvek katalógusát és a könyvtárat egy hölgy, vagy egy ifjú, megbízott könyvtárosi minőségben gondozta, – amihez vagy járt tiszteletdíj, vagy nem. A tanszéki könyvtárosság egyben valamiféle próba is volt.

☐ *És milyen volt egy szemináriumi óra?*

Az asztalfőn ült a professzor, körülötte pedig félkörben ültünk. Emlékszem, volt közöttünk egy férjes asszony, akit úgy hívtak, hogy doktor Sárosiné. Szekfű, amikor ezeket a szemináriumi órákat tartotta és őt feleltette – mert feleltette az embert –, akkor mindig úgy szólította meg, hogy „Doktor Sárosiné Nagyságos Asszony!”. – Így szólította, roppant udvariasan ment minden.

A szeminárium nagyon kellemes légkörű volt, de tudni kellett. Volt olyan például közöttünk, aki nem tudott franciául. Egyáltalán nem tudott nyelveket. Azt mondta Szekfű professzor: „Kolléga Úr! Van szótár, van Egyetemi Könyvtár, tessék elővenni a szöveget, tessék elővenni a szótárt és mint a középiskolában, óráról órára készülni! Nem szükséges a nyelvnek szóban és írásban való teljes ismerete, de a szemináriumon, bizony-bizony” – ezt mindig hozzátette – „a szemináriumon bizony felelni kell!” Ilyen volt. Más professzoroknál is ugyanígy ment minden. Tehát Mályusz például a *Budai jogkönyvet* elolvastatta úgy, hogy azt mondta: „Kérem Kolléga Úr a 15. törvénycikk második bekezdésében lévő törvényanyagból legyen olyan kedves magyarázza meg”, hogy ez és ez a kifejezés mit jelent. Régiségtan volt, de a javából. Ezt tudni kellett. Ha valaki Mályusz szemináriumára járt, – emiatt nagyon sok ellensége is volt – nagyon keményen megkövetelte, különösen a *Budai jogkönyvet* és a források ismeretét általában.

☐ *És hogyan lett ebből diplomamunka?*

Diplomamunka úgy lett, hogy az ember 1-2-3 évig járt a professzor úr szemináriumaiba, majd az utolsó év elején be kellett jelentenie, hogy „Professzor Úr kérem, én szeretnék Professzor úrnál szakdolgozatot csinálni.” Mire a professzor úr vagy azt mondta, hogy „Helyes, rendben van”, vagy azt mondta, hogy „Sajnos olyan

nagy számú a jelentkező” – vagy valamilyen udvarias formulát –, „hogy nem tudom elfogadni, tessék talán próbálkozni X tanár úrnál. Ott még bővebben van alkalom.” Nálam a Szekfűnél való szakdolgozatot az tette lehetetlenné, hogy ’45-ben Szekfű moszkvai nagykövet lett, ennek következtében minden fejre állt és a tanítványok kénytelenek voltak máshoz menni, mert Szekfű azt mondta, hogy ő nem jön haza azért, hogy levizsgáztassa a hallgatókat, neki fontosabb diplomáciai feladatai vannak...

□ *Ezt nem éreztétek cserbenhagyásnak?*

Volt, aki cserbenhagyásnak érezte, én nem. Megmondom, miért. Én már a harmadik évben, sőt talán már a második évben – bár szemináriumban ott voltam Szekfűnél – átpártoltam Hajnalhoz, akihez viszont nem nagyon ment senki, mert azt mondták róla, hogy nagyon szigorú és az elméleti szociológiát nagyon jól kell tudni. Nekem pedig az elméleti szociológia akkoriban még, hogy ne mondjam, kínai volt, meglehetősen távoli diszciplína. Azt mondtam, nincs más megoldás, nincs Szekfű, meg talán jobban is szeretem ezt a tanárt, ezt a rendkívül ráncos arcú és végtelenül udvarias, kedves, de egyáltalán nem leereszkedő embert, mert Hajnal nem leereszkedő volt, hanem barátságos. Azt mondtam, hogy Horthyt tisztelni lehetett, Dolfusst szeretni. Itt ugyanígy megvolt ez a különbség: Szekfűt tisztelni lehetett, Hajnalt szeretni.

□ *Szekfűről még egyetlenegy kérdést. Tulajdonképpen nekem soha nem nagyon fért a fejembe, hogy végül is mit keresett ő Moszkvában?*

Valaki kellett erre a posztra, és abban az időben még kisgazdapárti kormányzás volt Magyarországon. Szekfű Dümmerthnek vallomást tett, amit Dümmerth leírt. Dümmerth iratait proponáltam, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára vegye meg, egy részét meg is vette, hogy ezt megvette-e, vagy erre az Egyetemi Könyvtár tette rá a kezét – mert Dümmerth az Egyetemi Könyvtárnál működött –, nem tudom. Bizonytalan előttem a sorsa; de tény, hogy Dümmerth lejegyezte Szekfű utolsó vallomását. Ezt tőle magától tudom. Szekfű azt mondta, hogy „Ha nem én megyek, hanem egy kommunista ül oda be, akkor az Magyarországnak sokkal rosszabb, mert az a béketárgyalásokon ki fogja szolgáltatni az országot.” Úgy gondolta, hogy nagy tárgyi tudásával bizonyos dolgokat ki fog védeni. Hogy aztán ebből mi és hogyan igaz, azt nem tudom, de tény az, hogy ő tudta, hogy ha egy Molnár Erik-zsánerű ember ül oda, vagy egy Andics Erzsébet... Azt hiszem, ezt akarta ő megelőzni, olyannyira, hogy Moszkvából nem is nagyon jött haza, azt hiszem, csak egy-két napra, aztán megint visszament. Majd megírta a *Forradalom után*, amit nem lett volna szabad megírnia az én véleményem szerint.

□ *A Te olvasatodban mi annak a motívuma?*

Annak az a motívuma, hogy mi, magyar középosztály – értsd: értelmiség – akkor már ez volt a nevünk – kompromitálódunk, ezért le kell lépniünk, vagy teljesen meg kell változnunk. Kizárólag a népből jövő embereknek kell átvenni a vezetést, akik soha semmiképp nem rúgtak labdába, mert csak úgy tudunk beleilleszkedni a Szovjetunió által indukált forradalomba. Ez is volt a címe: *Forradalom után*.

Emiatt sokan úgy érezték, hogy útilaput kötöttek a talpukra, például egyik kolléganőm, amikor ezt meghallotta, sürgősen férjhez ment egy angol tiszthez és eltávozott.

□ *De Szekfű ezt miért írhatta? Ez az öregkori nyugalom biztosítéka?*

Ez elsősorban az öregkori nyugalom biztosítéka. Úgyhogy azt hiszem, azért írta meg a *Forradalom utánt*. Kicsit olyan egzisztenciabiztosítás is volt.

□ *Térjünk vissza Hajnalhoz! Hajnalra azt mondják, hogy nem volt jó előadó.*

Nem is volt jó előadó, én is úgy látom. Lassan, vontatottan beszélt, de ennek megvolt az az előnye, hogy az ember le tudta jegyezni az előadásait. Nagyon érdekesen tudott beszélni. Visszament az emberiség őskorába és onnan kezdve fejtette ki szociológiai alapelveit. Például a *haladás* témakörénél egy költő – kortárs – azt mondta, „Honnan tudom megállapítani, Professzor Úr, hogy egyáltalán van haladás?” Mire Hajnal: „Kérem Kolléga Úr, vegyünk egy egyszerű példát. Honnan tudom azt, hogy például a nagypapám nem volt kutya?” Elneveltük magunkat, majd azt mondta, hogy az emberiségnek feltehetően volt egy olyan periódusa, amikor az emberek magukat a kutyától származtatták. A kutya volt a totem. A totemállat. „Ezen azért túl vagyunk, és azt hiszem – mondta Hajnal kicsit ironikusan – talán ma már nem sok olyan ember van, aki magát a kutyától származtatja, bár – tette hozzá ironikus mosollyal – némelyek azért a viselkedésükben olyan vonásokat árulnak el, minthogyha ez a felfogás ma is érvényes lenne.”

Így tudott előadni Hajnal, de mindezt lassan, le lehetett jegyezni. Humorosan tudott előadni, elevenen, színesen, bizony előfordult, hogy megtapsoltuk az óra végén. Amit általában nagyon kevés tanárral csináltunk meg. De Hajnalt, akinek nem volt sok hallgatója – 10–15 fő lehetett –, bizony nemegyszer megtapsoltuk.

□ *Kik azok a hallgatótársak, akik tudományos pályán maradtak?*

Azt tudom, hogy Windisch Éva néha ott volt Hajnal óráin. Rá emlékszem, tudományos pályán maradt. Hallgatta, kollokvált, de nem vizsgázott nála. Az arcokra emlékszem, de a nevek már nem. Nem vagyok benne egész biztos, mert az arc megváltozik negyven esztendő alatt, de Lukács János [John Lukacs] talán szintén őhozá járt.

□ *És miként nézett ki a szakdolgozat megírása?*

Először a szakdolgozatot kellett megírni a tanárképző miatt, amit vagy elfogadtak disszertációnak, vagy nem. A „szabad bölcsész”-eknek ellenben nem kellett semmit sem csinálni, ők az abszolutóriummal lezárták tanulmányaikat és kész. Viszont, ha a szabad bölcsész múzeumi, könyvtári, vagy levéltári állást akart, akkor le kellett doktorálnia, amit törvény írt elő. A doktori szigorlat nem volt könnyű, mert görögből is le kellett érettségizni hozzá. Doktori szigorlat és két vagy három nyelv szóban és írásban való ismerete, a források felhasználásának szintjéig. Ez eléggé nehéz conditio sine qua non volt.

Ha valaki a tanári oklevelet is megszerezte, az előny volt, mert akkor az ember két diplomára hivatkozhatott. Tanári oklevéllel egy közgyűjteménynél úgynevezett beosztott tanár lehetett az ember. A Széchényi Könyvtárban az 1950 előttiék közül két olyanról tudok, akinek nem volt doktori oklevele.

□ *És mi volt a fokozat megszerzésének menete?*

A cím megszerzése két lépcsőből állt. Az első dolog volt a doktori disszertáció, ez írásos munka volt, amit írásban kellett beadni. Ennek meg kellett ütnie egy bizonyos színvonalat, úgy, hogy a professzor elfogadja. Ezt követte a szóbeli doktori szigorlat, aminek volt egy főtárgya és két melléktárgya, hasonló tárgykörből. E háromnak egyesítették az érdemjegyeit, a főtárgyi kettőt számított, a másik kettő egyet-egyet. A szigorlat után a jelölt várhatott egy-két órát, esetleg hármat is, azután behívták és közölték vele szigorlatának az eredményét. Az eredményhirdetés után pár napra kapta meg az ember az oklevelét és doktori esküt tett.

Nos, hogy volt nálam mindez Hajnallal? 1944 nyarán, hogy idegességemet levezzem, mert a katonai behívó azért, a mentesség ellenére, állandóan a fejem fölött függött, elkezdtem egy disszertációféleséget, vagy szakdolgozatot készíteni, amely szakdolgozatnak az volt a címe, hogy *Az európai népek gyarmatosításának múltja, jelene és jövője*. Ezt 1945 végén elvittem Hajnalhoz minősítésre, vajon jó lenne-e szakdolgozatnak. Hajnal végigolvasta, és azt mondta, „Kolléga Úr, ez kitűnő! Ezt szakdolgozatnak, így ahogy van, azonnal elfogadom, a jövőjét egyelőre hagyjuk ki.” Erre mondtam, hogy „Esetleg lehetne valami doktori – ugye vérszemet kap az ember – disszertáció is belőle?” Hajnal azt válaszolta, hogy ezt a témát már eléggé feldolgozták nyugaton, többnyire ugyan egy-egy nemzetnek a gyarmatosításáról, de nem így, en bloc a gyarmatosításról, és azt javasolta, hogy vegyem ki ennek egy részletét, és írjam meg a gyarmati településformák szociológiáját. Így írtam ebből, valamint újabb kutatásokból a farm és tanyatelepülés összehasonlítását, ami tehát az ő ötlete volt. Utána csak ezzel foglalkoztam hónapokig és végül – meglett! S akkor Hajnal elolvasta, majd azt mondta: „Nagyon jó, kitűnő! Kolléga Úr én ezt disszertációnak elfogadom!”

□ *És a konzultációk?*

Kétszer konzultáltunk, de azt mondta, hogy ez a téma annyira újszerű, a magyar tanya-település és a germán, az angolszász, észak-európai farmtelepülés összehasonlítása ebben a formában hiányzik, így ő ezt elfogadja, s akkor felkészültem a szigorlatra. 1946 decemberében, három hónappal az infláció megszűnte után, amikor az ember már megtalpalt cipőben mehetett a bizottság elé, akkor főtárgyából levizsgáztattott. A kérdés ugyanez volt, a farm- és a tanyatelepülést hogyan látom, milyen a magyar szórványtelepülés, mert a tanya lényegében többgenerációs szórványtelepülés.

Az első melléktárgy Domanovszky volt. Domanovszky Sándor mindig jóindulatúan nézett, mosolygott, kedves ember volt, de szigorú. Ha jól emlékszem, ő azt kérdezte tőlem, hogy a középkori szórványtelepülések hogyan viszonyulnak a farm- és a tanyatelepüléshez? Azután pedig jött a második melléktárgy Mendöl Tiborral. Mendöl műveit olvastam, ami elég is volt. Ezen kívül mást csak annyit kérdezett, hogy Mauritiusnak és Réunion szigetnek mennyi az évi középhőmérséklete, illetve hogy hol vannak még olyan gyarmatterületek, ahol a farm településforma évszázadok óta fennáll és ahol a gyarmatosítók maguk létesítették ezeket, tehát nem átvett településformák? Azután egy fél órát kint ültem a disszertációm eredményére várakozva, majd behívtak, mindenki felállt, édesapám is eljött,

édesanyámnak órája volt, nem tudott eljönni, a bizottság pedig kihirdette az eredményt, hogy Fallenbüchl Zoltán a mai napon a doktori szigorlat követelményeinek eleget tett, summa cum laude eredménnyel. Utána kezét fogtunk, Hajnal, Domanovszky, Mendöl sorrendben. Ez volt '46 decemberében. December 16-án megkaptam a doktori oklevelemet. Az ünnepélyes doktori esküt más karok hallgatóival tettük le.

Most, miután nyelvi ismereteim is megvoltak, reménységgel pályázhattam arra, hogy egy közgyűjteménynél alkalmazást nyerjek. 1947 januárjában Hajnal István javaslatára beadtam a kérvényemet a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, amit az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójához, Tolnai Gáborhoz továbbítottak. Állásom önkéntes gyakornoki állás volt. Az önkéntes gyakornokság annyit jelentett, hogy az ember nem állt jogviszonyban és nem kapott fizetést. De azért nem éhezett, mert a Hóman Bálint-féle Állástalan Diplomások Országos Bizottsága 150 kemény forint munkadíjat adott minden ilyen önkéntes gyakornoknak. Úgyhogy első pillanattól fogva fizetett ember voltam. De jogviszonyom még nem volt, csak az Országos Társadalombiztosítási Alap fogászati és betegségi kezelése járt. Akkor elkezdtem a pályafutásomat a Széchényi Könyvtárnál. Mint önkéntes gyakornokot, bemutatnak az összes osztályokon. Nem volt túlzottan nehéz, mert összesen hetvenen voltunk abban az időben. Nehéz volt viszont akkor a könyvtárnál státusba kerülni; korábban nyugdíjazás, elhalálozás, áthelyezés miatt lehetett az embernek kilátása egy állásra. Az áthelyezések azelőtt nagyon szépen mentek, mert a múzeumtól, illetve a Széchényi Könyvtártól nagyon sok ember egyetemi katedrára került, vagy ha adminisztratív hajlama volt, akkor a minisztériumba. De akkoriban pont fordított volt a viszony, igen kiváló színvonalú emberek jöttek, akik máshol nem kellettek. Szóval nem látszottak nagy remények, de a főigazgató valahogy kiügyeskedte, hogy a Széchényi Könyvtár kapjon két állást. Egy év múlva kineveztek, státusba kerültem, a Tolnai-féle kibokszolt státusok egyikét kaptam, ami a 9. fizetési osztály második fokozata volt és 569 forint dotációval járt. Erre egy szerényebb igényű lánnyal már meg is lehetett volna esküdni.

Egészen '67-ig a Térképtárban voltam. Aztán átkerültem a Kézirattárba '69-ben, ahol '84-ig maradtam.

□ *És Te a Széchényiből mentél nyugdíjba 1985-ben...*

Én a Széchényiből mentem nyugdíjba 1985-ben. Az Országos Széchényi Könyvtár fölhelyezése egybeesett az én nyugdíjkorhatárommal. De nem ez döntött, mert arra gondoltam, hogy 60 éves elmúltam, ezt a könyvtárat úgy szeretem, az anyagát úgy föl tudom használni, így nem sietem el a nyugdíjbamenetelt; hanem akkor jött egy új nómenklatúra-tervezet, amely szerint a tudományos főmunkatárs kategória megszűnik, s lesz főmunkatárs I., főmunkatárs II., és lesz tudományos tanácsadó. De tudományos tanácsadó csak az lehet, akinek akadémiai fokozata van. Nekem akkor még nem volt akadémiai fokozatom. Hát azt mondom magamban: most visszafelé lépjek? Mert egész pályafutásomat, 39 évig, mindig tudományos igénnyel végeztem, most öregségemre legyen főmunkatárs I., tudományos megjelölés nélkül. Vagy most öreg fejjel álljak neki és kandidáljak le marx-

izmus-leninizmusból és orosz nyelvből? Mert tudni kell, a marxisták nekem nagyon sokat ártottak keresztény meggyőződésem miatt. Az oroszok pedig '56-ban kibombáztak, tehát érthető indokaim voltak, ha az orosz nyelvvizsga ellen erősen kapacitáltam. Azt mondtam: ezt már nem! Míg a Kádár-éra nem kevés embernek emelkedést jelentett, utazhattak külföldre, én turista útlevéllel utazhattam, és tartanom kellett, ha az osztrákoktól vagy a németektől kaptam a munkámért valami pénzt, hogy akkor devizacsalást követek el. Hát köszönöm szépen, összehúszom magam, amennyire lehet, és igyekeztem, hogy legalább tolerált legyek. Az egésznek az eredménye az volt, hogy '84 végén elmentem nyugdíjba. Ekkor lassan arra a bölcs belátásra jutott az Akadémia, hogy tulajdonképpen sem az a marxizmus-leninizmus vizsga nem létfontosságú, sem az orosz nyelvnek a szóban és írásban való ismerete nem olyan fontos. Kállay István, aki jó barátom volt, és a feleségem ekkor valósággal kényszerítettek, hogy adjam be a kandidátusi disszertációm.

A bizottságban – Benda Kálmánnal az élen, Zimányi Vera, Bertényi Iván és Dávid Zoltán is ott volt – egyhangúan a maximális pontszámot kaptam, és fölterjesztettek a nagydoktorira. Amit azután valaki, akinek más volt a koncepciója az archontológiáról, mint nekem, elhalasztatott, úgyhogy még egyszer le kellett vizsgáznom, de azon a vizgán is átestem, s megkaptam a nagydoktorit. Úgyhogy most már nagydoktor vagyok. Hát ha ez 20 vagy 30 évvel ezelőtt történt volna, akkor még jobban örültem is volna ennek.

□ *És a Kézirattárban akkor már úgy érezted magad, mint aki alapvetően történész?*

Igen, mint történész, elsősorban történészként. Tudniillik több dolog volt. Az egyik az volt, hogy nemcsak a katalógust kellett építeni, ami szintén a feladataim közé tartozott, hanem gyarapítani is kellett, tehát a vételi javaslatokat minősíteni. Ez nagyonis történész munka volt, mert főleg történelmi tárgyú kéziratokat adtak be hozzánk. Mint kimondottan történészi munka, ez volt az egyik feladatköröm. Azután pedig, hogy a kutatóknak, mint a forrásanyagot jól ismerő ember, az egyszerű könyvtárnál nagyobb mélységű segítséget kellett nyújtanom. Továbbá katalogizálni is kellett, és mivel a katalógusunk annotációs, röviden minősíteni is kellett a feldolgozandó kéziratokat, ami már szintén tudományos munka volt.

□ *Akkor térjünk át a tudományos munkádra: látsz-e ebben szakaszokat, vagy tagoltságot, akár tematikusan, akár módszerbelileg? Hogy van ez előtted most?*

Első indításom hazulról az irodalomtörténet volt, Ambrus nagyapával, az ő életrajza, műveinek megjelentetése stb. is beletartozott ebbe. Aztán egy másik érdeklődési köröm is kialakult, a nemzetiségi kérdés iránt, olvastam az addig megjelent ilyen tárgyú műveket. Ide tartozik az is, hogy milyen módon bántak el a Teleki Pál Tudományos Intézet nemzetiségi kérdésre vonatkozó katalógusával 1949-ben, amire már csak én emlékszem. Volt ott egy terem, ami most a német egyetem díszterme, ahol körös-körül, katalógusfiókokban országok és országon belül nemzetiségi csoportok szerint katalogizálva volt sorba rakva az anyag, nemcsak könyvek, de folyóiratoké, sőt hírlapi cikkeké is.

Gondoltam, hogy ez esetleg érdekes lehet; de nem, mert akkoriban erről publikálni nem lehetett. Ez még Kemény G. Gábornak sem nagyon sikerült, aki kifeje-

zetten a nemzetiségi kérdéseknek a szakértője volt. Le is tettem erről a témakör-ről, helyette elkezdtem foglalkozni egy település társadalmi struktúrájának az alakulásával. Legjobban a 18. századi Pest érdekelt. Ennek az elindításához az is hozzájárult, hogy valaki megkért, segítsék neki a családfájuk összeállításában, mert jártas vagyok a levéltári anyagban. Akkor rengeteg adatot találtam a 18. századi pesti lakosságra vonatkozólag. Többek között felleltem egy olasz nyelvű összeírást, a Bánátból menekült pesti spanyolok névjegyzékét. III. Károly katonái voltak, akik Barcelonából Ausztriába kísérték, és szöveget ütött a fejembe, hogy ha én ezt feldolgozom, akkor talán ezt még Spanyolországba is el lehetne juttatni. Igaz, akkor Franco volt uralmon, nem volt tanácsos még egy tudományos folyóirattal sem kapcsolatba lépni. Aztán rengeteg nyugat-magyarországi polgárról is találtam adatot, ezeknek a neveit is kiírtam, érdekes volt, családi vonatkozásban is találtam egy-kettőt közöttük. Ez az '50-es években volt, '56 előtt, amikor már egy kicsit szabadabban lehetett akkor kutatni, Sztálin halála után, a levéltárakba beengedték az embert, és nem vetették rögtön keresztkérdések alá. Megkörnyékeztem a belvárosi főplébánia hivatalnak a plébánosát – úgy emlékszem, Bánáss volt akkor a plébános –, hogy nem tekinthetnék-e be az anyakönyvekbe? Nagyon készséges volt, szívesen megengedte. Aztán ez az anyaggyűjtésem kiterjedt az egész pesti lakosságra, amivel nagy terveim voltak: az egész pesti lakosságot akartam összegyűjteni, 1686-tól 1770-ig. Rekonstruálni lehetne a neveket és azt, hogy kik voltak, mik voltak, kaptak-e polgárjogot, vagy nem kaptak polgárjogot, mennyi ideig éltek itt, tehát névsorszerűen, amiből egy monográfiát gondoltam írni. Ebbe beszállt Dümmerth Dezső, akivel jó barátságban voltunk, de ő egy olyan magának való ember volt. Engem kibombáztak '56-ban, a cédulaanyagomat nem tudtam elhelyezni, mert nem volt lakásom, itt volt egy romlakás, ami papírforma szerint az édesanyám nevében volt, és volt egy szükségsszobánk a Rákóczi tér 2-ben, a volt párházban, hát ott sem tudtam elhelyezni a cédula-anyagomat; de nem volt olyan rettenetesen sok, hát odaadtam a Dezsőnek, hogy használja föl, ha neki is kell. Ő akkor a Tinnert, Dinnert, Dümmerth család történetét kutatta, később kiderült, hogy nem jó helyen kutatja, mert a Somogy megyei levéltárban megtalálta szépapja összes iratait, aki Napóleon katonája volt, és a győri csata után leszakadt, majd az előnyomulást folytatta magyar területen, de már a magánéletben. Szóval én ezt a munkát úgy akartam a Dezsővel megcsinálni, hogy ketten csináljuk, szerzőtársak leszünk, amivel én nem jártam volna túl jól, mert a D betű előbb van, mint az F, de hát mindegy, akkoriban örültem annak, hogy el tudtam helyezni ezeket a céduláimat. Egyébként sok mindent újra kellett kezdenem, mert a lakásom lebombázásakor a cédulaanyagom egy része is elveszett. Amellett nekem se a folyóiratszerkesztők, se a könyvkiadók között nem nagyon voltak barátaim, pedig az akkor roppant fontos dolog volt a publikációhoz.

□ *Két dolgot hadd kérdezzek ezzel az első munkáddal kapcsolatban. Ugye Te ezt a módszert, amit alkalmaztál, kombinatív módszernek nevezed. Ez az eljárás lényegében azt jelenti ugye, hogy ugyanazon személyekre több forrásból gyűjtesz adatokat? Ez honnan jött?*

Ez a *kombinatív* módszer, ez az én agyamból pattant ki, előtte nem adott senki tanácsot, nem irányított senki, én ezt magamtól kombináltam. Hát ha egyszer az itt születetteket regisztráljuk, akkor az itt házasultakat is regisztrálni kell, mert valamiből születnek a gyerekek, és ugyanakkor kombinációba be kell venni a halálozásokat is, mert valahogy a három együtt természetes.

☐ *És a másik kérdés, ami ehhez kapcsolódik, hogy nem tűnt-e túl nagyoknak ez a munka?*

Nagynak tűnt, de én kiszámítottam, hogyha Dezsővel mi minden héten háromszor elmegyünk a belvárosi plébániára az anyakönyveket cédulázni, és ott egy, másfél órát engednek nekünk eltölteni – mert nekik is hivatali rendjük volt – akkor az anyakönyveket kb. két év alatt 1770-ig ki tudjuk cédulázni és betűrendbe rakni. Akkor még, fiatalon nem számított az idő...

☐ *És az időszakot hogy jelölted ki?*

Az időszakot azért jelöltem így ki, mert 1773-mal szűnt meg a belvárosi plébánia általános érvénye. Akkor szervezték meg a józsefvárosi, illetve a terézvárosi plébániát, másrészt ez a korszak volt számomra a legérdekesebb, az ún. „barokk” kor, amikor Pest elkezd kiépülni, fejlődik, rengeteg új épület keletkezik, ide költöznek a Királyi Kúriának a bírái, és a hivatalnoki kar, építészek érkeznek ide, akik az Invalidusok Házát építik, ami különben is rendkívül érdekes téma, úgyhogy...

☐ *... a források között a Bürger Rolléről is szó esik, ami tulajdonképpen egy polgárkönyv, a polgárok jegyzéke...*

A *Bürge Rollét* is bele akartuk venni, természetesen...

☐ *... és akkor írsz itt még kiegészítő forrásokról is ebben a tanulmányodban, peres iratokról, meg folyamodványokról, járványügyi iratokról...*

1738-ban pestis járvány volt, és ezért összeírták a pesti lakosságot, és a spanyolokat külön írták össze. Hogy a Bánátból menekült spanyolok nem hurcolják-e föl a járványt?

☐ *Itt van a kiágazása az 1738-as diákösszeírásnak is, az is innen indul?*

Innen indul, de majd csak később, mert amikor ezt a munkát csináltam, akkor magam is arra gondoltam, hogy ez túl sok lesz. De felvettem a tervet, ám az borzasztó sok időt vett volna igénybe, így én csak az anyakönyvekre, az összeírásokra és a polgárjegyzékre akartam támaszkodni.

☐ *Az összeírások, azok milyen összeírások?*

Vannak adóösszeírások, pl. 1741-ből van egy nagyon jó, alapos, elég vastag kötet a Fővárosi Levéltárban, amit én ismertem. De volt még több más összeírás is. Egy párat ebből publikált annak idején, azt hiszem a *Históriában*, Belitzky János.

☐ *Még a régi Históriában...*

Igen a két háború közt. Nos, hát erre gondoltam, és mondom a Wellmann Imrének, hogy szeretnék ebből publikációt, támogasson, hogy ebből könyv lehessen! Megvan az összes származáshely, térképre is átvezettem ezeket, egy ilyen nagy térképre, ahonnan csak egy ember jött, azt is... Mire Wellmann azt mondta, hogy „Kit érdekel ez?” Mintha fejbe vágta volna. Pont a Fővárosi Levéltárnak az akkori vezetője viszonyult így egy ilyen készülőben levő munkához!

□ *Végül is ez az írásod megjelent a Tanulmányok Budapest Múltjából sorozatban, Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében 1687–1770. címmel 1963-ban.*

Kubinyi András, aki most is él és jóban vagyok vele, örömmel fogadta a tanulmányomat. Szerettem publikálni. Annál is inkább, mert abban az időben a *Tanulmányok Budapest Múltjából* szép honoráriumot fizetett. Szóval térképre vittem, és összezsugorítva beadtam a több lakost adó helységek térképét és ezt a történeti statisztikai tanulmányt, amivel viszont nagyon bevágódtam Fügedi Eriknél és Dányi Dezsőnél is. Nagyon tetszett nekik ez a „Pest város származáshelyei” téma, és akkor a hónom alá nyúltak... Na, summa summarum, az ötvenes évek végén még egyszer a kartográfia-történetre álltam rá. Akkor találtam meg a Pest Megyei Levéltárban a Pest vármegyei földmérőkre vonatkozó anyagot. Ezt is publikálni akartam, de ez csak vázlatban készült el és a cédulaanyag volt meg, amit az idén égettem el, mert ceruzával dolgoztam – akkor még nem volt golyóstoll –, lekopott, olvashatatlanná vált. Szóval, a Pest vármegyei földmérőkkel foglalkoztam, és közben kiderült, hogy többen közülük a pesti piaristáknál végeztek. Ma már utólag elmondhatom, mert nem él az illető atya – ő benem a volt piarista diákot látta, aki itt is lakik a közelben, és abszolúte megbízható –, aki kölcsönadta a legrégebbi iskolai anyakönyveket, melyekből nagyon sok mindent kiírtam, gondoltam, hogy jó lesz ez még, nemcsak a földmérőkhöz, hanem egyébként is.

Na, apropó földmérők és Pest város kartográfija. Schedius-szal és Blaschnekkal foglalkoztam abban az időben, és a *Vasquez-térképpel*, ami megint csak kapcsolódik a spanyolokhoz, mert Vasquez, aki egy gyönyörűszép nagy, albumszerű térképet készített Budáról és Pestről, az ebből a spanyol kolóniából való volt. Ezek az adatok, mint a fogaskerekék, kapcsolódtak össze. Úgyhogy így állt össze ez a korábbi munkásságom. De még mindig nem vagyunk a hivatalnokoknál...

□ *Közben van az oktatástörténet...*

Közben van az oktatástörténet, úgy van... Ezt azért kellett megírnom, mert megkérdezték az *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvének* szerkesztői, hogy nem lennék-e esetleg tekintettel a 18. századi oktatásra? Ez egyébként is érdekelt, az értelmiség mint olyan, a városi értelmiség miatt... Fogtam és megírtam, aminek Dányi Dezső és Fügedi Erik is megörült, úgyhogy végül nem is a *Széchenyi Könyvtár Évkönyve* kapta, hanem a *Történeti Statisztikai Évkönyv*. De hát itt megint zsugorítani kellett, mert egy sereg iskoláról sokkal több adatom volt, plusz a rengeteg névanyag, az iskolák vonzáskörzete, a diákok származáshelyei, amivel megint az volt a baj, hogy túlságosan nagyra sikeredett. Én a tömörítést ugyan igyekeztem megvalósítani, de nem mindig sikerült, mert így lényegesnek érzett momentumok kimaradtak volna. Szóval nem sikerült teljesen úgy megvalósítanom, ahogy szerettem volna. Ebben az időben még a Térképtárban voltam, és a következőkben az volt a tervem, hogy egy országos mérnök-katasztert is készítek a 18. századból, egy értelmiségi csoport adatainak összegyűjtését a Széchényi Könyvtár katalógusa számára, és ehhez életrajzok kellettnek.

☐ *Maradjunk még az oktatástörténetnél. Még arra is térjünk ki, hogy Az 1738/39. évi országos diák összeírást, mint forráskidványt végül a Széchényi Könyvtár adta ki.*

Igen, de csak nyugdíjbavonulásom után, 1990-ben.

☐ *De van még egy másik oktatástörténeti tanulmányod, ami 1979-ben jelent meg, ezúttal a Széchényi Könyvtár Évkönyvében, A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán címmel...*

De az egy válasz volt...

☐ *Mire és kinek volt válasz?*

Kosáry Domokos *Művelődés a 18. századi Magyarországon* című munkájára.

☐ *De az '80-ban jelent meg...*

Igaz, de nagydoktori disszertációját, a Széchényi Könyvtárban volt szerencsém olvasni eredetiben, és ott azt írja Kosáry, hogy Fallenbüchl Zoltán a gimnazistáknak és az elemistáknak az összekeverésével hamis és téves következtetésekre jutott. Mondom magamban, ezt nem lehet hagyni, valamilyen formában korrigálni kell, és akkor megírtam ezt a tanulmányt. Ez az 1738/39-es diákösszeírás helytartótanács-i aktakötegeiben levő egyéb iratanyagnak a feldolgozása, amiben kimondottan a diákság megélhetéséről van szó. És vettem 10 gimnáziumot, ezekből egymás mellé állítottam az 1738-as és a század végi diáklétszámokat, hogy a század során vajon tényleg nőtt vagy csökkent-e létszám? Én tudom, hogy csökkent, de Kosáry úgy látzik, nem hiszi el. Fel kell világosítani őt. Megírtam, hogy 564 diákkal kevesebb volt 1792-ben, mint 1738-ban. Azt is megírtam itt, hogy tulajdonképpen ilyen, hogy elemi osztály, az nincs is, mert az általam számításba vett gimnáziumi osztályok mindegyikében tanítottak latint, még ha alapfokon is. A városokban van iskolamester, a falvakban is van néhol iskolamester, elemi iskolai tanító, aki rendszerint egy jó pár gimnáziumi osztályt elvégzett diák, de aki aztán nem ment tovább, nem fejezte be a gimnáziumi stúdiumokat, ugyanakkor tanítónak nagyon jól megfelelt, de nem ugyanazt csinálta, mint a gimnáziumi tanár, hanem anyanyelvi szinten oktatott. Ezzel a diákoknak a későbbi pályafutására is szerettem volna reflektálni bizonyos esetekben, ezekre az iskolamesterekre különösen. Aztán az is felmerült, hogy a városi polgárság fiai Mária Terézia idejében még nem használták ki igazán azt a lehetőséget, hogy ők iskolaközelben vannak, hogy helyben van az iskola. A parasztembereknek sokszor káposztás diákként kellett élelmezniük a fiaikat, hogyha iskolázták őket. Már úgy, hogy egy héten egyszer kocsival behozták faluról a káposztát, és egész héten azt ette a fiuk. Ez fogalom volt, hogy „káposztás diák”.

☐ *És honnan tudni ezt?*

Ezt már Fináczy Ernő is megírta, *A magyar közoktatás története Mária Terézia korában* című munkájában, amit felhasználtam, és nagyon sokban alátámasztja ebben a tanulmányomban kifejtett álláspontomat. Ezt a témát nagyon szerettem, magam is tanárgyerek vagyok és tanári diplomám is van, csak nem taníthattam se középiskolában, az egyetemen se, sokáig.

Szóval Mária Terézia uralkodásának végével, 1780-nal zártam le az általam kutatott korszakot, nem 1790-nel, ahogy általában periodizálják ezt, mert az

1780-as évek után egy óriási személycsere történik Magyarországon, minden vonatkozásban. Rengeteg ember rüg labdába, hogy a futballban használatos kifejezéssel éljek... Ez a II. József uralkodása. És olyan emberek, akik előbb minden megjelölés nélkül szerepelnek, most egyszerre generosus dominusként jelennek meg az anyakönyvekben, mert nagyobb társadalmi tekintélyük van. Hát ezt a kort is szerettem volna bevenni, de ez egy külön téma, ez a II. József-kori személycsere, erre már nem jutott időm életem folyamán. Így Mária Terézia uralkodásának a végével, tehát '80-nal zártam le a korszakomat, ami elismerem, hogy nem nagyon jó periódushatár, mert az utolsó tíz évben már II. József befolyása erősen érvényesül és Mária Teréziának a felfogását nagyon alterálja, sőt nagyon sok esetben ellentétes vele, de ez mégiscsak periódushatárnak kínálkozott. Aztán később, amikor az anyakönyveknek tüzetesebb, nemcsak Pestre, hanem Pozsonyra, meg a felvidéki bányavárosokra is kiterjeszkedő feldolgozása megvalósult, akkor már a halálzási anyakönyvekben messze tovább mentem, tehát addig, amíg ez a Mária Terézia idejéből való generáció kihalt, vagy legalábbis nagy része kihalt.

□ *De ez már az archontológia? Vagyis annak a kiterjedt adatgyűjtésnek a kezdete, amely egyfelől a királyi hivatalok archontológiáinak máig megjelenő kötetéhez, másfelől ahhoz a mai kifejezéssel kollektív életrajznak, vagy prozopográfiának nevezhető műfajú feldolgozáshoz vezetett, amelyet a Pozsony és Buda értelmisége a XVIII. században című, 1986-ban megjelent munkád képvisel, vagy egy kicsit hagyományosabb szerkezetben az 1989-ben kiadott Mária Terézia magyar hivatalnokai.*

Óriási anyaggyűjtést csináltam, itt van ennek az egész dokumentációja, levelezés, ennek a gépiratos másolata, megmutatom nektek, tudniillik a '70-es évek elején volt egy picit olvadás Magyarország és Csehszlovákia között a levéltári forrásanyag cseréjében. A mikrofilm nagyon nagy segítség volt ebben, ami a mormonoknak köszönhető. Ők Salt Lake Cityben kiépítették a világ legnagyobb europid genealógiai adatbázisát: minden országban lefilmezték az egyházi, sőt ahol lehetett, az állami anyakönyveket is.

□ *És a másodpéldány?*

Ezeknek a másodpéldánya itt maradt, és ezeket lehetett használni, s én el is kezdtem. Neki is veselkedtem rögtön, minden mást hagytam, a kartográfiatörténetet, mindent. Persze a kartográfiát nem hagytam teljesen abba, mert későbbi időkben, még a '90-es években is, nyugdíjasként is publikáltam Olaszországban, de a mikrofilmezett anyakönyvek attól kezdve, hogy ne mondjam, szenvedélyemmé váltak. A feleségem tudná megmondani, hogy mennyire sok időt töltöttem vele és céduláztam, jegyzeteltem...

□ *A szemed hogy bírta?*

A szemem, az hála Istennek – egészen nyugdíjazásomig – jól bírta. Aztán egyszerre az történt, hogy egy kis beszélgetés alkalmával kezdek nem jól látni a jobb szememre. Reggelre egy vörös, véres folt, és elment a látásom. Aztán később visszajött egy kicsit, de már csak az újságok nagybetűs fejcímeit tudtam elolvasni és lassan ez

is rosszabbodott, úgyhogy végül is a jobb szememre megvakultam. Hogy ebből mennyi írandó a mikrofilmek rovására, azt nem tudom, mert biztos, hogy belejárt-szott. Ez úgy három hónappal a nyugdíjba vonulásom után volt... A biztosító a vállát vonogatta: már nem vagyok aktív... – mondta.

Ebből a gyűjtőmunkából egy nagy monográfiát szerettem volna írni, amiből végül a *Pozsony és Buda értelmisége...* jelent meg. *Pest és Buda kétféle polgársága* címmel képzeltem el ezt a nagy munkát, amiben ennek a kétféle polgárságnak a különbségére kerültek volna a hangsúlyok, persze utalva a pozsonyi polgárságra is. Ez nem készült el, csak a fejemben, és ott is maradt a mai napig.

□ *És ennek mi a koncepciója? Mennyiben más, mint a Pozsony és Buda értelmisége...?*

Abban más, hogy a budai polgárság szőlőműves, erősen tradicionális, kevésbé iparos, majd a dicasteriumok Budára helyezésével egyszerre egy főváros polgársága lesz, amelynek a fiai helyet kapnak a dicasteriumokban. Ez benne van, de itt ki is lett volna fejtve bővebben. Nevekkal, személyekkel. És nagy anyaggyűjtésem volt a pozsonyi hivatalnokságra, és vele együtt a polgárságra, a beérkezett polgárokra, és ez Pestre is megvolt. Budára is, de a budai anyakönyvek hézagosak. Például a vízivárosi részeké elpusztultak. Tudjátok hogyan? Az ottani plébános mondta el nekem, mikor a '60 évek végén kértem engedélyt a kutatásra: „Nagyon szívesen odaadom – mondta – de ezek az anyakönyvek '45-ben a kriptában voltak elrejtve a harcok elől, aztán a zöldár tönkretette egy részüket. Úgyhogy magának is azt tanácsolom, hogy vegyen fel gumikesztyűt, amikor forgatja a megmaradt könyveket.” Gumikesztyűben forgattam végig, mert ezek annyira fertőzöttek és rongáltak voltak. Kérdeztem, hogy „Miért nem restaurálják ezeket?” „A plébániának nincs rá pénze, a fővárosnak megmondtuk, de a Fővárosi Tanács elzárkózott a restaurálástól.” Akkor még lehetett volna őket restaurálni. Mert közben kirohadtak a lapok és megpenészedtek, úgyhogy... Ez megint olyan dolog, ami az akkori viszonyokkal függött össze!

Szóval a *Pozsony és Buda értelmiségét* írtam meg ebből, de hát azt is csak öt íven, ennyire volt lehetőség. Pedig, hogy csak egy példát mondjak, tudtam életkorokat, hogy mennyi ideig éltek az ügyvédek, mennyi ideig éltek a papok, mennyi ideig éltek a hivatalnokok, szóval ez a demográfiai része személyekre lebontva megvolt. Személyekre lebontva! A végrendeleteket is átnéztem, a budai és a pesti végrendeleteket.

□ *Ez a módszertani komplexitás hogyan alakult ki Nálad? Volt ugye a biográfia és a genealógia, mint műfaji–módszertani tradíció. De hát Te családrekonstrukciókat csináltál, a migrációt vizsgáltad, a házastársak meg a keresztkomák választását. Voltak ehhez mintáid?*

Nem voltak mintáim, vagyis bocsánat, nem akarom megbántani azokat, akiket fölhasználtam. Roger Mols, belga jezsuita volt, aki egy nagy történeti demográfiai munkát írt a második világháború után.¹ Akkor fölhasználtam mint módszert

1 Mols, Roger: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVème au XVIIIème siècle*. Louvain 1954–1956, 3 volumes.

a Pierre Goubert műveit,² azután Erich Keyser-től tanultam sokat, a német demográfustól, aki várostörténet-sorozatot készített, olykor házakig lebontva.³ Még egy negyedik is volt,⁴ de ez a három jelentette leginkább a mintát... Wrigley munkája csak később került a kezembe,⁵ módszeremet addigra kikísérleteztem.

□ *És ezeket hogyan fedezted fel?*

Én egy „magán” alapon dolgozó történész voltam, a saját fejemet használtam arra, hogy módszert konstruáljak, de a könyvtárakban is kerestem szakirodalmat.

□ *És Hajnalnak volt ebben szerepe?*

Hajnalnak volt egy munkája, amit nekünk előadott '42–43-ban az egyetemen, vagy talán már a '43–44-es tanévben, *A francia hivatalnokság története XIV. Lajos korában* címmel. Ez sokban meghatározó volt a témát illetően. A módszeremet én magam kísérleteztem ki. Hajnal indítást, szemléletet, metodikai alapvetést adott nekem az egyetemen és aztán ezt a lehetőségeknek megfelelően adaptáltam, kikísérleteztem, mindig figyelembe véve a társadalmi adottságokat és az analógiákat.

□ *Te tulajdonképpen minek nevezed azt a tudományos műfajt, amit a hivatalnokok, mint társadalmi csoport vizsgálatakor művelsz.*

Ezeket archantológiának tekintem, mert egy hivatalban egy ember rendszerint valahol kezd, és nemcsak a tanácsosok és a vezető állásúak tartoznak oda. Grassalkovich Antal például négy kategórián ment keresztül, amíg a Kamara elnöke lett. Egy-egy hivatal egész személyzete az archantológia egysége, azok működése és szerepe. Így dolgoztam fel a '60-as-'70-es években a Magyar Királyi Kamarát, amit a *Levéltári Közlemények* közölt folytatásokban. „Folytatásos regény”, „tényregény”... – mondhatnám.

□ *És szerinted hozzátartozik ehhez a családi állapot, a gyerekek száma is?*

Hozzátartozik, hogyne. Sőt a házastársválasztás is. A tisztviselőkarra vonatkozó nagyarányú cédulaanyag, főként életrajzi vonatkozású, most is megvan.

□ *Egy fontos kérdés a Te – ahogy korábban fogalmaztál – történész tevékenységében: hogyan alakult a publikációs tevékenység?*

Az első időben még a spanyolok gondolatban vissza-vissza tértek, hátha lehetne ebből valamit publikálni, és akkor kikerültem Bécsbe. A Széchényi Könyvtár kiküldött a Collegium Hungaricumba, hogy katalogizáljam a magyarországi vonatkozású térképeket. És ott találkoztam egy spanyol úrral, aki azt mondta, hogy bizony ez a kézirat őket nagyon érdekelné. De amíg kéziratot nem látnak, addig nem tudnak mit tenni. És ennek az eredménye az volt, hogy franciául megfogalmaztam, egy hiteles fordítóval átnéztem, utána az Országos Széchényi Könyvtár útján kiküldtem a *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos* szerkesztőségének. Olyan szerencsém volt, hogy ennek a szerkesztője rendkívül kedvezően fogadta és természetesen közzé is tette. Amit itthon két évvel korábban a *Századokban* lehoztam, az benne van. De benne van azonkívül a névanyag is –

2 Goubert, Pierre: *L'Ancien Régime. I. La société*. Paris, 1969.

3 Keyser, Erich: *Bevölkerungsgeschichte Deutschlands*. Danzig, 1937.

4 Burgdörfer, Friedrich: *Aufbau und Bewegung der Bevölkerung*. Leipzig, 1935.

5 Wrigley, E. A.: *Népesedés és történelem*. Budapest, 1973.

sőt azóta is kerültek elő még nevek –, ezt a névanyagot itthon a *Századok* szerkesztőségének lektorai reklamálták ugyan: miért nincs névanyag, de nem adtak helyet neki, csak számonkérték. A spanyol verzióban a névanyag is helyet kapott, két részben. Na jó, ez az én magánsérelmeim közé tartozik, úgyhogy nem akarok senkit elmarasztalni, de a *Századok* szerkesztőségében sem néztek rám túlzottan jó szemmel, úgyhogy amilyen lehetőséget meg lehetett ragadni, azt megragadtam. Burgenlandban is érdeklődni kezdtek, aztán meghívtak, hogy a *Burgenländische Heimatblätter*ben publikáljak ezekről a mai Burgenlandból Pestre vándorolt polgárokról. Akkor kértek kartográfiai történeti cikket, azt is publikálták, úgyhogy már valóságos külső munkatársnak tekintett engem a *Heimatblätter*, szívesen fogadtak. Én meg úgy vagyok vele, hogyha szívesen fogadják a cikkemet, meg honorálják is, és ők szépen honorálták, miért ne publikáljak?

□ *Nekem úgy tűnik, majdhogya több az idegen nyelvű publikációd, mint a magyar... Majdhogynem több. Külföldön jobban sikerült bevágódnom, az osztrákoknál is, a spanyoloknál is, a németeknél is, mint idehaza, ahol mindig a klerikális reakciót látták bennem.*

□ *Miből kifolyólag?*

Miből kifolyólag? Hát sosem csináltam belőle titkot, hogy vallásos vagyok és templomba járok. Úgyhogy ez nagyon rossz pont volt – még a Kádár-érában, annak vége felé is rossz pont volt.

□ *És volt ebből szakmai féltékenység, hogy Te külföldön publikálsz, sőt, hogy ők keresnek Téged? Itthon nem nézték ezt rossz szemmel?*

Azért nem nézték rossz szemmel, mert vagy nem tudtak róla, vagy Jóború Magdának, a Széchenyi igazgatójának, indifferens volt az egész, így ő nem volt rosszindulatú, Sebestyén Géza, a helyettese, pedig kimondottan jóindulatú volt.

□ *Milyen terveid vannak? Van még néhány munkád, amit fontos lenne kiadni, illetve milyen jövőt gondolsz ennek a hatalmas cédulaanyagnak?*

Rendezve van, sok olyan adat van, ami a táblázatokba nem került bele, csak az összesítésekbe, és sok minden van, amit még szeretnék megcsinálni. Azért még ebben a pillanatban nem gondolok az átadásra. A szerzői jogokat fönntartom magamnak, olyan értelemben, mint ahogy például Bécsben, a Rathausban van a Portheim-gyűjtemény. Én is kikötném azt, hogy hivatkozzanak a munkásságomra. Mert végül is én állítottam össze ezeket az adatokat.

□ *És a Pest és Buda kétféle polgársága?*

Gondolkodom rajta. Mert az anyaggyűjtés meg egyfajta előfogalmazvány megvan. Lehet, hogy megcsinálom még, ez attól függ, hogy meddig élek és mennyire vagyok akcióképes. Tekintve, hogy csak egy szemem van, és a szememet is bizonyos fokig kímélnem kell, messzemenő, hosszú lejáratú terveket nem szövök, de ezt valóban szeretném még megírni, mert ez érdekes téma. Ez az a három város, ahol nagyon mélyreható anyakönyvi kutatásokat folytattam. És ezt szeretném közzétenni is valamilyen formában. Mindenesetre a szerkesztői feladatokat a feleségemre tesztálom.

□ A Mária Terézia magyar hivatalnokai *a másik munkád, amely a Pozsony és Buda értelmisége... mellett mutatja azt a sok forrásból összegyűjtött hatalmas anyagot, amit történésként felhalmoztál. De ez is zsugorítottnak tűnik. Van-e, megírható-e ennek egy teljesebb, monografikusan kidolgozott változata?*

Van! Ezt megírtam, ez megvan gépiratban, két részben. Az első rész a hivatalszervezet kialakulását mutatja be Buda töröktől való visszafoglalásától Mária Terézia uralkodásának végéig. Hogy miért eddig, arról már volt szó. A második részben az újfajta hivatalnokság életformájának kialakulásáról, stabilizálódásáról van szó Mária Terézia uralkodása alatt. Az első rész inkább hivatal-, intézménytörténet, a második pedig társadalomtörténet, a hivatalnokságnak, mint társadalmi csoportnak a története: ebben sok mindenről van szó, olyanokról mint: származási, képzettségi, etikai követelmények, szolgálati pragmatika, fizetés, nyugdíj, illetve az életmód, házasodás, család, gyerekek, mentalitás és műveltség, erkölcs és világnézet, társadalmi és irodalmi tevékenység stb. Ennek megjelentetésében még bízom...

□ *Befejezésként még két teljesen más dolgot szeretnénk kérdezni. A bombázás kapcsán már előkerült '56. A házatokkal szemben ott a Kilián laktanya, mesélj a forradalom alatti emlékeidről!*

Bennünket 1956. november 5-én bombáztak ki. Mert az első napokban, leszámítva, hogy az utcára nem lehetett kilépni, még nem volt jelentős károsodás. Betörték az ablakok. Álltam az ablakunkban 24-én reggel, mikor a szovjet csapatok beavatkoztak. Láttam egy nyitott páncélautót és láttam az orosz katonák rémült tekintetét, hogy mibe vitte bele őket a parancsnokságuk.

Addig voltak repeszkárok, üveggárok, de a komoly károsodás 5-én ért bennünket. Akkorra már lent voltunk a pincében. A házat 11 óra tájban egy légbomba találta el. Rázkódott az épület, az asszonyok jajgattak, sírtak, legtöbb ember imádkozott, olyanok is, akik addig nem voltak vallásosak, mert úgy érezte mindenki, hogy mindennek vége, ütött az óra! Aztán egyszer csak bejön egy barátom és azt mondja: „A Ti lakásotok kapott találatot!” És tényleg ez is volt a helyzet, mert függőlegesen szakadtak le a falak és a szobáink teljesen lezuhantak a bennük levő berendezéssel, mindennel együtt. Ehhez még csak azt tenném hozzá, hogy közvetlenül ezután felkeresett régi barátom, Nemeskürty István, aki Bólyai Akadémia-t végzett, és kiváló szakértője volt a tűzészeti tűzhatásoknak, Ő azt mondta: „Ez a koronatanú! Függőlegesen szakadtak le a falak, és ez eldönti a kérdést, hogy volt-e légitámadás november 5-én vagy nem.” Mert voltak, akik azt állították, hogy csak tűzészeti tűz volt. Ezt a sarkot légiakna vitte le. Valószínűleg a Corvin közt akarták eltalálni, de repülőgépről a bombák találati pontosságát nem lehet megállapítani, úgyhogy alaposan mellédobtak.

□ *Amerre nézünk, rengeteg macit látunk...*

Valóban.

□ *Van-e nekik történetük?*

Természetesen. Nem „mackós” gyerekként születtem, de gyerekkoromban nekem is volt mackóm, megvan ma is, háború alatt is menekítettem, a forradalom idején is, tehát megvan az eredeti mackóm is; de kaptam egy pár mackót a '70-es években,

sőt már a '60-as években is. Tudták rólam, hogy kedvelem őket, és mindig megmutatom a régi mackóimat. Erre a barátaim és tisztelőim – mert ilyenek is bőven akadnak – mindig mackóval kedveskedtek. És így az osztrák és angolszász, amerikai területen élő barátaim, ismerőseim, rokonaim stb. révén összejött egy gyűjtemény, sőt mackó-szakirodalom, tehát: mackó mint játékszer, a játékmackó története, egy kis könyvtár. Úgyhogy tulajdonképpen hogyha valaki, akkor én megírhatnám a *Játékmackó története Magyarországon* című könyvet is. Itt van az eredeti mackóm, ez a legrégebbi, és most már 600 medvém van...

□ *600 medve!!!*

Ez az én eredeti mackóm. Öt éves koromban kaptam, pontosabban az édesanyám tanítványai hozták a születésnapjára, illetve a névnapjára, Gizella napra, május 7-én, mert tudták, hogy gyereke van. Három kislány jött, az egyik virágcsokorral, a másik édességgel és a harmadik ezt a mackót hozta.

□ *Ez egy koala mackó...*

Ez Teddy felesége. Tudniillik a házasságunk után mondtam, hogy most már Teddynek is kellene egy pár, és akkor feleségem névnapjára, ami júliusban van – mert ő Mária Anna – vettem neki Szántódon ezt a kis mackót. Később a sógornóm fölöltöztette mind a két mackót, mert nagyon kopottak voltak szegények, és most őrzöm őket a szekrényemben. Ez mackóim története.

□ *És akkor meg lehetne a játékmackó történetét írni?*

Hát meg lehetne írni, de ennek már nagy nemzetközi irodalma van.

Az interjút készítette: *Horváth Gergely Krisztián* és *Sasfi Csaba*

Fallenbüchl Zoltán legfontosabb történettudományi munkái ⁶

Az Atlas Parvus Hungariae és Hevenesi Gábor. In: *Térképtudományi tanulmányok – Studia Cartologica 1956–1958*. Budapest, 1958. 153–193.

Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében 1687–1770. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 15. Budapest, 1963. 239–287.

A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1967. 2. 193–236.

Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968. 175–239.

A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1970. 259–336.

A Magyar Kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. *Levéltári Közlemények* 1972. 2. 327–395.

A királyi hivatalok létszám és szolgálati viszonyai a XVII. századi Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 1. Budapest, 1975. 43–87.

A tiszticímterek története Magyarországon. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 3. Budapest, 1977. 305–327.

⁶ A jegyzék nem tartalmazza a szerző irodalomtörténeti munkáinak bibliográfiai adatait.

- Spanyolok Magyarországon a 18. században. *Századok* 1977. 6. 1192–1230.
- A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–1977*. Budapest, 1979. 379–415.
- A sóügy hivatalnoksága Magyarországon a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 1979. 2. 225–290.
- Espagnols en Hongrie au XVIIIème siècle 1–2. *Revista De Archivos, Bibliothecas y Museos* (Madrid) 1979. 85–147, 199–224.
- Die Entwicklung der Intelligenzberufe in Ungarn im 18. Jahrhundert. *Anzeiger der Phil.-Hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*. Wien 1983. 24–47.
- Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert. *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Regime*. (Sonderheft 21.) Frankfurt am M., 1984. 213–232.
- Pozsony és Buda értelmisége a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Tanulmányok* 6. Budapest, 1986. 87–131.
- Magyarok és idegenek a törökellenes felszabadító háború korszakában 1683–1699. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982–1983*. Budapest, 1984. 423–463.
- A XVIII. századi magyar archontológia. *Levéltári Közlemények* 1990. 1–2. 3–21.
- Az 1738/39. évi országos diákösszeírás. Budapest, 1985. [1990] OSZK, 536 oldal
- Magyarország főméltóságai 1526–1848. Budapest, 1988. 160 oldal
- Mária Terézia magyar hivatalnokai. *Történeti Statisztikai Füzetek* 10. Budapest 1989. 156 oldal
- Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–85*. Budapest, 1993. 283–334.
- Magyarország főispánjai 1526–1848. Budapest, 1994. 171 oldal
- Grassalkovich Antal. *Hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. Gödöllő, 1996. /Gödöllői Múzeumi Füzetek 2./ 92 oldal
- Anton Cothmann, Siedlungsarbeiter unter Kaiserin Maria Theresia. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* (Wien) 1996. Bd. 44. 109–122.
- A harmincadvám-igazgatás tisztviselői a XVIII. századi Magyarországon. In: Vizi Lakatos Mária (szerk.) *Tanulmányok Dányi Dezső 75. születésnapjára*. Budapest, 1996. 87–99.
- Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. és bev. F. Z. Szerk. Fallenbüchl Zoltánné Czárán Marianne. Budapest, 2002. 377 oldal

Fallenbüchl Zoltán

A nyugdíj – kegytől a jogig (1600–1790)*

A nyugdíj – mely ma természetes állampolgári jog –, bár gyökere a hűbéri időszakban nyúlik, aránylag kései fejlődés eredményeként, fokozatosan nyert teret. A keresztény charitas, a szegényeken és az ügyefogyottakon való segítség kötelezettsége az alapja. Ezen a mindenkire kiterjedő eszmén belül abban a sajátos jogviszonyban gyökerezik, mely a hűbérúr és a vazallus között a szolgálat és az ellenszolgáltatás kétoldalú kötelezettségében jutott kifejezésre. Az idős ember ellátása a középkorban a földből élő – nemes vagy jobbágy-paraszt – családnál a család és a bármely jogviszonyban birtokolt föld kötelezettsége vagy egyszerűen a környörületé. Az időseket, betegeket gyermekeik, unokáik tartják el. Előfordul ugyan, hogy ennek a kötelezettségnek nem tesznek eleget, de akkor a leszármazottak a közösség haragját vonják magukra. A városi polgárjogú lakos védettsége a céhen, a város területen belül nyilvánul meg. A városok gyermektelen, teljesen elagott, elszegényedett polgáraikról ispotályokban gondoskodhatnak. „Koldusbotra jutni” tehát jobbára valakiknek a hibájából lehet. Az idősek elvi általános érvényű gondozásából a legszegényebb, erősen mobil városi és falusi lakosság maradhat ki, ezek viszont a kolostoroktól nyernek ellátást. Elvileg tehát mindenki biztosított valamilyen, bár néha igen szerény formában. A nyugellátás megszervezése azoknál az egyéneknél és családoknál merül fel követelményként, akik vagy amelyek valamilyen úrnak a személyes szolgálatában állnak: a gondoskodás tehát éppen itt válik aktuálissá. Ha a szolgálattelvő nem részesül valamilyen földjuttatásban, idős és munkaképtelen korára eltartása urára hárul, a hűbéri szolgálat kétoldalú kötelezettsége alapján, hiszen szolgálatával arra érdemet is szerzett. Minél nagyobb úrról van szó, minél több az előregedett szolgálattelvő, annál fontosabb az intézményesített, jogilag – szokásjogilag – szankcionált gondoskodás nemcsak magáról az idős hűbéresről, hanem annak özvegyéről és árváiról is. Kisebb hűbérurak ezt a maguk udvarában, „aulájában” oldják meg legkönnyebben: szimbiozisan maradnak szolgálattelvőikkel. A nagyobb urak, fejedelmek nagyobb számú hűbéresénél merül fel tehát elsősorban az intézményesítés kényszere. Az öreg hűbéresekről való gondoskodás Nyugaton a késő középkorban már kialakult. A fejedelmek számára önérzeti kérdés is volt, hogy azokról, és azok hátramaradottairól, akik őket egész életükben vagy legalábbis sok éven át szolgálták, illő módon gondoskodjanak. Ezt azonban csak a – többnyire íratlan – szokásjog szabályozta. A fejedelmek azonban gyakran részesítettek az ellátás valamilyen formájában – földbirtokadományban, természetbeni vagy pénzbeli járandóságban – olyanokat is, akik nem szolgálatokat teljesítettek számukra, csak valamilyen elnyerték a kegyüket. Így alakult ki a pensiók rendszere a 15–17. században.

* A szerző *A magyar hivatalnokság története 1686–1790* c. kéziratos monográfiájának egy fejezete.

Magyarországon a 16–17. században a királyi tisztviselők rétege az, amely a pensiókra – szolgálatának tartama és speciális képzettséget igénylő volta miatt – leghamarább számot tarthat. A katonaság akkor még jobbára alkalom- és vállalkozásszerű; öreg vagy megrokkant katonáról, özvegyről, hátramaradotról az uralkodónak nem kötelessége gondoskodni. Esetenként megteheti; de az ily irányú igénylők száma a sok háború miatt oly nagy lenne, hogy intézményes gondoskodásra a 18. század első feléig – az állandó hadseregek koráig – aligha lehet még csak gondolni is. Más a helyzet a tollforgató, hivatalviselő szolgálatteljesítők esetében, akiknek száma nem korlátlanul nagy, képzettsége magas színvonalú, szakszerű írásbelisége és számvitelen is alapuló, szolgálati ideje hosszabb, élethivatásszerű, kipróbáltságuk komoly kiválasztásra épül. Ezek a – szinte nélkülözhetetlen funkciót ellátó – tisztviselők méltán tarthatnak számot kivételes jellegű biztosításra is, mert szolgálatuk is kivételes fontosságú.

A 17. században a királyi szolgálatban álló hivatalnokok száma Magyarországon csekély. Egyszerre nincsenek néhány száznál többen. A Királyi Kancellária néhány főtt, a pénzügyigazgatás szervezetei: a Magyar és a Szepesi Kamara együtt is csak néhány tucat tanácsost, irodai, számvevőségi és pénztári hivatalnokot foglalkoztatnak, szubaltern területi szervezeteik, a harmincad vámállomások is csak keveset. Utóbbiak jó része helybeli vagy közeli birtokos. A bányaregále tisztviselői a Bécsi Udvari Kamara alá tartoznak, itt szintén kisszámú szakember működik. Nincsenek sokan a hadellátásban, az erődépítésben sem, s ezek az utóbbiak is főként esetre szerződtetettek. A bíróságok rendi jellegűek és alkalomszerűek, személyzetük sem nem állandó, sem nem az uralkodóhoz kötődő. Így nem csodálható, hogy a kevésszámú valódi királyi hivatalnok nem kíván külön szabályozást. Előregedésük, szolgálatképtelenségük esetén ők maguk, vagy özvegyeik és árváik esetről esetre és szükség szerint kapnak királyi támogatást, kegyadományt, gratialét, vagy még gyakrabban „természetbeni” segítséget, birtokadományt vagy esetleg kisebb-nagyobb pénzüsszeget.

Özvegyi kegyadományokról a 16. századból is tudunk. A 17. században még élt az a régi szokás, hogy házasságkötéskor a tisztviselő házassági gratialét kapott. Arany vagy aranyozott ezüst poharat adtak a házasulónak; ez a későbbi időszakban egyszerű pénzadománnyá változott, 1596-ban pedig már királyi határozat intézkedett erről.¹ Ez a szokás tovább is megmaradt: az adomány az írkokokat is megillette, de királyi kegyből és a szokásjog alapján.² Ezzel az aktussal azonban kvázi elismerést nyert a tisztviselő házas állapota is, és ebből következően sem az alkalmazó uralkodó, sem a foglalkoztató intézmény – a hivatal – nem hagyhatta és nem is hagyta magára a beteg, öreg tisztviselőt vagy annak özvegyét, árváját. Nehéz, ínséges vagy háborús időben az egyének és családok segélyezésére egyszeri segélyt adtak (semel pro sempel), egyszer s mindenkorra, jogkövetkezmény nélkül. Ilyen volt az 1623-ban királyi határozattal adott 8 hónapnyi fizetésnek megfe-

1 Például: Ernleither Valentin tanácsos megajándékozása. Magyar Országos Levéltár Magyar Kamarai Levéltár (MOL MKL) E 104 Liber 4. folio 340.

2 Fallenbüchl 1969: 249.

elő segély.³ Általában azonban a tisztviselők özvegyeiről úgy gondoskodtak, hogy a férjük halála évnegyedében esedékes negyedévi fizetést kapták meg. Ha azonban – az elszámolásra köteles – hivatalnok (például harmincados) hátralékban maradt, restanciáját levonták a negyedévi járandóságából. A hátralékot egyébként az özvegyeknek is viselniük kell. A 17. században még csak hosszú szolgálattú, rendszerint magasabb rangú tisztviselők özvegyei és árvái kérhettek – és kértek is – királyi kegyadományt, gratialét. Ennek összege különböző volt, és az egyéni teljesítményhez is, a szükséghelyezethez is igazodott, de általában az évszázad folyamán csak növekedett.⁴ A gratiale egyszer s mindenkorra szólt; abba, hogy a hátramaradottak azt hogyan használták fel, sem az uralkodó, sem a hivatal nem szólt bele. A gratiale mintegy végkielégítésül szolgált, megújítására jogalap többé nem volt. Figyelembe kell azonban venni, hogy a hátramaradottak rendszerint nemesek voltak, így valamelyest birtokra támaszkodhattak, ha pedig polgári születésűek, városi háztulajdonra. Egészen szegény és fiatalabb tisztviselő-özvegyek pedig újabb házassággal oldhatták meg egzisztenciális gondjukat. Az elhalt férj rangja ugyanis bizonyos társadalmi tekintélyt adott az új, nem hivatalviselő férjnek is, aki néha így kezdhette el emelkedését lakóhelyének közéleti ranglétráján. A pensiók (nyugdíjak) ismétlődő rendszeres ellátmányok voltak.

A 17. században a magyar királyi állandó hivatalnokság – ez ekkor gyakorlatilag a kamarai tisztviselői karral azonos – jórészt valamilyen anyagi alappal rendelkező családok fiaiból toborzódik, így az özvegyi vagy árvaellátás kérdése nem sürgető probléma, jobbára csak a polgári vagy a külföldről beszármazott és itt teljesen fizetésére utalt hivatalnokoknál húsbavágó probléma. Ezért nem csodálható, ha az intézményes gondoskodást a bécsi Hofkammer, az Udvari Kamara veti fel 1668-ban Magyarországon is. Ausztriában jóval több volt a polgári-értelmiségi, nem-birtokos, hivatalából élő tisztviselő. Ezért 1668 őszén határozatban közli az Udvari Kamara, hogy ezután Magyarországon is annak a negyedévnek a fizetését, melyben férjük elhalt, az özvegyeknek maradéktalanul meg kell kapniuk.⁵ Gyakorlatilag ezidő szerint ez az első, a nyugellátást általánosan szabályozó magyar rendelkezés; észrevehetően osztrák hatásra jött létre. A 17. században újabb általános szabályozás szüksége feltehetően nem is merült fel.

Csak a 18. század elején, amikor a hivatalnoki kar létszámban is jelentősen megnőtt, életviszonyai is bonyolultabbakká váltak, kerül az ellátás problémája jobban előtérbe. 1706-ban például a felső-ausztriai származású Eyselsperg Ferenc Placid magyar kamarai tanácsos betegsége miatt segélyre szorult. A Kamara 100 forint pótléket szavazott meg neki, 1708-ban bekövetkezett halála után pedig gyógyszertartozását is átvállalta.⁶ 1710-ben Fábri György kamarai írnokot Budára rendelték, felesége ellátatlanul maradt Pozsonyban, ezért a kamara az asszony-

3 MOL MKL E 21 1623. juli. 8. és E 104 Lib. 7. fol. 41.

4 1623-ban pl. Enczenweis fogalmazó özvegye 1000, 1651-ben Dubniczay tanácsosné 2000, 1678-ban Eisforth tanácsosné 4000 forintot kapott: MOL MKL E 104 Lib. 7. fol. 83., Lib. 12. fol. 101., Lib. 17. fol. 36. Lásd még Fallenbüchl 1969: 244., 249.

5 MOL MKL E21 1668. szept. 25. és E 104. Lib. 14. fol. 250.

6 MOL MKL E41 1706. nr. 37. és E 1 1713. fol. 132.

nak segílyt szavazott meg.⁷ A luxemburgi Messin János Richárd özvegye, Jaillots Margit 1716-ban támogatás nélkül maradt. Az udvarnál is ismert tanácsos nejének gratialét javasoltak. Ezt a nem sokkal előbb elhalt Bornemissza tanácsos özvegyéhez arányosították, de mivel Messinné gyermektelen, egyedülálló volt, úgy találták 5000 forint elég lesz számára.⁸ 1717-ben a sok munkától tönkrement Timon János iktató és titkár kénytelen volt betegsége miatt felmentését kérni. Fejbaja miatt, özvegyemberként gyermekeivel nehezen élt meg; hivatali jellegét és fizetése egy részét megtartva, felmentették a munkálattól, fizetése másik részét utóda kapta meg. Még 10 évig élt félfizetésből gyermekeivel.⁹ Végül is 560 forinttal volt nyugdíjban élethosszig.¹⁰ Korbics Mátyás kamarai segédszámvevő 1731-ben halt el. Özvegye és öt árvája a csehországi hivatalokban szokásos mód szerint kért segílyt 1737-ben. Egyszer s mindenkorra 300 forintot kaptak.¹¹ Pedig Korbicsnak húsz évi kamarai szolgálata volt.

Ilyen előzmények közt egyre nyilvánvalóbbá vált az öreg, beteg hivatalnokokról és hátramaradottakról való gondoskodás elégtelensége. A kamarai tisztviselők özvegyeire és árváira vonatkozólag a bécsi Udvari Kamara adott ki ismét határozatot 1721 februárjában.¹²

A magasabb állásúak özvegyei minden esetre jobb eljárásra számíthattak. Tallheim József Domonkos kamarai tanácsos 1695–1728 közt, egészen haláláig szolgált. Már 1719-ben – tehát még életében – 30.000 forint kegyadományra javasolták.¹³ 1727-ben 10.000-et kapott.¹⁴ Végül özvegye 1731-ben részletekben kapott adományt.¹⁵ Ifj. Mednyánszky Pál tanácsos, 29 évi szolgálat után 1727-ben halt el. Özvegye, született Joaneli kegyadományt és nyugdíjat kért és kapott.¹⁶ Jászy Pál, ki 22 évig szolgált 1727 és 1749 között, a szolgálatból megválva ugyancsak kegyadományt kért. Végül is 12.000 forintot kapott.¹⁷ A tanácsosoknak – közelebb lévén az udvarhoz – öregségükre gondolva nem kellett nyugtalankodniuk, mint ahogy halálunk esetén hátramaradottaiknak sem.

Némileg más volt a kisebb tisztviselők helyzete. Keresztessy Márton számvevősegéd 1687 óta szolgált. 1712-ben agyvérzés érte, de nem halt meg, csupán szolgálatképtelenné vált. Helyettesül Pongrácz Ferenc Ferdinándot jelölték ki. Fél fizetéssel látta el Keresztessy állását. A volt számvevősegéd halála után, 1726-ban, gyermekei 1500 forint kegyadományt kaptak. Ám kiderült, hogy Keresztessy tartozást hagyott hátra, és lányainak kérelmezniük kellett, hogy pozsonyi házukat ne

7 MOL MKL E 41 1710. nr. 118.

8 MOL MKL E 41 1716. nr. 375.

9 MOL MKL E 1 1717. fol. 32., 248., valamint E 41 1718. nr. 14., 16., 1725. nr. 242 és 1726. nr. 113.

10 MOL MKL E 21 1720. máj. 21.

11 MOL MKL E 1 1737. fol. 443., E 41 1737. nr. 231.

12 MOL MKL E 21 1721. febr. 13. és E 104 Lib. 24. fol. 60–61.

13 MOL MKL E 41 1719. nr. 124.

14 MOL MKL E 21 1727. márc. 27., E 104 Lib. 25. fol. 64.

15 Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Gedenkbücher, Ungarische Reihe 1731/32 fol. 57, 249, 496.

16 MOL MKL E 1 1728. fol. 208–209.

17 MOL MKL E 1 1749. fol. 7., 17., 197.

árverezték el a kiegyenlítés érdekében.¹⁸ Fulhann Ernő 1721–1737 közt szolgált, 16 évig. 45 évesen halt meg. Özvegye, Adelsheim Mária Margit ellátatlanul maradt hátra. A Kamara igyekezett az érdekében tenni valamit.¹⁹ Végül is 1740-ben 600 forint kegyadományt kapott,²⁰ 1751-ben nyugdíjat is kapott,²¹ de ez nem sokat változtatott helyzetén. 78 évesen 1759-ben alamizsnáért kellett folyamodnia. Ekkor oly szegény volt, hogy egy héten csak egyszer ehetett meleg ételt.²²

Pedig a nyugdíjak és járandóságok ügyét 1732-ben ismét szabályozta a kormányzat, jegyzékben tüntetve fel, kinek mennyi az ellátmánya.²³ De az ellátás szabályozása Magyarországon sem történt előbb, mint az örökös tartományokban, ahol az 1746/49 évi közigazgatási reform során az ügyet központilag szabályozták.²⁴ Az Udvari Kamaránál egyébként minden járandóságot, az esetről esetre adott özvegyi nyugellátást is, kétévenként újra kellett kérvényezni. A Magyar Kamara 1749 végén úgy rendelkezett, hogy a szubaltern kamarai hivatalnokok özvegyei végkielégítésként (Conduct quartal) férjük egy egész évi fizetését kapják meg, a szegényebb özvegyek ezen kívül még a halálozáskor esedékes évnegyedi fizetést (mortual angaria) is.²⁵ Egy évvel később, 1750 végén, normával szabályozták a kamarai tisztviselők özvegyeinek és árváinak járandóságát. Királyi határozat mondja ki, hogy a jövőben a titkárok és más szubaltern tisztviselők özvegyeinek a férj volt fizetéseinek egyharmad része legyen. E „gratialis seu pensiones” ne emelkedjenek semmiképpen sem a hivatalosan rögzített egyharmad fölé.²⁶ A határozat kimondja azt is, hogy a normánál az örökös tartományokban szokásos módszert vették alapul. Mindez a Magyar (Pozsonyi) Kamara belső tisztviselőire vonatkozott, de ugyanezt alkalmazták a Szepesi Kamara (Kassai Kamarai Adminisztráció) hivatalnokaira is. A külső, területi hivatalviselőkre vonatkozólag ugyanezt a normát kellett elfogadni. A királyi kancellária és a Helytartótanács tisztviselőiről a határozat nem rendelkezett, de azután itt is hasonló elveket követtek. E két dikasztériumnál oly kevés volt a nyugdíj-várományos özvegyek száma, hogy őket a normában külön említeni nem kellett, viszont a Kamaránál, mint messze a legnagyobb létszámú hivatalnál a kérdés már régen megérett a rendezésre. A Kamara, mint a pénzügyigazgatás központi szerve és a pénzügyek legjobb ismerője, tisztában volt a nyugdíjterhek jelentőségével és nem szívesen folyósított személyi nyugdíjat. Más eset volt az, ha a tisztviselő szolgálatképtelenné vált betegsége vagy egyszerűen öregsége miatt. Ez leggyakrabban a szem megromlása, vagy a láb elgyengülése miatt következett be: az irodában és a számvevőségen ugyanis állva, írópult mellett dolgoztak. Ezért ilyen esetben, ha segíteni kellett, addig rendsze-

18 MOL MKL E 21 1726. júl. 4. és E 104 Lib. 25. fol. 54., valamint E 41 1727. nr. 172., 233.

19 MOL MKL E 1 1738. fol. 665., 341., 358.

20 MOL MKL E 1 1740. fol. 364.

21 MOL MKL E 21 1751. febr. 8., E 104 Lib. 85. fol. 11.

22 MOL MKL E 41 1759. nr. 482.

23 MOL MKL E 21 1732. júl. 16., E 104 Lib. 26. fol. 67.

24 Kallbrunner 1956: 375. Fallenbüchl 1970: 285–286.

25 MOL MKL E 1 1749. fol. 921.

26 MOL MKL E 21 1750. nov. 9., E 104 Lib. 84. fol. 261 és Fallenbüchl 1967: 212.

rint az állás jövedelmének megosztásával érték el ezt. De ha valaki nagyon érdemes volt, vagy igen hosszan szolgált, királyi kegyből, egyénileg, de másokra kiható jogkövetkezmény (praecedentia) nélkül kaphatott nyugellátást. Ilyenkor azonban, ha az illető elhunyt, családja már nem számíthatott pensio jellegű folyósításra, legfeljebb alamizsnára, és arra is csak akkor, ha nagyon szorult helyzetbe került. A felfogás az volt, hogy a királyi kegy a személyi nyugdíjjal már kimerült. Ez a helyzet azonban az 1750-es évek elejére már tarthatatlanná vált.

A tisztviselő kar létszámának nagy gyarapodása miatt az egyéni, méltánylást érdemlő esetek száma is nőtt, így intézkedni kellett. A Kamara érdeke azonban az volt, hogy minél kevesebb nyugellátást kelljen folyósítani. Bizonyára a nemrég ki-nevezett magyar kamarai elnök, Grassalkovich Antal javaslatára határozott úgy az uralkodó, hogy egy-egy megürült kamarai hivatalnoki állásra, arra alkalmas, de már nyugdíjas személyek is javasolhatók legyenek. Ezt Farkas János győri harmincadellenőr ügyével kapcsolatban rendelték el 1752-ben.²⁷ A határozat kimondja ugyanakkor, hogy katonai személyek, illetve katonai nyugdíjasok nem hozhatók javaslatba. Ezzel egyfelől a szakszerűséget kívánták biztosítani, valamint azt is el akarták kerülni, hogy a katonai nyugdíjasok révén esetleg idegen befolyás érvényesülhessen a Kamaránál. A hadsereg személyi állománya ugyanis a magyar dikasztériumok kívánalmaitól és a bennük többé-kevésbé érvényesülő rendi szempontoktól meglehetősen mentes volt, viszont az Udvari Haditanács (Hofkriegsrat) hatáskörében állott. Így féltő lehetett, hogy a Magyar Kamara személyzetében a Haditanács befolyásra tesz szert, amit a későbbiekben – ismervé e szerv rendkívüli aktivitását – még csak növelhet. De azt is el akarták kerülni, hogy a kamarai és katonai nyugdíjak között keveredés legyen, s eredendően katonai nyugdíjak idővel kamarai teherré váljanak. Az 1752. évi februári királyi határozat lényegében tehát szorgalmazta a már egyszer nyugalmazott igazgatási tisztviselők reaktiválását, egyszerre csökkentve a nyugdíjterheket és fokozva a képzett munkaerő jobb felhasználását.

A nyugdíjaknál azonban mindig hangsúlyozást nyert, hogy ezek kegy jellegűek és főleg az özvegyek és árvák megélhetését, a nyomortól való mentesülést szolgálják. Elsősorban a szegény tisztviselők családtagjainak kell kapniuk, hogy a királyi szolgálatban állók tekintélyét ne rontsa az, hogy hátramaradottaik nyomorba, esetleg éppenséggel koldusbotra jutnak. Az uralkodó ezt, mint kenyéradó saját presztízse érdekében sem tűrhette el. Legalábbis a tisztviselő halálát követő időre biztosítani kívánták a hátramaradottakat. Éppen ezért már 1752 októberében elrendeli az uralkodó, hogy a kamarai tisztviselők özvegyeinek és árváinak mindenképpen járó egy évi és egy havi fizetés, mint végkielégítés (finalis benigna gratia) a söügyi mázsaszolgákra, mázsálókra – valójában kisebb rangú tisztviselőkre is – kiterjesztendő.²⁸ A szolgának minősülő személyzet ugyanis eddig a rendeletig nem volt nyugdíjképes, nem is kapott valódi uralkodói kinevezést, a határozat egyben tehát elismerte a ponderum famulusok tisztviselő és nem szolga jellegét.

27 MOL MKL E 21 1752. febr. 21. és E 104 Lib. 85. fol. 136.

28 MOL MKL E 21 1752. okt. 22.

A megkülönböztetés éles, és a nyugellátásban az uralkodóhoz – és nem annak hivatalához – való jogviszony tükröződik vissza.

Kiváló, hosszú szolgálatú tisztviselőknek azonban királyi kegyből továbbra is szívesen adtak nyugellátást. Így kapott például Füleky László Ignác, kamarai titkár – és latin nyelvű verselő – 25 évi szolgálat után, idős kora miatt, tanácsosi címmel, felmentést a hivatali munka alól, teljes fizetése meghagyása mellett.²⁹ Ezzel azonban családjának sorsa nem oldódott meg. Mivel Füleky 1760. július 6-án elhunyt, özvegye, Máthé Erzsébet nyugdíjért folyamodott, mivel nem csak magáról, hanem félárva gyermekeiről is gondoskodnia is kellett. A Kamara 266 forint nyugdíjat javasolt számára július 11-én, de a királyi határozat csak 200 forintot hagyott jóvá, és azt is csak 3 évre.³⁰ Az éves megkötés azt a célt szolgálta, hogyha az özvegy időközben újra férjhez ment volna, a nyugellátás – a régi szokás alapján – megszüntethető legyen: az özvegyről és az árvákról most már gondoskodjon az új férj. Özvegy Fülekynek is nehezen élt meg a nyugdíjból, mert gyermekei még ellátásra szorultak. 1763-ban a Kamara megjegyzi, hogy bár Fülekynek Bazinban háza van, az eladhatatlan, mivel telke kicsi, és nem akad rá vevő. Így nyugdíját királyi határozattal újabb két évre meghosszabbították.³¹ 1765-ben is csak két évre hosszabbították nyugdíját, ekkor már megosztva, az özvegy 100, a két kiskorú gyermek 50–50-et kapott, összesen tehát 200 forintot.³² 1767-ben Füleky lánya, Erzsébet folyamodott a Kamarához 500 forint végkielégítésért. Csak évi 25 forint nyugdíjat engedélyeztek a számára.³³ Az esetből a nyugellátás fokozatos csökkenése olvasható ki, ami annyival különösebb, mivel igen érdemes tisztviselőről volt szó. A teljes fizetéssel nyugállományba helyezett (jubilatus) hivatalnokok özvegyeinek még végkielégítést, finalis gratiát sem adtak. Ezt az 1756-ban nyugalmazott Woneth Ferdinánd szegedi sófőpénztárnok özvegyének kérelme elbírálásakor 1760-ban határozatban mondták ki.³⁴ Olyan özvegynek, akinek volt megélhetése, nem egykönnyen adtak nyugdíjat. Mikor például a hosszú szolgálatú és érdemes Ternyey János szepesi kamarai tanácsos 1756-ban elhalt, s özvegye Desewffy Anna Mária nyugdíjat kért, a királyi határozat tudakolta, van-e az asszonynak megélhetési alapja, és hány gyermek maradt hátra. Végül is az özvegy, végkielégítésként egy évi fizetést vehetett fel.³⁵

A Kamara 1761 júliusában újra foglalkozott a nyugdíjak kérdésével. A takarékoság jegyében – a hétéves háború hatodik évében – királyi határozat rendeli el, hogy az elhalt özvegyek, illetve a nagykorúságot elért illetőleg gyermekek nyugdíj-jegyzékeit az esetleges visszatartás érdekében részletezéssel (specificatio) küldjék fel. Még ugyanaznap elrendelik, hogy azok a nyugdíjasok, akik szolgálatukat önhi-

29 MOL MKL E 21 1753. ápr. 2. és E 1 1753. fol. 533.

30 MOL MKL E 41 1760. nr. 192.

31 MOL MKL E 41 1763. nr. 122., E 1 1763. fol. 90., 267., 400. és E 21 1763. júl. 12.

32 MOL MKL E 21 1765. nov. 20.

33 MOL MKL E 21 1767. nov. 11.

34 MOL MKL E 21 1760. jún. 25.

35 MOL MKL E 21 1756. szept. 7.

bájukon kívül vesztítették el, újra alkalmazandók.³⁶ Pár nappal később került sor a külső tisztviselők (például harmincadosok és sőtisztek) özvegyeinek végelbánási ügyére a Magyar Kamaránál és a Szepesi Kamarai Adminisztrációnál.³⁷ A nyugdíjak rendszeres szabályozására a következő évek folyamán került sor.

1762 márciusában a vesztégzár-ügyi tisztviselők özvegyeinek ellátását szabályozták. Nekik végkielégítést, finalis gratiát adtak.³⁸ A teljes fizetéssel nyugdíjazandó hivatalnokok (jubilandi) normáját ez év júliusában bocsátják ki.³⁹ Eszerint a jubiliatoban részesültek özvegyei nem kapnak nyugdíjat. De már ez évben – újabb jogesetek kapcsán – megkérdőjeleződik ennek az intézkedésnek a méltányos volta. Jubiliatoban, teljes fizetéssel való nyugdíjazásban ugyanis éppen a leghűbb, leghosszabb szolgálatú hivatalnokok részesültek, hátramaradottaik előnytelen megkülönböztetése rendkívüli igazságtalanságnak tűnt. Jellemző példája volt ennek Fáber Fülöp György tárkányi sópénztárnok esete. Fáber csaknem 20 évig szolgált a sóügyben, előbb Ungvárott, majd 1753 óta Tárkányban. Öreg kora és betegsége miatt hosszú és hű szolgálatára tekintettel részesült a különös kegynek és kitüntetésnek számító, de a családra nézve kétélű jubiliatoban.⁴⁰ Soká azonban nem örülhetett a megtiszteltetésnek, mert már 1761. december 4-én elhunyt. Vitás volt, hogy nyugdíj jár-e neki, vagy csak egyszeri végkielégítés, hiszen a jubiliatio még a döntés előtt történt.⁴¹ Végül is olyan döntés született, hogy a 14 éves diákiúval hátramaradt özvegy 400 forint végkielégítést kap majd – amennyi férje egyévi fizetése volt.⁴² A királyi határozat ugyanakkor normaként leszögezi, hogy a nyugdíjas tisztviselők özvegyei a jövőben nem kaphatnak nyugdíj címén semmit. A nyugdíjjog tehát ilyen esetben az elhalt hivatalnok halálával elenyészett. Tanulságos egyébként az öt évvel később szintén elhalt özvegyasszony fiának, Faber Józsefnek sorsa. Ő katona lett, aztán Lengyelországba szökött, majd Erdélyben egy magyar lovasezredben szolgált mint közember. Anyja örökségéért ismételtlen folyamodott, így Grassalkovich elnökhöz is.⁴³ Az ügy végkifejletét ugyan nem ismerjük, de bizonyos, hogy az ifjabb Faber deklasszálódott és ebben bizonyára része volt annak is, hogy anyja nem részesült rendes nyugellátásban, ami nyilván kihatott a fiú taníttatására is. A katonaság ez időben a tanulmányaikban félbemaradt diákok végső menedéke is volt.

A nyugdíjak és fizetések szabályozásával a Kamara 1762 közepén ismételtlen foglalkozott abból a célból, hogy általános érvényű királyi határozatot lehessen elérni. A június 25-i ülésen a nyugdíjak és fizetések befagyasztását határozta el, július 21-én pedig normát állapítottak meg a teljes fizetésre való jubiliatiora, szeptember 27-én, majd október 18-án pedig a kamarai özvegyek és árvák nyugdíjairól

36 MOL MKL E 21 1761. júl. 7.

37 MOL MKL E 21 1761. júl. 15.

38 MOL MKL E 21 1762. márc. 10.

39 MOL MKL E 21 1762. júl. 14., 21.

40 MOL MKL E 21 1762 ápr. 10.

41 MOL MKL E 1 1762. fol. 1101. és E 41. 1761. nr. 473.

42 MOL MKL E 21 1762. okt. 2.

43 MOL MKL E 41. 1767. nr. 203., 1768. nr. 197., 538., 1770. nr. 99., 1772. nr. 94. és 307.

készítettek tervezetet.⁴⁴ A nyugdíjügyet összekapcsolták a fizetések általános rendezésével is.⁴⁵ Még 1762 folyamán királyi határozat intézkedett arról is, hogy a még szolgálni képes nyugdíjasok kérjenek másutt állást.⁴⁶ Ennek a rendelkezésnek, mint az már említést nyert, már 1752-ben is volt előzménye, s 1761-ben is szorgalmazták a reaktiválást.

A pénzügyigazgatás takarékosági szempontjai mellett teljesen érthető, hogy a jelentős számú szolgaszemélyzetre az özvegyi nyugdíjakat nem kívánták kiterjeszteni. 1763 elején ismét királyi határozat mondja ki, hogy a szolgák özvegyei és árvái nem nyugdíjképesek. A szolgákat nem kinevezési okmánnyal, decretummal veszik fel. Míg működnek, adómentességet élveznek ugyan, de bármikor elmozdíthatók. Özvegyeik és elárvult gyermekeik sem nyugdíjra, sem végkielégítésre, finalis gratiára nem formálhatnak igényt.⁴⁷

1763 elején bocsatotta ki a Kamara az alapvető fizetési és nyugdíjrendszert, a Systemát.⁴⁸ Ez a kerülők, darabontok és szolgák hátrányos megkülönböztetését ugyan nem szüntette meg, de ismét királyi határozattal úgy intézkedett, hogy bár általában nem nyugdíjképesek, de különös esetekben méltánylást érdemlő okból kaphatnak nyugdíjat.⁴⁹ Ennek a változtatásnak a háttérében az volt, hogy – különösen a harmincad és a sókerülők esetében – akadtak olyan személyek, akik például a csempészek és rablók üldözése közben a királyi regale-vagyon védelmében még az életüket is feláldozták. Bár a kornak felfogása az érdemet és a gyakran éppen csak születés adta pozíciót nem választotta el élesen, annyira azonban mégis tudott disztingválni, hogy az uralkodónak és hivatalának tett szolgálatot valamivel méltányolni kell. Ezért a későbbiekben nem egyszer találhatók a nyugdíjasok sorában a hivatali segédszemélyzet tagjai is. 1763. február 25-i ülésen kimondta a Kamara tanácsa azt is, hogy a nyugdíjasok halálától a tisztviselők tegyenek hitelt érdemlő bejelentést.⁵⁰ Azt is a Kamara tanácsa vívta ki, hogy a kerülők özvegyei és árvái indokolt esetben nyugellátásban legyenek részesíthetők, mint ahogy ez az ülés-jegyzőkönyvekből kitetszik.⁵¹ 1763. május 3-án ugyancsak királyi határozat intézkedett arról, hogy a kamarai tisztviselők özvegyeinek a férj halálának hónapjáig feltétlenül meg kell kapniuk elhunyt férjük fizetését.⁵² Még ugyanaz év májusában újabb határozat intézkedik arról, hogy a nyugdíj felét az özvegy kapja, másik felét a gyermekek egyenlő rátákban.⁵³ Pár nappal később új rendelkezései: a nyugdíjképeség korhatára a gyermekeknél a fiúk 21, a lányok 18 éves koráig tart.⁵⁴ Még a nyáron két új királyi határozat lát napvilágot a tisztviselőkre vonat-

44 MOL MKL E 1 1762. fol. 678., 818., 1023., 1101.

45 MOL MKL E 1 162. fol. 1150., 1156., 1159.

46 MOL MKL E 21 1762. okt. 8.

47 MOL MKL E 21 1763. jan. 4.

48 MOL MKL E 21 1763. febr. 1.

49 MOL MKL E 21 1763. ápr. 4.

50 MOL MKL E 1 1763. fol. 172.

51 MOL MKL E 1 1763. fol. 395. (ápr. 21-i ülés)

52 MOL MKL E 21 1763. máj. 3.

53 MOL MKL E 21 1763. máj. 16.

54 MOL MKL E 21 1763. máj. 23.

kozólag. Kamarai hivatalnokok teljes fizetéssel való jubilatija ezután csak olyanok esetében történhet, akiknek legalábbis 20 évi szolgálata van.⁵⁵ Tovább csökkent a nyugdíj jogosultak körét az a rendelkezés, mely több mint egy hónap múlva lát napvilágot. Ennek értelmében végkielégítést (finalis gratiát) vagy nyugdíját a megélhetéshez szükséges anyagi eszközökkel ellátott özvegyeknek ezután nem lehet javasolni.⁵⁶ Főként azok az özvegyasszonyok, kiknek nemegyszer számos kiskorú félárva gyermekről kellett gondoskodniuk, igyekeztek a mechanikus szabályokban valamelyes módosítást elérni. Egyéni nyugdíj kérelmeikben előadták többé-kevésbé méltánylandó szempontjaikat.

Az 1763. évi nyugdíj rendezés pár évig szabályozta csak a nyugdíjak ügyét. A nyugdíj iránti folyamodások száma jelentősen megnőtt, egyrészt azért, mert a tisztviselőkar létszáma is gyarapodott, másrészt, mert a hivatalnokok stabilitása is növekedett. Kevesebb lett a rövid, páréves pályafutás után állását feladó vagy abból kitett tisztviselő, s emiatt a nyugdíjra (vagy özvegyi nyugellátásra) pályázók száma jócskán megnövekedett. Az özvegyi nyugdíjak új szabályozására 1766. április 1-jén ismét királyi határozattal került sor. Ez úgy intézkedett, hogy 600 forint összeghatárig meghagyta a hátramaradott nők nyugdíját. Az ezen felüli összegek elbírálására pedig nyugdíjügyi bizottságot (Pensionum Commissiot) rendelt ki. Ez a rendelkezés arról is intézkedett – főként az adminisztráció csökkentése érdekében, hogy az eddig 2 évenként meghosszabbítani kényszerült nyugdíjak ezen túl élethosszig szólnak majd, de az eddigi királyi határozatokban meghatározott összegben. Mintául a német örökös tartományokban – a tulajdonképpeni Osztrák Kerületben – szokásos rendtartás szolgál. Az özvegyek új házasságakor, illetve az árvák nagykorúságának elérésekor a nyugdíjat megvonják.⁵⁷ Néhány hónap múlva új kiegészítő rendelkezés is napvilágot látott: ez év júniusában elrendelik, hogy e nyugdíjas állapotban elhalt személyek halálozásának napját a tisztviselőknél felküldött kivonattal kell igazolniuk.⁵⁸ A következő évben új normaszzerű határozat születik meg azokra a nyugdíjakra vonatkozólag, melyek nem haladják meg az 500 forintot.⁵⁹

Ezután néhány évig nyugdíjügyben nincs elvi döntés. Azonban ebben az időszakban, úgy látszik, megnő a jubilatus tisztviselők száma. Sokan, nyilván látva, hogy az özvegyek és árvák sorsát kellően így sem tudják megfelelően biztosítani, azt az utat választják, hogy míg élnek, teljes fizetéssel mennek nyugállományba és az így megtakarítható összeggel gazdálkodást, sőt kereskedést folytatnak. A Kamarára ezzel a kérdéssel már 1767 februárjában foglalkozott és tudakolta, hogy a kamarai tisztviselők közül kik és milyen gazdálkodást vagy kereskedést folytatnak, és hogy mit lehet ebből meghagyni, továbbra is megengedni nekik?⁶⁰

55 MOL MKL E 21 1763. júl. 11.

56 MOL MKL E 21 1763. aug. 18.

57 MOL MKL E 21 1766. ápr. 1.

58 MOL MKL E 21 1766. jún. 4.

59 MOL MKL E 21 1767. dec. 12.

60 MOL MKL E 1 1767. (febr. 6.) fol. 144.

A jubilációkkal a következő években nem, de 1770 elejétől ismét foglalkozott a Kamara, valószínűleg az öreg Grassalkovich Antal elnök szorgalmazására. 1770 márciusa és 1771 szeptembere közt másfél éven belül 4 királyi határozat is foglalkozik a jubilálással illetve az ebben részesült tisztviselőkkel. Az első azt mondja ki, hogy jubilációt semmi esetre se folytassanak le az érintett vonakodása esetén.⁶¹ Egy félévvel később, Csernyus István szolnoki sópénztárnok ügye kapcsán újabb határozat mondja ki, hogy jubilációt csak különleges esetben lehet engedélyezni, de a teljes fizetés ilyen esetben sem jár sohasem nyugdíj címén.⁶²

A következő évben, mivel közben a tapasztalat arra vezetett, hogy a jubiláció miatt tisztviselő özvegyek és árvák hátrányos helyzetbe kerültek, újabb királyi határozat arról intézkedett, hogy a jubilatus kamarai hivatalnokok özvegyei és árvái, méltánylást érdemlő esetben, ne legyenek kizárva a nyugdíj kedvezményéből.⁶³ 1771 szeptemberében pedig arról történik intézkedés, hogy az öregség miatt jubiláltak özvegyeit a többi tisztviselőkre érvényes norma szerint kezeljék.⁶⁴ Ezzel lényegében a jubilatusok hátrányos megkülönböztetése véget is ért. Általánosan érvényes nyugdíjnórmát Mária Terézia azonban csak 1771. november 30-án adott ki az összes örökös tartományokra.⁶⁵

Kétségtelen, hogy a nyugdíjrendszer lassan, visszaesésekkel és nem egy szomorúan tanulságos esettel, de fokozatosan mégis csak szabályozást nyert, bár királyi kegy jellegét még mindig nem veszítette el. A toldozott-foldozott nyugdíjszisztéma az öreg Grassalkovich halála után bekövetkezett kamarai reform során 1773-ban a departementális ügyosztályok szerinti intézés során kapott új keretet, amikor – a közben rendkívül nagyszámúra duzzadt nyugdíjas tábor miatt – a Kamaránál új, nyugdíjügyi ügyosztály (Departementum Pensionale) létesült. Meg kell jegyezni, hogy a Szepesi Kamaránál vagyis a Szepesi Kamarai Adminisztrációnál már 1740 óta kimutatható volt egy külön ún. Alamiszna Alap (Fundus Eleemosynarius) mely hivatalnokok özvegyeinek és árváinak ellátási ügyeit is intézte, bár inkább alkalmi segélyezés formájában. Különösen olyanokét, akik még 1749 előtt lettek özvegyekké illetve árvákká. Természetesen ezek csak egy részét képezték a nagyrészt nem-hivatalviselő segélyezettetteknek. Az 1773. évi reform során ez az alap is a Kassai Adminisztráció kötelékébe került Pensionalia et Eleemosynaria osztályként, s csak 1774 végén olvadt be teljesen a Magyar Kamarába, ennek hasonló nevű ügyosztályába. 1773-tól a Kamara nyugdíjügyi bizottsága minden egyes ügyet elővett. Foglalkozott úgy a saját jogon nyugdíjasok, mint az özvegyek és árvák kérelmével. Minden ügyről az elnökségnek tudomással kellett bírnia, a nyugdíjasok nyilvántartását is megszigorították. A nyugdíjasokról legalábbis minden negyedévben jegyzékek készültek s ezekben tartották nyilván a változásokat: halálozást, megszűnést illetve új nyugalmazást. Nemcsak a nyugdíjjellegű járandóságokat,

61 MOL MKL E 21 1770. márc. 24.

62 MOL MKL E 21 1770. okt. 23.

63 MOL MKL E 21 1771. febr. 23.

64 MOL MKL E 21 1771. szept. 13.

65 Csizmadia 1976: 74.

hanem az – egyszeri vagy rendszeres – alamizsnajuttatást is ugyanaz az ügyosztály, a *Personalia et Eleemosynaria* tartotta nyilván.⁶⁶ A negyedévi nyugdíjjegyzékeket különösen bizalmasan kezelték. Általában a negyedév lezárása után két héten belül már készen voltak.⁶⁷ Ez annál figyelemreméltóbb, mert a nyugdíjban részesülők száma igen gyorsan nőtt.

A kamarai tisztviselők gyermekei fiúk esetében 22, leányokéban 20 éves korig voltak nyugdíjjogosultak. Előbbiek azért hosszabb ideig, mert figyelembe vették a hosszabb tanulmányi időt, a leányok esetében viszont gyors férjhezmenésre számítottak. Ez utóbbi nem volt egészen reális, mert a leányok hozomány nélkül lassabban és nehezebben mentek férjhez, a nyugdíjas – általában szegényebb – árvaleányok pedig még inkább rászorultak volna a támogatásra. A Kamara költségkímélő politikája így nem egy kedvetlen, kényszerű, egzisztenciális okokból kötött, elsietett házasságnak vált okozójává. Az 1770-es évek második felében – főleg a rokon szálak következtében – a kamarai nyugdíjasok sorába katonai nyugellátottak és más, politikai oknál fogva kedvezményezettek és az udvar által kegyeltek is kerültek. Sőt néha egyháziak is, de nem annyira egyének, mint inkább plébániák vagy szerzetesi közösségek: az utóbbiak már korábban is kaptak juttatást, de az alamizsnaalapok terhére. Egyébként ekkor a helytartótanácsi tisztviselők vagy özvegyeik nyugdíjait is a Kamara pénztára folyósította. 1777-ben a *Departementum Pensionalének* egy negyedév alatt már ezren felüli ügyben kellett intézkednie, de természetesen nemcsak nyugdíjasok, hanem különböző kérvényezők ügyeiben is. Negyedévenként *Pensions Tabelléket* kellett összeállítania a nyugdíjasok és a kérvényezők ügyeiben, melyekből kitűnik a nyugdíjügyek mozgása: új folyósítások, beszüntetések, esetleges igénybejelentések, fizetés-kiegészítések, speciális kérések, például a gyermekek iskolai alapítványokhoz való felvétele, alamizsna-folyamodások stb.⁶⁸ A departementális rendszer bevezetésével minden téren nagyon megnőtt az adminisztráció, a papírmunka, és a fokozott ellenőrzést szolgáló metódus mellett az ügyek menete nem gyorsult. A nyugdíjügyi kérdésekben a 19. századi nagyarányú és sajnálatos irattári selejtezések miatt az eredeti iratoknak csak kis része maradt fenn, de ezekből is az látszik, hogy az 1772 utáni években, II. József trónraléptéig az ügyek száma rendkívüli mértékben megnőtt és az addig egyszerűbb ügyek is sokrétűbbekké, bonyolultabbakká váltak, ezért a nyugdíjügyi osztálynak a munkájára valóban szükség volt.

Mária Terézia élete utolsó évtizedében – ez nyugodtan mondható, mert az adatokból ez tűnik ki – nem bánt szűkmarkúan a nyugdíjakért és alamizsnaadományokért hozzá folyamodókkal. Az időödő asszony még megértőbbé vált az öregség, a szegénység és a szükség feléje irányuló megnyilvánulásaival, és ha nem is tudott mindenkien segíteni, de az állami bevételek adta lehetőségeken belül legalább azokon igyekezett lelkiismerete szerint segíteni, akik őt és általa az államot hosszabb-

66 MOL MKL E 59 1773. aug. 16., szeptember hó nr. 550.; szept. 23., október hó nr. 350.; okt. 4., október hó nr. 417.

67 MOL MKL E 59 1775. ápr. 11. április hó nr. 259.; júl. 3. július hó nr. 180.

68 MOL MKL E 59 1777. máj. nr. 727.

rövidebb ideig szolgálták. József trónörökös azonban igyekezett e szándékait bizonyos fokig ellensúlyozni. II. József anyja halála után, trónralépésekor mindjárt igyekezett az állami terheket és a költségvetést éppen ezen a téren csökkenteni. Már 1781-ben felállított egy bizottságot, amelynek feladata a nyugdíjak és egyéb járandóságok felülvizsgálata és lehető lefaragása volt. Ez a bizottság a *Commissio in negotiis salariorum, adjutarum, jubilationum et quiescentiae status* (A fizetések és nyugdíj rendezésére létrehozott bizottság) volt.⁶⁹ Nemcsak a nyugdíjakkal, hanem a kamarai alkalmazottak – és más állami tisztviselők valamint kegydíjasok – fizetésével és juttatásaival is foglalkozott. A bizottság előtt minden nyugellátást és más járandóságot igazolni kellett. Az ügyeknek csak a tanácsülési jegyzőkönyve, továbbá lajstrom- és mutatókönyve maradt meg. Ebből tudjuk, hogy a bizottság 1781-ben történt felállításától 1782. február 5-ig összesen 761 ügyet tárgyalt: sőt ebből 1781. július 11-ig már 422-t. Ekkor döntöttek úgy, hogy a nyugellátásban részesülő árvák keresztlevelét is bekérik, hogy illetéktelenek ne kapjanak nyugdíjat. 1781. augusztus 22-én, a 632-ik ügynél döntöttek a határidő meghosszabbításáról, hogy az ellátottaknak legyen idejük az igazoló iratok beszerzésére. A bizottság végül is 1782. október 21-ig működött és összesen 822 ügyben döntött. A nyugellátások közül a katonaiakat a katonai nyugdíjalaphoz utalta; sok esetben megállapította, hogy a nyugdíj csupán kegyből maradhat meg; néhány esetben lefaragást eszközölt. Összességében megállapítható, hogy nem sokat takarított meg az államháztartásnak; kár volt a ráfordított időért és energiáért, és csak bosszúságot és izgalmakat szerzett az érintetteknek. A vizsgálat egyébként nem szorítkozott csak a Magyar Kamarára, Ausztriában is foglalkoztatta az érdekelteket ez a kérdés: 1781-ben jelent meg Bécsben az „Untrüglicher Plan einem jeden in k. k. Diensten stehenden Diener eine Pension zu erzielen” című röpirat, mely a közszolgálatban lévők nyugdíjának biztosítását tárgyalja.

A Helytartótanácsnál és a Királyi Kancelláriánál a nyugdíjak ügye még bonyolultabb volt, mint a Kamaránál, ahol – pénzügyigazgatási szerv lévén – mégis könnyebben volt mód nyugdíjak fizetésére. Hasonló volt a helyzet a bírósági kerületi tábláknál. A Dunántúli Kerületi Táblánál például Szegedy László 31 évi szolgálat után teljes fizetéssel mehetett nyugdíjba, érdemei elismeréséül királyi tanácsosi címet is kapott.⁷⁰ Ilyen esetben azonban utóda rendszerint kénytelen volt beérni korábbi fizetésével, mert nyugdíjalap nem állt rendelkezésre. A nyugdíj, a pensio a Helytartótanácsnál mindig kivételes kegynek számított: gazdagabb özvegy vagy árva nem is kapott ilyet. A megítélés szempontja az volt, hogy a tisztviselők úgyszólván túlnyomóan birtokosok, nincsenek hát a nyugdíjra ráutalva. A nyugdíj folyósítását indokolni is kellett. Turnleithner ajtónálló özvegye, kinek férje 34 évig szolgált, azért kaphatott ilyet, mert „úgyszólván kevés ideig élvezte”⁷¹, Csintó Imre titkár öz-

69 MOL MKL E699

70 Magyar Országos Levéltár Magyar Királyi Kancellária Levéltára (MOL MKancL) A 1 1761. nr. 147.

71 MOL MKancL A 1 1763. nr. 156.

vegyének esetében az ok az eredeti vagyon felélése volt a szolgálat során⁷² Kunich József iktató pedig, ki 41 év után teljes fizetéssel lett jubilatust, arra hivatkozhatott, hogy kevés a vagyona, viszont sok a gyermeke.⁷³ Domsics Mihály titkár esetében, ki 29 helytartótanácsi évet tudhatott maga mögött, a királyné úgy vélekedett, hogy nem érdemi meg eléggé a fizetést. Ő félfizetéssel került a jubilatustok sorába.⁷⁴ Révay József helytartósági tanácsos özvegye Beniczky Ágnes, kinek férje 20 évig szolgált, azért kaphatott nyugdíjat, mert szegény volt, adósságokban úszott és hitelezői szorongatják, s régi nemes családból származott. Az ő kérelmében egyébként nem Mária Terézia, hanem – nyilván a királynő betegsége miatt – József trónörökös döntött.⁷⁵ Viszont sem Kajdacs Sándor helytartótanácsi írnok, sem társának, Merczel Györgynek özvegye, nem nyertek el nyugellátást „a konzekvenciák miatt”, tehát az igazgatási központ subalternjei – úgy látszik – ekkor még nem voltak jogosultak.⁷⁶ Két nagyon régi, szinte aggastyán hivatalviselő; a 75 éves Csiba Imre helytartótanácsi tanácsos és az 1711 óta – tehát 58 éve – előbb fűtőként, majd kancelláriai ajtónállóként szolgáló Dombay József viszont jubilatustok lettek.⁷⁷ Igaz, ők enélkül már csak legfeljebb összerogyhattak volna a szolgálatban. Nem mondható tehát, hogy a kormányzat a fő politikai igazgatási területek, a Kancellária és a Helytartótanács, valamint a magasabb, fellebbviteli bíróságok hivatalviselői iránt valamilyen különös kegyet tanúsított volna, ha azok már nem tudtak tovább szolgálni.

II. József alatt a nyugdíj intézménye kiterjedt olyan szolgálati ágakra is, melyek addig nem voltak nyugdíjképesek. Hűen a már Mária Terézia idején hangoztatott elvhez, hogy az iskolaügy politikai fontosságú („Die Schule ist ein politicum.”) a tanárok számára is kategorikusan megnyílt a nyugdíjszerzés lehetősége,⁷⁸ amit a későbbi években is megerősítenek.⁷⁹ Utóbb a tanítók is kaphattak ilyet.⁸⁰ A nyugdíj-ügyekkel II. József idején a Kancellárián sokat foglalkoztak. 1782 után az összes szolgálati ágazatok ilyen irányú ügyei itt futottak össze, és itt döntöttek ezek elvi kérdéseiről is. A nyilván sugalmazott „Untrüglicher Plan...” megjelenése is arra mutat, hogy a központi szabályozás gondolata immár a megvalósítás stádiumába lépett. Most már a nyugdíj nem egyéni, hanem általános, közszolgálati kérdés és a hivatalviselés egyik velejárója. Ezt mutatja a nyugdíjkérelmek számbeli gyarapodása is. Míg 1781-ben csak 12, 1782-ben pedig 21 új nyugdíjfolyamodásról tudnak az Acta Generalia mutatókönyvei, addig 1783-ban ezek száma már 94, 1784-ben 258, 1785-ben 231, 1786-ban 256, 1787-ben is még 105. Igaz, hogy ezek a kérelmek a Mária Terézia uralkodása végén Magyarországhoz visszakértült Bánát, és

72 MOL MKancL A 1 1763. nr. 246.

73 MOL MKancL A 1 1764. nr. 204.

74 MOL MKancL A 1 1765. nr. 201.

75 MOL MKancL A 1 1767. nr. 223.

76 MOL MKancL A 1 1768. nr. 107.

77 MOL MKancL A 1 1769. nr. 310. és nr. 378.

78 MOL MKancL A 39 1781. nr. 606., 722., 914., 1057., 1160., 3214., 4140., 5490., 6092.

79 MOL MKancL A 39 1783. nr. 6476., 7123., 10163.

80 MOL MKancL A 39 1786. nr. 326. 10036., 1788. nr. 11775.

a Magyar és Erdélyi Kancellária egyesítése miatt a bánáti és erdélyi – nem kis számú – nyugdíjkerő folyamodványát is tartalmazták, s több az ismétlődő kérés is. Azonban ezzel együtt is nem csekély a növekedés, hiszen nemcsak az oktatók, de a felmérésügyben foglalkoztatottak,⁸¹ a volt szerzetespapok,⁸² a birtokigazgatási gazdasági tisztviselők,⁸³ az egészségügyi hivatalviselők is,⁸⁴ de még a megyei és városi tisztviselők esetében is számításba jött nyugdíjak folyósítása.⁸⁵ A megyei bíróságok tagjait viszont kizárták a nyugdíjképesek közül.⁸⁶ Emellett az ösztöndíj-rendszer is megemelte a kincstár terheit. Mindez azonban a közszolgálat javítása és a hivatalviselők biztosítása érdekében történt, s nyilván még jobban eléri célját, ha II. József török háborúja nem jön közbe. Így is a nyugdíjügy II. József idején nagy lépést tett előre. A nyugdíjnyilvántartás Mária Terézia alatti nyilvántartási adminisztrációja havonta, vagy havonta kétszer történt meg. Intézkedés történt, hogy a nyugdíj nem lehet kevesebb 100 forintnál,⁸⁷ az árvak esetében 50 forintnál.⁸⁸ Megszűnt az özvegyek és árvak addigi kegyadományban részesítése: ezek e helyett nyugdíjat kaptak.⁸⁹ 1787-ben elkészült a nyugdíjra javasolhatóság normája is,⁹⁰ valamint a nyugdíjra jogosító szolgálat elvi meghatározása.⁹¹ A nyugdíjfizetés szabályozásához tartozott annak eldöntése is, hogy ezeket havonta, vagy a régen szokásos negyedévi rátákban folyósítsák-e?⁹² A nyugdíjfolyósításoknál előírásra került, hogy nyugdíjkeréseket csak bizonyított szolgálati évek után lehetett beadni.⁹³ Az is eldöntésre került, hogy a hivatalviselők árvai 20 vagy 22 éves korig legyenek-e nyugdíjjogosultak.⁹⁴ Fiúk esetében a 22, leányokéban 20 mellett döntöttek. A következő évben 1788-ban készült el a tisztviselő-árvak nyugdíjnormája.⁹⁵ továbbá a nyugalmazások és a teljes fizetéssel való jubilatío normája is.⁹⁶ A nyugdíjnorma gondoskodott a tehetséges gyermekekről.⁹⁷ A magasabb iskolákban tanulókról évi táblázatos kimutatások készültek.⁹⁸ A törvényes származást keresztlevéllel kellett igazolni. Az alap a szolgálat volt: legalább 10 év jogosított saját, özvegyi vagy árpanyugdíjra. A segédszemélyzet is jogosult lett, ha volt ennyi – megszakítatlanul eltöltött – éve. A nyugdíjakat állandóan ellenőrizték. A nyugdíjasok elhunytát rögtön be kellett jelenteni,⁹⁹ s havonta általa-

81 MOL MKancL A 39 1785. nr. 13170.

82 MOL MKancL A 39 1786. nr. 2182., 2806., 6469.

83 MOL MKancL A 39 1786. nr. 3001., 1170., 3996., 3998., 6050. és 1788. nr. 12519, 16027.

84 MOL MKancL A 39 1787. nr. 1482., 4298. 7965., 10121

85 MOL MKancL A 39 1786. nr. 6036., 7646.

86 MOL MKancL A 39 1787. nr. 12562.

87 MOL MKancL A 39 1783. nr. 7396., 8370.

88 MOL MKancL A 39 1785. nr. 759.

89 MOL MKancL A 39 1786. nr. 10962.

90 MOL MKancL A 39 1787. nr. 463.

91 MOL MKancL A 39 1787. nr. 1276.

92 MOL MKancL A 39 1787. nr. 1456., 2472., 3415., 15196.

93 MOL MKancL A 39 1787. nr. 1547.

94 MOL MKancL A 39 1787. nr. 13563.

95 MOL MKancL A 39 1788. nr. 17330 és 1789. nr. 16454.

96 MOL MKancL A 39 1788. nr. 10908.

97 MOL MKancL A 39 1789. nr. 431., 2862., 3990., 3996.

98 MOL MKancL A 39 1789. nr. 745., 2491., 14874.

99 MOL MKancL A 39 1786. nr. 14710.

ban egyszer készült nyilvántartás a fennálló és az újonnan létesített nyugdíjakról. Ez megkönnyítette a számbavételt. A folyósítás már nem esetszerűen történt a Kamara jövedelmeiből, hanem a nyugdíjpénztárakból, a kerületi főpénztárakon keresztül ment végbe az engedélyezett összegek folyósítása.¹⁰⁰ A katonai ellátást teljesen elválasztották a polgári hivatalokétól. Azonban egy ránk maradt, 1794-ből való özvegy- és árvanyugdíjas összeírásból kitűnik,¹⁰¹ hogy ezek nyugdíját még a század legvégén is a kamarai harmincadhivatalok pénztáraiból folyósították, s ebben a névsorban katonai személyek, tisztek hátramaradottai is találhatóak. Még II. József idején is a nyugellátási, kegyadományi és alamizsna kifizetéseket együtt kezelték – a kancellária Acta Generaliájának indexeiből ez tűnik ki.

Ez az általános rendezés, a normák meghatározása már átvezet a jogosultság elvi elismeréséhez. A szolgálat tehát bizonyos idő után már jogosított a nyugdíjra, melyet kellő indok nélkül megtagadni immár nem lehetett. Mária Terézia kései korszaka – s benne József trónörökös időszaka – a jogosodás felé mutatott, s a század végére a nyugdíj állandó, szabályozott – előbb szokásbeli, majd kodifikált – joggá vált. Mária Teréziának és fiának hivatalnokairól való gondoskodása képezte ennek a máig tartó folyamatnak a kezdetét.

Összefoglalóan elmondható, hogy Magyarországon a nyugdíjasok számának megnövekedése az 1770-es években és utóbb egy már régóta tartó, de az 1764/65-ös országgyűlés óta különösen felgyorsuló folyamatra mutat rá. Ez pedig a birtokos magyar nemesség kivonulását jelentette, elsősorban a kamarai hivatalokból, különösen a harmincad- és sóügyből, noha a legutóbbiban eredetileg sem voltak nagyszámúak. Mind az 1781/82-es nyugdíj-felülvizsgáló bizottság által tárgyalt, mind pedig az 1794. évi, csak töredékesen fennmaradt árvanyugdíjas összeírásban szereplő ügyek névanyaga ezt megerősíti: ugyanis ez jórészt nem is magyar, hanem német, szláv, olasz és egyéb katonai- és polgárcsaládok sarjaira mutat, kik Magyarországon nem voltak birtokosok, akkor sem, ha nemesi címet viseltek. Ezek a tisztviselők és más alkalmazottak hazulról szegények voltak, és itt az országban is gyakran csak nemrég letelepedett idegenek – tehát olyanok, akik a nyugdíjra a pusztta megélhetés miatt nagyon is rászorultak. Szolgálatuk alatt egyfajta társadalmi presztízsre ugyan szert tettek, de anyagiakra nem, és így érdekeik miatt az uralkodónak illetl róluk gondoskodnia. Gyakran presztízsük sem nagyon terjedt túl közvetlen érintkezési körükön, az ország igazi – rendi – vezetőrétegétől meglehetősen izoláltak maradtak, társadalmi beágyazottságuk csekély volt és életük is jobbára egymás közt zajlott.

100 MOL MKancL A 39 1787. nr. 11429.

101 MOL MKL E 210, Misc. Tricesimalia 76–104. csomó

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Királyi Kancellária Levéltára (MKancL)

A1 Originales Referadae (Uralkodói iratok)

A39 Acta Generalia (1770 után regesztratúra, Általános iratok)

Magyar Kamarai Levéltár – A Magyar Királyi Kamara regesztratúrája (MKL E szekció)

E1 Protocollum Generalis Consilii (Kamarai Jegyzőkönyvek)

E16 Expeditiones Camerales in Negotio Salis (Sóügyi leiratok) 1743–1759.

E21 Benignae Resolutiones (Uralkodói határozatok)

E41 Litterae ad Cameram Exaratae (A Kamarához intézett levelek és kérvények)

E59 Pensionalia et Eleemosynaria (Nyugdíj- és alamizsnaügyek) 1773–1785.

E104 Liber Resolutionum (Határozatok könyve)

E210 Miscellanae Tricesimalia Fasciculus 76–105. (Harmincadügy, vegyes iratok – közte: a harmincadállomásokon nyilvántartott nyugdíjúgyek az 1780–1790-es években)

E699 Comissio in negotiis salariorum, adjutarum, jubilationum et quiscentiae status (A fizetések, segélyek és nyugdíjúgyek tárgyában kiküldött bizottság jegyzőkönyvei és iratai) 1781–1783.

Österreichisches Staatsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv, Gedenkbücher

HIVATKOZOTT IRODALOM

Csimadia Andor 1976: *A magyar közigazgatás fejlődése XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest

Fallenbüchl Zoltán 1967: A Szepesti Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 2. 193–236.

Fallenbüchl Zoltán 1969: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. *Levéltári Közlemények* 2. 233–268.

Fallenbüchl Zoltán 1970: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. *Levéltári Közlemények* 259–336.

Kallbrunner, Ernst 1956: *Die Österreichische Zentralverwaltung II.* 2. k. Wien

Marie-Madeleine de Cevins

A szegények és a betegek gondozása a középkor végi magyar városokban*

A 12–13. századtól a betegek és a szegények gondozását Nyugat-Európában, így Franciaországban is, sokféle, de többségében egyházi szervezetek látták el. A városokban például a 13. század végén már tucatszám működtek karitatív szervezetek. Ezek között azok, melyek a rászorultak bizonyos csoportjaira tudták koncentrálni tevékenységüket, megalapoztak egy, a későbbi századokra beérő specializálódási folyamatot. Ezzel párhuzamosan, a világi kórházak számának emelkedése következtében, megkérdőjeleződött az egyház karitatív monopóliuma is.

Magyarország ebből a nézőpontból nyilvánvaló hátrányban volt a latin kereszténység nyugati és déli régióihoz képest. Ez az említett régiókhoz képest jóval kevésbé városiasodott ország, amelyben az egyházi intézményeknek csak igen laza szövésű hálója alakult ki, nem biztosíthatott olyan fejlett hátteret és keretet a karitatív tevékenység számára, mint amilyen a korán kereszténységre térő, számos városi központtal büszkélkedő országokban rendelkezésre állt. A kérdés az, mennyiben felelt meg ez a kínálat a helyi lakosság valódi igényeinek, miközben a gondozás különböző eredeti, helyi formáit hívta életre.

A források szűkossége miatt (például a francia kórházakról rendelkezésre álló anyaggal összevetve) persze nem lehet pontos ismeretünk arról, miként terjedt el a karitatív tevékenység a középkori Magyarországon: még a legjobban dokumentált városok esetében is sötétben tapogatózunk azt kutatván, kik vállalták magukra ezt a tevékenységet, kik voltak az élvezői, s hogyan zajlott a mindennapokban. Mindazonáltal, ha kiegészítjük a magyar történészek által összegyűjtött dokumentumokban található, s ebből a szempontból eddig még nem vizsgált adatokat, új megfontolásokat, új kutatási irányokat javasolhatunk.

Az e tárgyban végzett minden kutatás két, immár körülbelül hatvan évvel ezelőtt készített összefoglaló műből indul ki: Pásztor Lajoséból és Somogyi Zoltánéból.¹ A városmonográfiák (különösen a Sopron, Buda, Pozsony, Kassa, valamint Győr

* A francia nyelvű kéziratnak ez az első megjelenése.

1 A gondoskodás kérdését Pásztor Lajos *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában* c. mű harmadik fejezetében tárgyalja. A szerző, aki a vizsgált tárgyban a magyar középkor végére (1490–1526) szorítkozik, sokszor hangsúlyozza „a jótékonyág elvilágiasodását” és azt, hogy megszűnik ezen a területen az egyház kitüntetett szerepe (Pásztor 1940: 50–65). A legteljesebb összefoglaló e tárgyban Somogyi Zoltán tollából olvasható (Somogyi 1941); a szerző a példák igen gazdag tárházából merít, melyeket olykor vitatható módon aknáz ki művében. Újabbán Kubinyi András egészítette ki az e két korábbi szerző által közölt adatokat, bizonyos pontosításokat eszközölve az orvosokat, a patikusokat, a borbélyokat (különösen a városi társadalomban elfoglalt pozíciójukat), valamint a több városban említett közfürdőket illetően (Kubinyi 1999: 253–267).

városáról írottak) pedig bizonyos részletkérdések pontosításában segítenek.² Szerzőik lényegében a városi számadáskönyvek jegyzékeire (ezekben föl vannak tüntetve a városi kórházak részére folyósított támogatások, s megtalálható bennük a kórházakat felügyelő tisztviselők által készített mérleg), bizonyos belső leltárakra (ilyenek a 16. századtól maradtak fenn), valamint a kórházakkal kapcsolatos egyházi dokumentumokra (bűnbocsánati levelekre, a tilalmi bullákra, a főpapi vagy püspöki döntőbíráskodás irataira, a főpapi tizedjegyzékekre) támaszkodnak. A középkor végén a könyörületességről született prédikációkat viszont (Pásztor Lajos kivételével)³ alig-alig vették szemügyre ebből a nézőpontból, a végrendeleteket, a vallásos társulatok dokumentumait pedig senki sem vizsgálta.

Beszámolómban nem törekszem teljességre; arra teszek kísérletet, hogy bizonyos kevésbé ismert dokumentumokból származó adatokat ütköztessenek az imént említett művekben megfogalmazott végkövetkeztetésekkel.⁴ Tanulmányomban három kérdést kívánok körüljárni. Mely intézmények vállalták magukra Magyarországon városaikban a szegények és a betegek segítségét a 13. századtól (vagyis attól kezdve, hogy létezésüknek maradtak fenn nyomai) nagyjából 1526-ig? Kik végeztek karitatív tevékenységet, kik voltak ennek élvezői, s mi volt a jelentősége azok számára, akik végezték, illetve részesültek áldásában, illetve azok számára, akik adományaikkal lehetővé tették gyakorlását? S végül: mennyiben beszélhetünk a karitatív szervezetek modernizációjáról Magyarországon a középkor legvégén?

I. A SZEGÉNYEK ÉS A BETEGEK GONDOZÁSÁVAL MEGBÍZOTT INTÉZMÉNYEK

Karitatív (vagy betegfogadó) intézményeken itt azoknak az intézményeknek az összességét értjük, amelyek valamilyen (anyagi, orvosi, spirituális vagy erkölcsi) segítő tevékenységet végeznek a rászorulóknak (betegek, testi fogyatékosok, szegények, aggastyánok, bebörtönzöttek stb.) számára. Hadd emlékeztessünk arra, hogy Magyarországon egészen az 1520-as évekig csak – szerzetesrendek vagy világi papság irányítása alatt álló – egyházi intézményekről beszélhetünk, rajtuk kívül voltak még vallásos társulatok (a karitatív hivatást választó világiak egyesületei), illetve néhány világi betegfogadó intézmény – e két utóbbi intézménytípust külön fogjuk tárgyalni.⁵

2 A városmonográfiák közül az alábbiak szentelnek nagy teret a betegfogadó intézmények tárgyalásának: Házi 1939, Ortway 1894–1903; Kubinyi 1973; Bedey 1939; Wick 1941. A középkor végi Budán folytatott orvosi tevékenységek áttekintéséhez lásd Zolnay 1967: 20–22.

3 Pásztor 1940.

4 Kutatásaim ideiglenes mérlegének elkészítéséhez Kordé Zoltán kezdeményezésére a Párizsi Magyar Intézet szervezésében 2000 májusában *La Hongrie et l'Europe dans l'Histoire* témában megtartott konferencia nyújtott alkalmat.

5 A vallásos társaságokról az első rész végén ejtünk majd szót, a világi kórházokról pedig beszámolónk végén.

A jótékonyági háló kialakulása és sűrűsége a középkori Magyarországon

Mint közismert, az első magyarországi jótékonyági intézmények egyidősek a magyar egyházzal: a forrásanyagban Szent István uralma óta találunk említést az országában működő kórházakról. Valójában azonban csak a 14. század elején indulnak fejlődésnek, legalábbis rendkívül ritkán fordulnak elő korábbi adatok. A városokban – róluk gazdagabb a forrásanyagunk, mint a kisebb településekről – a rendelkezésünkre álló adatok alapján a 14. század eleje és a 16. század első évtizede között megkétszereződött a betegfogadó intézmények száma.⁶ A magyar jótékonyági háló így körülbelül kétszáz éves késést mutat a francia városokéhoz képest (ezekben ugyanis a legtöbb intézmény alapítása a 12–13. századra nyúlik vissza). Csak a magyar városiasodási folyamat lassúságából adódik-e ez a késés? Közelebről szemügyre véve a problémát, azt állapíthatjuk meg, hogy Magyarországon a betegfogadó intézmények alapítása időben nem követi pontosan a demográfiai fejlődést és a városiasodás fellendülését. Ellentétben a plébániatemplomokkal vagy a koldulórendi kolostorokkal – melyek megalapítása lényegében a 13. század második felében zajlott le Magyarországon – a jótékonyági intézmények száma csak a városiasodás fellendülésének utolsó fázisában sokszorozódott meg, akkor, amikor számos magyar városban demográfiai válsággal párosuló gazdasági visszaesés kezdődött (vagyis a 15. század közepe után). E problémák miatt valószínűleg megnövekedett ezekben a helyiségekben a rászorultak száma, s így újfajta szükségletek keletkeztek a gondozásban.

Magyarország jótékonyági hálója, úgy látszik, még a középkor végi legkifejlettebb formájában is megdőbbentően laza szövésű volt. Bizonyos városok még a 15. század végén sem biztosítottak működési lehetőséget semmiféle betegfogadó intézmény számára, a földesúri kis mezővárosokról és a falvokról nem is beszélve, melyekben gyakran semmiféle jótékonyági intézmény nem működött.⁷ Az ország 20–25 legnagyobb népességű városának a többségében csak egy-két intézmény volt a 15–16. század fordulóján, a közepes nagyságú városokban egyetlen.⁸ A magyar városok közül a legszerencsésebb helyzetben a püspöki székhelyek voltak (ezekben legalább két kórház működött egy időben), mivel itt a püspök vagy a kanonokok is alapítottak kórházat: az ilyen intézmények tették ki egészen a 15. századig az összes betegfogadó intézmény döntő többségét. Budán, ahol a 14. század vége óta a király és a királyi udvar kitüntetett székhelye volt, már az 1490-es

6 Ez a megállapítás Bártfa (Bardejov), Beszterce (Bistritza), Besztercebánya (Banská Bystrica), Brassó (Braşov), Pozsony, Buda, Eger, Esztergom, Győr, Kassa, Kolozsvár, Körmöcbánya (Kremnica), Lócse (Levoca), Nagyszében (Sibiu), Nagyszombat (Trnava), Nagyvárád, Pécs, Pest, Selmecbánya (Banská Štiavnica), Sopron, Szeged, Újlak (Ilok), és Zágráb példáján alapszik (Cevins 1995); tömörebb magyar nyelvű változata megjelenés előtt: *Város és egyház. Az egyház a magyar városokban a késő középkorban (1320–1490 körül)* Szent István Társulat (lásd a függelékben közölt táblázatot).

7 Lásd a Kubinyi András (1999: 352) által szerkesztett térképet.

8 Cevins 1995: 265, valamint 1295 (23. táblázat).

évektől négy betegfogadó intézmény működött, s számuk 1526-ra kétszeresére növekedett, jórészt a bőkezű királyi adományoknak köszönhetően.⁹

Összehasonlítás végett szeretnék emlékeztetni arra, hogy a francia városok többségében ugyanekkor már 10–15 jótékonyági intézmény működött.¹⁰ A magyar adatok között ugyan mintha magasabb számokat találnánk, mint például a lengyel városok és kisebb települések adatai között,¹¹ ám az egyes helységek lakosságszámához viszonyítva azt látjuk, hogy Magyarországon a kórházak száma messze a francia átlag alatt marad. Becslésünk szerint 1500 körül Magyarországon 4000 városlakóra jutott egy betegfogadó intézmény,¹² míg ugyanekkor Arles 300 lakójára jutott egy.¹³

Emellett, a magyar kórházak a középkor legvégéig egészen szerény méretűek voltak, olyanok, amilyenek jellemzően a keresztény Nyugat kisvárosaiban működtek. Különböző mutatókból (a feltárt épületek méreteiből, a táplálékra vonatkozó adatokból és a kórházi rendtartásból fennmaradt töredékekből) arra következtethetünk, hogy 20 személynél többet nemigen fogadhattak be: a besztercebányai Szent Erzsébet kórházban maximum 24, a pozsonyi és a soproni Szent László kórházban körülbelül 20, a szakolcai kórházban pedig legföljebb 12 férőhely volt a 15. század közepe táján.¹⁴ Egyik intézmény sem érte el, meg sem közelítette a francia püspöki székhelyeken működő hôtel-Dieu-k betegfogadó képességének szintjét.

Mivel magyarázhatjuk Magyarországon e viszonylagos alullellátottságát a beteggondozási intézmények területén? Az ország középkori levéltárait érintő számtalan pusztítás dacára nem vezethető vissza ez a tény valamiféle egyszerű optikai csalódásra, amely az elégtelen forrásanyagból adódnék. Aligha tulajdonítható ez a tény annak, hogy a magyar püspökök (és székesegyházi kanonokok) esetleg érdektelenséget tanúsítottak volna lelkipásztori szolgálatuknak a kánonjog által megállapított ezen aspektusa iránt, mert állítólag gyakran e férfiaknak köszönheték létezésüket a magyar kórházak. Hogy ilyen ritkás a jótékonyági háló szövete, az először is valószínűleg társadalmi realitást tükröz: Magyarországon lakóinak csekély hányadát tették ki a szűkséget szenvedők, a betegek vagy a szegények – legalábbis a 15. századig, amikor is a városokban kiütköztek a válság első jelei. Ám valójában ettől kezdve sem beszélhetünk a városi szegénység robbanásszerű elterjedéséről, hanem inkább csak a rászorultak számának fokozatos növekedéséről és a lakosság megnövekedett mobilitásáról. A másutt oly sok életet követelő járványok (kezdve a 14. század folyamán újra és újra felbukkanó pestistől) mintha összességükben kevés áldozatot szedtek volna Magyarországon. A demográfiai és

9 Cevins 1995: 265.

10 Lehetetlen itt felsorolni az összes francia példát; az olvasó Jacques le Goff és Bernard Chevalier könyveiben tájékozódhat róluk.

11 A gnieznoi érsekség legfontosabb városának és mezővárosának csak az ötöde működtetett kórházat a 15. század végén (Wisniowski 1999: 23).

12 A 6. lábjegyzetben szereplő városokra vonatkozó adatok alapján (Cevins 1995: 266).

13 Giordanengo 1978: 189, 192.

14 Cevins 1995: 275; Somogyi 1941: 100; Szücs 1955: 40.

gazdasági fellendülésnek köszönhetően, amely az 1320-as évek és a 16. század eleje között Magyarországot jellemezte, a megfelelő táplálkozás miatt valószínűleg ellenállóbb volt az emberek szervezete, nem kellett az itt lakóknak ismételtelen nélkülözniük, élelmiszerhiánnyal szembenézniük.

A közös olvasztótégely

Az elég változatos megnevezés ellenére – a leggyakrabban előforduló szavak, mint a latin kereszténység más régióiban, a *hospitale* és a *xenodochium*, illetve a német nyelvű dokumentumokban a *Spittal*, *sichhaus* vagy *krankenhaus* – a magyar jótékonyági szervezetek számos közös vonást mutatnak.

A karitatív intézmények jó része ugyanazt a nevet viselte: a Szentlélekről kapták nevüket (köztük olyan létesítmények is, amelyek nem a Szentlélek betegápolói szerzetesrendjéhez tartoztak), vagy Szent Erzsébetről, akit olykor az említett rend intézményeiben is segítségül hívtak, s akit egyöntetű tisztelet övezett a szegények érdekében végzett cselekedeteiért.¹⁵ Ez a két név, mint köztudott, ugyanilyen gyakori kórháznév volt a kereszténység nyugati felében.

Közös elem a karitatív intézményeknek a városi térben elfoglalt helye is. A kórház mindig a központon, s általában a városfalakon is kívül (*extra muros*)¹⁶ helyezkedett el. Magyarországon csakúgy, mint másutt, valószínűleg inkább az orvosi és vallási tabuk, mint a külvárosi földterületek alacsony ára miatt¹⁷ voltak kénytelenek a városközponttól, de még az egyéb, a városi perifériára telepített egyházi létesítményektől is messze berendezkedni. Ez még inkább sújtotta a bélpoklosokat ápoló kórházakat, melyek gyakran a városfalaktól egy-két kilométerre létesültek, s bizonyos esetekben meredek, sziklás vidéken.¹⁸

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy – ellentétben például a francia kórházakkal – a magyar jótékonyági intézmények nem specializálódtak (sem orvosi, sem szociális értelemben). Összességében elmondhatjuk, hogy a 16. század előtről nincs tudomásunk szinte egyetlen olyan betegellátó intézményről sem, a bélpoklosok kórházát kivéve, melynek az lett volna a hivatása, hogy a lakosság egy bizonyos csoportját – a vakokat, az úton levő zarándokokat, a bűnbánó prostituáltakat, a szegény özvegyeket, a szükségset szenvedő vagy beteg egyházi embereket stb. – lássa el.

Adataink szerint a leprások kórházai (*leproсорia*) a kórházak közel tizedét tették ki a 15–16. század fordulóján: bizonyíthatóan volt *leproсорium* Bártfán, Brassóban, Budán (ez talán a 15. századig állt fenn), Lőcsén, Eperjesen, Medgyesen, Nagyszebenben, Kolozsváron, Segesváron és Zágrábban, valamint olyan kisebb

15 Pásztor 1940: 53, 56; Kubinyi 1999: 262.

16 Cevins 1995: 265, valamint 1297 (25. táblázat).

17 Ne feledjük, hogy az alapítók a leggyakrabban püspökök, kanonokok vagy gazdag földbirtokosok voltak.

18 Cevins: 1995: 276; Pásztor 1940: 58.

városokban, mint Rozsnyó és Tövis. E leprakórházak mind elég későn, 1420 és 1490 között világi papság kezdeményezésére és az ő irányításukkal kezdték meg működésüket.¹⁹ Egyesek közülük később igazi „általános kórházakká” fejlődtek. Ilyen volt például a budai Szent Lázár kórház: az eredetileg igazi leprakórházat, melyet valószínűleg a Szent Lázár rend működtetett, egyszerűen a „szegények házaként” említik forrásaink.²⁰

Vajon csupán a pontatlan és változékony terminológia következményét kell-e látnunk abban, hogy a magyar intézményekben nem találjuk nyomát a specializálódásnak? Anélkül, hogy teljes egészében elvetnénk ezt a feltevést, nyilvánvalóan összefüggést kell megállapítanunk a magyar kórházak általános jellege, illetve csekély számuk között. Amikor csak egy vagy két betegfogadó intézmény jutott egy egész városra, akkor nyilvánvalóan nem zárkozhattak el a rászorulókat egyes csoportjai előtt. Még a jótékonyági intézmények tekintetében legjobban ellátott városokban, például Budán is azt látjuk, mintha sem az alapítók, sem a belső irányítók fejében nem fordult meg, hogy az intézményt valamilyen formában specializálják.²¹ Egyazon városon belül tehát csakis nevük különböztette meg egymástól a jótékonyági intézményeket.

A magyar szerzetesek és a jótékonyág, avagy a szerzetesi kórházak visszaszorulása

Az általános helyzet fölvázolása után immár pontosíthatjuk, milyen különböző típusú jótékonyági intézmények működtek Magyarországon, és értékelhetjük, milyen szerepet tölthettek be a szegények, és a betegek gondozásában. Az áttekinthetőség érdekében, igen konvencionális tipológiát alkalmazok: megkülönböztetem egymástól a szerzetesi (valamelyik szerzetesrendhez tartozó) és a világi (világi egháziak irányította) kórházakat, majd pedig a vallásos társulatokat vizsgálom.

Mint közismert, a nyugati szerzetesek a korai középkor óta összekapcsolták az elkülönülten élés követelményét a jótékonyág gyakorlásával: fáradhatatlanok voltak a gondozásban, s minden szerencsétlent szívesen láttak, aki bekopogott kapujukon. Az első magyar benedekrendi szerzetesek követték a hagyományt: kolostori épületeikben vagy közvetlen közelükben menedéket (*hospitale*) alakítottak ki a zarándokok és a rászorultak befogadására; ez a menedék esettől függően vagy kapcsolódott a beteg szerzeteseket elszállásolására és gondozására szolgáló kolostori betegszobához (*infirmarium*), vagy pedig ezt pótolta. A 17. század közepén Belus bán, a bónostori benedekrendi monostor alapításakor úgy fogalmazott, azért adományozta nagylelkűen az új intézményt, hogy a benne élő szerzetesek testvéreiket, de az *ad ipsum monasterium divertentes* [ahhoz a monostorhoz oda-

19 Pásztor 1940: 58; Kubinyi 1999: 261; Cevins 1995: 269.

20 Kubinyi 1999: 261 (93. lábjegyzet).

21 A már említett budai *domus animarum* (szegények háza) nem jelent igazi kivételt, mert ez a kifejezés néha a „kórház” szinonimája volt (Kubinyi 1999: 263).

vetődő] utazókat és szegényeket is elláthassák. Hasonló, az utazásuk közben megpihenő vendégek (*hospites*) elszállásolására utaló megfogalmazásokkal találkozunk Lébény és Pannonhalmra, csakúgy, mint a pécsváradi rendház esetében – mindegyik példa a 13. század elejéről való.²²

A középkor utolsó századaiban valószínűleg egyre csökkent a hagyományos szerzetesek szerepe (a benedekrendieké, a ciszterciéké és a premontrei szabályozott kanonokoké is) a szegények és a betegek gondozásában. Egyetlen benedekrendi kórház sem bukkan föl forrásaink között; csak egy *magna tabula elemosinarie* [a menedékház nagy asztala] említetik meg Pannonhalmán 1459-ben.²³ A ciszterciék és a premontreiek esetében sincs bizonyító adatunk arra, hogy a szerzetesek rendszeresen gondoztak volna szegényeket és betegeket.²⁴

Miért következett be ez a változás? Annak következtében, hogy a betegápoló rendek a 12., de főleg a 13. századtól (ezt később tárgyaljuk majd) megtelepedtek Magyarországon, másodlagos lett a hagyományos szerzetesek szerepe a jótékony-ság területén. Ehhez járultak még a szerzetesi hivatások (általános) válságának hatásai; e válság, az említett rendek mindegyikében végrehajtott reformok sorozata ellenére, a 14. századtól érzékelhető volt Magyarországon. A reformok első eredményei csak a 15–16. század fordulójára értek be. E reformok a kezdeti idők jótékony-sági gyakorlatának felelevenítésénél jóval közvetlenebb célokat, különösen a szerzetesi fegyelem helyreállítását szolgálták és nem is sikerült segítségükkel helyreállítani a régi állapotot, amikor a jótékony-ság terén a hagyományos szerzetesrendek játszották a legfontosabb szerepet az országban.

Milyen tevékenységet is végeztek a karitatív rendek Magyarországon? A sok, specifikusan a beteggondozást hivatásául választó szerzetesrend közül öt volt jelen Magyarországon.

Szent Antal rendje legalább három magyar kolostort tudhatott magáénak: a darócit (Dravce, Horvátország), a pozsonyit és a segesvárit. Alapításuk Szent Antal védnöksége alatt valószínűleg a 13. század végén történt, a dokumentumok azonban a városi hatóságokkal bekövetkezett első konfliktusaikat követően, a 14. századtól kezdve emlékeznek meg róluk. 1309-ben a három magyar kolostor a rend Szlavónia és Magyarország autonóm tartományát alkották, melynek irányítója Daróc kolostorának a *preceptora* volt, akit a 14. században a püspök, később pedig a magyar király nevezett ki.²⁵ Az általános válság, mely Nyugat-Európában már elérte a rendet, a 14. század közepén még mintha megkímélte volna a rend magyar tagjait. Sőt, még meg is próbálták kiterjeszteni befolyásukat, kezükbe véve egyes új kórházak irányítását (többek között a kassaiét az 1360-as évektől egészen a 15. század elejéig, a pozsonyit 1505-ben, valamint a szepesváraljaiét²⁶). Talán nyugat-európai testvéreiknél is sikeresebbek voltak az alamizsnagyűj-

22 Somogyi 1941: 15.

23 Somogyi 1941: 16.

24 Somogyi 1941: 17.

25 Ez már mutatja, milyen (vagyonban és befolyásban kifejezhető) fontosságot kell tulajdonítanunk ennek a posztnak az egyházi karrierben (Somogyi 1941: 30).

26 Somogyi 1941: 35.

tésben; annyira, hogy Pozsony város előjárósága azt tanácsolta 1428 táján a városban az alamizsna begyűjtésével megbízott papoknak, hogy a gyűjtést végezvén ölték magukra a Szent Antal-rend öltözékét.²⁷

A Szentlélek rendet, melynek központja a híres római Szentlélek társulat volt, a források Magyarországon először 1292-ben említik, Nagyszébenben. Fejlődése igen gyors volt: 1330-ben már *preceptor generalis per Hungariam* állt az élén.²⁸ Dokumentumaink bizonyítják, hogy (a már idézett nagyszébenin kívül) voltak a rendnek betegfogadó intézményei Budán, Marosvásárhelyt, Besztercén, Földvárton, Királynémeten, Pécsen, Segesvárt, Székelyvásárhelyen, és egy *Azra* nevű, nem azonosított településen.²⁹ A 15. század végén azonban a rendnek nagy nehézségekkel kellett szembenéznie, tagjai papi teendőiknek szentelték magukat, a jótékonyági tevékenységeik kárára.³⁰

A középkori Magyarországon jelenlevő többi karitatív tevékenységet folytató rend a katonai-betegápoló rendek közé tartozott. A Jeruzsálemi Szent János rend tagjai, vagyis a johanniták – akiknek hosszú ideig intenzív karitatív tevékenységet tulajdonítottak – a mai kutatások szerint valójában másodlagos szerepet játszottak ezen a téren, az elsődleges a katonai funkciójuk volt.³¹ E rend tagjai alapították a soproni kórházat a 13. században, s e rend kötelékeibe tartoztak, akik az 1280-as években átvették a kassai kórház irányítását,³² valamint kórházuk volt valószínűleg Székesfehérvárott is.³³ Az azonban nem biztos, hogy minden (vagyis a középkor végén mind a tizenkét) magyarországi székhelyükön lett volna kórház.³⁴ Bizonyos 12. és 13. században szerkesztett dokumentumok egyszerűen a templomosok által gondozott „szegényekre” és „vendégekre” tesznek utalást.³⁵

Az Esztergom központtal felállított Szent István-rend lovagjainak (akiket gyakran összetévesztenek a templomosokkal)³⁶ két rendházuk volt, mindkettőben (úgy tűnik) kórház is működött: Esztergomban és Budafelhévizen. Mindazonáltal amikor házaik a 15. század közepén átalakultak világi káptalanokká, nem voltak már kórházi funkcióik.³⁷

27 Somogyi 1941: 37.

28 Somogyi 1941: 38.

29 Somogyi 1941: 37–48; Pásztor 1940: 53; Kubinyi 1999: 260.

30 Somogyi 1941: 47.

31 Hadd emlékeztessünk arra, hogy az Anjou-házbeli Károly Róbert a 14. század elején, a magyar trón nehéz megszerzése során jelölte ki őket a szolgálatára; később csatlakoztak a török ellen vívott harcokhoz az ország határövezeteiben. Ennek köszönhetően Magyarországon hosszabb ideig éltek tekintélyt parancsoló hírnevet, mint Nyugat-Európában (1387-ig, Luxemburgi Zsigmond trónraléptéig), amiből azonban nem következett karitatív tevékenységeik kibontakozása, sőt, ezek jobban háttérbe szorultak, mint bármikor. A templomosok szerepéről a középkori Magyarországon lásd legújabbban: Hunyadi 2001, Luttrell 2001.

32 Somogyi 1941: 25.

33 Kubinyi 1999: 260.

34 Somogyi 1941: 22–28; Kubinyi 1999: 260.

35 Somogyi 1941: 24.

36 Jelesül Somogyi Zoltán.

37 Kubinyi 1999: 260. Kubinyi ebben Boroviczényi K. Gy. álláspontját fogadja el, melyet a szerző a *Cruciferi Domus Hospitalis Ecclesiae Sancti Regis Stephani, ein ungarischer Kreuzherrenorden* címmel a 24. Orvostörténeti Kongresszus (Budapest, 1974. augusztus 26–31.) számára készített jelentésben fejtett ki.

Az esztergomi leprakórház, az egyetlen, melyet forrásaink szerint a Szent Lázár rend lovagjai irányítottak, 1450 után már nem működött: ebben valószínűleg annak a válságnak a hatását kell látnunk, melyet akkoriban ez a rend egész Európában átélt.³⁸

Az összes rendet együttvéve azt láthatjuk, hogy a késő középkor folyamán egyre csökkent a szerzetesek szerepe. Míg a 14. század elejéig a forrásaink által említett magyar kórházaknak körülbelül a felét irányították, 1500 tájékán már csak az ötödrészüket tartozott hozzájuk.³⁹ Csak Erdélyben tartották pozícióikat: itt működött hat, a 15. század végi Magyarországon még meglévő tizenkét szerzetesi kórház közül.⁴⁰

Ez az egyre fokozódó visszavonulás, ami abban mutatkozott meg, hogy a szerzetesi kórházak többsége eltűnt vagy a világi klérus kezébe került, nagyrészt annak a válságnak volt az eredménye, amely a 13. század vége óta egész Európában sújtotta a régi és a betegápoló rendeket egyaránt. Reform reformot követett, ám mindenütt a szerzetesi élet helyreállítása részesült előnyben a külvilág felé irányuló jótékonyosság gyakorlásával szemben. Ez a visszahúzódnás abból a tényből is adódott, hogy az e korszakban virágzó rendek nem tulajdonítottak különösebb fontosságot a karitatív tevékenységnek – ez éppúgy igaz a koldulórendekre, mint a Szent Pált követő remeték rendjére. Az egyes koldulórendi kolostorok könyvtárában meglévő orvosi kézikönyvek nem elegendő bizonyítékai annak, hogy a barátok gondoztak volna a közösséghez nem tartozó betegeket is.⁴¹

Önmagában semmi különleges nem volt abban, hogy a szerzetesek háttérbe szorultak a szegények és a betegek gondozásában: ez a jelenség évszázadokkal korábban lejárott egész Nyugat-Európában, így például Franciaországban is. Hogy ez Magyarországon ilyen későn játszódott le, részben annak köszönhető, hogy a katonai-betegápoló rendek viszonylag jól őrizték pozícióikat az országban, és még a 14. század közepén is nagy tekintélynek örvendtek. Egyébként pedig mivel a magyar városi hatóságok a 15. század kezdetéig (illetve Erdélyben még tovább) nemigen ártották bele magukat a beteggondozás dolgaiba, a kórházak jóval tovább megmaradhattak a (beteggondozó és egyéb) szerzetesrendek irányítása alatt, mint Nyugat-Európában.⁴²

38 Kubinyi 1999: 260; Hermann 1982: 81.

39 Cevins 1995: 268.

40 Kubinyi 1999: 260.

41 A 15. század végén egy ferences szerzetes magyar jegyzeteket írt Bartholomeus Anglicus *De proprietatibus rerum* [A dolgok tulajdonságairól] című művéhez (Kubinyi 1999: 256).

42 Lásd fentebb.

A világi papság kórházai: a püspök, a kanonok és a plébánia gyámkodása

Mivel egyre nagyobb mértékben kiszorultak a szerzetesek a karitatív tevékenységek gyakorlásából, és a világi alapítású kórházak lassan alakultak ki, ezért a 13. századtól a világi papság irányítása alatt álló intézmények váltak Magyarországon a jótékonyági tevékenység elsődleges színhelyeivé. Ez a tendencia csak erősödött egészen nagyjából 1520-ig. Továbbá az 1300 után létrehozott betegfogadó intézmények az esetleges kivételt leszámítva (a Szentlélek rendben fordult elő ilyen eset) szinte mindig a világi papság kezében voltak.

Már említettük, milyen szerepet játszottak a magyar püspökök a betegfogadó létesítmények alapításában, akik különösen a püspöki székhelyüknek otthont adó városokban egészen a középkor végéig igen aktívak maradtak e tekintetben. Így például a helyi püspök alapította 1240-ben az egri Szent Jakab kórházat, Gyulaférvárott az ő akaratóból kezdte meg 1418 előtt működését a Szentlélek kórház, és 1453-ban a zágrábi Szent Erzsébet kórházat is a helyi püspök újjátta fel.⁴³ Ennek következtében a püspök gyakran gyakorolta a kórházak felett a fenntartó előjogait: nevezetesen hatalmában állott kiválasztani az intézmény gazdáját és annak segítőit (forrásaink ezt a bácsi, az egri és a zágrábi kórházzal kapcsolatban is bizonyítják).⁴⁴ Úgy tűnik viszont, hogy a magyar püspökök a középkor végén már nem próbálták ellenőrzésük alatt tartani ezeket az intézményeknek a működését, például azzal, hogy a saját maguk által választott vezetőt kényszerítenék rá a kórházra, ellentétben Franciaországgal, ahol ez igen gyakori volt.

Európa más országaival összehasonlítva Magyarországon továbbra is egészen marginális szerepük volt a székesegyházi kanonokoknak a kórházalapításban és -irányításban.⁴⁵ Kezdetben túlságosan is kevés eszköz volt a kezükben ahhoz, egészen a 12. századig, illetve a 13. század elejéig, hogysem mindebben részt vállalhattak volna; majd pedig az a tény, hogy később szétszóródtak kisebb, különálló lakásokba (ami a közösségi élet végét jelezte), nemigen kedvezett a közösségi kezdeményezéseknek. A káptalani számadáskönyvekben és rendelkezésekben csak néhány olyan eset nyomaira bukkanhatunk, amikor kanonok (egyénilag) szegények javára végrendelkezett, kanonokok (közösségileg) élelmiszert osztottak szét szegények között.⁴⁶ Több példa utal azonban arra, hogy számos (püspöki székhelyen működő) kórház az ő felügyeletük alatt állott, vagy azért, mert ők alapították, vagy mert ezt a feladatot átengedte nekik a püspök. Ilyen kórház volt a veszprémi Szent Katalin, a zágrábi Szent Erzsébet kórház (1453-ig),⁴⁷ a pécsi Szent Bertalan és a győri Szent Katalin kórház, s valószínűleg ugyanezt mondhatjuk (egészen a 14. századig) a három

43 Somogyi 1941: 75.

44 Somogyi 1941: 87, 92.

45 Ezt a véleményt Somogyi Zoltán (1941: 75–80) fejtette ki.

46 A pontos példát lásd Somogyi 1941: 75.

47 Somogyi 1941: 87.

nagyváradai kórház egyikéről is.⁴⁸ A kanonokok hallani sem akartak arról, hogy lemondjanak előjogaikról, s nemcsak az egyházi javadalom dolgában, de a felügyeletük alatt álló intézmények irányításában is hajthatatlannak bizonyultak. Azt látjuk, hogy egészen a középkor végéig a pécsi kanonokok nevezik ki a Szent Bertalan kórház irányítóit; a győri kanonokok kölcsönözték a szükséges pénzt a Szent Katalin kórház helyreállításához 1520-ban, s egészen odáig elmentek, hogy 1518-ban (a püspök színe előtt) maguknak követelték a bíraskodás jogát a kórház személyzete fölött.⁴⁹

A püspöki városokon kívül a világi papok által működtetett jótékonyági intézmények fölött elsődlegesen a helyi plébános gyakorolt felügyeletet.⁵⁰ Legalábbis így állt a helyzet a spirituális ügyeket és a bíraskodást illetően, de bizonyos ideig anyagi szempontból is, egészen addig, míg a városi testületek is részt nem kaptak az intézmények irányításában (erről később ejtünk szót).

A kórházakban plébánosi teendőket ellátó egyháziak valójában a plébános káplánjainak számítottak, tehát a plébánost illette meg az ítélkezés joga fölöttük (így például Kassán és Besztercebányán⁵¹); azonban az intézmény irányítója (vagy gazdája) választotta ki a plébános segítőt, mint gyakran Nyugat-Európában is (és nem a plébános).⁵²

Vajon az intézmény gazdája is teljes mértékben a plébánostól függött? Nem mindig. A plébános olykor részt vett az intézmény gazdájának kiválasztásában; vagy egyedül döntött (mint Leibicen a 15. század elején: a helyiség kórházát a helyi plébános alapította, vagy az Újlakkal kapcsolatos terv szerint 1451-ben), vagy pedig (s egyre gyakrabban) a városi hatóságokkal egyetértésben (például a 15. század végén Olasziban, Miskolcon és Iglón).⁵³ Más esetekben a (laikus) alapító le származottai nevezték meg jelöltjüket (mint Besztercebányán, Újlakon és Csázmán), sőt akár a király is (a budai Szent Erzsébet kórházat illetően).⁵⁴ Éppígy alkalmazható volt a főpapi tiltakozási jog is a kórházirányítói poszt tekintetében, s vannak is magyar példáink gyakorlására a 14–15. századból.⁵⁵

A kórházaknak egyébként elvben meg kellett fizetniük a tizedet a nekik átengedett földek után (Leibicen, Kassán és Körmöcbányán⁵⁶), s ez számos konfliktust eredményezett.⁵⁷ Mentességet (a püspöktől) csakis a plébános beleegyezésével

48 Bedy 1939: 29; Somogyi 1941: 75, 77–78.

49 Bedy 1939: 29; Somogyi 1941: 77.

50 Az áttekintett példák alapján (Cevins 1995: 479) megállapítható, hogy kevés intézmény kapott a püspöktől felmentést ez alól.

51 Somogyi 1941: 83.

52 Sok városi példa alapján tehető ez a megállapítás – e példák ellentmondanak Somogyi Zoltán megállapításainak (Cevins 1995: 482).

53 Somogyi 1941: 81.

54 Somogyi 1941: 87.

55 Somogyi 1941: 89. Például a pécsi Szent Bertalan kórház irányítói posztjának betöltésével kapcsolatban e két évszázad folyamán csak háromszor – 1365-ben, 1393-ban és 1459-ben – került sor pápai óvásra (Cevins 1995: 477).

56 Somogyi 1941: 83.

57 Cevins 1995: 483.

lehetett kapni (ez történt Besztercebányán és Újbányán, a mentesség 1391-ben kelt megerősítése szerint).⁵⁸

A világi vallásos társulatok karitatív tevékenysége

Noha gyakran tekintjük a középkori vallásos társulatok jellegzetességének a másoknak nyújtott segítséget, a világiak egyesületeiben Magyarországon nyilvánvalóan nem volt elsődleges jelentősége a jótékonyág gyakorlásának. Egymás kölcsönös segítése – erre nemigen vonatkoznak rendelkezések – a társulat tagjai között annak garantálására korlátozódott csupán, hogy a csoport elhunyt tagjai méltó temetésben részesüljenek. A jótékonyág csoporton kívüli gyakorlására sincs ennél több rendelkezés. E tevékenység nem jelentett mást, mint pénzbeli támogatást nyújtani a szegények vagy az úton lévők temetéséhez (mint a nagyszebeni Oltáriszentség testvériségnél⁵⁹), és meghatározott időpontban – általában természetbeni – adományban részesíteni a rászorulókat: időről-időre élelmiszert osztottak nekik, évente egyszer terített asztalnál vendégelték meg őket (miként a besztercebányai Oltáriszentség társulat az 1520-as években⁶⁰). Az egész nemigen terhelte meg a társulat költségvetését. A bártfai Irgalom Anyja társulat számadásai a jótékonyági tevékenységekhez kötődő semminemű kiadást nem említenek a szegények 14 főre megterített asztalán kívül, ami 55 dénárba került 1524-ben.⁶¹ Ez jól mutatja másodlagos jelentőségüket az egyesület költségvetésének egészén belül. A besztercebányai *Corpus Christi* társulat, melynek az 1520-as években évi 4–500 Ft volt a bevétele, beírta annyival, hogy a városban évente egyszer 20 megterített asztalhoz hívja meg a szegényeket.⁶²

A világiak bizonyos egyesületei mindazonáltal a rászorulókat megsegítését választották hivatásukul. Olykor valamilyen kórházhoz kötődtek (melynek a személyzet helyettesítésével és alamiznagyűjtéssel segítették a működését); a legtöbb vallásos társulat magában működött, bármiféle kórháztól, de még attól a (plébániai vagy kolostori) templomtól is függetlenül, amelyben kápolnájuk volt.

E társulatok közül a „számkivetettek” társulatai (*fraternitas exulum/exulorum, ellendzech*) a bebörtönzöttek és a halálraítéltek lelki és anyagi megsegítésének szentelték magukat, valamint biztosították a szegények és utazók eltemetését (Kolozsvárt 1368-tól, Sopronban a következő században).⁶³ Más társulatoknak (például Budán és Sopronban) a purgatóriumba került lelkekért való imádkozás volt a céljuk (*fraternitas omnium fidelium animarum, allerglaubigen seelenzech*).⁶⁴ Mindegyik

58 Somogyi 1941: 84.

59 Reissenberger–Henszlmann 1883: 39.

60 Somogyi 1941: 22.

61 Cevins 2000: 508–509.

62 Somogyi 1941: 22.

63 Házi 1939: 302.

64 Házi 1939: 301; Kubinyi 1999: 349.

egyaránt segítette a szegényeket és a betegeket is.⁶⁵ Bár mindeddig kevés szó esett róluk, úgy látszik, számos szegények társulata (*domus animarum*) működött egész Magyarország területén a 15. század végétől, például Sopronban, Pozsonyban, Lőcsén, Mateócon, Nagyváradon, Nagybányán és Pécsset; a három utóbbi városban működő társulat még főpapi megerősítésben is részesült. Ajándékosztást szerveztek a kórházakban és a kórházakon kívül (jelesül a nagy liturgikus ünnepeken), gondozták a betegeket és (szükség esetén) állták a temetkezési költségeket. Más társulatokkal ellentétben, egyaránt gondjukat viselték a helyben lakóknak és a vándoroknak is.⁶⁶ A mindaddig csekély számú jótékonyági társulatok megszorodása bizonyosan összekapcsolódik a már említett, a magyar középkor legvégén a városokban jelentkező válsággal. Ez a jelenség abba a kontextusba is beleilleszkedik, hogy Magyarországon ugyanezekben az években általában is látványosan megszaporozódott a világi társulatok száma.

Összességében azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a 13. század vége és a 16. század eleje között a szegények és a betegek gondozásának feladatát ellátó különböző típusú intézmények közül számukat és aktivitásukat tekintve messze kiemelkedtek a világi papság irányította kórházak, különösen a püspöki székhelyeken. A korszak végén az addig e tevékenységbe alig-alig bekapcsolódó laikus társulatok ugyan már szintén felvállaltak bizonyos jótékonyági feladatokat, de ezen a téren szerepük jóval kisebb volt, mint a világi papság irányítása alatt álló kórházaké.

A más és másfajta intézmények jellegéből fakadó különbségeknek az áttekintése után azt fogjuk megvizsgálni, kik voltak azok, akik a szegények és betegek megsegítésének szentelték életüket, és mi motiválta őket ebben.

II. A JÓTÉKONYSÁGI TEVÉKENYSÉG KIBONTAKOZÁSA ÉS JELENTŐSÉGE

A szereplők: a betegápoló személyzet

Mivel pontatlanok a középkori források által a magyar betegfogadó intézmények személyzetének megjelölésére használt fogalmak, ezért rendkívül nehéz az egyes esetekben kideríteni, mi is volt valójában az adott személy feladata és mi volt a pozíciója az intézményen belül. Annyira így áll a helyzet, hogy ha „irányítókról” van szó, gyakran lehetetlen eldönteni, hogy a spiritualitás vezetőjét jelenti-e a szó, vagy pedig a kórház felügyelőjét.

A kórházi személyzet tényleges összlétszáma intézményenként (legfőljebb) fél tucat volt,⁶⁷ kevesebb tehát, mint Franciaországban – itt a kórházaknak még a kisvárosokban is gyakran legalább 20–25 főnyi személyzet állt rendelkezésére⁶⁸ –, de

65 Pásztor 1940: 21.

66 Pásztor 1940: 58.

67 Cevins 1995: 271–275.

68 *Histoire de la France urbaine* II/350.

a létszám megfelelt a magyar kórházak csekély betegfogadó képességének. Ez a szám nagyon lecsökkent a szerzetesi intézményekben, mielőtt a világi klérus irányítása alá kerültek volna. Csak egy vagy két betegápoló barát maradt a 14. század közepére a johanniták Szent Erzsébet kórházában; az intézményt 1384-ben vette át a világi papság.⁶⁹

Egy-három káplán részt vett a kórházi kápolnában folytatott szertartásokon,⁷⁰ és rendszeresen egyházi elöljárók miséztek benne.⁷¹ De semmi sem bizonyítja, hogy ők részt vállaltak volna az intézmény működésével járó feladatokból. Az ellenben kitűnik a 16. század elején a világi intézményekkel kapcsolatosan született dokumentumokból, hogy a kórházba befogadott személyek – mint másutt is Európában – esetenként magukra vállaltak ilyen feladatokat. Az 1529-ben, egy világi személy által alapított debreceni Szent Erzsébet kórház rendelkezései szerint a kórház működtetésével a *rector* a befogadottak egyikét, az általa kinevezett *cura-tort* bízta meg, aki képességei szerint és esküt téve igazgatta az intézményt.⁷² Okkal gondolhatjuk azt, hogy a papi személyzet feladatának megkönnyítésére az egyházi kórházak is szívesen fogadták az arra alkalmasnak bizonyuló befogadottak segítségét.

A kórház irányítását általában az intézet gazdája (a *magister* vagy *rector*, *commendator*, *preceptor*, *prior*, *provisor*), gyakran papi jogállású végezte. Az intézmény fejeként jelenik meg előttünk, világi és spirituális tekintetben is, de gyakran dolgozik mellette egy laikus segítő (*Spitalmeister*, *rector*, *procurator*) is. Ha az intézmény gazdája pap volt, akkor – akár szerzetesrendhez tartozott, akár világi pap volt – ő biztosította a lelki gondozást.⁷³

Ezeknek a vezetőknek a civil és az egyházi társadalomban elfoglalt helyzetére világít rá az, hogy a kórházban dolgozó *magisterek* bevétele a jobb anyagi helyzetű (leggyakrabban városi) parókiák plébánosainak bevételeivel vetekedett; a segítőik valójában 10–20 forintos éves bevétellel számolhattak a 14. század végén, egy évszázaddal később pedig ennek kétszeresével.⁷⁴ Ez még nem jelentette azt, hogy itt vagy ott ne lettek volna állandó problémák. A szepesváraljai kórház *rectora* azért mondott le posztjáról a 14. század végén, mert nem találta kielégítőnek javadalmazását; 1512-ben a zágrábi Szent Erzsébet kórház *rectorának* pedig nem futotta ennivalóra.⁷⁵

69 Házi 1939: 136.

70 A nagyszombati Szentlélek, a pozsonyi Szent Antal, a besztercei Szentlélek és a segesvári Szent Antal kórház 15. századi példái alapján (Zimmermann 1975: 560, Somogyi 1941: 31, 37, 86).

71 Sopronban, Eperjesen, Késmárkon, Zágrábban, Besztercén és Besztercebányán történik róluk említés. (Somogyi 1941: 86).

72 Pásztor 1940: 55; Somogyi 1941: 73.

73 Somogyi 1941: 72.

74 A kórház irányítója a pécsi Szent Bertalan kórházban 1365-ben 15 ezüstmárka éves fizetést kapott, 40 forintot Újbányán, 20-at a beregszászi Szent Mária Magdolna kórházban 1400-ban, 1530-ban pedig ennek több, mint a kétszeresét (Györffy 1963: 268; Fejérpataky 1885: 509, 510, 520, 570; (Somogyi 1941: 90).

75 Somogyi 1941: 91.

Miféle tevékenység? A kórház funkciói

A jótékonyági tevékenység első és alapvető formája a szegények megsegítése. Valójában ők tették ki a magyar kórházak „ügyfélkörének” nagyobbik részét (s ez így volt egész Európában is a nem szakosodott kórházakban). Ezek az intézmények tehát inkább jótékonyági, mint betegellátó intézmények voltak. A betegek és a testi fogyatékosok bizonyosan jóval kevesebben voltak, mint a minden fajta szerencsétlen, vándor, aggastyán, özvegy és árva befogadottak. Valójában nincs pontos listánk, melynek segítségével megállapíthatnánk, milyen arányt képviselnek e korszakban a kórházakba befogadottak egyes kategóriái: a dokumentumok a kórházak tevékenységének megjelölésekor általában „szegényekről”, s nem „betegekről” beszélnek:⁷⁶ a „kórház” szóhoz gyakran hozzátesszik, hogy tudniillik a „szegényeké” (*hospitale pauperum*). Mit kaptak ők ebben az intézményben? Mint mindenütt: lakást és ellátást, miként az élelmiszerek vásárlásával kapcsolatos belső számadásokból fennmaradt töredékek tanúsítják.

Láthatóan nem élvezett elsőbbséget a szó orvosi értelmében vett betegellátás. Forrásaink említenek néhány orvost a városokban (világiakat és egyháziakat, noha a budai városi tanács 1279-ben megtiltotta az utóbbiaknak, hogy sebészi beavatkozást végezzenek), de egyetlen orvos (patikus, vagy akár kirurgus) sem tartozott hivatalosan valamely betegfogadó intézményhez.⁷⁷ A kórházak által nyújtott ápolás a legjobb esetben is csupán fürdőkúrára korlátozódott: az épületekben némely esetben volt egy vagy több fürdőhelyiség (például Sopronban, Nagyszébenben, Eperjesen és Brassón);⁷⁸ bizonyos intézmények igazi gyógyfürdővel rendelkeztek.⁷⁹ Ezen intézmények célja összességében véve nem annyira a betegek gondozása, mint inkább élelmezésük volt. A következő megfogalmazást olvashatjuk egy 1397-ben kelt dokumentumban, mely fölidézi a kassai Szent Erzsébet kórház (a befogadottak által történt) megalapítását: *ipsi hospitale in honore sancti spiritus in dicta civitate nostra Cassoviensi pro sustentacione et alimento debiliū et miserorum fundarunt et edificarunt* [Ők maguk, a gyengék és nyomorúságban szenvedők ellátása és táplálása fejében, nevezett városunkban, Kassán, megalapították és felépítették a Szentléleknek szentelt kórházat.] (kiemelés tőlem – M. M. C.).⁸⁰

A magyar kórházak harmadik funkciója az úton levők befogadása volt, pontosabban azoké, akiknek – mint a zarándokoknak vagy a menekülteknek – nem voltak rokonai, ismerősei a városban, akik szállást tudtak volna biztosítani számukra. A brassói Szent Antal kórház (a 15. század végén) a határövezet lakóinak nyújtott szállást, akik a török előrenyomulás szorongatására odamenekültek.⁸¹

76 Így találkozhatunk a városi számadásokban és végrendeletekben is olyan megfogalmazással, hogy *pro pane pauperibus ad hospitalet* [kenyér végett a szegények számára a kórház vezetőjének] (Fejérpataky 1885).

77 Magyarországon általában, még a városokban is igen kevés orvos volt (Kubinyi 1999: 254, 259).

78 Somogyi 1941: 100.

79 Kubinyi 1999: 253.

80 Df 269 200.

81 Pásztor 1940: 50.

VII. Kelemennek egy 1523-ban a daróci szerzeteseknek címzett bullája dicséri a Szent Antal rend érdemeit, melyeket „a rettentő betegségek áldozatainak és más, mindenfelől odaérkező szerencsétlenek élelemmel és ruházattal való szeretetteljes ellátásával és a zarándokok befogadásával” szereztek.⁸² Ám nem minden intézmény kapui tárultak ilyen szélesre: a besztercebányai kórház például a 14. század elején csak a város lakói előtt áll nyitva.⁸³

Vajon kedvezőbb bánásmódra jogosultak-e a zarándokok, mint a többi idegen származású befogadott? Azt legalábbis elérték, hogy ne kelljen érintkezniük a „gyanúsabb” befogadottakkal. A soproni Szent Erzsébet kórházban külön épületük volt a zarándokoknak a 15. század végén, amelynek felépítését a város egy polgárának (Nicolaus Sarlabicz) végrendelete tette lehetővé.⁸⁴

A magyar kórházaknak más, az előbbiekhöz képest talán marginális jelentőségű funkciójuk is volt: azt a helyet biztosították, ahová öregségükre visszavonulhattak adományozóik. Valójában azokat a gazdagokat (legyenek akár nemesek, akár polgárok) fogadta be, akik evangéliumi szegénységben és másokat segítve kívánták leélni utolsó napjaikat. Például az erdélyi nemes Desiderius de Méra és hitvese így jutottak 1525-ben arra az elhatározásra, hogy beköltöznek Kolozsvárra, az egyik kórházba. „Meggyőződvn arról, hogy az evilági javak jelentéktelenek, könnyörtelenül eltűnnek, semmi sem marad belőlük az örökkévalóság számára, úgy döntöttek, üdvözülésüket elősegítendő, egyszer s mindenkorra lemondanak mindeme földi javakról, teljességgel Isten szolgálatába állnak, és beköltöznek a Kolozsvár falain kívül emelt kórházba”, olvashatjuk az 1525. január 6-án kelt végrendeletben, melynek értelmében földjeik, állataik és szőleik felét, valamint egy malmot az intézményre hagytak.⁸⁵

Mivel ebben a korszakban minden betegfogadó intézmény egyházi volt, nem hagyhatjuk figyelmen kívül tevékenységük spirituális vonatkozását. Nem csupán az volt a hivatásuk, hogy orvosolják az ajtajukon kopogatók nyomorúságát, hanem hogy spirituális tekintetben is segítsenek bajaikon.

Bár a kórházi templom csak kivételes esetben szolgált teljes jogú plébániai központként,⁸⁶ az intézményben lakók itt részesültek a lelkipásztori gondoskodásban. A beteggondozó egyháziak minden további nélkül meggyóntathatták az ottlakókat – más világiakat azonban nem, miként a helyi plébánossal megkötött egyezmények pontosítják.⁸⁷ Az itt elhunytakat (mint Franciaországban és másutt) a kórházat körülvevő temetőben temették el, miként talán az intézményhez tartozó

82 Pásztor 1940: 50. Persze valószínűleg rögzült szófordulatról van szó.

83 Pásztor 1940: 56.

84 Házi 1939: 151.

85 Pásztor 1940: 50.

86 A világi papság kezében levő kórházak és jórészt a szerzetesrendek irányítása alatt álló kórházak sem rendelkeztek a plébánia előjogaival (kivéve például a johanniták soproni Szent Erzsébet kórházat, még 1346 után is, amikor a világi papság kezébe került, vagy az esztergomi Szentkereszt kórházat, az 1330-as évektől) (Somogyi 1941: 86; Házi 1939: 157; Reiszig 1925–1928: 58).

87 Ilyen megegyezés köttetett például Besztercebányán a 14. században. Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár, Df 280 639; Fejér 1829–1844: 140.

birtokok parasztságát is.⁸⁸ A besztercebányai Szent Erzsébet kórház 1391-ben a város plébánosának egyetértésével készült alapítóiratában mindazonáltal a következő korlátozásokat olvashatjuk: a temetés folyamán tett adományok teljes egészében visszazállnak a plébániára, az elhalálozást követő hetedik hároméves periódus után át kell szállítani a hamvakat a plébánia temetőjébe.⁸⁹

Tudjuk, hogy napi egy misét celebráltak a körmöcbányai kórház, illetve a szegedi és a besztercebányai Szent Erzsébet kórház kápolnájában.⁹⁰ A környék plébánosai azonban kikényszerítették (lévén kolduló testvérekkel volt dolguk) a *horae canonicae* tiszteletben tartását, vagyis annak elkerülését, hogy a plébániatemplommal egy időben tartsanak szertartásokat a kórházi kápolnában. A besztercebányai Szent Erzsébet kórház alapító rendelkezései között így szerepelt az a kikötés, hogy a káplánok *infra primam parochialis ecclesie et summam missam* [a plébániatemplom első és legfontosabb miséje alatt] kötelesek celebrálni a misét a kórházi kápolnában.⁹¹

A szegényeknek adott ajándékok

Adományozók híján sok kórház nem lett volna képes ellátni feladatait. Fennmaradásuk (csakúgy, mint számuk megsokszorozódása a késő középkorban) mindekelőtt a nemes lelkű adományozók tevékenységének köszönhető. A forrásokból az tűnik ki, hogy minden társadalmi közeg képviseltette magát személyükben, s hogy sokkal gyakrabban ajánlottak föl adományokat a világi papság, mint a szerzetesrendek kezén lévő kórházaknak.⁹²

Az egyes városokban (Bártfán, Sopronban, vagy még inkább Pozsonyban) fennmaradt végrendeletek azt mutatják, hogy a végrendelezőknél fontossági sorrendben a kórházak közvetlenül a (messze a legtöbbet említett) plébániák után jöttek, megelőzve a koldulórendi kolostorokat. Legyen szó környékbeli nemesekről, gazdag előkelőkről, vagy egyszerű városi munkásokról, a sorrend ugyanez marad. Az egyetlen különbség a hagyományozott javak természetében mutatkozik. A csekély vagyonnal rendelkezők személyes holmijukat (eladásra vagy újrahasznosításra szánt ruhákat és szövetet) vagy csekély pénzüsszeget hagytak a kórházakra, a gazdagabbak pedig ingyenes fürdőket (*pro uno balneo animarum* [a szegények fürdőjéért]) vagy élmezési alapítványokat finanszíroztak (például olyan formában, hogy – mint Sopronban – meghagyták örökösöknek, hogy a hónap bizonyos napjain lássák vendégül asztaluknál a szegényeket).⁹³

88 Legalábbis ezt a föltevést fogalmazta meg Bedy Vince a győri Keresztelő Szent János kórházzal kapcsolatban, melyről egy 1486-ban kiadott királyi oklevél tesz említést.

89 Df 280 639; Fejér 1829–1844: 140.

90 Fejérpataky 1885: 623; Kristó 1983: 16, 417; Df 280 639.

91 Df 280 639.

92 Cevins 1995: 1091–1093, Pozsonyi Városi Levéltár: *Protocollum testamentum*, Sopront illetően lásd Szende 1990: 270.

93 Pásztor 1940: 61, Szende 1990: 271.

Azokon kívül, akik a kórházakra hagyományozták javaikat, igen sokan voltak, akik a szegények számára (*ad usum pauperum, pauperibus...* [a szegények használatára, a szegényeknek]) tettek adományokat. A bártfai végrendeleteknek nagyjából a felében találkozhatunk effajta megkötéssel (1430 és 1490 között) az adományokat illetően,⁹⁴ és hasonló az arány a soproni és a pozsonyi végrendeletekben is. Persze olykor igencsak szerény összegekről, sőt, olykor fiktív adományokról volt szó (ugyanaz a jelenség megfigyelhető az e korszakban a francia városokban készített végrendeleteknél is): ezek a gyakran a végrendelet záró szakaszában szereplő, az összeg nagyságát közelebbről meg nem jelölő (ez annyit jelent, hogy az, ami a fentebb említetteket leszámítva megmarad) formulák lehet, hogy pusztán a forma kedvéért szerepeltek, különösen ott, ahol a városi rendelkezések még a halált megelőzően kikényszerítették a gondoskodást a szegényekről.⁹⁵

Akárhogyan is álljon a dolog, ezek az említések azt igenis mutatják, hogy a szegényeknek nyújtott segítség lényeges eszköznek számított az üdvösség eléréséhez, és az adományozók inkább ezt tartották szemük előtt, mint a szegények vagy a kórházak valódi vagy közvetlen szükségleteit, hiszen semmi sem utal arra, hogy az adományozók ezeket figyelembe vették volna.

A jótékonyág gyakorlásának spirituális jelentősége

Megsegíteni a szegényeket és a betegeket, történjék akár közvetlenül (a betegápoló személyzet tagjaként) vagy közvetett módon (a szegényeknek vagy jótékonyági intézményeknek tett adományokkal) csakugyan az egyik legjobb eszköznek számított a lélek üdvének biztosítására.

Temesvári Pelbárt azt fejtegeti az egyik beszédében, hogy maguknak a leprásoknak is meg kell tapasztalniuk a testvériség érzéseit, életükben ugyanolyan gondoskodásban és figyelemben kell részesülniük, mint amilyen gondoskodást és figyelmet Jézus ajándékozott egykor azoknak a bélpoklosoknak, akikkel találkozott. Ezért noha gondot fordítottak arra, hogy a közjó nevében bizonyos távolság megmaradjon a jótékonyági intézmények és a népesség között (mindenekelőtt, mint láttuk, a leprások esetében), mégsem azért zárták körül őket, hogy megfeleljenek róluk, erkölcsileg és lelkileg magukra hagyván őket. Szent Erzsébet volt a példa, akit a 15. század végén készült oltárképeken gyakran a leprások gondozása közben ábrázoltak.⁹⁶

A szegények megajándékozását ugyanilyen nagy erénynek tekintette a két ferencendi szerzetes, Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát: állhatatosan hirdették prédikációikban, hogy inkább adjunk Istennek tetsző alamizsnát, minthogy tesztünket sanyargassuk (például böjtöljünk).⁹⁷ Persze kell, hogy munkáljon bennünk

94 Cevins 1995: 1152.

95 Cevins 1995: 1153.

96 Pásztor 1940: 58.

97 Pásztor 1940: 62.

az erre irányuló szándék: ha az adományozó valódi szolidaritást tanúsít a szegény iránt, az sokkal inkább dicséretre méltóvá teszi cselekedetét.⁹⁸

A két prédikátor mindazonáltal különbséget tesz „jó” és „rossz” szegények között. Temesvári Pelbárt különösen azokat korholja, akik restségből koldulnak, jól lehet testi és szellemi adottságaik lehetővé tennék, hogy dolgozzanak.⁹⁹ A gyakorlat azt mutatta, hogy a vallásos buzgalom válogatási szempont volt a felvételnél: ennek alapján volt, aki bebocsátást nyert, míg másokat visszautasítottak hitbéli hiányosságaik miatt. Az 1529-ben alapított (már említett) debreceni kórház szabályzata gondoskodott arról, hogy egyedül az igazgató döntsön a potenciális vendégek felvételéről, maga mérlegelvé az ott szállásra vágyó szegények „jámorságát és istenfélelmét”.¹⁰⁰

Sem a jótékonyági tevékenység fejlődését, sem spirituális jelentőségét tekintve nem látunk semmiféle elvi különbséget a magyar, illetve az Európa más, gazdagabb forrásanyagú területein (például Franciaországban) uralkodó gyakorlat között. A karitatív tevékenységben Magyarországon is, az itt működő menedékhelyek viszonylagos alulfelszereltsége ellenére, két törekvés volt meghatározó: egyrészt, hogy a befogadottakat földi és spirituális táplálékban részesítsék (s nem annyira az, hogy orvosi ellátást nyújtsanak nekik), de még inkább a jótékonykodók saját üdvösségének szempontja dominált. Miképp és miért kérdőjeleződött meg a középkor legvégén ez a rendszer?

III. A BETEGGONDOZÁSI INTÉZMÉNYEK „LAICIZÁLÓDÁSA” ÉS MODERNIZÁCIÓJA A KÖZÉPKOR LEGVÉGÉN

Mátyás uralkodásától egészen a 16. század közepéig tartó időszakot az egyház szerepének csökkenése jellemzi a jótékonyág terén. A kórházak rendre a helyi világi hatóságok, elsősorban a városi testületek ellenőrzése alá kerültek. Ugyanezekben az években (mint fentebb említettük) megnövekedett a laikus testületek jótékonyági tevékenysége, és az 1520-as, de még inkább a ’30-as évektől igazi világi kórházak jöttek létre.

Vajon a beteggondozási intézmények racionalizálásának – vagy másképp fogalmazva: modernizációjának – jegyében ment végbe ez a folyamat, mint Franciaországban? A kérdés ebben a formában azt a feltételezést sugallja, hogy a szegények és betegek segítségét magukra vállaló egyházi intézmények már nem látták el megfelelően feladataikat.

98 Pásztor 1940: 63.

99 Pásztor 1940: 64, 1937: 150; Pelbartus de Temesvár: *Sermones de Tempore, Pars estivalis* 20.

100 Pásztor 1940: 55.

Válságban levő intézmények?

A belső számadások hiányában, illetve amiatt, hogy egyre inkább összeolvadnak a város és a kórház pénzügyei, igen nehéz megállapítani, hogy az egyház irányítása alatt álló betegfogadó intézmények csakugyan súlyos anyagi válságban voltak-e, mielőtt a városi hatóságok ellenőrzése alá kerültek, vagy sem. 1346-ban a budai Szentlélek kórház, *ex urgente necessitate* [a sürgető szükség miatt] szentendrei malma felének az elzálogosítására kényszerült.¹⁰¹ Efféle példákkal azonban csak elszigetelten találkozunk a 14., s még ritkábban a 15. században. Nem hasonlíthatjuk össze, tehát a magyar kórházak helyzetét a francia intézményekével ugyanezekben az években, hiszen a francia kórházak egészen a 15. század elejéig katasztrofális helyzetben vannak. Egy olyan országban, amelyet másoknál kevésbé sújtott a földjáradék összeomlása és (a 16. századot megelőzőn) a városi szegénység robbanásszerű gyarapodása, a kórházak képesek lehettek bizonyos pénzügyi egyensúlyt teremteni és azt megőrizni.

Hadd emlékeztessünk arra, hogy e kórházaknak egészen más jellegű, túlnyomórészt a földből származó bevételeik voltak. A szerzetesrendek és a világi papság intézményei is kezdetben szinte kizárólag ingatlanadományokat kaptak. A johanniták hatalmas birtokokkal rendelkeztek (a királyi adományoknak köszönhetően); a világi papság intézményeinek voltak földjeik, de bérházaik, malmaik, sőt még (mint a besztercebányai Szent Erzsébet kórháznak¹⁰²) bányáik is. Ez utóbbiak javadalma, az egymást követő adományoknak köszönhetően, a középkor végéig csak növekedett. A kórházak számolhattak továbbá az adománygyűjtésből származó bevételekkel és hívek ajándékaival is, melyek bár természetszerűen nem rendszeres bevételek voltak, de kivételes összegük miatt olykor gondviselészerűnek bizonyultak. A bártfai Szent Erzsébet kórház számadásaiból az tűnik ki, hogy 1430 és 1490 között az adományok éves összege 0 és 149 forint között ingadozott.¹⁰³

A források tanúsága szerint nyilvánvaló javulás következett be a magyar kórházak anyagi helyzetében a 15. században. A kórház irányítóinak (mint láttuk, elég magas) fizetése, az ételek változatossága, illetve mennyiségük és minőségük is mind erre utal. A soproni Szent Erzsébet kórház lakóinak étrendje a 15. században kenyeret és húst, zöldségeket és bort is magában foglalt, és az intézmény nagy készletekkel (például borból nyolctonnányival) számolhatott.¹⁰⁴ A bártfai Szentháromság leprakórházban elszállásolt betegek 1439-ben a korban nagyon értékes szerémségi bort itták.¹⁰⁵

Az időrendet közelebről szemügyre véve azzal hozhatjuk összefüggésbe ezt a megkésett javulást, hogy a városok átvették a városi kórházak irányítását. Úgy tűnik, az egyháziak hosszú időn át kevésbé racionális, sőt (legalábbis bizonyos ese-

101 Somogyi 1941: 39.

102 Cevins 1995: 757.

103 Fejérpataky 1885; Cevins 1995: 760.

104 Házi 1939: 152.

105 Fejérpataky 1885: 492.

tekben) gyanús módszereket alkalmaztak a rájuk bízott karitatív intézmények irányításában.

A költségvetést nem is a szegényekre vagy az épületfenntartásra fordított kiadások terhelték meg (illetve csak alkalomadtán), hanem a személyzet fizetése. A segesvári városi tanács és a Szent Antal rend házfőnöke között 1487-ben megkötött megállapodás arról rendelkezett, hogy a városi kórház bevételeinek harmadát kapják a szegények (az intézmény lakói), a fennmaradó kétharmadot kapja meg a kórház vezetője és káplánjai (kivéve, ha az első harmad nem bizonyul elegendőnek a befogadottak szükségleteire); az építményeken végzett munkálatokra csak akkor fordítsanak pénzt a vendégeknek járó harmadból, ha az a szükségesnél többnek bizonyulna.¹⁰⁶

A 16. század elején rossz híruk volt az egyháziaknak a kórházak irányítását illetően; a debreceni kórház (laikus) alapítója világosan megfogalmazta 1529-ben, hogy azért nem kellene az intézmény irányítását papra bízni, „hogy a kórház ne rohanjon a vesztébe”, s irányítójának megválasztását nem a plébánosra, hanem a városi hatóságokra bízta.¹⁰⁷

A városi hatóságok átveszik a városban működő jótékonyági intézmények irányítását

A folyamat, amelynek során a városi testületek apránként teljesen ellenőrzésük alá vonták a városi jótékonyági intézményeket, mint köztudomású, a 12. században kezdődött, s legkésőbb a 14. sz-ra be is fejeződött. Magyarországon ugyanez a fejlődés játszódott le, körülbelül két évszázados késéssel.¹⁰⁸

E fejlődés ritmusa településenként, még ugyanazon a renden belül is igen eltérő volt. A Szent Antal rend kezén lévő segesvári kórház másfél évszázaddal később került a város ellenőrzése alá, mint a pozsonyi.¹⁰⁹ Általánosan azt mondhatjuk, hogy a folyamatban előbb kerültek sorra a szerzetesek kórházai, s ezután következtek a világ papság által irányított intézmények. A püspöki városokban található intézményeket azonban a püspök és a kanonokok befolyása miatt nem érintette ez a fejlődés.¹¹⁰ A befolyásos pártfogót magukénak mondható intézmények hosszú ideig ellenállhattak. Így például a galgóczi kórház működtetésében, melyet Kont nádor alapított 1400-ban, csak 1464-től vehetett részt a város képvi-

106 Pásztor 1940: 52.

107 Pásztor 1940: 55.

108 A városok emancipációjának lassúsága, a beteggondozó rendek pillanatnyi ereje (Magyarországon, mint láttuk, egészen a 14. század elejéig megőrizték pozícióikat), illetve, hogy a 15. század közepét megelőzően igen kicsi volt a nélkülözők aránya a városokban: ezek együtt magyarazzák ezt a késést. Lásd fentebb.

109 Pásztor 1940: 51.

110 Somogyi 1941: 60; Cevins 1995.

selője, éspedig egyetlen olyan személyként, aki a gazdán kívül beavatkozhatott az intézmény ügyeinek intézésébe.¹¹¹

Milyen címen követelheték maguknak a városi testületek a városi kórházak irányításának jogát? Azt állították, hogy (mint a plébániatemplomok esetében) a király által nekik átengedett felügyeleti jogot gyakorolják (hiszen kórházak leggyakrabban szabad királyi városokban működtek). A felügyeleti jogra való hivatkozás világosan kifejeződik 1487-ben a segesvári kórházzal kapcsolatban: a Szent Antal rend házfőnökének kötelezően meg kellett erősítenie a város jelöltjét (egy világi egyházi személyiséget), fel kellett vennie őt a rendbe (jóllehet véglegesen csak egy évnyi próbaidő után).¹¹² Hasonló módon a király 1488-ban elismerte, hogy Szeged lakóinak joguk van felügyeletet gyakorolni a város két plébániája, csakúgy, mint a két kórház, a Szent Péter és a Szent Erzsébet kórház fölött.¹¹³

Egy nem sokkal 1487 után megfogalmazott okiratban, hivatkozván a segesváriak abbéli jogára, hogy szabadon választhatják meg a város Szent Antal rend birtokában levő kórházának irányítóját, Mátyás dicsőítő hangnemben írja le a városi polgárok szándékait: „Meg akarjuk tartani előjogaikban a polgárokat; egyébként pedig meg vagyunk győződve arról, hogy a polgárok jó és tisztességes irányítót választanak. A polgárok nem tékozzolják, nem is rabolják el az egyház javait, hanem inkább megvédelmezik azokat, szaporítják számukat.”¹¹⁴ Bár alkalom szülötte, de mégis egy bizonyos realitást tükröz ez a nyilatkozat. Nem arról volt szó, hogy a városi hatóságok szabad kezet kapnak esetleges anyagi mohóságuk kielégítésére; erre nézve semmilyen utalást nem találunk, még kevésbé találjuk nyomát a polgárok vallási közömbösségének vagy antiklerikalizmusának. A város tisztviselőinek célja a város hírnevének – mely attól függött, milyen hírük van a benne működő intézményeknek – megőrzése, és ugyanakkor a társadalmi béke elősegítése volt. Az évek folyamán egyre sürgetőbbé vált, hogy a városi tisztviselők foglalkozzanak az előrehaladó városiasodási folyamat kárvallottjainak sorsával.¹¹⁵ Az egyháziakénál hatékonyabb irányítási formáktól és attól, hogy immár a város saját forrásai is rendelkezésre álltak, mindenképpen a körülmények javulását lehetett remélni. A városi hatóságok ugyanezekben az években kezdtek saját városi orvost alkalmazni (Pozsonyban a 15. század közepén, több erdélyi szász városban a 15–16. század fordulóján, majd más városokban is 1526 után¹¹⁶); olykor, a középkor legvégén (például Nagyszébenben), városi patikusról tudósítanak forrásaink.¹¹⁷ Az orvosi tevékenységek feltételeinek javítása volt a cél, hiszen addig a kórházak falain kívül kuruzslók, patikusok és borbélyok folytatták e tevékenységeket, bármiféle szakmai vagy városi ellenőrzés nélkül.¹¹⁸

111 Somogyi 1941: 58.

112 Pásztor 1940: 52.

113 Somogyi 1941: 88.

114 Pásztor 1940: 52.

115 Pásztor 1940: 51, 53.

116 Kubinyi 1999: 255.

117 Kubinyi 1999: 256.

118 Kubinyi 1999: 256.

A folyamat első fázisa, amelynek során a kórházak a város felügyelete alá kerülnek, (az ismert esetek többségében) párhuzamot mutat azzal, ahogyan a szerzetesrendek irányítása alatt álló intézmények a világi papság kezébe kerültek. A cél nyilvánvalóan az volt, hogy végett vessenek az érintett rendi házfőnökök döntési hatalmának, mely a középkor utolsó évtizedeiben még valóságos hatalom volt. Mindig az általános (vagy regionális) házfőnök nevezte ki – akár Magyarországon volt a székhelye, akár külföldön – a kórház vezetőjét, és ő is válthatta le hivatalából, mint azt több példán világosan láthatjuk. A rend Darócon székelő *commendator*ának teljhatalma volt a rend ügyeinek intézésében. A nagyszzebeni Szentlélek kórház *rector*át közvetlenül a központ, a római rendház *praeceptora* nevezte ki.¹¹⁹ A rend vránai *priorja* jelölte ki 1422-ben a soproni johanniták *rector*át, miként a székesfehérvári *praeceptor*t is ő nevezte ki 1470-ben;¹²⁰ az is szabadságában állott, hogy megfossa őket hivataluktól (miként például Sopronban történt 1434-ben¹²¹). Ha egy intézmény valamely rendhez tartozott, az bizonyos pénzösszeg előre lerovását feltételezte az adott rend központja számára. Az 1487-ben Segesvár város és a Szent Antal rend házfőnöke által kötött megállapodás szerint évi tizenként aranyforint illeti meg a rend központját (az összeget a kórház vezetője fizeti, és a városi hatóságok gondoskodnak arról, hogy az eljusson Darócra); viszonzásképpen a házfőnök nem szólhatott bele többé az intézmény irányításába.¹²² 1503-tól kezdve a nagyszzebeni Szentlélek kórházat fenntartó johanniták évi egy márkát fizettek a budai és a bécsi, a hierarchiában felettük álló rendházaknak.¹²³ Mint köztudott, a johanniták intézményei számára Magyarország teljes területén általában súlyos terhet jelentettek a 15. században a vránai prior által követelt pénzösszegek, s ez valószínűleg hozzájárult a rend intézményeinek egyre gyorsabb ütemű megszűnéséhez.¹²⁴

A folyamat második lépcsőjét az jelentette, amikor a városok kezükbe vették az intézmények irányítását; ez a szerzetesrendek intézményeinél gyakran már a 14. század elején végbement.¹²⁵ A folyamat azzal kezdődött, hogy a városvezetés egyre több támogatásban részesítette a városi kórházakat: részben pénzbeli, mindenekelőtt azonban természetben lerótt adományokról volt szó, vagy pedig – mint a számadásokból kitűnik – arról, hogy a kórházak működési és fenntartási költségeinek egyre nagyobb részét a város vállalta magára. A városvezetés rendelkezései között ezen kívül az is szerepelt, hogy a nem szabályos súlyú kenyeret a városi kórház kapja (Pozsonyban 1376-ban, Sopronban 1523-ban született ilyen rendelet), hogy a nem megfelelő húst vagy beteg állat húsát szintén a kórházak kapják meg (ilyen értelmű rendelet született 1376-ban Pozsonyban a mészárosokat, majd pedig 1511-ben az egész várost

119 Várady 1856: 541.

120 Reiszig 1910: 634.

121 Reiszig 1910: 634.

122 Pásztor 1940: 52.

123 Várady 1856: 541.

124 Somogyi 1941: 26.

125 Cevins 1995: 597.

illetően).¹²⁶ A számadáskönyvekből az is kitűnik, hogy a kórházak bevételének egy részét ugyanezen kórházak bizonyos kiadásaira fordítják. A kórházakra szánt kiadások (*ratio hospitalis, ad hospitale* vagy *zum spital*), melyekről a város számadáskönyveinek jegyzékei tudósítanak (Bártfán 1438-ban, Kassán 1463-ban¹²⁷) éppúgy érintették az épületfenntartással kapcsolatos munkákat (a mesterek javadalmazását, építőanyag-vásárlást), mint az élelmiszervásárlást (kenyér, hal stb.), vagy a betegápoló személyzetnek járó fizetést.¹²⁸ A város apránként kizárólagos szerepre tett szert a kórház irányításában. Így például a 14. század elejétől Pozsony városi tanácsa volt felelős a Szent László (vagy a Szent Antal) kórház irányításáért, s a *procurator* (a város által választott és a Szent Antal rend házfőnöke által tisztségében megerősített felügyelő) az ő nevében ténykedett ezen a területen. A rend házfőnöke nem tudott beavatkozni a működésbe: a 15. század elején még a husziták által az épületben okozott károk kijavíttatásához sem volt joga.¹²⁹ Körmöcbányán a városi tanács 1393-ban kijelentette, kizárólagos jogában áll eladni a kórház javait, ha úgy ítéli meg, hogy szükséges az elidegenítésük.¹³⁰ A 15. század jellegzetessége, hogy általánossá válik, hogy a városi előljáróság a szerzetesrendek és a világi papság által irányított intézményekbe is kórházfelügyelőt nevez ki (posztjuk jelölésére a *vitricus, rector*, vagy *Spittal Vater, Spitalmeister* szó használatos): Bártfán a Szentlélek kórházban 1440-ben, a kassai kórházban 1468-ban, számos más városban pedig később.¹³¹ Tevékenységükről a városi előljáróság előtt kellett beszámolniuk (például a soproni Szent Erzsébet kórház *spitalmeister*ának 1420-tól¹³²). Felügyelő hiányában az intézmény gazdája volt köteles a számadást benyújtani (Körmöcbányán 1393-ban évente négyszer).¹³³

Végül, az utolsó lépcsőfokot az jelentette, amikor a városi hatóságok minden megkötöttség nélkül választhatták ki a kórház igazgatóját.¹³⁴ Bár e jog alkalmazásának első magyar példái a 14. század elejéről valók (a pozsonyi Szent László kórház ilyen példa¹³⁵), ám elsősorban e század második felében vált jellemzővé a nem püspöki városok nagy részében.

126 Somogyi 1941: 99.

127 Fejérpataky 1885: 371, 390; Kemény 1892: 11; Cevins 1995: 490.

128 Cevins 1995: 490.

129 Pásztor 1940: 51.

130 Krizkó é. n.: 19.

131 Cevins 1995: 493.

132 Házi 1939: 150.

133 Somogyi 1941: 71.

134 Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy ezt a szakaszt nem könnyű megkülönböztetni az előzőtől: a *rector* jelölheti a laikus felügyelőt (az előző szakasz), még ha leggyakrabban a *curator* vagy *vitricus* is e funkció megnevezése, de jelentheti, épp ellenkezőleg, az intézmény (spirituális) gazdáját is, vagy olyan világi egyházi személyt, aki aztán bebocsátást nyer a rendbe (ez a szerzetesrendek kezén lévő kórházakra áll), ha tudniillik az létezik. A források, de még egyes történések (például Somogyi Zoltán) sem mindig különböztetik meg világosan e két funkciót, s így azt a két utolsó szakaszt sem, amikor a városi hatóságok ráteszik a kezüket a kórházakra.

135 Pásztor 1940: 51.

Általánossá csak a 15. század elején vált.¹³⁶ A folyamat, amelynek során a városi hatóságok ellenőrzésük alá vonták a kórházakat, a védnökség gyakorlásával indult. A városiak a szabad papválasztásra való jogot, királyi kiváltsággként, kezdetben a város főplébániáját illetően gyakorolták, majd pedig a világi papság irányítása alatt álló minden templomra kiterjesztették, a kórházakat is beleértve (akár a város alapította őket, akár nem).

Az egyháziak azonban változatlanul beleszólhattak a kórház irányítójának a kiválasztásába, különösen akkor, ha ők (vagy elődeik) alapították az intézményt. A város egyik plébánosa által alapított leibici Szentlélek kórház gazdáját 1409-ben a plébános utóda választotta ki ugyan a plébánia káplánjai közül, azonban a város vezetésével „egyetértésben”.¹³⁷ Kikérték a plébános véleményét 1467-ben Olasziban és 1489-ben Miskolcon is.¹³⁸

Az első világi kórházak

Az előbb elmondottak fényében könnyen megérthetjük: a világi hatóságoknak nem annyira az volt a céljuk az új karitatív intézmények alapításával, hogy megkérdőjelezzék az egyház vezető szerepét a gondozásban, mint inkább az, hogy a gyakorlatban javítsák a gondozást. Épp ellentétes helyzetről van szó tehát, mint Dél-Franciaországban ugyanezekben az években: ott a városok a túlságosan nagy számú jótékonyági intézmények egy részének megszüntetését kezdeményezték, másrészt a központosítás révén a menedékhelyek rendszerének átszervezésére tettek kísérletet.

A legrégebb magyar világi intézmények a 14. században jöttek létre (Kassán 1397 előtt, és talán Pécsen ugyanezekben az években);¹³⁹ a következő században ez a folyamat csak lassan folytatódott (1433 előtt Nagyszébenben és Zágrábban a Szent Mária kórházzal, illetve talán Szegeden a Szent Péter kórházzal). Elsősorban a 16. században jönnek létre egyre-másra a világi intézmények (Sopronban, Körmöcbányán, Eperjesen és Pozsonyban a század elején), a legtöbbjük 1526 után.¹⁴⁰ Az uralkodók korántsem játszottak kezdeményező szerepet, s csak később tüntették ki magukat ezen a területen. Szapolyai János volt az első közülük, aki 1526-ban hozzászólt, hogy (a régi Szentlélek kórház alapjain) igazi királyi

136 E folyamatra bizonyíték a pozsonyi Szent László Kórház (1397), a zágrábi kórház (1433), a budai Szentlélek kórház (1438), a nagyszébeni Szentlélek kórház (a 15. század közepe táján), a szegedi Szent Péter kórház, a segesvári kórház (1487), a soproni Szent Erzsébet kórház (1495) (Kubinyi 1999, 1990: 115; Somogyi 1941: 64, 71, 40, 42; Pásztor 1940: 52; Házi 1939: 288).

137 Somogyi 1941: 58.

138 Somogyi 1941: 58. Azt állapíthattuk meg, hogy azon kórházak esetében, amelyek továbbra is szerzetesrend irányítása alatt álltak, a polgároknak választásuk érvényesítése végett a rend házfőnökéhez kellett fordulniuk. A házfőnökök erősítették meg a jelöltet, s fogadták be a szerzetesek közé (például a 14. század elején a pozsonyi Szent László kórház irányítóját a Szent Antal rendbe) Ebben a világosan körülhatárolt esetben a rendfőnökök kötelesek voltak elnyerni a városi hatóságok beleegyezését, ha a kórház vezetőjét meg akarták fosztani hivatalától (Pásztor 1940: 52).

139 Wick 1941: 394; Pásztor 1940: 51; Somogyi 1941: 71; Kristó 1983: 417.

140 Pásztor 1940: 56; Somogyi 1941: 64–68.

kórházat hozzon létre Budán. A magyar bárók nemigen játszottak aktív szerepet a karitatív intézmények alapításában, illetve fenntartásában.¹⁴¹ Gyakran előfordult, hogy nem egyedül gyakorolták a védnökség jogát, amelyre igényt tarthattak. Így például a Hengmann nevezetű kamaragrófnak, az újbányai kórház alapítójának (csakúgy, mint örökösének) az esztergomi érsek által jóváhagyott rendelkezések értelmében jogában állt ugyan kiválasztani a kórház gazdáját, de csak a város tisztviselőinek beleegyezésével (*de consilio comitis et iudicis et iuratorum civium de eadem Königsperk*).¹⁴²

Mindazonáltal rendkívül nehéz pontos kronológiát adni ezekkel az intézményekkel kapcsolatban, mivel közülük sok továbbra is igen határozottan egyházi jellegű volt. Az, hogy egy laikus vagy laikusok közössége (például város) alapította, még nem elegendő ahhoz, hogy az intézmény teljesen függetlenné váljék az egyháztól. Nem kielégítő ismérv az sem, ha az intézmény irányításának joga az alapító (és leszármazottai) kezében van, de az sem (a leszármazott halála után, mint Debrecenben,¹⁴³ vagy még életében), ha az a várost illeti meg. A szabályzatok azt mutatják, hogy mindenütt rendkívül erőteljes maradt az intézmények egyházi jellege. Az alapítók mindenütt világosan kifejezésre juttatják, hogy ezeknek az intézményeknek az alapításával az örök boldogságot akarják elérni, és hozzátartozóikat is üdvösségre kívánják juttatni. Mindezekben a kórházakban volt kápolna, amelyben a helyi plébános, vagy a külön erre a feladatra kijelölt egyik káplánja rendszeresen tartott istentiszteletet. Celebrálhattak benne naponta misét (mint Sopronban), vagy Mária-társaságok rendeztek benne szertartásokat (mint Eperjesen vagy Pozsonyban).¹⁴⁴ Még azt is megállapíthattuk, hogy laikus alapítók erkölcsi és vallási kritériumokhoz kötötték a vendégek befogadását, becsületességet és jámborságot kívánván tőlük, miközben az egyházi kórházak nem állítottak eléjük ilyen követelményt.¹⁴⁵

Ha vitathatatlanul volt is a középkor végén a magyar jótékonyági intézmények „laicizálására” irányuló tendencia, nem feledkezhetünk meg arról, hogy 1526 előtt az intézmények nagy része szorosan az egyház (a helyi plébános, a püspök vagy a kanonokok, a különböző betegápoló rendek házfőnökei) felügyelete alatt állott, kivéve az irányítás anyagi és gyakorlati oldalát. E korszakban szó sem lehetett a jótékonyág keresztény gyakorlásának (ami egyszerre volt az élet követelménye és eszménye) a társadalmi és orvosi követelményektől való különválasztásáról.

A beteggondozás szervezete Magyarországon tökéletesen a „helyi terepek” megfelelően formálódott ki, tudniillik ha e terepet a vallásos hívők összességéként értett társadalom szerveződésének szemszögéből vesszük szemügyre. A betegfogadó intézmények elterjedése és az, hogy egyházi irányítás alatt álltak, leg-

141 Kubinyi 1999, 1990: 160.

142 Somogyi 1941: 56.

143 Somogyi 1941: 55; Pásztor 1940: 55.

144 Pásztor 1940: 56.

145 Pásztor 1940: 56.

alább a 14. század közepéig az egyre növekvő szükség mellett elsősorban azt az akaratot tükrözte, hogy ki-ki alamizna adományozásával gondoskodjék üdvözüléséről. A városokban megnövekedett a rászorultak száma, és pedig akkor, amikor a városi testületek bizonyos autonómia igényével léptek föl a városi ügyek intézésében. Ugyanakkor a betegápoló rendeknek azt kellett látniuk, hogy kezdenek eltűnni jótevőik, a rendekhez tartozók száma pedig csökken. Mindezen tényezők a fennálló kórházak felügyelet alá helyezését vonták magukkal.

De beszélhetünk-e valójában modernizációról? A francia helyzettel ellentétben, nem a jótékonyosság intézményi rendszerének valódi átalakítási tervéről, nem az ésszerűség és a hatékonyság elvének alkalmazásáról volt szó. A helyi vezetők csak a jelen sürgető problémáira igyekeztek, spirituális eszközöket is felhasználva, megoldásokat találni. 1502-ben például, vagyis az első világi kórházak alapítása idején, Pozsony városa az új pestisjárvány fenyegetésének elhárítására úgy döntött, hogy anyagi támogatást nyújt a Szent Sebestyén kápolna megépítéséhez a város ferences kolostorában.¹⁴⁶

Fordította: Ábrahám Zoltán

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Mikrofilmtár, Df 280 639;
Pozsonyi Városi Levéltár: *Protocollum testamentum*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bedy Vince 1939: *Győr katolikus vallásos életének múltja*.
Cevins, Marie-Madeleine de 1995: *L'Eglise dans les villes hongroises aux 14e et 15e siècles*. Thèse de Doctorat de l'Université de Paris-Sorbonne. Paris
Cevins, Marie-Madeleine de 2000: *Les confréries en Hongrie à la fin du Moyen Age: l'exemple de la confrérie „Mère de Miséricorde” de Bardejov (1449–1525)*. *Le Moyen Age* 106. k., fasc. 2.
Fejér Gy. (szerk.) 1829–1844: *Codex diplomaticus hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Buda
Fejérpataky (szerk.) 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest
Giordanengo, G. 1978: Les hôpitaux arlésiens du 12e au 14e siècle. In: *Cahiers de Fanjeaux* 13. Toulouse
Györffy Gy. 1963: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis arpadianae*. Budapest
Házi J. 1939: *Sopron középkori egyháztörténete*. Sopron
Hermann E. 1982: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München

146 Karácsonyi 1922: 231.

- Hunyadi Zs. 2001: *The Hospitallers in the Kingdom of Hungary: Commanderies, Personnel, and a Particular Activity up to c. 1400*. In: Hunyadi Zs. – Laszlovszky J. (szerk.) *The Crusades and the Military Orders Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest, 253–268.
- Karácsonyi János 1922: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest
- Kemény L. (szerk.) 1892: *Kassa város régi számadáskönyvei (1431–1533)*. Kassa
- Kristó Gyula 1983: *Szeged története*. Szeged
- Krizkó P. é. n.: *A körmöcbányai római katolikus egyházközség története*. Budapest
- Kubinyi András 1973: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich L./Kosáry Domokos (szerk.) *Budapest története, 2. kötet*. Budapest
- Kubinyi András 1990: Urbanisation in the East-Central part of medieval Hungary. In: Gerevich L. (ed.) *Towns in medieval Hungary*. Budapest
- Kubinyi András 1999: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Budapest
- Le Goff, Jacques – Chevalier, Bernard 1982: *Les bonnes villes de France du 14e au 15e siècle*. Paris
- Le Goff, Jacques – Chevalier, Bernard: *Histoire de la France urbaine*. II. Paris
- Luttrell, A. 2001: *The Hospitallers in Hungary before 1418: Problems and Sources*. In: Hunyadi Zs. – Laszlovszky J. (ed.) *The Crusades and the Military Orders Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest, 253–268.
- Ortvay T. 1894–1903: *Pozsony város története*. Pozsony
- Pásztor Lajos 1937: Temesvári Pelbárt és Laskai Ozsvát az egyházi és világi pályáról. *Regnum* 141–154.
- Pásztor Lajos 1940: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest
- Pelbartus de Temesvár: *Sermones de Tempore. Pars estivalis* 20.
- Reissenberger L. – Henszlmann I. 1883: *A nagyszebeni és a székesfehérvári régi templom*. Budapest
- Reiszig E. 1910: A János-lovagok Sopronban. *Századok* 542–553, 633–640
- Reiszig E. 1925–1928: *A jeruzsálemi szent János-lovagrend Magyarországon*. Budapest
- Somogyi Zoltán 1941: *A középkori Magyarország szegényügye*. Budapest
- Szende K. 1990: A soproni későközépkori végrendeletek egyház- és tárgytörténeti tanulságai. *Soproni Szemle* 3. 268–273.
- Szücs Jenő 1955: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest
- Várady M. 1856: *A nagyszebeni és segesvári ispotályok történetéből a 15. században*.
- Wick B. 1941: *Kassa története és műemlékei*. Kassa
- Wisniewski, E. 1990: Structures diocésaines et paroissiales de l’Eglise catholique romaine dans les territoires polonais aux 14e et 15e siècles. In: *L’Eglise et le peuple chrétien dans les pays de l’Europe du Centre-Est et du Nord (14e–15e s.)*. Actes du colloque de Rome, Collection de l’Ecole Française de Rome n°128. Róma
- Zimmermann, F. et coll. (Hrsg.) 1975: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt–București
- Zolnay L 1967: Betegek, orvosok, kórházak a középkori Budán. *Budapest* 7. 20–22.

Granasztói György

Nagyszombat, 1579–1711

A város területe, mint elbeszélés

A város, egy város története sem mentes attól a történéssz számára létfontosságú kérdéstől, hogyan beszéljen róla. Amiből nem következik természetesen, hogy a várostörténetek mindig újra és újra írhatók. Ellenkezőleg, egy-egy nagy összefoglaló mű hosszú időre megkerülhetetlen hegycsúcsként emelkedik a táj fölé, amelyet azután az ösvények sokáig elkerülnek, misztikus taszító ereje pedig növekszik. A történetírás adott állapotában természetes az ilyesmi. Sőt egy-egy nagy mű szinte végleges érvényűnek tűnik. Mindez valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a történetírói gondolkodás szakmai szabályai, az ún. heurisztikai problémákon messze túl, a gondolkodást és a látásmódot is alakítják. A nagy műveknek tehát ebben az értelemben stabilizáló és konzerváló jelentősége van. Az 1980-as évek óta azonban újfajta pezsgés tapasztalható, mert olyan nemzedékváltás következett be, amely számos összefüggésben szakítást is jelent a történetírás akár több nemzedéken átívelő hagyományaival. Az egyik ilyen régi és nagy hagyomány a várostörténeti monográfiákban is az, hogy a folyamatokat az események időrendjeként képzelik el és ábrázolják. A másik nagy hagyomány, amely egyébként jóval közelebb van hozzánk, azt a tételt (törvényszerűséget) hirdeti, hogy a folyamatokat a gazdasági mozzanatok határozzák meg. Pirenne a kereskedő tevékenységet tekintette a döntőnek, a munkamegosztásból kiinduló marxista felfogás jóval összetettebben, de ugyanezt vallja. A finom módosulások, az itt-ott újszerű felvetések ellenére a történetírói gondolkodás paradigmái nehezen változtak – egészen az utolsó két évtizedig.¹

Az 1990-es évek változásai, kívülről nézve és első látásra úgy jellemezhetőek, mintha az új eredményre törekvő történetírói vállalkozások a nagy és hosszú időtartamú folyamatok helyett az egyedi, az esetleges, a minden irányból körbejárható mozzanatokra helyeznék a hangsúlyt. Az ún. „mikrotörténetről” folytatott viták ebből a szempontból nem csupán tanulságosak. Túl azon, mennyi félreértésre, félre értelmezésre adtak módot, a viták eredményeként egy vonatkozásban legalábbis érzékeltetni lehet, miben is állhat az a felfogásbeli változás, aminek a kibontakozása az említett nemzedékváltáshoz köthető. Sok egyéb mellett talán abban is, hogy azt vallja, lehetséges és elfogadható az általánosítás különféle esetek végtelen sokasága és egy modell között. Viszont az efféle általánosítások immár nem törvényszerűségek, hanem arra valók hogy közelebb jussunk a múlt és a jelen lehetőségeinek megértéséhez. Továbbá nem is tipológiai. Lényegében feltevések, amelyek

1 Granasztói 2001.

adott esetben irányítják a kutatást: módosítják annak távlatait, léptékét, olyan tárgyakat világitanak meg, amelyekre egyébként nem figyeltünk volna fel.² A hagyományos felfogások jegyében megfogalmazható erőteljes kritika itt ellentmondást észlel. A következőket nem tudja elfogadni az ilyen elemzési stratégiával, elemzési pályával kapcsolatban: miközben az általánosításnak akár a hosszú időtartamban is helye van, az új felfogások szerint nem fogadható el, idejétmúlt az egyenes vonalú, egyirányú és egyszerű oksági folyamat, mint magyarázó elv. A folyamat ellentétekből és az azok feloldásával kapcsolatos cselekményekből áll. Az elmélet magából a vizsgált helyzetből bontakozik ki.

A most következő, a 16. század közepétől a 18. század elejéig ábrázolandó nagyszombati történet forrásai önmagukban is felvetik a fenti ellentmondást. Jellegző például, hogy a hagyományos várostörténeti, társadalomtörténeti megközelítések nem képesek együtt ábrázolni a középkori eredetű polgári közösség korai újkori továbbélését a kibontakozó barokk egyházi-egyetemi világgal, s nem tudnak mit kezdeni azzal a ténnyel sem, hogy a város gazdasági hanyatlása páratlan kulturális, építészeti felemelkedéssel esik egybe. A hagyományos várostörténet sajátos paradigmáinak tulajdonítható, hogy a gazdasági folyamatok ábrázolására előszeretettel és kitüntetett módon használt adójegyzékek egyik, vagy talán legfontosabb kiterjedését nem képesek kezelni. A magyarországi városi adójegyzékek ugyanis a középkortól gyakran, akár a legújabb korig is elképzelhetetlenek az adatok térbeli elhelyezése nélkül. Döntően emiatt készültek. A szakirodalom ezzel szemben adónemenkénti, adózó kategóriákra vonatkozó és más összesítéseket tartalmaz, bizonyos esetekben negyedenkénti és – ahol van ilyen – külvárosra vonatkozó bontásban. A hagyományos előadásokban az adójegyzékekből megragadható társadalmi tér semmilyen figyelmet sem kap, vagy passzív szereplő csupán.

A társadalmi térre vonatkozó ismeretek bevonása a kutatásba szemléletváltást igényel. Az alábbiakban Nagyszombat társadalmi terének finomabb elemzésére, terjedelmi korlátok miatt nincsen mód.³ Néhány sajátosnak tekintett kérdés felvetése következik tehát a társadalom térbeli folyamatainak értelmezése szempontjából.

ADATOK, FORRÁSOK

Nagyszombat történetének áttekintése azt mutatja tehát, hogy a Mohácsot követő időszakban a városnak, mint erődített helynek a jelentősége megnőtt, amit a betelepülések is jól mutatnak. Egyrészt átalakult a polgári lakosság, másrészt beköltözött az esztergomi káptalan és az érsek is, miközben hódított a protestantizmus. A 17. század fő eseménye a Pázmány-féle egyetemalapítás. A század végére a protestantizmus visszaszorult, a háborúk, a tűzvészek és a pestis is pusztítottak, Nagyszombat sajátos mélypontra került a Rákóczi felkelés végén.

2 A mikrotörténetről magyarul: Szijártó 1996; Szekeres 2001. Az említett elméleti problémáról lásd Levi 1998 53–83.

3 Granasztói 1999.

1. táblázat. Nagyszombati események a 16–18. században

Év	Válság	Egyéb városi események
1532–1543		az esztergomi érsek és káptalan beköltözése
1544		új városháza építése
1553–1556		a városfalak újjáépítése Ferrabosco vezetésével
1566	tűzvész	
1570		a protestánsok uralma, Bornemissza Péter
1574		a Várostorony elkészül (4690 ft)
1605	a Bocskai-felkelésben fő szerep	a plébániatemplom a protestánsoké
1612–1645	Bethlen, Wallenstein, I. Rákóczy György dúlásai és beavatkozásai	
1615		a jezsuiták beköltöznek
1615		lutheránus templom
1624		klarisszák újjáépítve
1627		jezsuita egyetemi templom (építés 1627–31, 80 ezer ft)
1629		a Szent Miklós plébánia renoválása (140 ezer ft)
1633		a ferences kolostor és templom újjáépítve (40 ezer ft)
1635		a jezsuita egyetem alapítása (teológia és filozófia fakultás)
1639	az első összetűzés az egyetem és a város között	
1666	tűzvész	
1679	pestis	
1683	nagy tűzvész	
1683–1686	a Thököly-felkelés nagy kárai	
1692		a végleges kiegyezés az egyetem és a polgárság között, az összeütközés a község vereségével végződik
1703–1711	a Rákóczi felkelés és következményei	
1708	nagy pestis	
1711		a lutheránusok elköltöznek
1724		kerületi tábla
1777		az egyetem elköltözik

A lélekszám alakulására vonatkozó közvetett adatok, továbbá egy-két gazdasági adat segítségével következtetni lehet a növekedés és a hanyatlás jeleire.⁴ (Az adatok a fallal védett városterület lakóira vonatkoznak!)

4 A gabona mértékegysége köböl, a boré csöbör, a földek adatai holdban értendők.

2. táblázat. Lélekszám-változások, terménykészletek 1529–1839

Év	Gabona	Szántó	Bor	Adófizető	Lakó
1529				443	55
1538				398	56
1556				713	236
1579	18499		17167	802	104
1584	16608		19142	905	219
1612	14809		23863	1082	249
1634	8164		21201	1083	237
1656	5300		24901	897	92
1711	4588		7854	760	93
1731		3888	6959	814	248
1753		4338		891	265
1770		4771		828	210
1786		5227		829	285
1809		5616		936	153
1839		6478		1071	275

(A gabona mértékegysége köböl, a boré csöbör, a földek adatai holdban értendők.)

Ezek az idősorba rendezett adatok azt jelzik, hogy Nagyszombat lélekszám-növekedése és gazdasági fellendülése a 16. század elejétől a 17. század első évtizedéig tartott. A visszaesés növelte a város agrárjellegét, az 1711-es mélyponthoz követően a 18. század első felében kibontakozott szerényebb növekedés gazdasági alapját a polgárság körében a gazdálkodás biztosította. Az adófizetők száma kétszáz év múltán ért ismét a 17. századi csúcshoz közelébe. Akkor azonban már a falakon túl elhelyezkedő előváros is része volt Nagyszombatnak.

A város történetének tanulmányozásához különleges ismereteket ígérnek az 1579 után felvett adójegyzékek. A továbbiak jobb kifejtése érdekében elkerülhetetlen, hogy ne térjünk ki a városi tér elemzéséhez használt jegyzékekre. Először Stefan Kazimir foglalkozott velük behatóan. Tanulmánya a források ismertetésén túl részletesen elemezte az általunk felhasználásra kerülő adójegyzékeket, amelyek sorát kiegészítette az 1584. évi jegyzékkel is. Elemzése során a klasszikus német, Bücher óta művelt várostörténet statisztikai módszereit alkalmazta, melyek Kováts Ferenc pozsonyi elemzése nyomán a magyar várostörténetben is meghonosodtak.⁵

Kazimir munkássága mellett Gácsová Bártfa, Eperjes és Lőcse 15–16. századi adójegyzékei alapján írott tanulmányai emelhetők ki azok közül, amelyeket szlovák történészek elemeztek a hasonló, hagyományos eljárásokkal. Kazimir Nagyszombatra vonatkozó tanulmánya egyébként több vonatkozásban kiaknázásra került a tizkötetes Magyarország történetében, s általában is elmondható, hogy az

5 Kazimir 1970 és 1976, Bücher 1886. A régi nemzetközi várostörténeti-statisztikai irodalomra lásd Mols 1954–1956. A megfelelő hazai irodalomból vö. Kováts 1900, Fügedi 1956, 1957, 1958, Szűcs 1955. A hasonló jellegű szlovák kiadványok közül megemlítendő Gácsová 1970, 1971, 1972.

adójegyzékek kvantitatív elemzése számos újat hoztak a 15–18. századi magyarországi várostörténet egy-egy részletének feltárásával.⁶

A szóban forgó részletes nagyszombati adójegyzékek úgy készültek, hogy bizottság járta be a várost házanként a megörökítendő adatok rögzítése céljából. Hogyan jellemezhetők tehát ezek a források. A formai szempontoknak valamennyi eleget tesz, mert világosan hivatkoznak a bejárás kezdetére és végére, s maguk a vastag füzetek hiánytalanok. A lakosság ellenőrzése a házról házra végrehajtott bejárás módszerével legalább a század eleje óta szokásban lehetett. Így vették számba a városnegyedek előljárói például a kocsi- és a lótulajdont (1558), sőt bizottság élén általános ellenőrzést is kellett tartaniuk, egy statútum szerint, még-hozzá kéthetenként (1561). Ez utóbbi eljárás, bár elsősorban rendészeti, az adójegyzékek elkészítésére emlékeztet, amelyek közül már az első 16. századi lista is hasonló módszert követett⁷.

A feudális kori városi adójegyzék, mint egy adott társadalom jellegzetes teljesítménye, természetesen több szempontból is hiányos, hézagos, ha a jelenkori szemlélők, egyébként ugyancsak változékony igényeivel szembesítik. Minthogy a lista a polgári közösség számbavételének eszköze, megbízhatóbbaknak azok az adatok tekinthetők, amelyek a közösség egy-egy tagjára vonatkoznak. Pontosabban a jegyzékek olyan személyeket neveznek meg, akik polgárjogúak, vagy az adózást illetően a polgárokéval hasonló elbírálás alá tartoztak a bejáráskor. A város fallal védett területén belül házingatlannal rendelkező, személyeknek tekintett adóalanyokról van szó, akiket a jegyzék készítésekor érvényes elvek alapján hiánytalanul összeírtak.

Középkor végi városainkban a polgárjog megszerzése maga is folyamat. Számos olyan eset tételezhető fel, amikor a házat bérlő valaki, vagy vételárát nem fizette ki, netán teljes jogú tulajdonos, de nem feltétlenül polgár. A város mindig erőteljesen ragaszkodott autonómiájának egyik fő vívmányához, hogy a város területére beköltöző nem polgári személyek, köztük a nemesek is fizessenek adót. Azaz mindenkit listára vettek, akire házbirtoka miatt a gyakorlatban, vagy elvileg adót lehetett követni.⁸

Az adójegyzékek egész szemlélete a városi ingatlantulajdon számbavételén alapszik, ideértve a belőlük kibontakozó társadalmi tér felfogását is. E tulajdon jelentősége az, hogy tőle függ a tagság a polgári közösségben, vagyis a házbirtok hosszú-hosszú időn keresztül előfeltétel volt a polgárjoghoz. Ezért a tulajdon elsősorban társadalmi tulajdonság, amelyből levezethető ugyan gazdasági szerepe, de nem az a meghatározó. A telektulajdon éntudatot fejez ki, amely a közösséghez való tartozást és az abban való cselekvő részvételt jelenti. Másrészt a közösség az ingatlanbirtokos polgárok által létezett. Egyén és közösség számára tehát a telek-

6 A 16–17. századra vö.: *Magyarország története 1526–1686*, 1–2. 1985: 353–373 és 1382–1391.

7 Ez az első, teljes jegyzék az 1536. évből való. Bottánková 1980: 63.

8 „Nobiles habentes domos, a civibus admoneantur ut solvant inpositionem.” *Corpus Statutorum*. 566. 1557: „sacerdotes qui quaestum faciunt tritico, vino, aliisque rebus, aequae solvant, atque alius civis”. uo. 108.

tulajdonon alapuló polgárjog az összekötő kapocs, ezért egyik minőség sem előzi meg a másikat, egyszerre érvényes mindkettő, s e kettősség eredményeként jelenik meg a társadalom előtt a polgári, vagy polgárivá váló személyiség. Csak a tulajdon adott identitást, de ezt a tényt egyedül a középkor végi polgári közösség volt képes megérteni, és a társadalomra kisugározni. A középkor végi magyarországi városokban a közösségi (községi) szervezet határozta meg a városi életet.⁹

Az adójegyzékek által leírt tér tehát helymegjelöléseket tartalmaz, amelyek házingatlanokat jeleznek.¹⁰ A kibontakozó kép az ingatlantulajdonra alapozott társadalomfelfogást jeleníti meg. Más szóval az így ábrázolható tér egy társadalomtörténeti távlatba helyezhető látásmódot fejez ki, s természetesen tükrözi annak egyoldalúságát is.

Mindent egybevetve az öt felhasználható adójegyzék páratlan értéke abból adódik, hogy egyrészt kifejezetten részletesek, másrészt pedig azonos szempont szerint készültek 130 éven keresztül. Olyan kérdőíveknek tekinthetők, amelyeket a polgárság vezetőinek utasításai alapján a bejáró, „helyszínelő” bizottság készített. A kérdőívben összeírtak köre arra a területre terjedt ki, amelyet a korai középkorban épült és a 16. század elején Ferrabosco által megerősített falak védtek. Nagyszombat nagyjából téglalap alakú volt az adójegyzékek idején, hosszúsága mintegy 800, szélessége mintegy 400 méter. Azon középkorvégi és kora-újkorai városaink közé tartozik, amelyek falai előtt még jó ideig nem feküdtek elővárosi részek.

A fallal övezett területen minden az adójegyzékben említett épületet el lehet helyezni. Az alább következő elemzések az öt időpont rekonstruált alaptérképei nyomán készültek.¹¹

KÉRDÉSEK A TÁRSADALMI TÉR VÁLTOZÁSÁRÓL

1. Nagyszombat városa a történeti Magyarországon, tágabb értelemben a dunai térségben zajló urbanizációs folyamat része. A folyamat modelljét azonban nem ismerjük, ezért még elméletileg sem tételezhető fel róla, hogy egységes. Mindazonáltal két szempontot fel lehet vetni. Egyrészt a város lélekszám ingadozására vonatkozó adatok elhelyezhetőek az egész dunai városállomány adatai között. Másrészt a 16. századot követő időszak urbanizációjában egyre erőteljesebb hatást fejt ki a városok és az állam közti kapcsolat.

Az urbanizációs folyamatok ismeretének hiányában nehéz feltenni azt a kérdést, hogyan viszonyul hozzájuk a város. Szerényebben kell megfogalmazni. Az urbanizációs változásokat áramlatoknak tekintve a város valójában „mozgó célpont”. Hogyan értendő ez a helyzetváltozás a város történetének belső változásait tekintve?

⁹ Mack 1971: 12; Möser 1964: 33–34; Weber 1970: 230–31, 250–53; Granasztói 1983: 31–33, 112.

¹⁰ Ezt még akkor is igaznak lehet elfogadni, ha tudjuk, hogy sok esetben a polgári ház építészeti megjelenése egységes volt ugyan, de tulajdonjoga megosztott volt két esetleg három birtokos között.

¹¹ Az alaptérképek elkészítésének technikai részleteiről lásd Granasztói 1999.

2. A fentebb bemutatott időbeli változások, mint folyamatok az átalakulás sajátos logikáját sugallják. Fejlődést a 17. század elejéig, stagnálást, majd katasztrófát 1711-ig, új kibontakozást a továbbiakban. Kielégítő-e a történet ilyen vagy hasonló ábrázolása?

3. Milyen általánosabb kérdéseket vet fel a társadalmi tér elemzésének szándéka? Ez a kérdés elvisz a nagyszombati tanulmány fő problémájához.

Az adójegyzékek által leírt térrel kapcsolatban tisztázni kell, mi a *hely*, mi a *tér* az elemzés szempontjából. A továbbiakban abból indulunk ki, hogy a helyet mindig a társadalom rendezi, mert az elemei az együttélés kapcsolatai szerint oszlanak el. Az így, társadalmi értelemben felfogott helyen egyszerre két dolog nem lehet, a hely alkotó részei a társadalmi szokásoknak megfelelően egymás mellett helyezkednek el, jól megkülönböztetett, „tisztá” módon. Röviden: a hely a saját alkotóelemeinek egy adott időpontban és adott társadalomban érvényes tiszta rendje. Például nem állhat egyszerre két ház ugyanazon a helyen.

A tér vagy térség ellenben, társadalmi értelemben mozgásban lévő elemek metszéspontjaiból áll, azaz a benne lezajló különféle mozgások határozzák meg. Sétáló emberek, tekintetek, gondolatok, emlékek, tervek, szándékok, a térről alkotott képzetek ugyanígy a tér részei, mint az időbeliségéről alkotott elképzelések. A tér egymással ellentétben lévő cselekvési sorozatok, vagy éppenséggel megegyezéssel közelségek színtere. A társadalmi tér a hely gyakorlati megvalósulása. Például a ház, vagy az utca, mint társadalmi-építészeti eszközökkel kialakított hely a rajtuk, bennük mozgó személyek tere.

Az öt időpontban, tehát hosszabb időtartamban végzett elemzések elbeszélést alkotnak, amelyben a tér helyé, a hely térré változik, vagy legalább is kölcsönhatásban van. Bármely időpontban felvetődik ugyanis, hogy a hely miként alakulhatott a korábbiakhoz képest, sejtetik-e a módosulását a folyamatok. Ezért az elbeszélés helyszínének a hely és a tér ellentétét magába foglaló, az adójegyzékekből kibontakozó város *területét* fogjuk tekinteni.¹² A tanulmány fő problémája, hogy milyen elbeszélés területéről van szó, valamint megfordítva, miféle történetet sugall Nagyszombat területe, amely az adójegyzékekből tárul elénk.

NAGYSZOMBATI VÁLTOZÁSOK: VÁLASZOK A KÉRDÉSEKRE

Nagyszombat a magyarországi városodásban (1500–1800)

Nagyszombat méreteinek növekedése, valamint hosszú ideig tartó változatlansága azt a kérdést veti fel, miként viszonyul ez a tágabb régióban, valamint a Magyarországon zajló folyamatokhoz. A városodást a méretek, elsősorban a népesség számának növekedéseként szokás érteni.¹³ Nagyszombat növekedésének első időszaka

12 Ebben a vonatkozásban vö. De Certeau 1990, különösen 172–177. A társadalmi tér mint téma újrafelfedezése az amerikai urbanisztikai irodalom hatására inkább H. Lefebvre-t követi (1971). Vö. Gottdiener 1985, valamint *Medieval Practices of Space* 2000.

13 Granasztói 1989: 160–161.

a középkori kezdetekhez köthető, amit a házak, a templomok és kolostorok, valamint a városfal megjelenése jelez a 13–14. században.¹⁴ A második növekedési időszak, a fenti összegző adatokból is kiolvashatóan a 16. század második felétől a 17. század első feléig tartott. Az ezt követő hosszú stagnálás és szerény növekedés jellemzője az a tény, hogy Nagyszombat lélekszáma 1870-ben és 1857-ben is csak megközelítette, de nem volt képes átlépni a 10 ezres küszöböt.¹⁵ 1828-ban a lélekszám 6626, 1787-ben pedig 7245. A 18. század végi lélekszám adatok már a falak előtt elterülő részekét is magukban foglalták.

Minthogy a 18. században az ország lélekszáma megkétszereződött, a városi háztartások létszámának alakulása Nagyszombatban azt jelzi, hogy növekedésük üteme nagyjából megfelelt az ország lélekszám-növekedési ütemének: 1711-ben 760, 1731-ben 814 adófizető, szemben az 1787-es 1520 adófizető háztartással.¹⁶ Az utóbbi adat azonban mint láttuk, már a suburbium lakóit is magában foglalja. Amiből az is következik, hogy a növekedés ebben a városban nem a népsűrűség növekedésével, hanem a lakott területnek a falakon túli kiterjesztésével valósult meg.

Nagyszombat lélekszáma az adófizetők számából kiindulva a 16. század elején éppen hogy elérhette a 2000 főt. A népességnövekedés csúcspontján a 17. század első felében a falakon belül megadózott lakosság meghaladhatta az 5000-t, amihez még a számba nem vett egyháziak és egyetemi személyek, mindenekelőtt a diákság járult. A 18. század elejéig ez a létszám eshetett vissza mintegy 3500–4000 főre.¹⁷

Ezek a lélekszám adatok a városállományban zajló változások vonatkozásában támpontot adnak annak megértéséhez, mekkora volt Nagyszombat a többi dunai városok illetve a magyarországi városok között a középkor vége és a demográfiai átmenet ideje között. A lélekszámuk alapján sorba rendezett városok között elfoglalt hely jelzi a változások jelentőségét. A dunai térség (azaz nagyjából a cseh-morva, az osztrák és a magyarországi városok) együttes adatai ismeretében három összevetés lehetősége kínálkozik. Nagyszombat 1500 körül a 40. helyen lehetett, 1785-ben a 71., 1828-ban pedig a 97. helyet foglalta el.¹⁸ A szűkebben vett magyarországi adatok ugyanezt mutatják. 1500 körül a magyar városok között Nagyszombat a 15–20. helyen lehetett, 1720-ban, háztartásainak száma alapján a 40., 1784–87-ben a 39. helyen található városok sorrendjében. Az 1715–20-as Acsády-féle adatokkal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az ország lélekszámának felbecsüléséhez alkalmatlanok. Ez a hazai történeti demográfiai szakirodalom tételei közé tartozik. Ugyanakkor fel lehet őket használni a települések nagyságai közti belső arányok megállapításához. Ezért az általunk vizsgált időszak végét jellemző adat fontos. 1851-ben Nagyszombat nem volt az első 51, tízezernél népesebb város között. Az 1910-es népszámláláskor a 144 tízezernél nagyobb

14 Fügedi 1981: 254–257, Major 1966: 80–81, Mencl 1938: 43–46 és térkép!

15 Czoch-Szabó-Zsinka 1993: 129.

16 A vonatkozó adatokat a fenti táblázat mellett lásd: 1784–87-es népszámlálás (1960), Ludovicus Nagy 1828–29, valamint az 1870. évi népszámlálás adatai alapján.

17 A fenti táblázat alapján, a háztartásokra kevesebb, mint 5 és több mint 4 főt számítva.

18 Nem publikált adatok Granasztói (1989) adatbázisából.

lélekszámú városok között a 84. helyen található.¹⁹ A 19. században viszont fokozatosan hátrébb csúszott a rangsorokban. Ismeretes, hogy az ország lélekszámának drámai növekedése a demográfiai átmenetet megelőző időszakban elsősorban a városokban valósult meg, a városok lélekszáma ugyanis jobban nőtt, mint az összlakosság száma.²⁰

Mindezeket egybevetve, a 18. században elindult gyors népességnövekedés és a vele szorosan összefüggő városodás fényében azt látjuk, hogy az 1500 és az 1700 közti Nagyszombat a még korszakváltás előtt álló városállomány része volt. Vezető helyzete, lélekszáma alapján a 17. század első feléig tartott, az ezt követő stagnálás azonban a gyakorlatban hátrébb sodorta. A dunai térségben jellegzetes, Magyarországon is erőteljes újfajta urbanizáció lényege az volt, hogy nem alakultak ki a nagy főváros és a városodás motorját alkotó kisvárosok között közvetítő, regionális központok. Röviden, egyre több olyan méretű város volt, mint amilyen Nagyszombat maradt. Amiből az is következik, hogy városunk sorsa, valamikor a 17. század második felétől nemcsak azért fordult új irányba, mert kevesebben laktak benne, hanem azért is, mert a körülötte zajló változások során megváltozott a környezetében elfoglalt helyzete. Ez az a „mozgó célpont” amelynek a belső átalakulását figyeljük társadalmi területének változásain keresztül.

A lakott terület változásai (1579–1711)

A kora-újkor Nagyszombat alaprajza rövid idő alatt alakult ki a 13–14. században. A legrégebbi rész a keleti oldalon emelkedő Szent Miklós templom körül jött létre egy magaslaton. A templomtól induló Kereszt utca vitt a nyugati részen fekvő későbbi eredetű Piac téren át a Ferencesek kolostoráig. Az utca a téglalap mértani közepe közelében haladt át a Trnávka nevű patakon, amely észak déli irányban osztja ketté a várost. A patak a Pék utcán haladt lefelé, a Piac közelében jutott ki a Béka utcára és azon haladva távozott. A mélyebben haladó patak körül szegényesebb házsorok helyezkedtek el, tőle nyugatra a Piacteret keresztező észak-déli irányú fő utca, másként Nagy utca párhuzamosan haladt vele. A 16. század második felétől a keleti részt lehet egyértelműen az esztergomi érsek és káptalan, majd az egyetem által uralt egyházi városrésznek tekinteni, a patak nyugati oldalán, elsősorban a Nagy utca mentén található a tehetős polgárság városrésze, a piac a városháza és a várostorony közelében (1. térkép).

A város területén zajló folyamatok ábrázolásában segít a házak „szigetekbe”, tömbökbe csoportosítása, mert így azok eloszlásának különbségei képi eszközökkel jobban érzékeltethetőek. (A térképeken a háztömböket a vékonyabb vonalak jelölik!) Mind az öt időpontról olyan alaptérkép készült, amelyen valamennyi, az adójegyzékekben szereplő épület megtalálja a helyét (2. térkép). Ez a topográfiai

19 Saját adatok. A forrás felhasználhatóságáról lásd Czoch–Fazekas–Szabó–Zsinka (1991: 57, 58), a továbbiakról Czoch–Szabó–Zsinka (1993: 129).

20 Granasztói 1989, különösen 182–184.

rekonstrukció teszi lehetővé, hogy tapasztalati úton kialakíthatóak legyenek az utcák által határolt háztömböknél finomabb csoportosítást kínáló “szigetek”, vagy tömbök (a továbbiakban a tömb kifejezést használom).

A Nagyszombat házai által elfoglalt terület több szempontból is vizsgálható. Most egyetlen lehetőséget mutatunk be, a házak számának ingadozását tömbönként, az öt különböző időpontban. Az abszolút számok ingadozását bemutató térképeken átlagosnál több házat a piros és annál sötétebb, az átlagosnál kevesebb házat a sárga és annál világosabb foltok mutatják. Egy másik eljárás a házak számának tömbönkénti különbözetét jelzi két egymást követő időszak összehasonlításával. Itt a fehér szín változatlanságot, a hideg színek árnyalatai a csökkenést, a meleg színek a növekedést jelzik (3. térkép).

A feltűnő jelenségek között említést érdemel az az erőteljes hullámozás, amely minden alkalommal a Nagy utcában mutatkozik. A tömbök kiterjedése is jelzi, hogy itt nagyobb méretű házak voltak, számuk erőteljesen ingadozott, amit az első adójegyzékek egyébként sajátos módon ki is fejeztek. Fél, sőt harmadméretű házakról tesznek említést az első jegyzékek, ami arra utal, hogy az építészeti egységet alkotó házak megosztása a birtokosok között még szokatlan jelenség lehetett. Másrészt ezek az adalékok arra is rávilágítanak, hogy a házak számának ingadozása nem jelenti minden alkalommal egy-egy új, független épület megjelenését, vagy eltűnését.²¹ A polgárság elitjének lakóhelye ez, ahol minden vizsgált évben az előző időszaktól különbözően alakult a házak száma: 1634-ig egyszerre tapasztalni növekedésüket és csökkenésüket, 1656-ra azonban a irányzat általános csökkenést mutat. Ez azért feltűnő, mert a katasztrofális állapotokat tükröző 1711-es évben az polgárság elitjének fő területén, elsősorban a piactér körül ismét nőtt a házak száma.

A másik feltűnő jelenség a Szent Miklós templom körüli új központ létrejötte 1579 után. A káptalansor, az érseki palota és a szeminárium közelében a város képe a jelek szerint teljesen átalakult. A városnak ez az északkeleti, Jeruzsálem utca körüli része a domonkos kolostor helyén alapított egyetem szomszédságában volt. A házak száma 1612-ig szinte elviselhetetlen mértékben nőhetett itt, s később is sok kis ház állott egymás mellett.

A Jeruzsálem utca átalakulása egybeesett azzal a viskósodásnak nevezhető jelenséggel, amely a térképek szélén látható, kisméretű tömbökben ment végbe. Itt silány kivitelű házak tapadtak közvetlenül a városfalhoz. A folyamat az 1560-as években kezdődhetett és a népességnövekedés, egyben a mély társadalmi átalakulás jellemzője is. A szegény városlakók növekvő csoportjai laktak ezekben a nagyszombati „slum”-okban.

Minthogy a középkori magyarországi polgári autonómiákkal jellemezhető városokban ez a sajátos viskósodás ismeretlen volt, a jelenség társadalomtörténeti fordulat jelzője, amely összekapcsolódik a „szegényügy” korai újkori felbukkanásával is. Alább látni fogjuk a szegényházak felbukkanását, de ennek az új kornak

21 A Nagyszombatban is egyeduralkodó ún. „budai háztípus” rugalmas oszthatóságáról részletesen: Granasztói 1980: 218–224 és 1975.

a fontos jelzője a szegények kápolnája is, amely a Szent Miklós templom mellé épült. A viskókkal kapcsolatban jellemzésül a következőket kell megjegyezni:

- a/ az itteni házak jóval csekélyebb házadót fizettek, mint a város fennmaradó, eredeti részének házai,
- b/ házadójuk átlaga az öt időszak közül háromban jóval elmaradt a Béka utca déli tömbjeinek megfelelő átlagától, pedig ez volt a város egyik legszegényebb része,
- c/ a házadót kiegészítő termény és kereseti adók átlaga itt öt eset közül négyben alacsonyabb mint a házadó átlaga, ami nem jellemző a város más tömbjeiben,
- d/ jelentősen alacsonyabb az ún. „lakók”-tól (*ibidem*) beszedett adó átlaga is.

Feltűnő, a város társadalmának jellegzetes korai újkori átalakulását jelzi az is, ami a Trnávka patak mentén figyelhető meg. Felső végében 1579 után a házak száma erőteljesen lecsökkent, s a továbbiakban itt csak szerény hullámszerűség figyelhető meg. A polgárság alsó-közép rétegének lakóhelye volt ez a sáv, amely a polgári elit és a bontakozó egyházi-szellemi központ között, határsávként húzódott. A piac mellett lévő házak csoportjától eltekintve ezen a részen kevés változás történt a vizsgált időszakban.

Összegezve a házak számának váltakozása felhívja a figyelmet a Nagyszombat polgári elitjének otthont adó rész izgatottságára, változékonyságára, az egyházi-egyetemi központ kialakulását kísérő társadalmi átalakulásra, a szegénység igen összetett, pusztán gazdasági kategóriákkal nem elemezhető újfajta kibontakozására, valamint egy polgári középréteg sajátos állandóságára a Patak vonalában.

A középületek területe: a küzdelem terepe

Nagyszombat városának látványát mindenekelőtt a középületek határozták meg. A 17–18. századi ábrázolások is mindig a legfontosabb középületeket mutatták. Középületnek, a lakóépülettel ellentétben azt az épületet lehet tekinteni ebben az időszakban, amely közület, intézmény, vagy intézményként kezelt személy céljaira szolgált. A középületek a társadalmi, a közösségi élet csomópontjai voltak itt is, mint minden településen. Egyebek között tájékozási pontul, gyülekezési helyként és a közösségi élet jelképes kifejezéseiként szolgáltak. Közéjük tartoztak a válásos élet színhelyei, tehát a templomok, más egyházi épületek, továbbá a városi hivatalok, az oktatás valamint a jótékonykodás intézményeinek épületei.

Az így meghatározott középületekről elmondható, hogy előfordulási helyük, maguk a helyszínek, az őket egymással összekapcsoló útvonalak jellegzetes módon, különleges hangsúllyal fogják keretbe azt a területet, amelyen a közösségi élet sűrűsödik. Ha ez így van, ki lehet mondani azt is, hogy a középületek változásai társadalmi változásokat kell, hogy tükrözzenek.

Az európai kultúrában a „köz-” és a „magán” fogalmi jelentése éppen az általunk vizsgált időszakban ment át lassú átalakuláson. Minthogy vizsgálatunk ennek a kérdéskörnek csupán egy részletét foglalja magába, most a „nyilvánosság”

értelmével kapcsolatban szükséges állást foglalni. „Nyilvánosság” alatt a továbbiakban mindenekelőtt a társadalmi életnek azt a területét értjük, amely elválik a családtól és a közeli barátoktól. A városi közegben a nyilvánosság sokféle ember tevékenykedését is jelenti, akiknek nyelve, vallása sőt társadalmi hovatartozása is változatos.²²

Az adójegyzékek bejárás rendje szorosan követi az épületek *elhelyezkedését* (4. térkép). Hogyan azonosíthatók be a középületek a források alapján? A Szent Miklós plébániatemplom és a három középkori kolostor sohasem szerepel a jegyzékekben. Nem szokták említeni az ispotály mellett épült régi kápolnát sem, igaz, maga a szegényház (*xenodochium*) valamennyi adójegyzékben előfordul. E régi egyházi épületek jelenléte, sőt a teret formáló szerepe azonban az adójegyzékekből a bejárás renddel kapcsolatban kiolvasható. Hasonló a helyzet a város életében meghatározó szerepet játszó falakkal is.

Tény, hogy az adójegyzékek közvetlenül nem tesznek utalást sem a falakra, sem a nagyszámú bástyára, sem a különböző kapukra. Nem képezték tárgyát a városi adózásnak, ezért listáink nem említik őket, jóllehet a bejárás rendje természetesen kénytelen az erődítéshez is igazodni.²³

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a piac és az országos vásárok színhelyeit illetően is, tekintettel arra, hogy egyrészt nehéz lenne az árucserével kapcsolatos, szerteágazó, közösségi tevékenységek egészét egy-egy épülethez kapcsolni, másrészt, magától értetődően a piac, a vásár sem illeszthető a polgári ingatlantulajdon kategóriái közé. Mégis, az adójegyzékek alapján készült térképek, ismét rá kell mutatni, a társadalom olyan területét mutatják, amelynek szerveződését a polgári telektulajdon rendje határozta meg.

Az előbbieket figyelembevételével tehát az 1579-es és az 1612-es helyzetet ábrázoló térképekről azt lehet megállapítani, hogy a polgári nyilvánosság területét a lakosság a középületek segítségével érzékelte és alakította. Az épületek Nagyszombat középkori kezdeteihez kapcsolhatók. Ebben a szemléletben különleges szerepet játszottak azok a vallásos hagyományok, valamint azok a polgárság kialakulásához, a közösség életének folyamatos fenntartásához és megerősítéséhez kapcsolódó hagyományok, amelyek jól helyhez köthetők. Olyanok, mint a plébániatemplom, a kolostorok, a várostorony és más épületek, amelyekről elválaszthatatlan a városban elfoglalt földrajzi helyük, valamint a szakrális vagy világi reprezentációban betöltött fontos szerep. Egyik nélkül a másik elképzelhetetlen, az épületek jelképes értelme csak ennek a kapcsolatnak a formájában fogható fel a közösség számára. A nyilvánosság olyan, a középkori vallásosságban gyökerező felfogásáról van itt tehát szó, amelyben a középület által kifejezett szimbólumhoz az épület konkrét, pontszerű helye alkotóelemként, hosszú ideje hozzá tartozik. A tér azért szerveződik helyé, mert a középület hagyománya, szakrális jelentősége szorosan összefügg azzal, hogy hol emelkedik.²⁴

22 Sennet 1998: 27–29.

23 A középkori Nagyszombat alaprajzának legtöbbet idézett ábrázolását lásd Mencl (1938: 46).

24 Davis 1981: 41–42.

Természetesen mindez csak a legfontosabb épületekre vonatkozik. Az érsek házai például nyilvánvalóan már a másik, kívülről beköltözött új nyilvánossághoz tartoznak, de igen figyelemre méltó, hogy a vallásos hagyomány jegyében a Szent Miklós plébánia közvetlen közelében bukkannak fel, jelezve annak nagy vonzerejét. Ugyanez vonatkozik az Oláh által létrehozott káptalani-városi iskola helyzetére is. A város legrégebbi egyházi épülete, a plébánia templom parancsoló módon kötötte magához az érseket és a káptalant.

A középületek területéről készített 1579-es és 1612-es pillanatfelvételek igazolják, amit a házak eloszlásával kapcsolatban már meg lehetett figyelni. A város két pólusa közül az egyik a nagy hagyományú régi részen, a korai Szent Miklós templom körül képződött, döntően vallási, szellemi központként, ahol az esztergomi érsek és káptalan mellett a város vallásos intézményei közül is jó néhány megtalálható.

A nyugati oldal központja ellenben a kiváltságok által védett városi polgárságé. Hogy ez már régóta így lehetett, azt jelzi a ferencesek tevékenysége is. A ferencesek nyilván a sokadalmak sikere miatt döntöttek úgy a 14. században, hogy áthelyezik kolostorukat a piac közvetlen közelébe. Ezen a részen létesült 1540 és 1580 között a városháza és a várostorony, amelyek új, a polgárság öntudatát jelképesen és szuverén módon kifejező épületek voltak. A piactér közvetlen közelében emelkedtek s ez a friss fejlemény, a polgári autonómia új, világi épületeinek megjelenése a piac közelében más városainkban is bekövetkezett.²⁵

Az a benyomás, mintha a régi keresztény, megszentelt helyhez kötődő középülettel kapcsolatos szemléletmód, felfogás e világi épületek esetében is folytatódott volna. Ám itt nem a hely szentsége, hanem nyilvánvalóan a jogokkal, kiváltságokkal ugyancsak évszázadok óta azonos helyhez kötött piac csábította őket magához. A változás a helyek szimbolikus jelentésváltozásain keresztül is kifejeződik. Kiegészítésként megjegyzendő az is, hogy a polgári nyilvánosság területén a Nagy utcának a déli, pozsonyi kaputól induló és a várostoronyig tartó szakasza, mint tengely különleges szerepet játszott, amit a torony, a piac, a városháza valamint a közelében lévő xenodochium és a mellé telepedett lutheránus egyházközség jelez.

Az 1612-ig bekövetkezett változások úgy jellemezhetőek, hogy a város elvilágiasodott a középkor végi állapotokhoz képest. Nemcsak az ispotály esete példázta ezt, hanem az is, hogy eltűntek a kolduló rendi kolostorok, s a klarisszák rendházával kapcsolatban sem valószínű, hogy fénykorát élte volna.

1634 és 1656 térképei 1612-höz képest a nyilvánosság átalakulását tükrözik. A keleti oldalon, a Szent János és a Posztó utca vonalában szinte felfejlődni látszik az ellenreformáció nagy létesítményei, aminek ismét nagy, a vallási hatalom jelképeit módosító értelme volt. A korábban kiürült északi városrész tehát számos új középületet fogadott be ebben az időszakban.

25 Bártfán a főtéri városháza legfontosabb részei 1505 és 1509 között épültek (Feuerné 1977: 219). A lőcsei városháza épülete, amely ugyancsak a Fő téren áll, mai alakját 1551-ben kapta, a pozsonyi városháza központi főépülete 1558-ban épült (*Művészeti Lexikon* 1967).

A reformáció létesítményeit tekintve 1634 tetőpontnak látszik. A lutheránusoknak temploma és iskolája épült a Felső Barát utcában, míg a kálvinistáké a Posztó utca középső részén állott. A lutheránusoké különösen figyelemre méltó építészeti alkotás lehetett, tágas templommal, külön harangtoronnyal, lelkészlakással, szomszédságában az adójegyzék tanúsága szerint kisebb iskolaépülettel. 1612 óta a polgárság világi középületeinek száma is gyarapodott. Igaz, nem ismert rendeltetésű az északi kapunál lévő ház, a Piac térnél megszerzett két épület 1656-ra eltűnt, s nem találni nyomát ebben az évben már a fürdőnek sem.

Mindent egybevetve a polgári középületek nagyobb száma a község hatalmi-adminisztratív szerepének átalakulását jelzi. A középületek többsége olyan feladatokot tölt be, amelyeket addig a közösség másként oldott meg. Nemcsak a fogadók megjelenése mutatja ezt, hanem a szegényügy átalakulása, a gyámügy és a hűs-ellátás változása is. Nem minden változást lehet egyedül a válság jeleként értékelni, hiszen a fogadó igénye, közel egyidőben pedig a városi fürdő eltűnése kulturális átalakulást sejtet.

Az 1711-es helyzetről készült térkép nagy változásokat jelez. Sohasem volt még ennyi középület a városban. Többségük immár az egyházhoz és az egyetemhez kapcsolódó, nagy méretű templom, egyetemi, szemináriumi épület.

A keleti részen feltűnik, hogy a Szent Miklós templom körül nem tűntetnek fel az adójegyzékek többé oltárépületeket. A Szent Miklós templomot az érsek és a káptalan épületei vették körül, magát a templomot pedig katedrális módjára használták. A másik nagy változás az, hogy az adójegyzék 1634-hez és 1656-al elentétben immár nem immunitásként kezeli a szemináriumokat és a konviktust, hanem megnevezésükre az egyház által használt nevet tünteti fel. Időközben ezek az intézmények alaposan megnöttek, s úgy tűnik a fiscus az adókivetéskor ezt valamilyen módon igyekezett tekintetbe is venni. A keleti oldal további jelentős változásai közül ki kell emelni a pálosok épületkomplexumának megjelenését a Posztó utcában, ott, ahol korábban a kálvinisták temploma állott. A jezsuitáknak még két további telkét is rögzítette a jegyzék, azonban tartósan nem maradt a kezükön egyik sem.

A város kezén 1711-ben kevesebb épület látható, mint korábban. Eltűnt az északi részen lévő második szegényház, néhány más rendeltetésű épület új helyen bukkant fel. Az állandóak közül a városháza, a torony, a déli ispotály és a Langhaus továbbra is használatban volt. 1711-ben az egyházi intézmények: templomok, kolostorok, szemináriumok és érseki épületek alkották már a középületek többségét.

A térképeken látható változások a város területét alakító hatalmi-politikai mechanizmusok működéséről tudósítanak. Mintha csatajeleneteket mutatnának. A középületek azonban nem egyszerűen politikai hatalom megjelenítői. Sokkal inkább a politikai hatalom gyakorlata valósul meg bennünk. Helyszínek és szereplők egyszerre, nem díszletek. Ezért a nyilvánosság területét alakító középületek felbukkanása, a hely kisajátításának módja és jellege a korszak történetiségét fejezi ki. A 16–17. században a vallási és a világi, a polgári és az egyházi hatalmak

Nagyszombat területén váltakozó szerencsével törekedtek saját maguk kifejezésére, a terület egy-egy pontjának valóságos és jelképes kisajátítása. A hullámzás a városi lakosság által elfoglalt területen zajló politikai változásokat fejezi ki. A változások a polgári autonómia átalakulásával, a protestantizmus vereségével és a barokk győzelmével jellemezhetőek.

A „barokk” mint kifejezés még a közelmúltban is a művészettörténet és az irodalomtörténet fogalmai közé tartozott. Újabban azonban a barokk szélesebb kulturális, vallási, politikai körülmények jellemzésére is használatos az európai történelem időben viszonylag világosan megvont határai között. Gyakorlatilag a 16. század végétől induló időszakról van szó. Ebben a tágabb értelemben egyébként már Benedetto Croce használta a „barokk korszak” kifejezést. Croce azonban barokkot még a dekadencia és az erkölcsi válság periódusának tekintette. Ellenben az 1960-as évektől kezdve a fogalom használata kétségkívül változást mutat. Mostanában a barokkot egyre kevésbé értelmezik művészeti, irodalmi kérdésként, erkölcsi, szellemi, negatív tartalmú értékítéletként. Sokkal inkább olyan szerteágazó folyamatnak szokás felfogni, amely elsősorban a földközi-tengeri térségben és az ellenreformáció hatása alá került területeken figyelhető meg.²⁶

Ennek a kérdésnek a nagyszombati változások értelmezése szempontjából is van jelentősége. Ha a barokk hagyományos fogalmi keretei között maradunk, akkor a vizsgálat keretei is óhatatlanul a városban bekövetkezett építészeti, továbbá az egyetemmel kapcsolatos, egyébként ugyancsak igen jelentős és az ellenreformációhoz köthető irodalmi teljesítményekre kell, hogy szorítkozzanak. Hasonló azonban a nehézség akkor is, ha a középkor végi keretekből a reformációig jutott polgárság sorsára korlátozódik a vizsgálat. Ebben az esetben ui. az lehet csupán az elemzés tárgya, mi tűnt el, mi tekinthető „elfajzásnak” a középkorhoz képest.²⁷

A társadalomtörténeti megközelítés nehézsége ebből az ellentmondásból adódik. Nagyszombat keleti és nyugati felében a 16. század második felében egymással szembenálló folyamatok indultak el. A szembenállás egyik kutatási, módszertani következménye az, hogy nehéz egyszerre vizsgálni már magukat a folyamatokat is. A kérdés úgy vetődik fel, hogy melyek azok a keretek, amelyek például a reformáció és az ellenreformáció hosszú ideig tartó együttélését közösen képesek szemlélni. A térbeli változások ebből fejeznek ki valamit. A terület kisajátításának eltérő módjai, a jelképek jelentésváltozásai ezt érzékeltetik.

A „barokk” a mi értelmezésünkben széles körben zajló és a városi élet széttördelése, modernizálása felé vivő, egyébként pedig a középkor végi változásokból induló folyamatot jelent, elsősorban politikai küzdelmet. Ami történt, nem volt

26 Croce 1925, Elias 1979, Burke 1991, Dülmen 1992. Értelmezéssel kapcsolatban MTA doktori értekezésem bírálója, Kubinyi András felhívta a figyelmemet a híres Szekfű és Mályusz közti vitára. Az a rendkívül érdekes kontroverzia azonban a barokk szellemtörténeti illetve szociológiai értelmezése, Burckhardt hatása körül forgott. A probléma részletesebb kifejtésére itt nincs mód, de másutt vissza szeretnék rá még térni.

27 Szűcs (1963: 129) az „Entartung” kifejezést használja a 15–17. századi magyar ún. „városfejlődésre”.

sükszgszerű. Az időben egymást követő események Nagyszombat társadalmának területén nem alkottak logikai kapcsolatot. Például a 17. század elején tapasztalható körülményekből nem lehet a barokk tér kialakulására következtetni. Ellenkezőleg, a változásokban ekkor még azok a lehetőségek látszanak erőteljesebben, amelyek a reformáció győzelme esetén a nyilvánosság területét minden bizonnyal másképpen alakították volna. Valóban, a „mi lett volna, ha” kérdésre a térkép ezúttal kínál bizonyos válaszokat. A reformáció idején az egyházi immunitások jelentősége csökkent, a reformáció a jelek szerint kevésbé volt fogékony a szakrális intézmény helyének szimbolikus jelentősége iránt. Ha itt akkor a reformáció győz, a terület másként alakult volna.

Ezzel szemben, a valóságban, 1612 és 1634 között „csata” bontakozott ki. Város és egyház, polgárság és kívülről beköltözők rendi típusú, erősödő összeütközését érzékeltette mindaz, ami a középületek átalakulása kapcsán volt megfigyelhető. A folyamat fordulatot sejtet. Fokozódott a szerepe azoknak az intézményeknek, amelyek felülről, kívülről szervezik és uralják a városlakókat. Elképzelhető-e, hogy mindazt, amit eddig inkább a szokás és az erkölcs mozgatott, azt most a törvényeken és erőn nyugvó rend szabályozza? A változást valamiképpen e két szélsőség közti mozgásként lehet értelmezni. A barokk ezért jelent inkább hatalmi-politikai változást.

Az esküdt polgárok lakhelyváltásai

Az eddigiek egyik tanulsága, hogy jobban érthető immár, milyen területet is írtak le az adószedők város bejárásakor.²⁸ A közélet, a politikai változások színterét. A jegyzékek készítői körbe járták a házakat, a nyilvánosság valamely jelentős helyétől indultak s más jelentős helyekhez igazodtak. A bejárás például mindig a piactértől indul. Ilymódon megkülönböztetik a középületeket, de a leírás során egyéb különbséget nem tesznek köztük, mert beillesztik őket az útjukba, amelynek során az adózók házait keresik fel. Az összeírt polgárok házai tehát részei a nyilvánosság területének, sőt alakítják azt. Középület és polgári lakóépület végeredményben azonos minőséget jelenít meg. Ez azért lehetséges, mert a ház birtoosa, továbbá a házban összeírt lakó személyek is tevékenyen alakították a város nyilvánosságát. A polgárok olyan személyek, aki mögött elvben ház, háztartás van, s a házak méreteinek, a háztartás gazdasági tevékenységének különbségeit a kivetett adó jellemzi. Az utca felé keskeny oldalával forduló ház homlokzata, méretével, stílusával az ott lakó polgár helyzetéről, egyben a közösségbe való beilleszkedéséről is tájékoztat. Az utcai front szélessége és magassága például nem haladhat meg bizonyos méretet (a telek utcai vonala nem lehet tetszőleges hosszúságú, a magasság pedig nem lehet két szintnél magasabb stb.). A bejárat tehát a közéleti nyilvánosság és a magánélet határövezete.

28 Az adószedők körmenetének jelentőségével hivatkozott hosszú tanulmányomban (Granasztói 1999) a 10–14. és a 71–76. lapon, térképpel szemléltetve, részletesen foglalkozom.

Az adóösszeírás során jelképesen, a közösség nevében behatolás történik a nyilvánossággal összekötő bejáraton át a magánélet területére. Azt fejezi ki ez a tény, hogy a közösség minden tagja, az egész közösség által ellenőrizhető. Csak-hogy az élet változott s a rendszer, jóllehet működőképes maradt, már nem mindig felelt meg az eszményi, eredeti helyzetnek. Így kell értékelni a szegénysorok felbukkanását, a lakók (*ibidem*) számának növekedését, mert ott a polgárság pere-mén élő személyek éltek. De ez a helyzet az egyházi és más immunitások beillesztésével is. Mindemellett a rendszer, az adójegyzék továbbra is arra szolgált, hogy a teret helyé alakítsa. Ezt úgy érte el, hogy a helyet, a ház helyét egymás után következő szomszédsági egységek, a polgárság további tagjainak lakhelyei segítségével határozta meg.

Befejező sorozatunkban hat egymás mellé állított térképen a polgári nyilvánosság jellegzetes képviselőinek, az esküdteknek a lakóhelyeit vesszük szemügyre (5. és 6. térkép). Valamennyi adójegyzékre jellemző ui., hogy a Tanács tagjainak házát középületnek tekintik, azaz nem vetnek ki rá adót. Különböző eljárásokkal rekonstruálni lehet, hogy kik voltak az esküdtek és hol volt a lakhelyük, amely adott időpontban a hatalmi-politikai erőter változásait jelezheti a polgári község vezetésében.

Az első összesítő térkép az 1579 és 1711 között, öt időmetszetben talált 62 esküdt (azaz a Tanács tagja) lakóhelyét mutatja Nagyszombat fallal védett területén. A Nagy utca nyugati oldala teljes hosszában tömbönként legalább három tanácstagnak adott otthont másfélszáz év alatt, így a házsor különleges jelentőségűnek látszik a piacra néző első tömbbel és a Kereszt utca mellette lévő tömbjével együtt. A politikai elit kedvelt helye a piac közelében a polgári városrészben volt. Ez újabb igazolása annak, hogy a ház a nyilvánosság része is, helyének kiválasztása jelképes helyfoglalás is a politikai szintéren. Ha nem is ennyire erőteljes, mégis figyelemreméltó a tömörülés a Szent Miklós templom körül, ideértve a Szent János utcának azt a szakaszát, ahol a szemináriumok voltak.

Az öt időpontban megfigyelhető helyzetek váltakozása a következő. 1579-ben az esküdtek többségét még éppenséggel a keleti városrészben találjuk, különösen a plébániatemplomnál és a hozzá vezető Kereszt utcában. Mintha elsőszerepet választottak maguknak helyet a város régi részén a plébánia közelében. Ez talán korábbi hagyományt sejtet abból az időből, amikor a városháza még nem létezett. 1612 viszont ezzel teljes ellentétet mutat. Most az tűnik fel, hogy az esküdteket a Felső Nagy utca néhány tömbje és a piac körüli rész adta, vagyis a súlypont, a nyugati, polgári városrészbe tevődött át. A változás gyors és gyökeres. Az öt adójegyzék közül a középületek tekintetében a polgárság és a reformáció erejét ez az év tükrözi a leghatározottabban.

Az 1634-es évet nem lehet egyik megelőző évhez sem hasonlítani. Most házak nagy térbeli szóródása tűnik fel. Többségük persze továbbra is a kereskedő elit által kedvelt észak–déli tengely mentén lakott, változatlanul nem látni őket a plébánia körül, de ezúttal, elszórtan hárman is laktak azon a részen, ahol a kálvinisták temploma található. Ha a lakhelyválasztás az esküdtek esetében kapcsolatban lehet valamilyen társadalmi csoportosulással, akkor az a benyomás, hogy ezúttal

a polgárság megosztottabb lehetett, mint korábban, ráadásul a polgárság középrétege által elfoglalt utcákban is lakott néhány közülük. Helyfoglalásuk a szerény református imaház közelében fontos, jelképes üzenet.

1656-ban az esküdtek lakóhelyének szóródása kevésbé nagy. Jobban kirajzolódik ismét a kereskedő elit észak–déli tengelye, a kálvinisták mellett most csak egy esküdt lakott, hárman találhatóak ellenben kifejezetten az egyházi csomópontok közelében. Bár a nyugati városrész esküdtei számbeli fölényben vannak, a keleti városrész elkülönül, széles sáv választja el őket egymástól, az 1634-es helyzettel ellentétben.

Az eddigiek a reformáció és az ellenreformáció valamint a világi és az egyházi rész közötti erőviszonyok hullámzását látszanak ábrázolni olyan politikai vezetők esetében, akik a Tanácsban egyszerre képviselték a felekezeti és az etnikai megosztást. Itt kell megjegyezni azt is, hogy az esküdtek rendszerint huzamos ideig maradtak hivatalban, azaz nem állítható, hogy a megosztások egyik évről a másikra számottevően változhattak. 1711-ben, ennek alapján az ellenreformáció győzelme, a protestánsok kiűzetése után azt várhatnánk, hogy az esküdtek többnyire a keleti részen laktak.

A fordítottját tapasztaljuk. A tizenegy ismert esküdt közül hét a Nagy utcában, kettő a piactéren lakott, s csupán egy személy bukkan fel a plébániatemplom közelében. Ennyire határozott még 1612-ben sem volt az elkülönülés a nyugati városrészben. Mintha a polgárság, vagy legalábbis politikai vezetői most határolódtak volna el a nyugati résztől. A közösség kulturális elkülönüléséről lenne szó?

Mindez azt jelzi, hogy a barokk kibontakozása idején a városban nem a polgárság felszámolása, átlenyegítése következett be, hanem az elkülönülésnek új, finomabb formái lehettek kialakulóban, amelyekben nem annyira a hatalmi–gazdasági–demográfiai, hanem inkább a kulturális elemek játszhattak szerepet.

KÖVETKEZTETÉSEK

Nagyszombatban, mint az urbanizáció „mozgó” célpontjában a 17. század elejéig tartó gyors növekedés a protestantizmus jelentős térnyerésével, a déli, délkeleti országrészből érkező betelepülők számának növekedésével és az esztergomi érsek és káptalan beköltözésével esett egybe. Feltehető, hogy a 17. század első felére Nagyszombat a dunai térség nagyobb városai közé került. A város két központ körül szerveződött. A nyugati központ fénykora a század első feléig tartott, a keleti a század elejétől kapott lábra. Az újabb fordulatot az ellenreformáció és a barokk győzelme hozta, amely a 17. század első felétől, az Egyetem megalapítását követő időkhöz kapcsolható. Ekkor kezdődik az az időszak, amelynek folyamán, a magyarországi városodás lendületében maga Nagyszombat egyre hátrébb csúszott a városok lélekszám szerinti rangsorában.

A 18. század elején, a nyilvánosság területén a megcsappant lélekszámú városban a barokk győzelme tükröződik. A polgári autonómia erejét jelzi azonban,

hogy alapvető átrendeződés nem mutatható ki, a barokk győzelmét néhány régi, nagy jelképes erejű hely elfoglalása és egy-két további új épület jelzi a térképeken. A házak rendjében, a telekosztás rendszerében nem látszik változás. Az esküdtek lakhelyeinek nyugati tömörülése a polgárság sajátos, a térben is tükröződő erőgyűjtését, de legalábbis átváltozását jelzi. Tény az is, a három, egymást gyorsan követő fordulat egyike sem következtethető ki az előző állapotból.

Két további tanulságot kell még kiemelni. Egyrészt Nagyszombat területén a 16. század óta tartott az a sajátos széttördelő folyamat, amelyet a házak számának ingadozása jelez. A gyakorlatban ez egyrészt a szegényebb és a jobb minőségű házak közti különbségek növekedését jelenti, másrészt azt, hogy csökkent a hasonló értékű házak eloszlásának egyöntetűsége. A városképen ez a szerényebb és az értékesebb házak nagyobb változatosságát eredményezte. A viskók megjelenése a középkori polgári közösség viszonylagos egyöntetűségének fellazulását érzékelteti. További tanulság, hogy a városi életet keretbe fogó és a középkori eredetű autonómia lényegét kifejező telekrendszer, a tér kisajátításának sajátos polgári módja nem változott. Ez a korokon átívelő nagy állandóságot jelez.

A tér kisajátításával kapcsolatos megfigyelés átvezet a tanulmány záró kérdéséhez. Mit jelent az, hogy az elbeszélés és annak helyszíne kölcsönösen alakítják egymást. Az 1579 és 1711 között elemzett nagyszombati terület a politikum kifejezése.

Itt azonnal különbséget kell tenni politika és politikum között. Az emberi lét társadalmi mozzanatának fenomenológiájáról van szó. A fenomenológia azt a kérdést teszi fel, mi alkotja egy adott társadalom egészét és minden mástól elválasztó különbségét. Az eddigiekből az is kitűnik, hogy nem lehet megérteni a társadalmi mozzanatot ha, minden előfeltevés nélkül pusztán belőle indulunk ki, de akkor sem ha ideológiai premisszákat alkalmazunk. Miként utaltunk rá, Nagyszombat történetének kettőssége, amely egyrészt a polgárság által készített dokumentumokból, másrészt az egyházi-egyetemi, valamint a növekvő mennyiségű államigazgatási iratokból bontakozik ki, nem írható le egységesen, összefüggően.

Az itt élőket a politikum fogja keretbe, amelyet más kifejezéssel, természetesen átvitt értelemben is, a hatalom terének lehet nevezni.²⁹ A politikum természetét firtató kérdés így hangzik: hogyan viszonyul a társadalom a saját megosztottságához? Már magából a kérdésből következik, ismét rá kell mutatni, nem az a probléma, hogy kellően elvont, más helyzetekre, társadalmakra alkalmas modellt kell készíteni. Arra keressük a választ, miként jellemezhető a dinamizmus, vagy a dinamizmus hiánya a nagyszombati lakosság megosztottságának és a hatalom szerveződésének fényében.

Az adójegyzékekben szereplő egyedek, középületektől a hús-vér emberekig azáltal léteznek, hogy az adott polgári intézmények dokumentumaikban a maguk módján létrehozzák őket. A térben elfoglalt helyük sarkalatos eleme ennek az eljárásnak. Más szóval a forrásaink által leírt elemek csak akkor érthetők meg, ha

²⁹ A politikum értelmezésénél Lefort (1986) gondolatmenetét követem, vö. különösen 20. és 112–114.

ismerjük a helyet, amelyet a többiek között elfoglalnak. Ez a hely különbözteti meg őket a többiektől, de az egész ad a helyzetüknek értelmet. Az egész ebben az értelemben sajátos társadalmi test. Csak azért létezhet, mert a falak által határolt területen egységet alkotó egyedek helyének megértéséhez már előzőleg léteznie kellett egy társadalmi tapasztalatnak.

Nagyszombat lakóinak az adójegyzékekből megismert területe a közösségi cselekvések politikumként felfogható tere. A politikumról, mint a különféle különbségek, ellentétek teréről városunkban az derült ki, hogy egyrészt nagy politikai küzdelem folyt a hatalom szimbolikus helyeinek elfoglalásáért, újraértelmezésért, sőt új helyek is keletkeztek. A küzdelem elbeszélése a terület változásai által lehetséges. Másrészt közös tapasztalat, döntően a földbirtoklási renden nyugvó városi, polgári autonómia társadalma stabilizálta a politikai változások keretét, amely így a politikum meghatározó eleme. Ez a tapasztalat a korszak és az azt követő időszak urbanizációs folyamataiban időtállóan bizonyult. A társadalom nem azonos a belőle kibontakozó, őt sajátos keretbe foglaló politikummal. Forrásaink csupán a politikum egyik vetületét mutatják, de a változások mégis érzékelhetőek.

Eközben egyre több hasonló méretű város zárkózott fel Nagyszombat mellé. Története a kisvárossá alakulás történeteként is felfogható. Minthogy a kisvárosok növekedése volt az urbanizáció egyik motorja Magyarországon is és a tágabb régióban is, elbeszélésünk nem a hanyatlás története, hanem egy új korszak furcsa nyitányáról szól.

FORRÁSOK

Nagyszombati állami körzeti levéltár (*Státny Okresny Archiv v Trnave*), Nagyszombat város levéltára

Adójegyzékek 1579–1711 (*Danove registry*)

Lad. I. 1579. évi adójegyzék. (MOL Filmtár C 852)

Lad. II. 1612. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

1634. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 852)

Lad. III. 1656. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 853)

Lad. IV. 1711. évi adójegyzék (MOL Filmtár C 854)

Oklevelek 1539–1711 (Listiny)

Ar. I. Lad. 27. – Ar. II. Lad. 53. (242 tétel)

Városi jegyzőkönyvek 1546–1725 (*Zápisnice Magistratu mesta Trnavy*)

II/1–II/11. sz. 11 protocollum (MOL Filmtár C1456–C1462. sz. filmek)

Számadáskönyvek 1579–1711 (*Učtovne knihy*)

III/34–III/153. sz. összesen 13 tétel az adójegyzékek éveiből!

Végrendeletek 1511–1874 (*Testamenty*)

Németh Gábor 1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

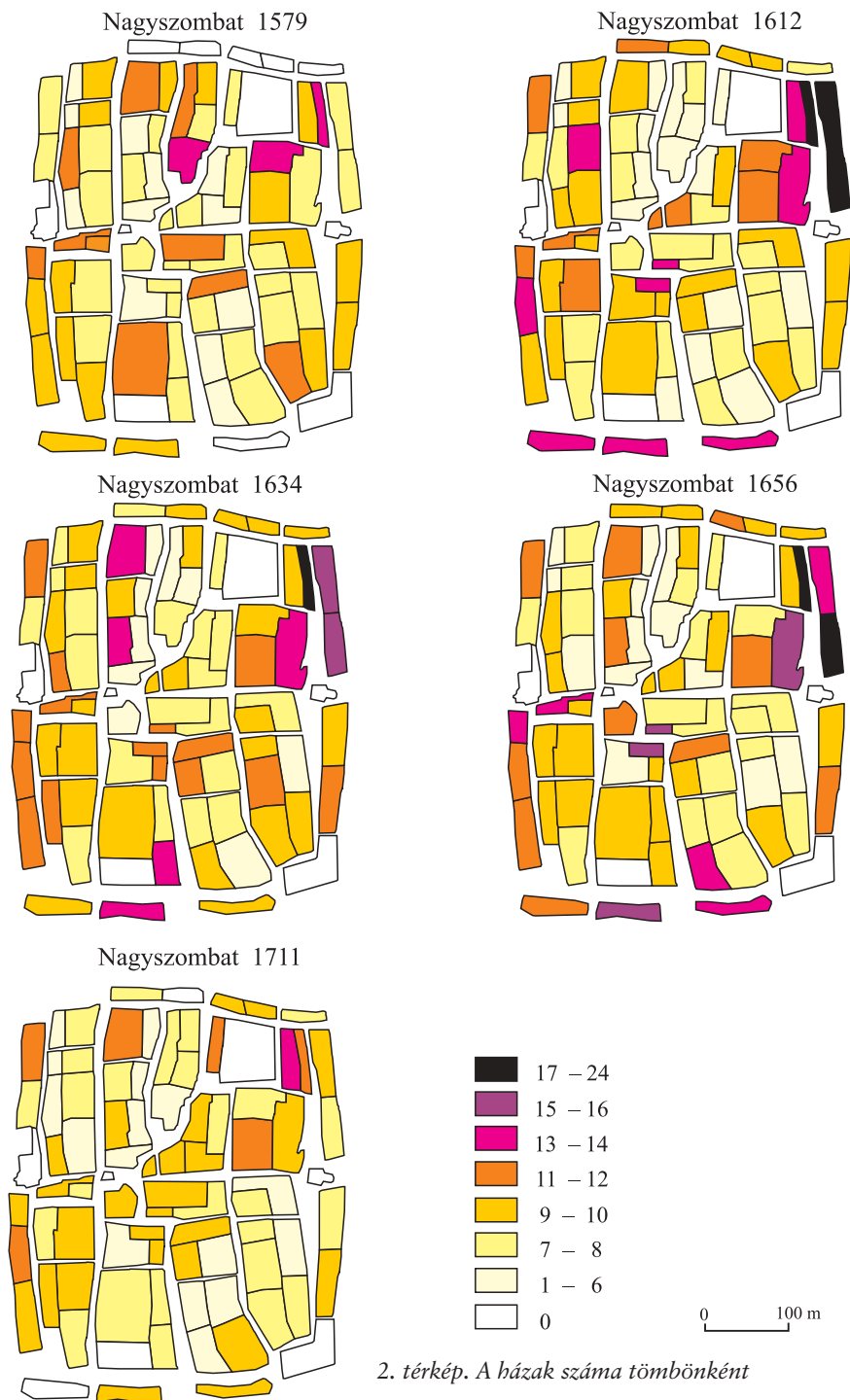
- Bott'anková, Maria 1981: Adalékok a 16. századi Nagyszombat helyrajzához. *Történelmi Szemle* 24. 262–267.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a korai újkori Európában*. Budapest
- Bücher, Karl 1886: *Die Bevölkerung von Frankfurt am Main im XIV. und XV. Jahrhundert 1*. Sozialstatistischen Studien. Tübingen
- Czoch Gábor – Fazekas Csaba – Szabó Gábor – Zsinka László 1991: Magyarország városodása a XVIII. században. *Sic itur ad astra* 1. 42–74.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben 1784–1910 között. *Sic itur ad astra* 4. 113–133.
- Croce, Benedetto 1925: *Der Begriff des Barock. Die Gegenreformation. Zwei Essays*. Zürich–Leipzig–Stuttgart.
- Dányi Dezső – Dávid Zoltán 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1785)*. Budapest
- Davis, Natalie Zemon 1981: The Sacred and the Body Social in Sixteenth Century Lyon. *Past and Present* 90. 40–71.
- De Certeau, Michel 1990: *L'invention du quotidien. I. Arts de faire*. Paris
- van Dülmen, Richard 1992: *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit. Dorf und Stadt*. München
- Elias, Norbert 1979: *Die höfische Gesellschaft*. Darmstadt–Neuwied
- Feuerné Tóth Róza 1977: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Budapest
- Fügedi Erik 1981: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *Uő. Kolduló barátok, polgárok, nemesek: Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 57–89.
- Gácsová, Alzbeta 1970: Spolocenska struktura mesta Presova v 15. v prvej polovici 16. storocia. *Historicky Casopis* 18. 347–378.
- Gácsová, Alzbeta 1971: Spolocenska struktura Kezmarku v 15. a v prvej polovici 16. storocia. *Historicky Casopis* 19. 357–383.
- Gácsová, Alzbeta 1972: *Spolocenska struktura Bardejova v 15. storoci a v prvej polovici 16. storocia*. Bratislava
- Gottdiener, Mark 1985: *The social production of urban space*. Austin
- Granasztói György 1975: *A városi élet keretei a feudáliskori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán*. Kézirat
- Granasztói György 1975: Mit ad a matematika a történésznek. *Magyar Tudomány* 5. 29–39.
- Granasztói György 1980: Kassa társadalma (1549–1557) a korrespondencia-elemzés tükrében. *Századok* 4. 615–660.
- Granasztói György 1999: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. MTA doktori értekezés
- Granasztói György 2001: Ha nincs társadalomtörténet, miért van? *Korall* 5–6. 192–203.
- Kazimir, Stefan 1970: Vyvoj ekonomicko-sociálnej struktury mesta Trnavy v poslednej tretine 16. storocia a v 17. storocia. *Historicky Casopis* 18. 48–90.
- Kazimir, Stefan 1976: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a késői feudalizmus körében. *Világtörténet*. 69–111.
- Kováts Ferenc 1900: *Városi adózás a középkorban*. Pozsony
- Lefort, Claude 1986: *Essais sur le politique*. Paris
- Levi, Giovanni 1998: The Origins of the Modern State and the Microhistorical Perspective. In: Schlumbohm, Jürgen (Hrsg.) *Mikrogeschichte-Makrogeschichte. Komplementar oder inkommensurabel*. Göttingen, 53–83.

- Mack, Walker 1971: *German Home Towns. Community, State and General Estate. 1648–1871*. London
- Magyarország története 1526–1686* 1–2. 1985, Budapest
- Major Jenő 1966: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények* 18. 48–69
- Medieval Practices of Space* 2000: Barbara A. Hanawalt és Michal Kobiálka (ed.), Minneapolis
- Mencl, Václav 1938: *Stredoveká mesta na Slovensku*. Bratislava
- Mols, Roger S. J. 1954–1956: *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XVIe au XVIIIe siècle*. 1–3. Louvain
- Möser, Justus 1964: *Osnabrückische Geschichte*. Oldenburg
- Művészeti lexikon* 1967: 3. kötet, Zádor Anna és Genthon István (szerk.), Budapest
- Nagy, Ludovicus 1828: *Notitiae politico-geographico-statisticae incllyti Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum. I-II*. Buda
- Sennett, Richard 1998: *A közéleti ember bukása*. Budapest
- Szekeres András 2001: *Mikrotörténészek és az antropológia*. Kézirat
- Szijártó M. István 1996: Mi a mikrotörténelem? *Aetas* 4. 157–185.
- Szücs Jenő 1963: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert. In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*. /Studia Historica 53./ Budapest, 97–164.
- Weber, Max 1970: A nem legitim uralom (A városok tipológiája). In: *Állam, Politika, Tudomány*. Tanulmányok. Budapest

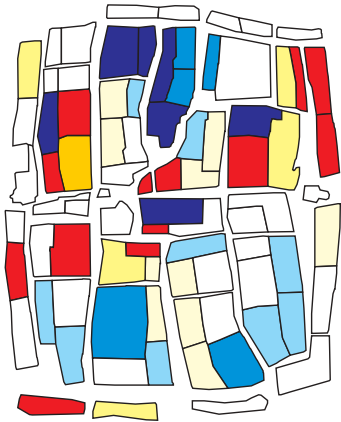
Nagyszombat

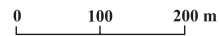
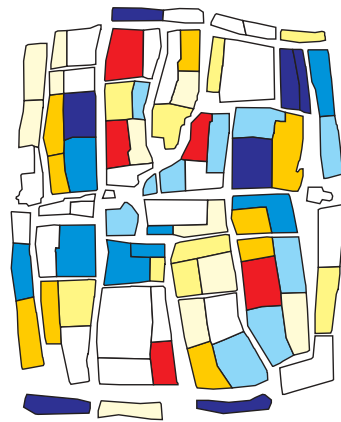
1. térkép. Utcanevek

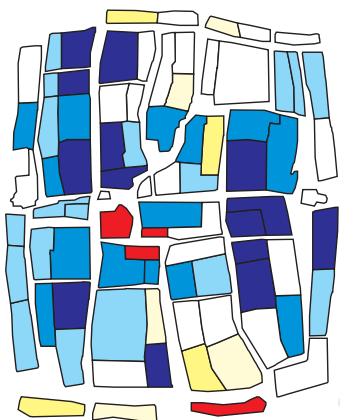
Nagyszombat 1579–1612

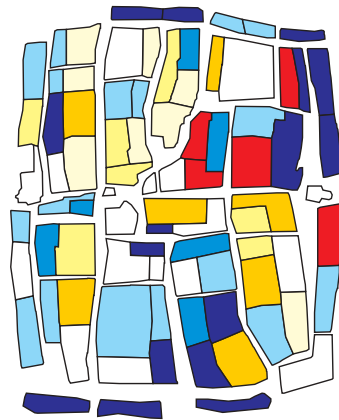
Nagyszombat 1612–1634

Nagyszombat 1634–1656

Nagyszombat 1656–1711

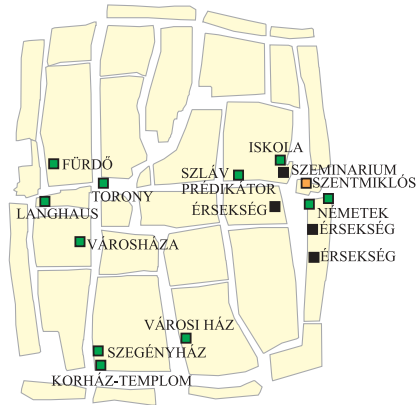

3. térkép. A házak számának különbözője tömböként

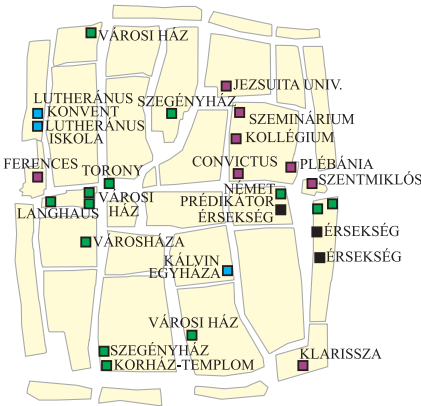
Nagyszombat 1579

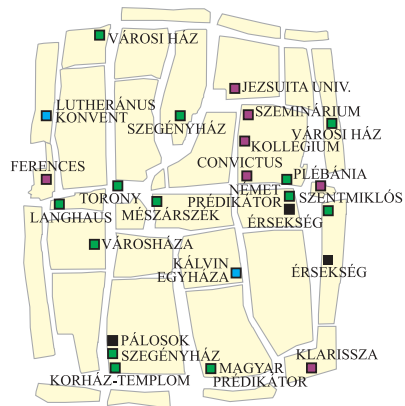
Nagyszombat 1612

Nagyszombat 1634

Nagyszombat 1656

Nagyszombat 1711

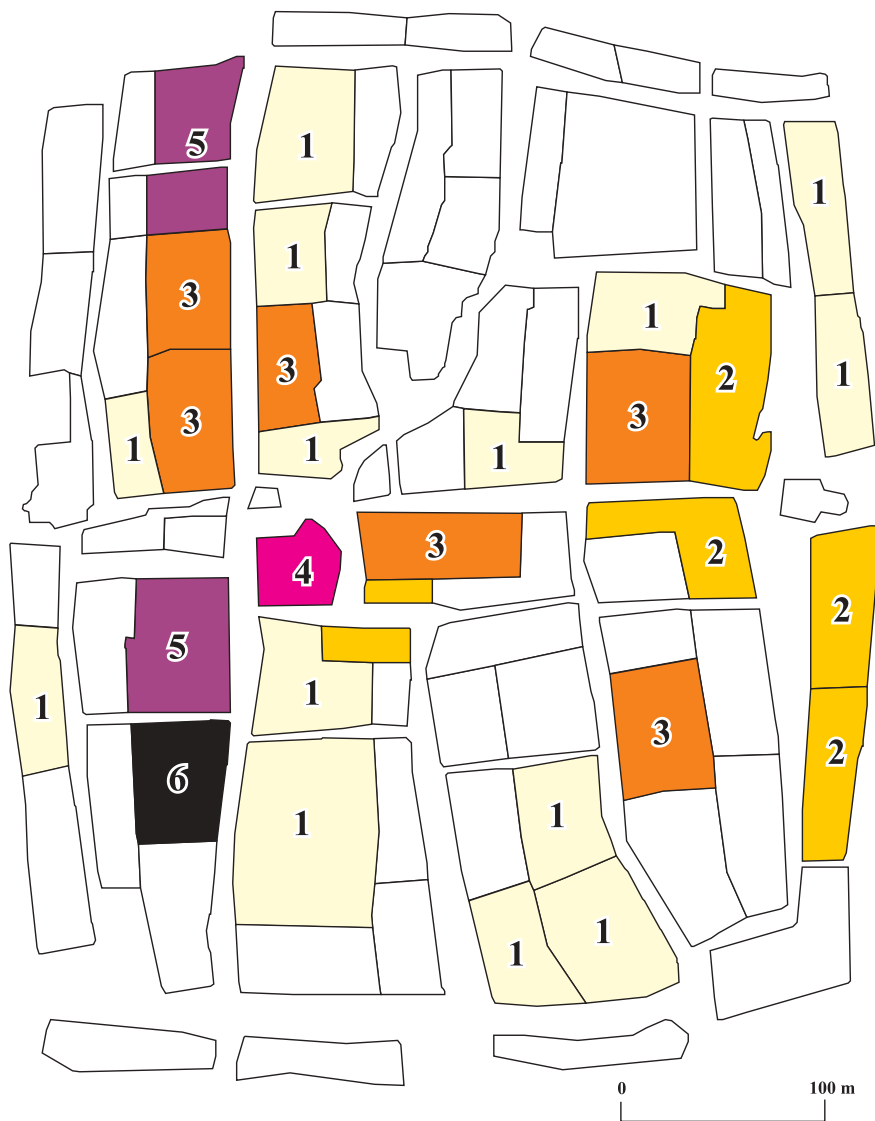

- Egyházi középület
- Barokk templom, immunitás
- Középkori templom, immunitás
- Községi épület
- Protestáns középület

0 100 m

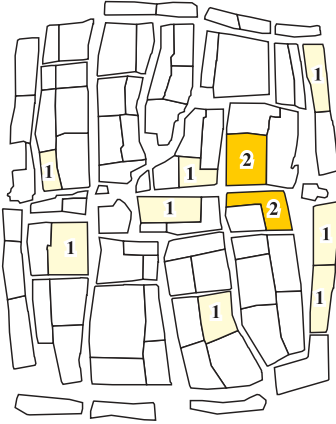
4. térkép. Középületek

Nagyszombat 1579–1711

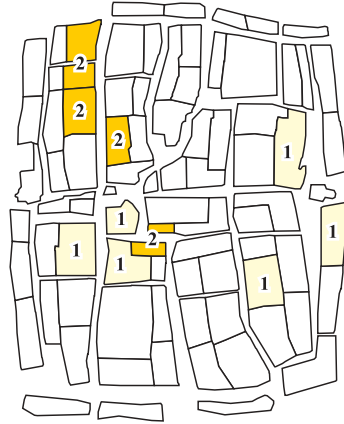

5. térkép. Az esküdték száma tömbönként

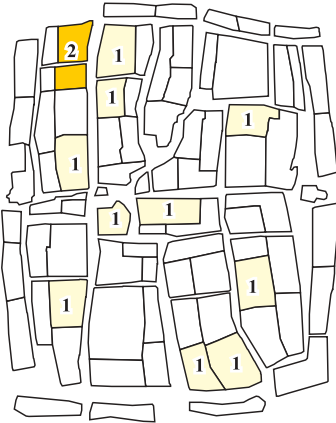
Nagyszombat 1579

Nagyszombat 1612

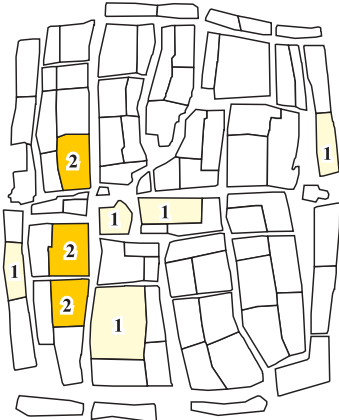
Nagyszombat 1634

Nagyszombat 1656

Nagyszombat 1711

0 100 m

6. térkép. Az esküdtek száma tömbönként

Bácskai Vera

Bevándorlás és befogadás a dunántúli városokban a 19. század első felében^{*}

A bevándorlók esélyei a polgárjog elnyerésére

A városokba irányuló vándorlás, illetve a városok közötti vándormozgalom kérdésének a hazai várostörténetírás elég kevés figyelmet szentelt. A csak szórványos feldolgozások miatt vizsgálatom a migránsoknak csak egy szűkebb csoportjára terjed ki: azokra, akik a városokban tartósan megtelepültek, meggyökerezésük, társadalmi beilleszkedésük lehetősége a legígéretesebb volt, amennyiben új lakóhelyükön a polgárjogot is elnyerték.¹ Azaz a migránsok azon csoportjáról lesz szó, amely számára a földrajzi mobilitás – azaz a szülőhelyükről, lakóhelyükről való elvándorlás – egyúttal társadalmi mobilitással, esetenként társadalmi emelkedéssel is párosult.

A téma illetően leszűkítésére az késztetett, hogy Magyarországon a migráció kutatása e korszakra vonatkozóan még elég kezdetleges stádiumban van. A városi népesség származáshelyi összetételének vizsgálata a prestatisztikai korban csupán az anyakönyvek beható vizsgálata alapján lenne lehetséges, a városi populáció nagysága miatt azonban a kutatók többnyire húzódoznak e munkaigényes feladattól. Még a jóval gyorsabban és könnyebben feldolgozható polgárkönyvek statisztikai feldolgozására is alig akad példa² és eltérő szempontrendszerük miatt többnyire nem alkalmasak az összehasonlításra.³

Az 1800 és 1848 között felvett polgárok összetételének vizsgálata lehetővé tenné annak megállapítását, hogy a bevándorlók közül honnan és kiből kerültek ki a városi társadalomba leginkább befogadottak. Természetesen a polgárjogot elnyerők a beilleszkedőknek csak egy csoportját alkották, mert gazdaságilag sikeres karriert futhattak be olyanok is, akiket nem vettek fel a polgárok közé, vagy akik ezt nem is igényelték. A polgárjog elnyerése azonban az adott körülmények között a beilleszkedésnek annyiban volt a legsikeresebb formája, hogy ezáltal a bevándorló a polgári közösség tagjává válva némi beleszólást nyert a város ügyeibe, s a polgárjog emelte társadalmi presztízst is.

^{*} Az 1998-ban tartott 28. Mogensdorfi Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozionon elhangzott előadás bővített változata.

1 A polgárjog elnyerése önmagában nem volt a társadalmi beilleszkedés záloga. Lásd erre vonatkozóan Bácskai 1999.

2 Szakszerű statisztikai feldolgozás a pesti és budai polgárok összetételéről készült még a két háború közötti korszakban. Lásd: Illyefalvi é.n., újabban: Tilcsik 2000.

3 Ez vonatkozik a kanizsai polgárkönyv igen alapos feldolgozására is (Kerecsényi 1978).

Öt dunántúli városban – Kőszeg, Nagykanizsa, Sopron, Székesfehérvár, Szombathely – vizsgáltam a bevándorolt polgárok származáshelyi és foglalkozási összetételét. Az összehasonlítást megnehezítette, hogy a rendelkezésre álló adatok nem voltak teljesen egységesek.⁴ Az öt város mind jogállását, mind szerepkörét, népességszámát, növekedési ütemét tekintve heterogén csoportot alkotott. Három közülük – Kőszeg, Sopron és Székesfehérvár – szabad királyi város volt, míg Szombathely püspöki, Kanizsa pedig magánföldesúri fennhatóság alatt állt.⁵

A szabad királyi városok közül Sopron és Fehérvár az ország vezető városai közé tartozott: Sopron igen jelentős állat- és gabonakereskedelmi központ volt, erős városi tradíciókkal, urbánus városképpel, fejlett kézműiparral. Lakóinak száma a 19. század elején 11 ezer, 1846-ban 15 ezer fő körül mozgott, a népességszám viszonylag csekély arányú növekedése már ekkor jelzi háttérbeszorulását. Székesfehérvár szintén differenciált kézművesiparral rendelkező település, a mezőgazdasági terményforgalom fontos, de Sopronnál kisebb jelentőségű központja volt: gazdasági vonzása is jelentéktelenebb, mert hatósugarának kiterjesztését gátolta a főváros közelsége. Népeségnövekedése viszont, különösen a 19. század első két évtizedében, sokkal rohamosabb volt: lakóinak száma a század eleji 12 ezerről a század közepére, 22 ezerre emelkedett. E két városban a polgárjog elnyerése önmagában is emelkedésnek fogható fel, hiszen a lakóhely rangja presztízs-emelkedést jelentett.

Kőszeg jóval hátrébb állt a városok korabeli rangsorában, mert korábbi jelentős külkereskedelmi szerepének elvesztését nem tudta, mint körzeti központ ellensúlyozni. Gazdasági hanyatlását némiképp ellensúlyozta jelentős jogszolgáltatási központi szerepköre, népességét tekintve a középvárosok alsó határán mozgott, lakóinak száma a század eleji 4800-ról mindössze kétezer fővel gyarapodott.

A két földesúri város közül Nagykanizsa a Dél-Dunántúl legfontosabb kereskedelmi központja volt, amely a vizsgált korszakban lépett a középvárosok sorába: népessége a félévszázad folyamán csaknem megkétszereződött, 1846-ban megközelítette a tízezer főt. Szombathely viszont a kisvárosok közé sorolható, lakosságának száma a század közepén is csak 4300 fő volt, ennek ellenére e korszakban erősödött gazdasági jelentősége mind a kereskedelem, mind a kézművesipar

4 Kőszegen és Sopronban a felvétel a polgárkönyvek adatain alapult, melyek eltérő gazdagsági adatokat tartalmaztak. Sopronban több-kevesebb rendszerességgel megjelölték az apák foglalkozását is, Kőszegen ez az adat hiányzott, viszont bizonyos évtizedekben feltüntették az új polgár korát. (Soproni Levéltár IV. A. 1003.g. Sopron város levéltára, Polgárkönyvek, illetve Vas megyei Levéltár V. A. Kőszeg város Levéltára 3.l. Polgárkönyvek.) Szombathelyen a tanácsülési jegyzőkönyvek bejegyzései szolgáltak a vizsgálat bázisául (Vas megyei Levéltár V. Szombathely város Levéltára 102/a, az adatok összegyűjtésért és rendelkezésemre bocsátásáért ezúton mondok köszönetet Tilcsik Györgynek). Székesfehérvár és Nagykanizsa esetében csak eltérő szempontú feldolgozóakra támaszkodhattam: Bonomi 1944/45, illetve Kerecsényi 1978.

5 Kanizsa és Szombathely mint földesúri város valójában nem adományozhatott volna polgárjogot, s polgárai nem is feleltek meg a polgárság rendi kritériumainak. A 18. századtól kezdve azonban számos más földesúri város mellett tehetősebb lakói olyannyira polgároknak tekintették magukat, hogy meghonosították a szabályos polgárfelvételt. A polgárjognak e településeken csupán a város belső életében volt jelentősége.

fejlődése tekintetében: ekkor már nemcsak felvevőpiaca, hanem iparcikk és nyersanyagellátója, egyházigazgatási és kulturális központja volt környékének.

A BEVÁNDORLÓK ESÉLYEI A POLGÁRJOG ELNYERÉSÉRE

Az, hogy az újonnan bevándoroltaknak milyen esélyei voltak a polgárjog elnyerésére az, az egyéni adottságok mellett, két tényezőtől függött: elsősorban attól, hogy tágult-e vagy szűkült a polgárfelvételek száma, azaz attól, hogy a város vezetése milyen stratégiát folytatott: a polgárjogot elsősorban a helyben születettek monopóliumaként igyekezett-e megőrizni, vagy tágabb teret adott a bevándorlók illetén beilleszkedésének.

Ha megvizsgáljuk a polgárjogot elnyertek számát tízévenkénti bontásban, valamelyest eltérő tendencia figyelhető meg a szabad királyi városokban és a földesúri városokban. A szabad királyi városokban az új polgárok száma a század első évtizedétől erőteljesen csökken, mélypontját az 1820-as években éri el, majd a 30-as években megugrik, de a következő évtizedben megint csökkenő tendenciát mutat. A két mezővárosban viszont kiegyensúlyozottabb a polgárfelvételek száma, Szombathelyen ugyan az 1820-as években némi csökkenés tapasztalható, ezt leszámítva évtizedenként nagyjából azonos számú polgár tette le itt is az esküt. Figyelembe véve azonban a városi népesség növekedését a vizsgált időszakban, megállapítható, hogy a polgárfelvételek számát tekintve mindenképpen szűkültek a bevándorlók esélyei.

A polgárok belső, helyi rekrutációjának mértékében megintcsak elég éles különbség mutatkozik a városok és mezővárosok gyakorlata között, bár e téren az egyéni különbségek is számottevők. A szabad királyi városokban az új polgároknak több mint a fele a helyiek és növekvő arányban a helyi polgárok fiai közül került ki.⁶ Ez a trend Fehérváron fokozottan érvényesült, a helyiek aránya az 1840-es évekre elérte a 70%-ot, míg Sopronban 68-ról 60%-ra csökkent, Kőszegen pedig, kisebb ingadozással, 50–60% között mozgott, azaz az elzárkózás itt kevésbé volt erős. Kanizsa nyitottabbnak mutatkozott a bevándorlók iránt, itt a helyiek aránya átlagosan 40% volt. A legnagyobb befogadó készség Szombathelyen tapasztalható, ahol a helyiek négy évtizeden keresztül az új polgárok csak egy-egyedét tették ki, arányuk csak az 1840-es években nőtt ugrásszerűen, elérve a 40%-ot.⁷ E két városban tehát a polgárjog elnyerése az újonnan betelepülők fontos integrációs eszközévé vált.

Ennek ellenére a bevándorlók esélyei a polgárfelvételekre minden városban előnytelenebbek voltak, mint a helyieké. Legalábbis erre következtethetünk az

6 A polgárfiúk aránya a helyi születésűek között Sopronban az 1820-as évek 40%-áról a 40-es években 70%-ra emelkedett, Kőszegen ugyanekkor 35%-ról 68%-ra. Szombathelyen arányuk emelkedése még meredekebb: az 1800-as évek 48%-áról a következő évtizedekben 75–80%-ra nőtt.

7 Lehetséges, hogy ez annak tulajdonítható, hogy itt volt a legnagyobb azoknak az új polgároknek az aránya, akiknek származáshelyét nem tüntették fel.

életkorukra vonatkozó közvetett és közvetlen adatok alapján. Kőszegen az 1830-as években a bevándoroltak átlag életkora a felvétel időpontjában 32, a helyi születésűeké 28 év volt, a különbség a 40-es években valamelyest csökkent: az átlagos életkor ekkor 31, illetve 28,5 év. Szombathelyen a helyiek életkora a polgárfelvételkor 25–27 év körül, a bevándoroltak 29–30 év között mozgott. A nők, illetve özvegyek összetételéből is arra következtethetünk, hogy a bevándoroltak polgárfelvételükkor idősebbek lehettek: ezek aránya ugyanis Kőszegen, Sopronban és Szombathelyen egyaránt jelentős mértékben meghaladta a hasonló családi állapotú helyiek arányát.⁸

A BEVÁNDOROLT ÚJ POLGÁROK SZÁRMAZÁSHELY SZERINTI ÖSSZETÉTELE

A preindusztriális korszak városba irányuló vándormozgalmával foglalkozó szakirodalom egyik fő tétele, hogy a közvetlen környékről főleg az ideiglenesen megtelepülő szakképzetlen munkaerő (cselédek, napszámosok stb.) áramlik be a városokba. A vagyonos, szakképzett, tehát a helyi polgárok és a városvezetés számára kívánatos, könnyen befogadott réteg általában távolabbi vidék szülötte. Könnyebb a beilleszkedés a más városokból, városias településekről érkezettek számára, mint a falusi bevándorlóknak. Mennyiben igazolja e megállapítást a vizsgált városok polgárfelvételi gyakorlata?

Feltételezhető, hogy a bevándorlók összességére – és különösen a nagyvárosokban – érvényes lehet e tétel, a polgárfelvételek gyakorlata azonban nem igazolja e modell érvényét. A bevándorolt új polgárok túlnyomó többsége a közvetlen környékről, a saját és a szomszédos megyékből származott. Kőszegen az új polgárok 80–90%-a Vas és a környező megyékből, 90–95%-a a Dunántúlról származott. Hasonlóan magas volt a környező megyékből, illetve a Dunántúlról származók aránya Szombathelyen is. Sopronban a közvetlen környékről, a megyéből származók a magyarországi bevándoroltaknak a század első két évtizedében csak kétharmadát tették ki, arányuk utána drasztikusan csökkent, míg a dunántúliak aránya, valamelyes csökkenés ellenére is stabilan meghaladta a 80%-ot. Nagykanizsán a közvetlen környékről származók a bevándorolt polgároknak több mint kétharmadát tették ki.

A többi várostól eltérő volt a bevándorolt új polgárok származáshelyi összetétele Fehérváron, ahol a környékbeliek csak a bevándorlók felét tették ki, azaz vonzása az ország valamivel nagyobb területére terjedt ki, mint a két határszéli városé. Feltehetően Fehérvár földrajzi helyzetével magyarázható a külföldiek eltérő

8 Kőszegen a század első három évtizedében csak szórványosan, az 1830-as, 40-es években viszont rendszeresebben tüntették fel a polgárok korát. Hézagok maradtak fenn az új polgárok életkoráról Szombathelyen is. Kőszegen a nők bevándoroltak aránya az 1800-as évek 16%-áról az 1840-es évekre 44%-ra nőtt, míg a helyieké 1,5%-ról 22%-ra emelkedett. Sopronban a bevándoroltaknak 45%-a, a helyieknek 27–31%-a volt házas. Szombathelyen a családi állapotra vonatkozó, meglehetősen hézagos adatok alapján hasonló tendencia figyelhető meg.

aránya is, hiszen Kőszeg és Sopron esetében a külföldiek jelentős része a szomszédos osztrák tartományokból érkezett, azaz esetükben is inkább rövid, mint hosszú távú migrációról van szó. (Különösen jelentős volt a külföldiek bevándorlása Sopronba, ahol a bevándorlóknak több mint a fele került ki közülük, arányuk csak a 40-es években csökken 46%-ra. Kőszeg kisebb vonzerőt gyakorolt a külföldiekre: a legnagyobbat az 1810-20-as években (45, 50%), utána erősen csökkent: az 1840-es években már csak a bevándorolt polgárok egynegyedét tették ki. Fehérváron a külföldiek aránya a század első évtizedében volt a legmagasabb (25%), azután fokozatosan csökkent, a 40-es években már alig haladta meg a 10%-ot, ehhez hasonlóan alakult a külföldiek aránya Szombathelyen is.

A beilleszkedés és befogadás szempontjából nyilván nem annyira a földrajzi közelség, mint a kibocsátó település jogállása lehetett a meghatározó. Sopron és Kőszeg esetében a városi születésűeknek egyre növekvő esélyük volt a polgárjog elnyerésére, amennyiben mindkettőben fokozatosan emelkedett a városokban vagy városi szerepkört betöltő mezővárosokban születettek aránya. Sopronban az 1840-es években az új polgároknak már egyharmada, Kőszegen pedig kereken fele közülük került ki, egyre többen jöttek más királyi városokból, míg a mezővárosokból származók aránya valamelyest csökkent. Ennek ellenére nem hagyható figyelmen kívül, hogy a falusi származásúak még a 40-es években is Sopronban az új polgároknak csaknem kétharmadát, Kőszegen pedig felét tették ki. Ebben az évtizedben a városból jövők Szombathelyen is a magyarországi bevándoroltaknak csaknem a felét tették ki, itt azonban ez elsősorban a mezővárosiak megnövekedett számának volt köszönhető.

Fehérváron viszont, a falusi származású polgárok aránya mindvégig megközelítette, vagy meghaladta a kétharmadot, míg a városiak aránya 12–14% között mozgott, a mezővárosiaké pedig itt is enyhén csökkent. Ez nyilván összefüggött azzal, hogy e városban volt a legmagasabb az őstermelők aránya (mintegy egyharmad) a polgárok között.

A városok közötti mozgások túlnyomó többsége véletlenszerűnek tűnik: a legtöbb város csupán egy, vagy két polgárjogra emelkedő bevándorlót adott az öt vizsgált településnek. Az ötnél több új polgárt kibocsátó városok száma csekély, Kőszeg és Szombathely esetében mindössze 5, Sopronban 8.⁹ Az utóbbiban inkább a nála jelentéktelenebb városokból származók száma domináns, míg a szombathelyi és kőszegi polgárok között nagyjából egyező arányban fordulnak elő a szomszédos, jelentősebb városokból, illetve a jelentéktelenebből vagy azonos súlyból bevándoroltak. Mivel önmagában a lakhely rangja is tekintetbe veendő a társadalmi mobilitás szempontjából, megállapítható, hogy Kőszeg és Szombathely esetében nagyjából egyensúlyban voltak azok az új polgárok, akik a magasabb rangú városokban nem tudván megélhetést teremteni, beérték e kisebb városokban elnyert polgárjoggal, illetve azok, akik számára a kőszegi megtelepülés

9 Kőszeg esetében: Sopron, Rohonc, Győr, Szombathely és Sárvár. Szombathely: Kőszeg, Zalae-gerszeg, Rohonc, Sopron, Győr. Sopron: Kismarton, Kőszeg, Pozsony, Körmend, Győr, Szombathely, Ruszt, Rohonc.

emelkedést jelentett. Nem különbözött karakterisztikusan a jelentősebb és jelentéktelenebb városokból bevándoroltak foglalkozási összetétele sem, mindegyikből érkeztek ritkább és mindenütt előforduló mesterségek képviselői. E téren tehát individuális stratégiák érvényesültek.

Egyedül Fehérváron volt jelentős azoknak a városoknak a köre, amelyekből több bevándorló is érkezett: itt 13 város bocsátott ki ötnél több új polgárt, az ezekből jövők aránya az összes városi bevándorlóknak a felét tette ki. A kibocsátó városok itt nem korlátozódtak oly mértékben a szomszédos településekre, távolabbi városokból (Győr, Pécs, Esztergom, Szeged és Szombathely) is viszonylag nagy számban jöttek új polgárok. A más városokból bevándoroltak között azonban túlsúlyban voltak az alacsonyabb, vagy egyenrangú városokból érkezők, azaz a földrajzi mobilitás az esetek többségében társadalmi emelkedést eredményezett.

A városok közötti vándormozgalom egyébként, az összes vizsgált település esetében főként a dunántúli városokat érintette.¹⁰

A BEVÁNDOROLT POLGÁROK FOGLALKOZÁSI ÖSSZETÉTELE

Ha a rövid- és hosszú távú vándorlás gyakorlata – legalábbis a polgárok esetében – sajátosan alakult, városaink polgárfelvételi gyakorlata teljes mértékben igazolja azt a nemzetközi tapasztalatot, hogy a beilleszkedés és befogadás útja a szakképzettséggel (s feltehetően bizonyos vagyonnal is) rendelkezők számára volt a leginkább nyitott. Különösen áll ez a század második negyedére, amikor az összes városban a bevándorolt új polgárok túlnyomó többsége (általában kétharmada) kézműves volt. Ekkorra Sopronban is jelentéktelenné csökkent a gazdálkodóknak a század elején még 40%-ot kitevő csoportja, ezek Kanizsán és Szombathelyen mindvégig törpe csoportot alkottak. Kőszegen és Sopronban a második legnagyobb csoportot a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos foglalkozást űzők (kereskedők, vendéglátók, fuvarosok) képezték, és növekedett a polgárjogot nyert értelmiségiek, tisztviselők, nemesek aránya is. Összehasonlítva a helyi születésű és bevándorolt polgárok foglalkozási összetételét, a legnagyobb különbség abban mutatkozott, hogy a helyiek között – különösen Sopronban – a második legnagyobb csoportot, a csökkenő tendencia ellenére, az őstermelők alkották. (Kőszegen arányuk jelentéktelenné csökken, Sopronban viszont 57%-ról csak egyharmadra süllyedt.)

Fehérváron viszont a bevándorlók között is a második legnagyobb, és arányában folytonosan növekvő (a század eleji 20%-ról a 40-es évekre 30%-ra duzzadó) csoportot a Bauer-nek titulált őstermelők alkották, igaz, itt ezek aránya a helyi születésűek között még magasabb volt. A kereskedelemmel és azzal kapcsolatos tevékenységet űzők aránya alacsony, és még jelentéktelenebb volt az értelmiségieké, tiszt-

10 Az említett négy településbe a legtöbb (10-nél több polgárt) kibocsátó városok a következők voltak: Győr 28, Sopron 24, Veszprém és Rohonc 23, Kismarton 20, Pápa 19, Buda 17, Szombathely 15, Kőszeg 13, Pest és Mór 12.

viselőké, noha a város megyeszékhely volt. Úgy tűnik, hogy a tisztviselők és a városban időző és ingatlannal bíró nemesek nem törekedtek a polgárjog megszerzésére, míg Kőszegen ezek aránya 5-ről 22%-ra nőtt, Szombathelyen is 10% körül mozgott, meghaladva a megyeszékhely Sopronban polgárjogért folyamodók 4–6%-os arányát is. E meglepő jelenség okainak feltárása további vizsgálatot igényel.

A soproni polgárkönyv, amely az apák foglalkozását is több-kevesebb rendszerességgel megjelölte, lehetőséget nyújt bizonyos következtetések levonására az intergenerációs mobilitásról. Ha az apák és fiaik foglalkozási összetételét globálisan vizsgáljuk, megállapítható, hogy míg a vizsgált időszak alatt a bevándorolt polgároknak egyre növekvő aránya (6–32%-a) paraszti, gazdálkodói körből jött, az 1820-as évektől fiaik között ezek aránya nem éri el a 10%-ot, míg az iparosok és kereskedők, és általában a polgári foglalkozást űzők aránya meghaladta az apákét. Azaz a paraszti körből származó fiúk ipari-kereskedelmi szakképzettséget szerezve érték el a társadalmi emelkedést. Ezzel szemben a helyi származású fiúk közül nem csak az őstermelői családokból, hanem iparos és kereskedelmi körből is nagy számban választották a gazdálkodói pályát: arányuk a század közepére jelentősen megnőtt, és így körükben a kézművesek és kereskedők aránya alacsonyabb volt, mint az apák csoportjánál.

Az egyedi esetek vizsgálata is azt mutatja, hogy – legalábbis a foglalkozás tekintetében – az intergenerációs mobilitás a bevándorlók körében sokkal gyakoribb volt, mint a helyi születésű új polgároknál. Leszámítva a csak egy-egy esetben megfigyelhető – tehát nem általánosítható – foglalkozás-váltásokat (ezek aránya 20% körül mozgott) az apa foglalkozásának folytatása a bevándoroltak mintegy felénél figyelhető meg. (A szakma azonossága csak egyötödénél, a 40-es években annál is jelentéktelenebb arányban fordul elő.) A gazdálkodó apák fiai, kettő kivételével kézművesként, kereskedőként nyertek felvételt. A helyi születésű új polgároknak viszont mintegy háromnegyede maradt apja foglalkozáscsoportjában (ezen belül több mint fele ugyanabban a szakmában), az őstermelő apák 75%-nak fiai is gazdálkodóként vették fel. (Az egyedi foglalkozás változások aránya 10% alatt maradt.) A bevándorlókat tehát nem csak földrajzi, de erőteljes foglalkozási mobilitás is jellemezte. Feltehető, hogy a közvetlen környékről érkezőknek éppen a mobil része tudott polgárjogot nyerni.

Összegezve az elmondottakat, az egyedi különbségek ellenére a bevándorlók polgárrá fogadással történő integrációjának két modellje vázolható fel. Az egyik – ide sorolható Kőszeg, Nagykanizsa és Szombathely (tehát a választvonal nem a jogállásnál húzható meg) –, amely elég nyitott volt a bevándorlók iránt, és ahol a polgárság sorait elsősorban a városi, polgári foglalkozást űzőkkel gyarapították. Itt a polgárjog az idegenek beilleszkedésének fontos eszköze volt. Egyébként e modell jellemezte az ország legdinamikusabban fejlődő városát, Pestet is, ahol a 19. század első felében a felvett polgárok kétharmada bevándorolt volt.¹¹ Feltehetően e típusba sorolható Kassa is, amelyről azonban csak két időmetszetből –

11 Lásd Bácskai 1988: 228–230.

1797–1801-ből és 1838–1842-ből rendelkezünk adatokkal, így a fél évszázadban végbement folyamatok nem kísérhetők nyomon.¹² Bár itt a helyiek aránya az új polgárok között 31%-ról 47%-ra emelkedett, a város még ekkor is elég befogadónak tűnik a bevándorlók iránt. Ugyanakkor a többi, e csoportba sorolt várostól eltérően a vizsgált időszakban jelentősen megnőtt a falusi származásúak aránya a városiak rovására és csökkent a kézművesek és kereskedők aránya, ami inkább a másik típus városival rokonítja.

A másik modellt térségünkben, ha különböző mértékben is, Sopron és Székesfehérvár reprezentálja, mely a helyi születésűeket és a szőlősgazdákat, illetve egyéb őstermelőket preferálta a polgárfevételek során, nehezítve a bevándoroltak beilleszkedését. Úgy tűnik e gyakorlat a kevésbé dinamikus fejlődő, bezárkózó városokat jellemezte, így például a Pestnél jóval kisebb mértékben növekvő, kevésbé nyitott Budát is.¹³

A városok befogadó készségét jellemző két modell természetesen a kutatások jelen állapotában erősen hipotetikus jellegű. Kassa példája is mutatja, hogy számos átmeneti típus is elképzelhető, illetve, hogy a városvezetés magatartása is módosulhat az idők folyamán. A kérdés csak szélesebb körű, összehangolt kutatás alapján lesz majd eldönthető.

FORRÁSOK

Soproni Levéltár IV. A. 1003.g. Sopron város Levéltára, Polgárkönyvek
 Vas Megyei Levéltár V. A. Kőszeg város Levéltára 3.l. Polgárkönyvek
 Vas Megyei Levéltár V. Szombathely város Levéltára 102/a,

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1988: Társadalmi változások Pesten az 1830–40-es években. In: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-budai árvíz 1838*. Budapest, 197–242.
- Bácskai Vera 1999: A beilleszkedés nehézségei. Egy iparos család életének viszontagságai Pesten a XIX. század elején. In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor (szerk.) *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Debrecen, 33–42.
- Bonomi, E. 1944/45: Bürgerrecht und Bürgertum in Stuhlweissenburg (1688–1848). *Südost-Forschungen*. B.IX/X.
- Czoch Gábor 1998: Kassa polgárai a 19. század első felében. *Limes* 2–3. 55–86.
- Illyefalvi Lajos, é.n.: *Pesti (illetve Budai) polgárok 1686–1848*. Kézirat
- Kerecsényi Edit 1978: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez a „polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In: *Zalai Gyűjtemény* 8. Zalaegerszeg, 115–134.
- Tilcsik György 2000: Adatok Kőszeg polgárságának összetételéhez (1781–1848). In: Bariska I. – Söptei I. (szerk.) *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 111–156.

¹² Czoch 1998.

¹³ Bácskai 1988: 233–234.

Tilcsik György

Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége a reformkorban*

Mind az országos várostörténeti kutatások, mind pedig a Szombathely mezőváros későfeudalizmus-kori történetének feltárására irányuló célirányos vizsgálatok már csaknem két évtizeddel ezelőtt regisztrálták azt a tényt, hogy Vas megye székhelyének a 19. század utolsó két, valamint a 20. század első évtizedében bekövetkezett igen dinamikus fejlődése nem a város országos vasúthálózatba 1865-ben történt bekapcsolása következtében, és nem is a kiegyezés után megindult fellendülés nyomán kezdődött meg, hanem e folyamatok a 18. század végére és a 19. század elejére nyúlnak vissza. Ezek a munkák, továbbá az azóta megszületett tanulmányok egyrészt minden kétséget kizáróan bizonyították, hogy a Kőszeg és Szombathely között Vas megye gazdasági és kereskedelmi súlypontjának megszerzéséért folyó versengés az 1820-as évek végére egyértelműen az utóbbi javára dőlt el, másrészt tisztázták azt is, hogy Szombathely korábbi erőteljes fejlődése az 1830-as és az 1840-es években nem csak hogy nem torpant meg, hanem még újabb lendületet is vett.¹

Az alábbiakban e meglehetősen bonyolult és soktényezős folyamat árnyaltabb bemutatásához és pontosabb megértéséhez kívánunk hozzájárulni két időmetszetben elvégzett vizsgálatunkkal: egyfelől az 1828. évi országos összeírás szombathelyi adatainak, másfelől pedig egy 1847-ben, eredendően más célból lebonyolított, Vas megye jelentős részére – benne Szombathelyre és Kőszegre is – kiterjedő, széleskörű, statisztikai, népességi, kereskedelmi, termelési, áru- és terményforgalmi adatgyűjtés elemzésével, a levéltári források mellett nem mellőzve természetesen a már nyomtatásban megjelent és hasznosítható szakirodalmat sem.

A KERESKEDELEM FELTÉTELEI ÉS SZEREPLŐI SZOMBATHELYEN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN²

Az egykori virágzó római-kori kereskedőváros, Savaria helyén létrejött település földesurától, Hédervári János győri püspöktől 1407. szeptember 10-én kapott szabadalomlevelet, amelyet későbbi földesurai, majd a 16. és 17. században több

* E dolgozat a *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében* című Ph.D. disszertáció (Tilcsik 2001) alapján készült.

1 Bácskai–Nagy 1984; Bácskai 1988; Tilcsik 1982; Tilcsik 2000; Tilcsik 2001.

2 Az e fejezetben kényszerűségből csak felületesen és érintőlegesen tárgyalt kérdéseket részletesen vizsgálja: Tilcsik 2001: 7–212.

uralkodó is megerősített, sőt utóbbiak több, jelentős privilégiumot – így vámmentességet és vásártartási jogot – is adományoztak a mezővárosnak. A török veszély miatt 1578-ban a vasvári káptalant Szombathelyre telepítették át, és a 16. század végétől a mezőváros lett Vas megye székhelye, amely már a 17. század első felétől nem csak Nyugat-Magyarország, hanem az egész Dunántúl egyik kereskedelmi központja volt. Életében hosszú távra is meghatározó súlyú eseményt jelentett, hogy 1777-ben püspöki székhellyé, és ezzel a világi mellett egyház-igazgatási központtá is vált. Ettől kezdve ugyanis Szombathely funkciója és jelentősége alapvetően változott és növekedett meg, hiszen feladat- és hatásköre immáron messze túlterjedt a vármegye határain. Az igen fejlett és differenciált hivatalszervezettel rendelkező privilegizált püspöki mezőváros a 18. század végén sikertelenül kísérelte meg a szabad királyi város rang elnyerését.

Vizsgálataink egyértelműen és adatszerűen bizonyították, hogy a 19. század első felében – amellett, hogy a törvények, valamint a kormányzervek és Vas megye kereskedelemmel kapcsolatos rendelkezéseinek, határozatainak és statútumaiknak betartása természetesen kötelező volt a település és lakói számára – Szombathely kereskedelmi életét érintő csaknem minden kérdés, így az országos vásárok napjainak kijelölésétől kezdve, a kereskedelmi tevékenységgel összefüggő panaszok orvoslásán, valamint a kereskedési és boltnyitási jog megadásán át, az azokért fizetendő összegek és a piac rendjének meghatározásán keresztül, a spekulációs célú felvásárlások megakadályozásáig a városi közgyűlés és a tanácsülés hatáskörébe tartozott.

A szombathelyi közgyűlés és tanácsülés a 19. század első felében lényegében sikeresen akadályozta meg a limitált áraktól és a szabályos mértékektől való gyakori eltéréseket, ugyanakkor az országos és hetivásárokon, valamint azokat megelőzően a városban gyakran tapasztalt spekulációs célú gabona- és élelmiszerfelvásárlás elleni, szinte állandó küzdelme már kevésbé volt eredményes. Hasonlóan sok gondot jelentett a város vezetőinek a vásár- és ünnepnapokon való árusítás, ám folyamatos törekvéseik ellenére sem tudták megakadályozni, hogy nemegyszer vásár- és ünnepnapokon a kofák a piacon gyümölcsöt és zöldséget áruljanak, továbbá, hogy a piacon lévő boltokat tulajdonosaik vagy bérlőik – nyilvánvalóan a megfelelő bevétel reményében – nyitva tartásák.

Kereskedőinek panasza nyomán, az 1820-as és az 1830-as években Szombathely igyekezett elérni, hogy II. Mátyás 1613. január 28-án kelt szabadalomlevelének – amely a mezőváros polgárai számára vámmentességet adományozott – tartalma érvényre jusson. A hosszú jogvita zárásaként, a Helytartótanács egy 1838-ban kelt leirata arról tájékoztatta a várost, hogy polgárai csak a személyes használatukra szolgáló árukat és termékeket vihetik át az országhatáron vámmentesen, ami nyilvánvalóan jelentős károkat és pozícióvesztést okozott a külföldön tevékenykedő szombathelyi kereskedőknek.

Szombathely közgyűlése és tanácsulése a 19. század első felében a kereskedelemmel kapcsolatos általános és egyedi döntéseik meghozatalánál nyilvánvaló okokból a mezőváros és lakóinak jogait és érdekeit igyekeztek védeni, és ha valamely ügy

kapcsán az egyéni és a kollektív érdekek kerültek egymással szembe, akkor szinte minden esetben a többség számára kedvező határozat született. Ugyanakkor azonban többször előfordult az is, hogy figyelmen kívül hagyták a szélesebb vásárlóközönség általános érdekeit, és – az érvényes előírásokra, valamint a jogszokásra hivatkozva – a helyi kereskedők gazdasági szempontjait részesítették előnyben.

Az általunk vizsgált korszakban a városi tanács vagy a közgyűlés talán leggyakrabban a nem helybeli illetőségű személyek kereskedésével összefüggő ügyekkel kényszerült foglalkozni. Ezek során – nem kevéssé a szombathelyi kereskedők jogait és érdekeit érvényesítendő – a városban folytatható kereskedelemre vonatkozó írott és íratlan szabályoktól még olyan esetekben sem volt hajlandó a közgyűlés vagy a tanácsülés eltérni, ha az egyébként kisebb-nagyobb bevételt hozott volna a város pénztárába. Szombathely döntéshozói a kereskedési és boltnyitási engedélyek kiadásánál vagy visszautasításánál figyelemmel voltak arra, hogy annyi és csak annyi kereskedő rendelkezzen engedéllyel, amennyi a lakosság igényeit ki tudja elégiteni, és egyszersmind amennyi a kereskedésből tisztességesen meg is tud élni.

A Piac téren álló városház földszintjén lévő és jelentős forgalmat lebonyolító boltokat, valamint az ugyancsak ott működő kávéházat, majd vendégfogadót Szombathely város a 19. század első felében mindvégig árendába adta. A licitáción történt bérbeadás körülményeinek és eseményeinek vizsgálata azt mutatja, hogy a mezőváros – a nyilvánvaló bevételszerzésen túl – konzekvensen arra törekedett, hogy az egyes boltokat, valamint a vendéglőt lehetőleg hosszabb távon keresztül egy-egy kereskedő ill. vendéglős árendálja, amely mind a bérlő, mind pedig a város és lakói számára egyaránt érdemi haszonnal járt.

Hasonlóképpen árveréseken értékesítette a mezőváros az erdeiben termett gubacs leszedésének jogát, amely iránt már a 19. század elejétől a helyben és a település környékén élő zsidók folyamatosan nagy érdeklődést tanúsítottak. E zsidók és a városban élő kereskedők mellett több olyan kézműves is bérbe vette a városi erdőkben termett gubacs leszedésének jogát, akiknek szakmája – csizmadia, tímár – kapcsolódott a gubacs felhasználásához. A licitációk eseményei és az azok nyomán megszületett bérleti szerződések vizsgálata alapján elmondható, hogy kiváltképpen jó gubacstermés esetén gyakran történt meg, hogy a bérleti jogot nem egy, hanem több személy vette bérbe, és több olyan év is volt, amikor zsidó és nem zsidó személyek közösen szereztek meg a bérleti jogot.

A mezőváros kereskedelmi életében, különösen pedig a piac üzemszerű működtetésében kulcsfontosságú szerepet betöltő vásárbíró a 19. század első felében nem az évente áprilisban esedékes városi tisztújító közgyűlésen választották meg, hanem e funkciót és vele együtt a piaci helypénzek beszedésének jogát szintén licitáción, legtöbbször három évre bérbe adták. A vizsgált korszak első három évtizedében egy-egy személy többnyire hosszabb ideig és folyamatosan vállalkozott a poszt betöltésére, 1833 után azonban az aktuális bérleti idő letelte után általában új vásárbíró kezdte meg működését Vas megye székhelyén. Feltűnő jelenségként regisztráltuk, hogy a 19. század első felében a vásárbíróságot árverésen megszerzett személyek mindegyike eredeti foglalkozására nézve iparúzó volt. Ez azt

sugallja, hogy a vizsgált időszakban Szombathely mezőváros kézműveseinek bizonyos része nem, vagy nem megfelelő szinten tudott eredeti foglalkozásából megélni, és ennek nyomán vállalkozott arra, hogy iparúzó tevékenységéből adódó jövedelmét kiegészítse vagy azokat esetleg teljesen más, a kereskedelemről származó bevételekkel cserélje fel.

Az évente 104 heti- és 5 országos vásár³ helyszínéül szolgáló szombathelyi piac korszakunkban egy viszonylag jól szervezett és üzemszerűen, a városház alatt lévő városi tulajdonban lévő, bérbeadott boltokkal szorosan együttműködő piac volt. A város életét irányító testületeknek a piaci jövedelmeket bérbevevő vásárbírók révén ellenőrzési és szinte naprakész beavatkozási lehetőségük volt a piac életébe, amellyel folyamatosan éltek is, elsősorban annak érdekében, hogy az általuk kiadott különféle határozatoknak érvényt szerezzenek. A 19. század első felében a város fórumaihoz a limitált árakkal, vagy a használatos mértékek hitelességével kapcsolatosan viszonylag nem nagyszámú panasz érkezett, miközben szinte permanens feladatot jelentett a spekulációs célú – elsősorban a gabonaneműeket, a zöldségféléket és a gyümölcsöket érintő – terményfelvásárlás, valamint a vásár- és ünnepnapokon árusítók elleni küzdelem, de leginkább az 1820-as évektől kezdődően a piac zsúfoltsága. Utóbbi annak ellenére jelentkező gond volt, hogy a Szombathelyen 1817. április 27-én lezajlott óriási tűzvész – amely a Piac téren is komoly pusztítást okozott – után a város felszámolta ill. nem engedte újraépíteni a korábban ott álló apró boltokat. A zsúfoltság csökkentése érdekében, az országos vásárok alkalmával a Piac téren mellett a Megyetéren lévő ún. kispiac területét is igénybe vették a sátrak elhelyezésére, a gabona-, a bor- és a sószállító szekereknek pedig a téren kívül kerestek megfelelő helyet. Előbb a marha-, majd pedig később a sertéspiacot is kitelepítették a szombathelyi piactérről, ám mindezek ellenére a piacon árusító kereskedők az 1830-as és az 1840-es években sokszor fordultak sátraik elhelyezése miatti panaszukkal a város közgyűléséhez vagy tanácsüléséhez. Ezek nyomán Szombathely város 1843-ban a piacon egy, a korábbiakhoz képest némileg módosított helyfoglalási rendet vezetett be, amely azonban nem szüntette meg a zsúfoltságot, és ez már egyértelműen jelezte azt a tényt, hogy a rendelkezésre álló terület korszakunk végén már elégtelennek bizonyult egy nagyforgalmú, a megye- és az országhatárokon túlról is sűrűn látogatott országos vásár lebonyolításához.

A szombathelyi kereskedők számára a 19. század folyamán bekövetkezett változásokra irányuló vizsgálatunkat erősen megnehezítette, hogy a rendelkezésre álló, amúgy is kevés számú összeírás csaknem mindegyike más-más célból, és ennek alapján eltérő tartalommal készült. A nehézségek ellenére annyit kétségtelenül sikerült megállapítanunk, hogy Szombathelyen az 1820-as évek végétől 1848-ig kiváltképp a bor-, a gabona-, a gyapjú- és a gubacs-, továbbá a liszt- és a boltos kereskedők száma emelkedett igen dinamikus és látványosan.

3 A vizsgált korszakban Szombathelyen kedd és péntek volt a hetivásárok napja, míg az országos vásárokat farsang napján (a húsvét előtti hetedik vasárnapot követő kedden, azaz húshagyókedden), Szent György napján (április 24-én), Szentháromság napján (pünkösd utáni első vasárnap), Kisasszony napján (szeptember 8-án) és Szent András napján (november 30-án) tartották.

Az 1830-as években bekövetkezett gyors számszerű növekedésük is közrejátszott abban, hogy a helybeli boltosok 1836-ban egy kereskedőtársaság megalapításának igényével fordultak Szombathely város tanácsához, ám e törekvés – a város támogatása ellenére – végül sikertelen maradt.

Elemzésünk azt is feltárta, hogy a 19. század első felének túlnyomó részében a szombathelyi kereskedők társadalma nem elsősorban a gazdag nagykereskedők, hanem sokkal inkább a bolti kereskedők, a fűszeresek és a rövidárusok társadalma volt, ám mellettük az 1840-es évek elejétől kezdődően egyre több nagy-, főként gabonával, borral, gubaccsal és gyapjúval kereskedő személy élt és működött Szombathelyen.

További, elmélyült kutatásokat igénylő adataink azt igazolják, hogy a vizsgált korszakban Szombathely püspöki mezőváros kereskedői a környékbeli jelentősebb piaci központok – így Sopron, Pozsony, Győr, Pápa, Veszprém, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Körmend és Rohonc – mellett, olyan távolabbi települések kereskedőivel és piacaival álltak közvetlen és rendszeres kapcsolatban, mint Bécs, Pozsony, Nagyszombat, Prága, Grác, Trieszt, Ptuj, Zágráb és Csáktornya.

Vizsgálataink alapján elmondható, hogy Szombathelyen a 19. század első felében sok személy, elsősorban az iparúzással foglalkozók egy bizonyos – kellő forrásanyag hiányában nem meghatározható – része „mellékállásban” kereskedést is folytatott, és gyakran előfordult, hogy valaki nem kereskedőként vagy kalmárként kezdte pályafutását, hogy azután fokozatosan feladva eredeti foglalkozását, kereskedővé váljon. Az ilyen típusú foglalkozásváltásra a szükséges anyagiak okán Szombathely püspöki mezővárosban elsősorban, sőt csaknem kizárólag a kézművesek gondolhattak.

Egy ilyen, iparosból kereskedővé, csizmadiából gabona- és gubacskereskedővé lett személy volt Horváth József, aki mezővárosi léptékkal nézve kivételes, sőt regényes pályát futott be. A szomszédos Sopron megyében született Horváth az 1810-es évek közepén telepedett le Vas megye székhelyén, majd házassága révén kedvező anyagi körülmények közé került, és fokozatosan felhagyva eredeti szakmájával kereskedő lett. Miközben ügyesen és eredményesen alkalmazkodott az adott idő és hely által kínált lehetőségekhez és körülményekhez, egy figyelemreméltóan gyors közhivatali pályát befutva, csaknem Szombathely város bírója lett. Tevékenysége nyomán, a Szombathelyről Budapestre költözött gyermekei és unokái már egy minden tekintetben alapvetően más közegben és világban, egy gyorsan formálódó és változó nagyvárosban, apjukétól és nagyapjukétól merőben eltérő gazdasági, társadalmi és kulturális feltételek között, az ország legszűkebb politikai és szellemi elitjének tagjaként élhették le életüket.⁴

4 Horváth József (1793–1872) legidősebb fia, Boldizsár (1822–1898) kiváló jogász, országgyűlési képviselő, a kiegyezés utáni első igazságügy-miniszter (1867–1871), Deák Ferenc híve és közeli barátja volt. Horváth Boldizsár fia, Jenő (1849–1911) a Budapesti Királyi Tábla tanácselnöke lett, három leánya – Gizella (1853–1919), Emília (1855–1918) és Irma (1860–1915) – pedig a politikai és szellemi élet olyan kiválóságainak feleségei lettek, mint Eötvös Loránd (1848–1919), Láng Lajos (1849–1918), közgazdász, egyetemi tanár, a képviselőház alelnöke ill. Radisics Jenő (1856–1917), az Országos Iparművészeti Múzeum igazgatója. Horváth József leánya, Anna (1823–?) gyermekei

A Szombathely város kereskedelmi életében a 19. század első felében jelentős és fokozatosan mind nagyobb szerepet játszott zsidóságra irányuló kutatásaink egyértelműen azt mutatják, hogy a mezőváros 1840-ig kifejezetten ambivalens módon viszonyult az izraelitákhoz. Egyrészt az 1840:29.tc.⁵ életbelépése előtt minden lehetséges módon arra törekedett, hogy megakadályozza a városban élő három zsidó család számának növekedését, ugyanakkor a zsidók által lebonyolított kereskedelemre és az abból származó különféle bevételekre, a helypénzre és az ún. hauzertaksára igényt tartott. Ennek eredményeként, a 19. század első négy évtizedében – miközben a szomszédos településeken, valamint a Rohoncon és Szalónakon élő izraeliták intenzíven vették ki részüket a városban folyó kereskedelemről – lényegében változatlan maradt a Szombathelyen élő zsidók száma. Az 1840:29.tc. megszületését követően rohamléptekkel – a város lakosságának amúgyis jelentős emelkedését messze meghaladó ütemben – növekedett a városban letelepedett izraeliták száma, és adataink szerint túlnyomó többségük – néhány gabona-, bor-, bőr-, gubacs-, gyapjúkereskedéssel foglalkozó kereskedő mellett – bolti, piacozó és házalókereskedéssel foglalkozott. Minden kétséget kizáróan a Szombathelyen élő zsidóság számában 1840 és 1848 között bekövetkezett ugrásszerű növekedés volt az egyik kiváltó oka az 1848. április 4-én lejátszódott heves zsidóellenes megmozdulásnak, majd pedig a másnap lezajlott városi népgyűlésen megszületett dicstelen határozatoknak.⁶

közül Márkus István (1847–1880), országgyűlési képviselő és igazságügy-minisztériumi államtitkár, Márkus József (1852–1915) 1897-től 1906-ig Budapest főpolgármestere, 1898-tól a főrendi ház tagja, Márkus Emília (1860–1949) pedig korának egyik legnevesebb színésznője volt (Horváth József és családja felemelkedéséről lásd Tilcsik 1999).

5 Az 1840:29.tc. alapvető előremutató változást hozott a magyarországi zsidóság életében azzal, hogy a Magyarországon született izraeliták számára lehetővé tette, hogy – amennyiben magaviseletük ellen kifogás nem merül fel – az országban bárhol letelepedjenek és lakjanak, szabadon kereskedjenek, gyárat alapítsanak, ipart üzzenek, és gyermekeiket taníttathassák (Magyar törvénytár 1836–1868: 175–176).

6 Ezt támasztják alá az 1848. április 5-i népgyűlés eseményeit rögzítő jegyzőkönyvi bejegyzés első mondatai, amelyekre – Bernstein Bélát, valamint Mayer Lászlót és Varga Nórát leszámítva – a kérdéskör eddigi kutatói nem tudni mi okból, de nem figyeltek fel eléggé, pontosabban nem értelmezték azokat: „A zsidó néposztály iránt a nép kebelében régóta élő ellenszenv, sőt gyűlölet, melyet az 1840:29. t. c., ugy a zsidók vallási és társadalmi külön szokásaik, s ingerlő önviseletük napról napra emeltebb fokra csigázott, tegnap dühöngő rombolásban tört ki, melynek gátot emelni sem egyeseknek, sem a hatóságnak erejében nem állott. Az ideiglenes nemzeti örsereg is a részes mozgalmakat csak csillapítani volt képes, de megakadályozni vagy elfojtani nem sikerült, mert a kedélyek bellázadása ellen küldő semmi, vagy csak igen csekély befolyással bír.” (Vas Megyei Levéltár (=VaML) Szombathely város közönségének és tanácsának iratai. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek. 1127/1847–1848.)

1848. április 4-én a koraesti órákban a szombathelyi ideiglenes nemzetőrség néhány tagja egyfelől feldúlta és kirabolta a Szombathellyel gyakorlatilag egybeépült, Batthyány Fülöp herceg tulajdonában lévő, Szőkeföldre nevű kúria területén álló zsinagógát, másrészt feltörték egy zsidó személy tulajdonában lévő, szintűgy Szőkeföldén álló pincét és az abban talált bort kifolyatták. Emellett ugyancsak Szőkeföldén feldúltak egy zsidó tulajdonban lévő lakást és egy mézárszékot, továbbá betörték Batthyány Fülöp sörházának ablakait. A másnap, április 5-én megtartott szombathelyi népgyűlés pedig többségi határozattal három, kifejezetten zsidóellenes döntést hozott: egyrészt elrendelték, hogy Szombathelyről és a három szomszédos településről – Szentmártonból, Óperintből és Szőkeföldéről – a zsidó személyeket 1848. április 24-ig el kell távolítani, másrészt a Szombathelyen házzal vagy telekkel rendelkezőknek előírták, hogy 1000 pengőforint lefizetésének terhe mellett kötelezzék magukat, hogy 1848. április 24. után házaikba vagy telkeikre

Szombathely kereskedelmi szerepe és jelentősége az 1828. évi országos összeírás tükrében

A kereskedők számbavételére korszakunkból származó legjelentősebb forrás az 1828. évi országos összeírás ill. annak Szombathelyen 1832-ben végrehajtott rektifikációja során keletkezett tabella, amely többé-kevésbé megbízható és jól használható adatokat tartalmaz. Ezek szerint Szombathelyen és a szomszédos Szőkeföldén 28 kereskedőt – 6 mercatort és 22 questort – vettek fel a tabellába,⁷ akik közül csupán 6 rendelkezett segéddel: 4 kereskedő egy, 1 két, 1 pedig három segédet alkalmazott.⁸ A kereskedelmi ágak szerint e 28 személy az 1. táblázat szerint oszlott meg.

A 28 személyből 23 – közöttük 2 zsidó – élt Szombathelyen és 5 Szőkeföldén, akik mindannyian Mózes vallásúak voltak. A 7 zsidó közül 1 borral, gabonával és gubaccsal, 2 gyapjúval és gubaccsal kereskedett, 4 pedig vegyeskereskedő volt.

A „mercator” rovatban összeírt 6 személy között 2 patikus és 4 vegyeskereskedő volt,⁹ és vizsgálataink igazolták azt, a Bácskai Vera és Nagy Lajos által rögzített tényt, hogy a mercator–questor elhatárolást ill. besorolást formális jegyek alapján, és korántsem következetesen végezték el.¹⁰

Ismeretes, hogy az 1828. évi országos összeírás során a kereskedőket vagyoni helyzetük alapján – de sajnos erre vonatkozó egységes utasítás hiányában,

lakónak vagy haszonbérelőnek zsidó személyt nem fogadnak be, és az érvényben lévő ilyen szerződéseket Szent György napig felmondják, harmadrészt pedig eltiltották az izraelitákat attól, hogy Szombathelyen, Szentmártonban és Óperintben házaljanak. E határozatokat azután csak Szombathely város 1848. április 24-i rendkívüli közgyűlésén semmisítették meg, azt követően, hogy Csány László és Széll József, Vas megye alispánja bemutaták a királyi biztosokká történt kinevezésükről szóló, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány által 1848. április 10-én kiállított megbízólevelüket, továbbá a MOIB és az első független felelős kormány 1848. április 17-én kelt rendeleteit, amelyek egyrészt szigorúan megtiltották a zsidók elleni törvénytelen akciókat, másrészt kilátásba helyezték a zsidók ellen izgató személyek felelősségre vonását. Az 1848. április 4-én Szombathelyen lejátszódott zsidóellenes megmozdulásokra, azok kivizsgálására, a főkolompások megbüntetésére, továbbá az április 5-i népgyűlés eseményeire és következményeire lásd: Bernstein 1998: 112–115; Kárpáti 1894: 223–226; Mayer–Varga 1999; Ö. Kovács 1985: 266–267; Simon 1984: 106–107; Simon 1984/a: 120–127.

7 VaML Vas vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások. Az 1828. évi országos összeírás. Szombathely és Szőkeföld rektifikált tabellája 1832 (= Oö. Szombathely 1828–1832).

A szombathelyi kereskedőkre vonatkozó adataink némileg, de nem lényegileg eltérnek a Bácskai Vera és Nagy Lajos által használtaktól. Nekik ugyanis csak az 1828. évi országos összeírás eredeti tabelláit és megýenként összesítõ adatait volt módjuk használni, és így nem álltak rendelkezésükre az 1832-ben elvégzett rektifikáció során, Szombathelyen és Batthyány Fülöp herceg szomszédos, szőkeföldi kúriájában felvett adatok. Az 1828-ban elvégzett eredeti adatfelvétel Szombathelyen és Szőkeföldén 14 mercatort, azaz boltban, és 10 questort, vagyis nem boltban árusító, mindösszesen tehát 24 kereskedőt talált (Bácskai–Nagy 1984: 34). Ugyancsak az összeírás nem rektifikált adatait használta H. Pálfy Ilona (H. Pálfy 1937) és Kiss Mária (Kiss 1966: 10, 16–17, 19, 84–85, 87, 97–99, 124, 125, 154; Kiss 1976: 132–133) is.

8 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

9 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

10 Bácskai–Nagy 1984: 35.

Az 1828. évi országos összeírás során több szabad királyi városban és mezővárosban felvett táblákat feldolgozva, a „mercator” és a „questor” kategóriák tartalmára, továbbá a reformkori kereskedők típusaira vonatkozóan Eperjessy Géza közölt hasznos adatokat és tett figyelemreméltó megállapításokat. Lásd: Eperjessy 1990: 57–67, 90.

1. táblázat. A szombathelyi és a szőkeföldi kereskedők kereskedési ág szerint 1828-ban

Kereskedelmi ág	Fő
Borkereskedő	1
Bor- és gabonakereskedő	2
Bor-, gabona-, gubacs- és tollkereskedő	1
Bőrkereskedő	1
Fűszerkereskedő	1
Gubacskereskedő	1
Gubacs- és gyapjúkereskedő	2
Gyógyszerész	2
Posztókereskedő	1
Posztó-, rövid- és divatáru-kereskedő	1
Rövidáru-kereskedő	2
Vaskereskedő	2
Vegyeskereskedő	11
<i>Összesen</i>	28

meglehetősen eltérő szempontok szerint – osztályozták.¹¹ Vas megyében a rektifikáció során a kereskedők tőke alapú osztályozását alkalmazták, mégpedig oly módon, hogy 10 osztályt alakítottak ki. Ennek megfelelően, az összeírt 6 mercatort és 22 questort – kettőt ugyan csekély jövedelme és vagyona miatt nem soroltak be – a következők szerint osztályozták:

2. táblázat. A szombathelyi és a szőkeföldi kereskedők tőkéjük nagysága szerint 1828-ban

Osztály	Tőke [pengőforint]	Fő
II.	50.000 –	1
IV.	20.000 – 29.999	1
V.	15.000 – 19.999	1
VI.	10.000 – 14.999	4
VII.	3000 – 9999	8
VIII.	2000 – 2999	3
IX.	1000 – 1999	5
X.	0 – 999	3
–		2
<i>Összesen</i>		28

11 Bácskai-Nagy 1984: 35–37.

A reformkori kereskedők vagyoni állapotára lásd Eperjessy 1990: 67–76, 91.

A II. osztályba sorolt Győri Ferenc borkereskedő volt, és az összeírás szerint saját, 5 szobából, 1 konyhából, 2 kamrából, emeletes istállóból – amelyben 6 tehenet, valamint 2–2 lovat és sertést tartott – és 1 nagy pincéből álló háza mellett, 80 pozsonyi mérő¹² szántót, 3 pozsonyi mérő rétet, 1 pozsonyi mérő szőlőt és ½ pozsonyi mérő erdőt mondhatott magáénak. Győrit a város leggazdagabb kereskedőjének tartották, aki saját bevallása szerint 50.000 pengőforint tőkével rendelkezett. A fenti lista második helyén álló, IV. osztályúnak minősített Grünwald Sáer mindennel, de leginkább borral, gabonával, gubaccsal és tollal kereskedett, és kereskedésének tőkéjét 20.000 pengőforintra becsülték. Az V. osztályba sorolt Zanelli Ferenc fűszerkereskedéssel foglalkozott, és 15.000 pengőforint tőkéje volt. Egyemeletes, 8 szobából, 1 konyhából, 1 istállóból, 1 kamrából, 1 raktárból és 2 pincéből álló házát nemes feleségével lakta.

Győri Ferenc, Grünwald Sáer és Zanelli Ferenc, azaz a három leginkább tőkeerős kereskedő szombathelyi illetőségű volt, és mindhármukat questorként írták össze.

A VI. osztályba sorolt 4 személy közül 1 bor-, 1 bor és gabona-, 1–1 pedig posztó- ill. gubacs- és gyapjúkereskedő volt. Mindannyian questorok voltak, és közülük az első három Szombathelyen élt, míg az utóbbi, Perl Benedek, Szőkeföldön lakó zsidó 10.000 pengőforint tőkével bírt. A 3 szombathelyi közül 2 – a bor- és gabona-, valamint a posztókereskedő – saját házzal, előbbi emellett 6 pozsonyi mérő szőlővel is rendelkezett, míg a posztókereskedő 1 segédet foglalkoztatott.

A VII. osztályba 1 bőr-, 1 gubacs-, 1 rövidáru-, 1 vas- és 2 vegyeskereskedő, továbbá a 2 patikus került. Utóbbiakat a mercatorok, a többi 6 személyt a questorok közé sorolták. Érdekességként mondjuk el, hogy e 8 kereskedő – akik egyébként mindannyian Szombathelyen laktak – közül csak a vegyeskereskedő és az egyik patikus nem rendelkezett saját házzal, ugyanakkor a gubacskereskedő és a rövidáru-kereskedő 1–1 pozsonyi mérő, a vas- és a vegyeskereskedő pedig 1½ –1½ pozsonyi mérő erdőt, utóbbi emellett 20 pozsonyi mérő szántót is magáénak mondhatott. A VII. osztályú kereskedők közül külön kiemelésre érdemes a bőrkereskedő Schenk Ferenc, aki foglalkozására nézve iparúzó, mégpedig tobákos volt, és emellett foglalkozott kereskedéssel is. Schenk háza 4 szobából, 1 konyhából, 1 kamrából, 1 műhelyből, 1 raktárból és 2 istállóból – amelyben 3 tehenet, 4 lovat és 3 sertést tartott – állt, és mezővárosi szinten jelentősnek tekinthető vagyonát 40 pozsonyi mérő szántó, 7 pozsonyi mérő szőlő és 7 pozsonyi mérő erdő tette teljessé.

A 3 VIII. osztályúnak minősített kereskedőből 2 vegyes-, 1 pedig gubacs- és gyapjúkereskedő volt. Előbbiek Szombathelyen, utóbbi – névszerint Grünwald Fülöp zsidó – pedig Szőkeföldön lakott, és mindhármuk neve mellett a „questor” rovatba került bejegyzés. Saját házzal csak az egyik vegyeskereskedő rendelkezett.

A IX. osztályba sorolt kereskedők – 3 questor és 2 mercator – közül 1 posztó-, rövid- és divatáru-, 1 rövidáru-, 1 vas- és 2 vegyeskereskedő volt, akik közül csak az egyik vegyeskereskedő, Grünwald Nathan nem élt Szombathelyen.

12 Területmérték. 1 pozsonyi mérő = 600 ööl. 1 ööl = 3,5996 m². 1 pozsonyi mérő = 2159,76 m² (Bogdán 1990: 408, 583, 585).

Csupán a rövidáru- és a vaskereskedő lakott saját házában, és emellett előbbi $\frac{2}{3}$ pozsonyi mérő szántót és 1 pozsonyi mérő erdőt, utóbbi $\frac{1}{2}$ pozsonyi mérő szőlőt és $\frac{1}{2}$ pozsonyi mérő erdőt mondhatott magáénak.

A X. osztályú kereskedők mindegyike vegyeskereskedést folytatott, és mindannyian Szombathelyen éltek. Közülük 1 „questor”, 2 pedig „mercator” minősítést kapott, és hármuk közül csak az utóbbiak egyike rendelkezett saját házzal, más ingatlannal viszont egyikük sem.

A rossz anyagi helyzete miatt osztályba nem sorolt, questorként összeírt 2 zsidó vegyeskereskedő Szőkeföldén lakott, és egyikük sem rendelkezett semmiféle saját ingatlannal.¹³

Az 1828. évi országos összeírás teljes magyarországi iratanyagát feldolgozó Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásaiból tudjuk, hogy Szombathely az általuk vizsgált időszakban a tiszta vonzáskörzetének – azaz annak a területnek, amelyen lévő települések a mezővárost kizárólagos piachelyüknek vallották – népessége 36.019 volt, megosztott körzetében – vagyis azon a területen, amelynek településeinek lakói Szombathely mellett más piachelyeket is felkerestek – pedig 98.268 személy élt. Összehasonlításként közöljük, hogy Sopron tiszta körzetének népessége 123.267, megosztott körzetének népessége 35.370, Körmendé 37.787 és 61.813, Kőszeg pedig 9662 és 32.689 volt. Ezen adatok alapján az országos rangsorban Sopronnak a tiszta körzet lélekszámát tekintve a 11., a megosztott körzet lakosságát tekintve a 65., Körmendnek mindkét rangsorban a 32., Szombathelynek a 35. és a 14., Kőszegnek pedig csak a 85. ill. a 74. hely jutott.¹⁴ A piacközponti funkció alapján Szombathely és Kőszeg is a legfejlettebb hazai településeket – benne a Sopront is – magában foglaló, I. kategóriát követő, erős piacközponti funkciókkal rendelkező települések közé tartozott. A püspöki mezőváros az országos rangsorban a 29. helyet, a szabad királyi város pedig a 41. helyet foglalta el. Utóbbi egyébként – igaz csupán egy hellyel, de – Körmend is megelőzte.¹⁵ Szombathely kettős – azaz regionális és a regionálison túlnyúló – szerepkörű, Kőszeg pedig régióntúlnyúló szerepkörű központ volt.¹⁶

Szombathely belső fejlettségét tekintve, kategóriáján belül a fejlett települések egyik legjelentősebbike volt, amely e fejlettségnek megfelelő tiszta és megosztott körzettel rendelkezett. Megosztott vonzáskörzetében csaknem háromszor annyian éltek (98.268 fő), mint tiszta vonzáskörzetében (36.019 fő).

Kőszeg az igen fejlett központok közé tartozott, amelynek megosztott körzetében élő népesség (32.689 fő) három és félszerese volt a tiszta körzet népességének (9.662 fő). A régióntúlnyúló jelentősége mellett regionális szerepköre mégsem növekedett érdemlegesen, amely egyrészt a határ közelsége miatti külföldi konkurencia, másrészt a nyugat-dunántúli piaci központok és alközpontok – min-

13 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

14 Bácskai–Nagy 1984: 45–48, 49–51; Bácskai 1988: 198–199.

15 Bácskai–Nagy 1984: 122–125.

16 Bácskai–Nagy 1984: 320.

denekelőtt a nálánál jóval nagyobb tiszta körzetet magáénak mondható Szombathely és Körmend – megerősödésének következménye volt.¹⁷

Szombathely püspöki mezővárosban és tiszta vonzáskörzetében az egy főre eső szántó nagysága 1,6 hold¹⁸ volt, és egy holdra jutó tiszta jövedelem elérte a 2,9 forintot. Ugyanakkor Szombathely megosztott vonzáskörzetében egy főre 1,3 hold szántóterület jutott, mely adatok alapján Szombathely tiszta és megosztott vonzáskörzete a gabonafelesleggel rendelkező területek közé tartozott. Kőszeg e tekintetben szerényebb mutatókkal dicsekedhetett, hiszen a szabad királyi városban és tiszta körzetében 0,9 hold, megosztott körzetében 1,4 hold jutott egy személyre, és az egy holdra eső jövedelem 2,7 forint volt, melynek alapján a város tiszta és megosztott körzetét az önellátó körzetek közé sorolták.¹⁹

1828-ban Szombathelyen 457 iparűzőt írtak össze, akik az összlakosság 11,80%-át tették ki. A kézművesek közül 235 rendelkezett mesteri oklevéllel, s közülük 145 (61,70%) alkalmazott legalább egy legényt, akik száma mindösszesen 222 volt. Összehasonlításként mondjuk el, hogy a Kőszegen kitöltött tabella 882 iparűzőt – ez az összlakosság 15,26%-a volt –, 585 – közöttük 176 legényt tartó – mestert és 297 legényt regisztrált. A szükségszerű összehasonlítás során azonnal szembeszökő, hogy miközben Kőszegen lényegesen magasabb volt a kézművesek száma, mint Szombathelyen, a többi adat nem mutat lényegi különbséget. Annál inkább eltérést tapasztalhatunk, ha a két település tiszta körzetében összeírt iparűzőket, mestereket és legényeket vesszük szemügyre. Szombathely tiszta vonzáskörzetében 137 kézművest, mégpedig 105 – közöttük 24 legényt tartó – mestert és 32 legényt, Kőszegében pedig 42 iparűzőt, 41 – közöttük csupán 1 legényt tartó – mestert és mindössze 1 legényt találtak az összeírók.²⁰ Ugyanakkor Kőszeg enyhe fölényben volt a mesterségek és a speciális – vagyis a jelentős központokra jellemző – mesterségek számát tekintve, hiszen ott 72 mesterséget és 25 speciális mesterséget üztek, a szombathelyi 57-tel és 13-mal szemben.²¹

Szombathelyen 1828-ban 28,²² tiszta körzetében 5,²³ Kőszegen 52 kereskedő élt,²⁴ ugyanakkor a szabad királyi város tiszta körzetében egyetlen egy kereskedőt sem írtak össze.²⁵ A szombathelyi kereskedők közül 6 alkalmazott segédet: 4 egyet,

17 Bácskai–Nagy 1984: 140, 141; Bácskai 1988: 198–199.

18 Területmérték. 1 hold = 2 pozsonyi mérő = 1200 □öl. 1 □öl = 3,5996 m². 1 hold = 4319,52 m² (Bogdán 1990: 294, 320, 408, 578, 585).

19 Bácskai–Nagy 1984: 266; Bácskai 1988: 202.

20 Bácskai–Nagy 1984: 167, 323, 324, 327, 328.

21 Bácskai–Nagy 1984: 206, 331, 333–337.

22 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

23 Bácskai–Nagy 1984: 338.

24 Eltérés van a Kőszegen élt kereskedők számát illetően a város 1828. évi országos összeírás során készült tabelláját alaposan feldolgozó Baraczka Istvánné, valamint Bácskai Vera és Nagy Lajos adatai között. Előbbi 52, utóbbiak 57 kereskedőt említenek. (Baraczka 1960: 97–98.; Bácskai–Nagy 1984: 339). Az eltérés abból adódik, hogy a táblázat szerint a mercatorok és a questorok összesített száma 57 volt, ám közöttük 5 olyan személy is akadt, akit mercatorként és questorként is összeírtak: Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) Regnicolaris levéltár. N 26 Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata, 1828–1832. Kőszeg tabellája 1828 (továbbiakban: Oö. Kőszeg 1828).

25 Bácskai–Nagy 1984: 339.

1 kettőt, 1 pedig hármat,²⁶ míg a kőszegieik közül 5 kereskedő egy segédet, 1 pedig kettőt tartott, a többiek egyedül dolgoztak.²⁷ A 28 szombathelyi és szőkeföldi kereskedő közül 6-ot mercatorként, a többit pedig questorként írtak össze.²⁸ Kőszegen is nagyjából hasonló volt az arány, hiszen a szabad királyi város 52 kereskedője közül 14 személyt minősítettek mercatornak, 33-at questornak, 5 személy neve mellett pedig mindkét rovatba tett bejegyzést az összeíró.²⁹

Rendkívül figyelemreméltó jelenséget bizonyítanak azok az adatok, amelyek azt mutatják, hogy a piacközponti funkciót ellátó települések megosztott körzetén hány központ és alközpont osztozott, ill., hogy az adott piacközpontot hány központból ill. alközpontból látogatták. Szombathely megosztott körzetében 5 központ és 5 alközpont, Kőszegében csupán 2 központ volt található, és Vas megye székhelyének piacát 3 piaci alközpontból látogatták, a kőszegi piacokra viszont egyetlen központból vagy alközpontból sem érkezett senki.³⁰

Bácskai Vera és Nagy Lajos kutatásaik során a gazdasági jellegű piacközponti szerepkörök mellett az adott település nem gazdasági – igazgatási, jogszolgáltatási, katonai, oktatási, művelődési, forgalmi, egészségügyi és egyéb – funkcióit is vizsgálták, és azok adatait fel is használták. E tekintetben Szombathely és Kőszeg – Fehérvárral és Nagyszombattal együtt – holtversenyben az országos lista 17–20. helyét foglalták el.³¹

A nem kevesebb, mint 20 változóra irányuló és a faktoranalízis alkalmazásával végrehajtott elemzésük végeredményeként Bácskai Vera és Nagy Lajos elvégezte a magyarországi városhálózat hierarchikus rendjének felállítását és csoportosítását. Mindezek alapján Szombathely a másodrendű és kettős szerepkörű piacközpontok között kapott helyet, míg Kőszeg – elsősorban amiatt, hogy vásárait egyetlen piacközpont vagy alközpont lakói sem látogatták – a negyedrendű piacközpontok közé került.

Bácskai Vera továbbfolytatva és továbbfejlesztve Nagy Lajossal közösen elvégzett kutatásuk eredményeit, az 1828. évi országos összeírás összegyűjtött adatait immáron a klaszteranalízis alkalmazásával abból a megfontolásból dolgozta fel újólga, hogy a korábbi vizsgálat szubjektív elemeit kiküszöbölve, a piacközpontok és városok típusait a lehető legpontosabban határozza meg. Az 59 változó vizsgálata alapján a piacközpontokat 6 faktor szerinti 10 osztályba sorolta, mely besorolás kétségtelenül tovább finomította az első, még Nagy Lajossal közös vizsgálat eredményeit. A 10 osztályos besorolás egyes csoportjainak állományát tekintve Szombathely az V., Kőszeg pedig a VIII. csoportba került. Az V. csoport azokat a gyenge fejlettségű piacközpontokat gyűjtötte egybe, amelyek vonzáskörzeteire a sok és jól jövedelmező szántó, az átlagos kiterjedésű rét és legelő, valamint a kevés szőlő volt jellemző. E piacközpontok tiszta körzeteik kézműves és kereskedelmi

26 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

27 Bácskai–Nagy 1984: 247.

28 VaML Oö. Szombathely 1828–1832.

29 MOL Oö. Kőszeg 1828.

30 Bácskai–Nagy 1984: 357, 368.

31 Bácskai–Nagy 1984: 350.

fejlettsége közepes volt, és a vonzott települések népessége 1000 fő körül mozgott. A VIII. csoportban pedig azokat a nagyon gyenge fejlettségű központokat találjuk, amelyek vonzáskörzetében viszonylag kevés, de elegendő jövedelmet biztosító szántóterület, nagyon kevés legelő és rét volt, ugyanakkor általában kevés – ez alól Kőszeg kivételt jelentett – szőlőterülettel rendelkeztek. E piacközpontok tiszta vonzáskörzetének kereskedelmi és ipari fejlettsége alacsony volt, és piacaik csak kis, 500 körüli lélekszámú települések lakóit vonzották.³²

Bácskai Vera részint Nagy Lajossal közös, részint egyedül elvégzett kutatásai azt bizonyítják, hogy a Nyugat-Dunántúl területén fekvő, szűkebb és tágabb környezetükkel érdemi kölcsönhatásban lévő, jelentősebb piaci szerepet játszó települések, azaz a piacközpontok és alközpontok számában, struktúrájában, állományában és rangsorában a 18. század folyamán alapvető változások játszódtak le, amelyek Szombathely püspöki mezőváros helyzetét, szerepkörét a település későbbi történetét is alapvetően meghatározó módon érintették. Fontos tényként említhetők a piaci központok és alközpontok számában bekövetkezett, ellentétes irányú elmozdulások: Míg ugyanis a 18. század elején a négy nyugat-dunántúli megyében 14 piacközpont és 1 alközpont volt, addig az 1828. évi összeírás 9 központot és 3 alközpontot regisztrált. E számbeli módosulások egyszersmind igen komoly funkcionális változásokat is takartak, hiszen több, a 18. század elején piacközpontként működő település a 19. század elejére elvesztette e funkcióját, és voltak olyanok is, amelyek a száz esztendő alatt piacközpontból alközpontok lettek. Ugyanakkor több település – közöttük Szombathely – lépett előre, vagy erősítette meg helyét e képzeletbeli rangsorban. A 18. század elején a tiszta és a megosztott vonzáskörzet együttes lélekszámát tekintve a térség legjelentősebb települései Sopron, Győr és Kőszeg voltak, ám a 19. század elejére Sopron mellé a legnagyobb vonzáskörzetű településekké Körmend és Szombathely lépett elő, és feltűnő, hogy ekkorra már Győr és Kőszeg vonzáskörzete az említett három településénél lényegesen kisebb volt.

E változások és átrendeződések – amelynek során a kisebb vonzáskörzetű központok és alközpontok szűntek meg, egyszersmind nem a viszonylag jó ausztriai kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező és korábban fontos központok erősödtek meg, hanem a 18. század elején még kevésbé jelentős, a határtól kissé beljebb fekvő települések – minden kétséget kizáróan a határszéli forgalom jelentőségének csökkenésével, és ezzel párhuzamosan a belső forgalom súlyának egyértelmű növekedésével hozhatók összefüggésbe.³³

E folyamatot – mármint Szombathely mind fontosabbá válását és Kőszeg ezzel párhuzamosan, de attól függetlenül bekövetkező szerepcsökkenését – nyilvánvalóan erősítette az a nem kevésbé elhanyagolható tény, hogy Szombathely a Bécs–Bécsújhely–Sopron–Körmend–Varasd–Zágráb közötti elsőrendű út, ráadásul egyszersmind a Veszprém–Kiscell–Sárvár–Németszentmihály–Felsőőr–Pinkafő közötti kereskedelmi út mentén, azok metszéspontjában feküdt, és figye-

32 Bácskai 1988: 22, 23.

33 Bácskai–Nagy 1984: 83–84.

lemmel Vas megye úthálózatára, Szombathely tiszta és megosztott vonáskörzete a Rába vonala és az országhatár közötti csaknem teljes területet lefedte. Ugyanakkor Kőszeg a már említett és Szombathelyen is átvezető elsőrendű út mellett egyetlen érdemi kapcsolattal, a Rohonc felé vezető kereskedelmi úttal rendelkezett, ám a Vas megyében fekvő, határmenti vásártartó helyek – közöttük Rohonc is – ekkorra már, tehát a 19. század 20-as és 30-as éveire eljelentéktelenedtek. Összességében tehát elmondható, hogy a korábban éppen kedvező földrajzi fekvése és infrastrukturális adottságai miatt jelentős határszéli kapcsolatokkal rendelkező Kőszeg az országon belüli kereskedelem jelentőségének felértékelődése miatt, továbbá annak következtében, hogy külkereskedelmi funkcióinak egy jelentős részét Sopron átvette, abban az esetben őrizhette volna meg kereskedelmi pozícióit, ha az országon belüli kereskedelembe a korábnál jóval magasabb szinten kapcsolódik bele. Kőszeg azonban erre, elsősorban a belső kereskedelem számára nem kifejezetten kedvező útviszonyai, továbbá a belső kereskedelemben – nem kevéssé éppen jó infrastrukturális elhelyezkedése miatt – mind nagyobb szerepet játszó Körmen, de mindenekelőtt Szombathely rendkívül erős konkurenciája miatt nem volt képes, amelynek nyomán Vas megye egyetlen szabad királyi városa folyamatosan veszített szerepéből. Földrajzi helyzete, útviszonyai, valamint gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai inkább ahhoz a gazdasági kistájhoz kötődtek, amelynek szinte egyeduralmodó központja Sopron volt, amellyel viszont – csakúgy, mint Szombathellyel – nem tudta felvenni a versenyt.³⁴

Szombathely ugyanakkor a határszéli piacstruktúra fentebb jelzett átalakulása, továbbá a belső kereskedelmi kapcsolatok felértékelődése következtében a térség egyik legfontosabb piacközpontja lett. A tiszta körzetében élő 36.019 fő mellett, a megosztott körzetében regisztrált 98.268 fő alapján a II. osztályba sorolt kereskedelmi központokkal konkurált, és megosztott körzetének közel felére erős vonzást gyakorolt, hiszen azon 2 piacközponttal – Kiscell, Kőszeg – és 5 alközponttal – Jánosháza, Pinkafő, Sárvár, Szentgotthárd, Vasvár – osztozott. A város megosztott vonáskörzetének másik felére Körmenen kívül a Szombathelynél sokkal jelentősebb Sopron és Kanizsa gyakorolt erőteljes vonzást.³⁵

Ha a fentebbi, Szombathely püspöki mezővárosnak a nyugat-dunántúli térség egyik legjelentősebb piacközponttá való válását előidéző okokat, tényezőket és adatokat összevetjük az 1828. évi országos összeírás során a városról készült táblának a kereskedőkről szóló adataival, azonnal kitűnik, hogy a 19. század első felében Vas megye székhelye – kedvező földrajzi és infrastrukturális adottságai révén – sokkal inkább a kereskedelmi forgalom színhelye, semmint aktív részese volt. A város főként a mezőgazdasági termékek, azon belül is elsősorban a gabona és a bor nagyforgalmú piaca, de emellett a hazai és külhoni iparcikkek és nyersanyagok elosztóközpontja volt. Országos és hetivásárait nagyszámú kis- és nagykereskedő látogatta rendszeresen, akik között a helybeliek nyilvánvalóan fontos, de korántsem domináns szerepet játszottak.

34 Bácskai-Nagy 1984: 70–71, 198–199, 205.

35 Bácskai 1988: 50–51.

Tekintettel arra a már fentebb említett tényre, hogy a 19. század első felében Szombathely város nem maga szedte be a piaci helypénzt, hanem ennek jogát általában három évre licitáción árendába adta, sajnos egyáltalán nincsenek adataink a helypénzt lefizető személyekről, azaz nem tudjuk, hogy a mezőváros piacán mikor, hány, milyen illetőségű kereskedő, mekkora mennyiségű áruval és milyen rendszerességgel jelent meg áru- és terményértékesítés céljából. Így a vizsgált időszakban a szombathelyi piacon kereskedést folytató személyekről és tevékenységükről több-kevesebb információt csak további, hosszú, átgondolt és aprólékos kutatásoktól várhatunk.

Ugyanakkor az 1828. évi országos összeírás során Kőszegről és Szombathelyről felvett adatok egybevetése, kiegészítve Körmeny mezőváros adataival, egyértelműen azt mutatják, hogy Magyarországon a feudalizmus bomlásának végső szakaszában a városi funkciót ellátó települések gazdasági és kereskedelmi jelentőségét a hazai történetírásban korábban elterjedt, és mind a mai napig, ha nem is uralkodó, de meglévő – és kizárólag kvantitatív adatokra támaszkodó – nézettel ellentétben korántsem az adott településeken élő iparúzők száma és differenciáltsága determinálta, hanem sokkal inkább a település szűkebb és tágabb környezetének – Bácskai Vera és Nagy Lajos terminológiája szerint –, tiszta és megosztott vonzaskörzetének nagysága, népessége, gazdasági ereje és felvevőképesége, amely területekre – erős kölcsönhatásban az érintett gazdasági térségben fekvő más városi funkciót betöltő településekkel – gazdasági és kereskedelmi szívóhatást tudott kifejteni. Ugyancsak nem mutatható ki direkt összefüggés egy városi funkciót ellátó település kereskedelmi jelentősége, valamint a településen élt kereskedők száma, tőkeereje és jövedelme között. Másként szólva: úgy tűnik, e települések gazdasági és kereskedelmi súlya, valamint az azokban élt, kereskedést folytató személyek száma nem álltak közvetlen és általánosságban érvényes, ok-okozati kapcsolatban egymással.

SZOMBATHELY KERESKEDELMI SZEREPE ÉS JELENTŐSÉGE A REFORMKOR VÉGÉN

Az 1847. augusztus 20-án megnyitott Bécsújhely és Sopron közötti vasút megvalósítására életre hívott társaság 1845. március 30-án, Sopronban megtartott alakuló ülésén már felmerült annak lehetősége és szükségessége, hogy az elkészülő vasutat Kőszegen, Szombathelyen, Körmenyben, Varasdon, Zággrábon és Károlyvároson át Fiuméig, majd onnan Laibachig vigyék tovább. A társaság először a Sopron és Nagykanizsa közötti szakaszt Sárváron át tervezte vezetni, ami azt jelentette, hogy az sem Szombathelyet, sem pedig Kőszegét nem érintette. Az 1847 februárjára elkészült részletes kivitelezési tervet a Sopron–Bécsújhelyi Vasúttársaság azonban nem tartotta véglegesnek, és ezért a megbízottai 1847 nyarán Vas megyébe látogattak, és Hegedűs Sándorral, Vas megye főmérnökével közösen végigjártak egy másik lehetséges útvonalat, amely Sopronból Kőszegen, Szombathelyen, Rumon át vezetett Szentgrótra, majd Zalahídvégen át Nagykanizsára.

E látogatásról és terepbejárásról Hegedűs írásos jelentésben tájékoztatta Vas megyét, amelyben felhívta a figyelmet, hogy a Kőszeget és Szombathelyt is érintő vasútvonal létesítése mind a megye, mind pedig a két város számára összehasonlíthatatlanul nagyobb előnyökkel járna, mintha azt Sárvár felé vezetnék. Miután a megyei főmérnök e véleményében – jelentése szerint – a vasúttársaság kiküldöttei is osztoztak, Hegedűs szükségesnek vélte, hogy a megye hozzon létre egy választmányt azzal a feladattal, hogy a Kőszeget és Szombathelyt érintő vonal előnyeit igazoló adatokat gyűjtve, az eredeti, Sárváron átmenő vonal irányának megváltoztatására bírja rá a Sopron–Bécsújhelyi Vasúttársaság részvényeseit. A közgyűlés a főmérnök e javaslatát teljes egészében elfogadta, és egy háromtagú választmányt – amelynek tagja lett Hegedűs is – jelölt ki, és megbízta őket, hogy a kellő tájékozódás és adatgyűjtés után tegyenek javaslatot a vasútvonal irányára.

Ennek nyomán a választmány felkérte Kőszeg és Szombathely városát, hogy gyűjtsenek össze olyan statisztikai, népességi, kereskedelmi, termelési, áru- és személyforgalmi adatokat, amelyek megfelelő súlyú érveket szolgáltathatnak a vonal Kőszeg és Szombathely felé irányuló vezetéséhez. A két várostól beérkezett adatok és információk felhasználásával Hegedűs Sándor egy átfogó összegzést is készített, amely nem csupán Kőszegre és Szombathelyre, hanem a tervezett vasút vonzáskörzetére, lényegében csaknem az egész Vas megyére vonatkozó népességi, kereskedelmi, áru- és terményforgalmi mellett olyan adatokat is tartalmaz, mint például a vasútvonal kivitelezéséhez szükséges alapanyagok lelőhelyei és árai.

A vasútvonal Sopron–Kőszeg–Szombathely–Rum–Szentgrót–Zalahídvég–Kiskomárom–Nagykanizsa irányú vezetése mellett érvelő választmányi beszámoló, és az annak mellékleteit képező három – a két városi és a Hegedűs-féle – összeállítás alapján Vas megye 1847. november 8-ra összehívott közgyűlése a vasút Kőszeget és Szombathelyt érintő vonalvezetése mellett döntött, mégpedig úgy, hogy az – a Sopron–Bécsújhelyi Vasúttársaság szándékának megfelelően – a fiumei vasút szárnyvonalaként épüljön meg. E terv megvalósításának igényét az országgyűlésre küldendő két Vas megyei, és a Kőszeg városi követ utasításába is belefoglalták, sőt az ügy diétán leendő pártfogására az ország minden törvényhatóságát körlevélben szólították fel. A két város által közölt adatokat, valamint a megyei főmérnök összefoglaló kimutatását tanulmányozás és további felhasználás céljából megküldték a vasúttársaság igazgatóságának is.

A Sopron–Bécsújhelyi Vasúttársaság 1847. december 5-re összehívott rendkívüli közgyűlése a mindkét számbajöhető vonalról készített terv és a Vas megye által közölt népességi, kereskedelmi, termelési, áru- és terményforgalmi adatokra támaszkodva – úgy foglalt állást, hogy a Sopron–Kőszeg–Szombathely–Rum–Szentgrót–Zalahídvég–Kiskomárom–Nagykanizsa irányú vonalvezetés valósuljon meg. A társaság részvényesei úgy döntöttek, hogy korábbi tervüknek megfelelően, az akkor éppen ülésező országgyűléshez fordulnak a vonalnak a fiumei

vasúttal való összekapcsolása érdekében, és kamatbiztosítást kérnek a Sopron–Nagykanizsa közötti szakaszra is.³⁶

Ily módon keletkezett tehát az a három forrás – a Kőszegről és a Szombathelyről szóló összeállítás, valamint a Hegedűs Sándor főmérnök által, azok felhasználásával, de más adatokkal is kiegészített összegzés –, amelyek eltérő alaposáguk és részletességük ellenére is nagy értéket képviselnek, hiszen a reformkor végi Kőszegről, Szombathelyről és Vas megyéről hasonló, eredendően azonos célból összeállított és bizonyos mértékig egymáshoz kapcsolódó népességi, kereskedelmi, áru- és terményforgalmi, termelési és árstatisztikai adatsor nem ismeretes.³⁷

Az alábbiakban e három forrás témánk szempontjából legfontosabb adatainak felsorakoztatásával és elemzésével elsősorban azt kíséreljük meg bemutatni, hogy Szombathely püspöki mezőváros milyen kereskedelmi jelentőséggel bírt közvetlenül a polgári forradalom előtt.

A három összeállítás közül a legkevésbé részletező a kőszegi, amely szerint a szabad királyi város lakóinak száma 1847-ben 7000 körül volt, akik többnyire iparúzéssel vagy kereskedéssel keresték kenyerüket, és a városban évente megtartott 6 országos és 104 hetivásáron 150.000 pozsonyi mérő³⁸ gabona, 14.000–15.000 akó³⁹ bor, 10.000 mázsa⁴⁰ gyapjú és 12.000 mérő⁴¹ gubacs cserélt gazdát. Az összeállítás egyrészt megemlíti, hogy mindezek mellett Kőszegen elsősorban a fűszer-, a pamut-, a vas- és a bőrkereskedelem jelentős, másrészt rámutat, hogy a városban működő posztó- és gyapjuszövetgyár erősen élénkítő hatást gyakorolt a város és környéke kereskedelmére, továbbá, hogy a szállítással foglalkozó személyeknek is jó kenyérkeresetet jelent.

A Szombathelyről készített, és a kőszeginél jóval részletesebb és adatgazdagabb összeállítás a város történetének rövid áttekintésével kezdődik, amelynek részeként megemlíti az ott működő különféle intézményeket és gyárakat, így

36 Az elkészült tervrajzot és az összefoglaló kimutatást Sopronban kinyomtatták, és 1848. február 14-én az országgyűlés kerületi ülése elé terjesztették. Azok tényleges vitatása azonban nem kezdődhetett meg, mert Széchenyi 1848 januárjának végén nyomtatásban megjelentette *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* című munkáját, amelyben az általa megvalósítani tervezett négy országos fővonal mellett létesítendő négy mellékvonallal egyike volt a Kőszeget elkerülő, Sopron–Csepreg–Szombathely–Nagykanizsa irányban futó, közel 160 km hosszúságú vonal, mely végállomásánál csatlakozott volna a Pest és Fiume közötti 2. számú fővonalhoz. Széchenyi felkérésére Szalay László a *Javaslat* alapelveiből kiindulva fogalmazta meg azután a hazai közlekedési ügy rendezését célzó törvényjavaslatot, amely heves országgyűlési viták után került csak az uralkodó elé, aki azt 1848. április 9-én elfogadta. Az önvédelmi háború eseményei nem tették lehetővé a Széchenyi elképzelései szerint megvalósítandó nagyszabású vasútépítési tervek kivitelezésének megindulását. Így azután a Sopron és Nagykanizsa közötti vasutat csak közel két évtizeddel az első terv megszületése után – az alternatív eredeti tervektől eltérő, Kőszeg elkerülésével, de Szombathely érintésével készült vonalvezetéssel –, 1865. szeptember 20-án adták át rendeltetésének, bekapcsolva ezzel Vas megye székhelyét az országos vasúthálózatba. (A terv megszületését és sorsát részletesen tárgyalja: Tilcsik 1982: 439–443).

37 VaML Mkir. 2169/1847. A három forrás teljes szövegét közli: Tilcsik 1982: 444–457.

38 Ūrmérték. 1 pozsonyi mérő = 62,08 liter. (Bogdán 1991: 343–344, 611).

39 Ūrmérték. 1 akó = 32 meszely = 64 icce. 1 akó = 53,72 liter (Bogdán 1991: 145–147, 586).

40 Súlymérték. 1 mázsa = 100 font = 3200 lat. 1 mázsa = 56,006 kg (Bogdán 1991: 49, 455, 623–624).

41 1 gubacsmérő = 36,65 kg (Bogdán 1991: 290, 604).

3. táblázat. A szombathelyi iparúzők száma mesterségek szerint 1847-ben

Mesterség	Fő	Mesterség	Fő	Mesterség	Fő
aranyműves	3	kolbászkészítő	2	szíjgyártó	5
asztalos	11	kosárkötő	2	szitás	2
bábos	3	kovács	3	szobafestő	2
bádogos	3	könyvkötő	4	szőnyegező	3
bodnár	4	kötélgyártó	3	szűcs	26
cukrász	1	lakatos	4	szűrszabó	9
csapó	7	mészáros	3	takács	9
cserepes	3	nyerges	4	tímár	1
csizmadia	68	órás	2	tobákos	1
esztergályos	2	pék	6	varga	26
fénymázoló	3	pipakészítő	1	vésnök	1
fésűs	3	posztónyíró	1	virágcsináló	1
gerencsér	11	posztós	2	üveges	4
gombkötő	5	puskás	2	divatárus	4
harangöntő	1	rézműves	3	építész	3
hentes	6	ruhafestő	1	fodrász	8
kádár	3	sajtos	1	kéményseprő	1
kalapos	3	sárgaréz-műves	1	sörfőző	2
kefés	3	selyemfestő	1	szakács	1
kesztyűs	1	szabó	43	zsibáros	4
késes	1	szappanfőző	3	<i>Összesen</i>	<i>350</i>

a papneveldét, a líceumot, a gimnáziumot, a dologházat, a kórházat, a gyámoldát, a két fürdőházat, a postahivatalt, az óvodát, a rajziskolát, a fiók takarékpénztárt, a könyvnyomdát és a két gyógyszerterát, a burnót-, a szivar-, az ecet-, a likőr- és a két vattagyárat, valamint a szűrőkészítő üzemet.

A kimutatás szerint Vas megye székhelyén 1847-ben 4893 személy – 2486 férfi és 2407 nő – élt, akik közül vallását tekintve 4543 fő római katolikus, 33 fő evangélikus, 12 fő református, 1 fő görög katolikus és 305 fő izraelita, jogállását tekintve pedig 90 pap, 107 arisztokrata származású, 228 köz- és kisnemes és 4468 nem nemes volt. Az összesítés egyrészt külön is kiemelte az értelmiségieket: 6 orvost, 4 sebészt, 3 borbélyt, 4 bábát, 3 állatorvost, 2 gyógyszerészt, 4 mérnököt, 19 ügyvédet, 2 rajzmestert, 7 magántanítót és 3 kertészt, másrészt megemlítette, hogy a hivatalnokok, a rendes tanítók és a tanulók számát azért nem közli, mert az összeírás azon része még nem készült el teljesen.

Az összeállítás egyik igen értékes része az, amely mesterségek szerint tartalmazza az 1847-ben Szombathelyen működött iparosok számát, mely adatok alapján készült a 3. táblázat.

4. táblázat . A szombathelyi kereskedők kereskedési ág szerint 1847-ben

Kereskedelmi ág	Fő
Bor-, gabona-, gubacs- és gyapjúkereskedő	24
Bőrkereskedő	2
Divatárus	4
Díszáru-kereskedő	1
Fűszerkereskedő	12
Lisztkereskedő	16
Posztókereskedő	2
Rőfőskereskedő	8
Üveges kereskedő	3
Vaskereskedő	3
Zsibárus	4
<i>Összesen</i>	79

Látható, hogy az összeállítás készítői néhány, olyan „mesterség”-gel foglalkozó személyt is ide soroltak – így a 3 építészt, a 4 divatárust, az 1 szakácsot és a 4 zsibárust –, akik valójában nem iparúzők voltak. Az összeállítás által kézművesnek minősített 350 személy mellett nem kevesebb, mint 438 legény és 151 inas tanulta az adott mesterség csínját-bínját.

A kimutatás Szombathelyt a Bécs és Nagykanizsa közötti kereskedés központjának, egyben Grác legfontosabb gabona- és borpiacának nevezi. Emellett megemlíti, hogy a város egyrészt a délről, a Trieszt–Zágráb–Varasd–Körmend útvonalon érkező és Bécsbe irányuló gyarmati árukereskedelem fontos átmenőközpontja, másrészt, hogy rajta keresztül vonulnak a szlavóniai határszélekről szintúgy a császárvárosba hajtott sertés-, ill. az Alföldről nyugat felé hajtott hatalmas marhacsordák. Az összeállítás külön is hangsúlyozza, hogy Szombathely az egész Gyöngyös-mente központja, amelyet elővárosként vesznek körül a környék települései. Az évi 104 heti- és 5 országos vásáron nagyszámú bécsi kereskedő fordul meg, és e vásárok különösen a gabona-, a bor-, a gubacs- és a fakereskedésről híresek és nevezetesek.

Az összeállítás – beleszámítva az iparosok közé sorolt 4 divatárust és 4 zsibárust – Szombathelyen 79 kereskedőt és boltost regisztrált, akik 24 inast és 21 segédet tartottak. Kereskedési ágak szerinti megoszlásukat tartalmazza a 4. táblázat.

A kereskedők és árusok közlése szerint, évente és egyenként a lisztkereskedések 4000, az üvegárusítók 8000–15.000, a bőr-, a díszáru-, a fűszer-, a rőfös- és a vaskereskedések pedig 15.000–80.000 pengőforintot forgalmaztak.

Nyilván nem véletlenül, de a kőszegihez hasonlóan, a szombathelyi is tartalmazza a városban megrendezett vásárokon évente eladott gabona, bor, gyapjú és gubacs mennyiségét. E szerint a szombathelyi piacon egy esztendő alatt 650.000

pozsonyi mérő gabonát, 90.000 akó bort, 80.000–120.000 mázsa gubacsot és 16.000 mázsa gyapjút adtak el. Az összeállítás készítője megjegyezte, hogy a szombathelyi vásárokon évente forgalmazott tűzi- és épületfa mennyiségéről nem sikerült részletes adatokat beszereznie, de ismételen megjegyezte, hogy a pornói, a rohonci, a füzesi, a lékai, a punici, a monyorókeréki és az őrségi erdők, továbbá a Vas megye délnyugati részében lévő tótsági járás erdőségei kiapadhatatlan forrást jelentenek, és az innen származó faárúk javarészt a szombathelyi vásárokon cserélnek gazdát.

Mielőtt áttérnénk a Hegedüs Sándor megyei főmérnök nevéhez fűződő, megyei összesítés legfontosabb adatainak ismertetésére, érdemes összehasonlítani a kőszegi és a szombathelyi vásárokon évente eladott gabona, bor, gubacs és gyapjú mennyiségét:

5. táblázat. A kőszegi és a szombathelyi piacon évente eladott gabona, bor, gubacs és gyapjú mennyisége (1847)

Termények [mennyiség]	Kőszeg	Szombathely
gabona [pozsonyi mérő]	150.000	650.000
bor [akó]	14.000–15.000	90.000
gubacs [mázsa] ⁴²	6550–7850	80.000–120.000
gyapjú [mázsa]	10.000	16.000

E számok valóban önmagukért beszélnek, és meggyőzően bizonyítják, hogy az 1840-es évek közepén a lényegesen kevesebb lakosú Szombathely kereskedelmi forgalma minden termény esetében nem csak felülmúlta, hanem messze maga mögé utasította Kőszegét, sőt a gyapjút leszámítva többszörösen, a gubacs esetén pedig nagyságrendekkel meghaladta azt.

A megyei összesítés lényegében három, ténylegesen azonban csak két fő részből áll, mert az első fő fejezet valójában nem más, mint az a jelentés, amelyben a kiküldött vasúti választmány Vas megye 1847. november 8-ra összehívott közgyűlésén beszámolt addigi tevékenységéről. Az összesítő második fejezete egyrészt a két várostól beérkezett jelentés, továbbá Körmen és a tervezett vonal által érintett Rum mezőváros kedvező kereskedelmi adatai alapján a vasútvonal Sopron–Kőszeg–Szombathely–Rum–Szentgrót irányába melletti érveket gyűjti csokorba, másrészt pedig a vasútvonal kivitelezéséhez szükséges különféle anyagok előfordulási és beszerzési helyeit, valamint azok árait, továbbá a kivitelezési munkákhoz szükséges iparosok, kubikusok és napszámosok béreit közli.

A Kőszegről szóló szakasz – érdekes módon – nem annyira a város által összegyűjtött adatokat tartalmazza, hanem néhány új információt közöl, amelyek

42 Miután a Kőszegről készített összeállítás mérőben, a szombathelyi pedig mázsában adta meg az évente eladott gubacs mennyiségét, előbbit utóbbira számítottuk át. Az előző jelzetben közöltékből következőleg 1 gubacsmérő = 0,6544 mázsa. A két kőszegi értéket kissé felfelé ill. lefelé kerekítve adtuk meg.

a város kereskedelmi jelentőségét más szempontból hangsúlyozzák. Így például kiemeli, hogy a kőszegi posztógyár termékeit Vas mellett zömmel Zala megyében értékesíti, továbbá, hogy Kőszeg nevezetes szőlőhegyén évente megtermelt, 5000 akónyi bor jelentős részét Ausztriában és Sziléziában értékesítik, továbbá, hogy a város környékén fekvő gesztenyések az országhatáron kívül is híresek. A megyei összesítés második részének Kőszegről szóló szakasza végül kiemeli, hogy mindezek mellett számottevő a város gabona- és fakereskedelme, továbbá, hogy a szabad királyi városban több olyan nevezetes kereskedő működik, akik a legnagyobb bécsi kereskedőházakkal állnak kapcsolatban, és a császárvárosban irodákat is fenntartanak.

Hegedűs Sándor főmérnök összeállításának Szombathellyel foglalkozó része – amelynek vezérgondolata a megyeszékhelyt és Sárvárt összehasonlítva, az előbbi fölényének nyomatékosítása – már sokkal inkább támaszkodik a mezőváros által készített jelentésre, mint a kőszegi, de a közölt adatokat másfajta csoportosításban és más összefüggések közé helyezve tartalmazza. Külön is megemlíti, hogy Szombathelyen elegendő tőke és raktári kapacitás áll rendelkezésre az eddigi és a vasútvonal remélt megvalósítása következtében várhatóan megnövekedő terményforgalom lebonyolítására: „...ezen város máris elegendő tőpénzzel⁴³ s raktárokkal ellátva lévén, fokhelyül⁴⁴ szolgál mindennemű kereskedési cikkekre nézve u. m. bor, gabona, gubacs és gyapjura nézve is, s ebbéli cikkekben üzérlete⁴⁵ mennyire nevezetes legyen, onnan is kitetszik, hogy majd 200.000 akó borra pincéje, s majd minden háznál gabona raktárai, s gubacs szellőztetésére igazított padlásai vagynak...”.⁴⁶ Hegedűs összeállítása erőteljesen kihangsúlyozza, hogy a szombathelyi piac az Ausztriába és Stájerországba irányuló, óriási mennyiséget érintő, termény-, kiváltképpen gabonakereskedelem egyik igen jelentős központja: „Szombathely kereskedését eléggé tanusítja az is, hogy vásárjai Soprontól fogva Kanizsáig az említett két város után első helyet érdemelnek nem csak a bor és gabonára nézve, hanem hogy azokon folvást mindennemű épület és tűzifa, deszka, lécz, nagy mennyiségben árultatván...”.⁴⁷ Néhány, Sárvára vonatkozó kereskedelmi adat közreadásával az összesítés egyértelműen bizonyítja Szombathely fölényét és előnyeit, amelyet igazolnak a szombathelyi keresztény és zsidó kereskedők kiterjedt bel- és külföldi kapcsolatai is: „...olyan nevezetes kereskedők, mint keresztény, mint más vallásuak laknak Szombathelyen, kik a kereskedésnek mindennemű cikkeivel nagyban is üzérkedve⁴⁸, évenként több százezreket⁴⁹ hoznak forgalomba, kik tudniillik Kanizsa, Károlyvár, Zágráb, Fiume, Trieszt, Grác és Bécs jeles kereskedőivel szoros kapcsolatba lévén, kereskedői irodákat és könyvvivőket

43 Tőpénzzel: tőkepénzzel, tőkével.

44 Fokhelyül: beszerzési, vásárlási helyként.

45 Üzérlete: kereskedelme, kereskedése.

46 VaML Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok. (=Mkir.) 2169/1847.

47 VaML Mkir. 2169/1847.

48 Üzérkedve: kereskedve, üzletelve.

49 Több százezreket: több százezer mázsa árut.

Bécsben is tartanak...”⁵⁰ Érdekesség, hogy a Hegedűs által készített összegzéssel ellentétben, a mezővárosról szóló jelentés egyetlen szót sem ejt a zsidóknak a kereskedelemben betöltött szerepéről. Összefoglalásként Hegedűs Sándor főmérnök megállapította, hogy Szombathely nem csak a megye székhelye, világi és egyházi adminisztratív központja, hanem kereskedelmi centruma is egyben.

Az összeállítás röviden, de egyértelműen festi le Körmend kereskedelmi jelentőségét, amikor megjegyzi, hogy az 5 posta- és kereskedelmi út csomópontjában fekvő város évi 6 országos és 52 hetivásárán igen jelentős gabona-, gyapjú, gubacs-, fa-, sertés- és marhakereskedelem folyik, amely egyrészt Fürstenfelden, másrészt Szentgotthárdon, Fähringen és Radkersburgon át, zömmel Stájerországba irányul.

Ugyancsak röviden szól az összeállítás Rumról, amelyet a dél felől a megyébe érkező minden áruféleség lerakására és tárolására kiválóan alkalmas helynek minősít, ahonnan az utak sugárirányba futnak szét. Emellett megemlíti azt is, hogy a mezőváros elsősorban bor-, gabona- és aprómarha-vásáraitól híres, és évente 100.000 sertést hajtanak a településen keresztül Szombathelyen át Sopronba.

Hegedűs Sándor remek összeállításának második része a vasútvonal megépítéséhez szükséges különféle anyagok – kő, mész, téglá, főveny és épületfa stb. – lelő- és beszerzési helyeinek és árainak, továbbá a vasútépítés során alkalmazandó iparosok, kubikusok és napszámosok napi bérének ismertetésével zárul.

A megyei összesítő zárófejezete végighaladva a tervezett vasút Vas megyei szakaszán, a vonal közvetlen környékén elterülő települések lakónépessége mellett néhány, a vonaltól távolabb, zömmel a megye nyugati és délnyugati részén található és kereskedelmi szempontból fontosabb településre vonatkozó, érdekesebb információkat is közöl. Így megemlíti a Rohoncon élő sok, zömmel kereskedéssel foglalkozó izraelitát, a nagy ló- és marhavásárokat bonyolító Németszentmihályt, a posztó- valamint gyolcskészítéséről és -kereskedéséről híres Pinkafőt, vagy a szintén posztóvásáraitól ismert Lékát és Vörösvárt, a szintúgy nagyszámú zsidó kereskedő népességgel bíró Szalonakot, a bőr- és favásáraitól nevezetes Felsőört, valamint Rödönyt, amelynek lakói épületfával, deszkával és zindellyel oly annyira eredményesen kereskednek, hogy Győrbe, Pápára, Zala, sőt Somogy megyébe is szállítanak. A sort a gyapjúval, bőrrrel, gubaccsal, kenderrel, lennel, hamuzsírral és más termékekkel élénk kereskedést folytató, jelentős zsidó népességet magáénak mondható Németújvár, a híres országos és hetivásárokkal rendelkező Szentgotthárd, és végül Sentelek zárja, mely utóbbiról az összeállító megjegyzte, hogy lakói között sok híres szekeres található, akik Grácba, Pestre, Triesztbe, sőt még távolabbi kereskedelmi központokba is eljárnak.⁵¹

Mind a Kőszegről és a Szombathelyről, mind pedig a Vas megyéről készült összeállítások egybehangzóan és egyértelműen igazolják és bizonyítják, hogy a reformkorban nem csakhogy nem állt meg vagy nem lassult le, hanem még fel is erősödött az, a már a 18. század végén megindult és az 1828. évi országos összeírás

50 VaML Mkir. 2169/1847.

51 VaML Mkir. 2169/1847.

adatai alapján Bácskai Vera és Nagy Lajos által regisztrált folyamat, amelynek eredményeként Kőszeg kereskedelmi súlya és jelentősége mindinkább lecsökkent, Szombathelyé ellenben rohamléptekkel növekedett. A két település viszonylag gyorsan, gyakorlatilag néhány évtized alatt bekövetkezett szerepváltását elősegítő, és az 1830-as és az 1840-es években mind erőteljesebbé váló folyamatok a reformkor végére azt eredményezték, hogy Szombathely gazdasági és kereskedelmi jelentőségét és súlyát tekintve nem csak Vas megye elsős számú települése lett, hanem felzárkózva közvetlenül Sopron és Nagykanizsa mögé, Nyugat-Magyarország egyik legfontosabb kereskedelmi központjává vált.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

Regnicolaris levéltár. N 26 Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827. ordinata, 1828–1832. Kőszeg tabellája 1828.

Vas Megyei Levéltár

Vas vármegye nemesi köz- és kisgyűlésének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok.

Vas vármegye adószedőjének iratai. Országos összeírások. Az 1828. évi országos összeírás. Szombathely és Szőkeföldre rektifikált tabellája 1832.

Szombathely város közönségének és tanácsának iratai. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest

Baraczka Istvánné 1960: Kőszeg társadalmi és gazdasági helyzete az 1828. évi összeírás tükrében. In: Ember Győző (főszerk.) *Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960*. Budapest, 87–111.

Bernstein Béla 1998: A zsidók története Vas megyében. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 1998. 4. 25–214.

Bogdán István 1990: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forráskiadványok 6./ Budapest

Bogdán István 1991: *Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. /A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forráskiadványok 7./ Budapest

Eperjessy Géza 1990: Városi kereskedők a reformkorban. In: Szabad György (szerk.) *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Budapest, 57–93.

H. Pálffy Ilona 1937: Szombathely város adózó lakossága 1828-ban, Ó-Perént és Szent-Márton községekkel együtt. *Magyar Statisztikai Szemle* 1937. 5. 469–481.

- Kiss Mária 1966: *Adatok a szombathelyi céhek történetéhez a XVII–XIX. században*. Kézirat. (Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, Kézirattár.)
- Kiss Mária 1976: Szombathely kereskedelme a 18–19. században. In: Horváth Ferenc (szerk.) *Levéltári Évkönyv, 1976. /Vas Megye Múltjából I./ Szombathely*, 119–139.
- Kárpáti Kelemen 1894: *Szombathely-Savaria rend. tanácsu város monographiája. 2. r.* Szombathely
- Márkus Dezső (szerk.) 1896: *Magyar törvénytar 1836–1868. évi törvénycikkek*. Budapest
- Mayer László – Varga Nóra 1999: Adatok az 1848. április 4-ei szombathelyi zsidóellenes megmozdulások történetéhez. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1999. 4. 5–17.
- Ö. Kovács József 1985: A szombathelyi zsidók betelepülése, helyzete a XVIII. század elejétől 1848-ig. *Vasi Szemle* 1985. 2. 248–273.
- Simon V. Péter 1984: Az átalakulás nehézségei. A kormánybiztosi intézmény Vas megyében 1848 tavaszán. *Vasi Szemle* 1984. 1. 104–112.
- Simon V. Péter 1984/a: = Zsidóellenes zavargások Vas megyében 1848 tavaszán. In: Molnár Károly (szerk.) *A Szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, IV.* Szombathely, 117–131.
- Tilcsik György 1982: Ismeretlen adatok Kőszeg, Szombathely és Vas megye népességi és kereskedelmi viszonyaihoz a XIX. század közepén. *Vasi Szemle* 1982. 3. 439–459.
- Tilcsik György 1999: Egy csizmadiamester karrierje a reformkori Szombathelyen. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 1. 6–21.
- Tilcsik György 2000: Adatok Kőszeg polgárságának összetételéhez (1781–1848). In: Bariska István – Söptei Imre (szerk.) *Kőszeg 2000. Egy szabad királyi város jubileumára*. Kőszeg, 111–156.
- Tilcsik György 2001: *Szombathely kereskedelme és kereskedelmi jelentősége a 19. század első felében*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár.)

Kaposi Zoltán

A tradicionalizmustól a modern gazdaságig

*Kanizsai kereskedők és vállalkozásaik a feudalizmus utolsó korszakában
1690–1848*

KANIZSA MINT PIACKÖZPONT

„Az az ország [...] mely az újkori Európában fekszik s ipar és kereskedelem híjával van, szegény és gyenge; ellenben hacsak némileg is virágzik az ipar és kereskedelem hatása folytán, sokat nyom Európa politikai rendszerében.” Berzeviczy Gergelynek, az első magyar közgazdasági gondolkodónak 1798-ban írt sorai is felhívták a figyelmet arra, hogy a kül- és a belkerkedelem olyan gazdasági tényező, amely Magyarország szempontjából a fejlődés egy lehetséges elemévé válhat. A külkereskedelmi forgalom erősítése nemcsak birodalmi, hanem magyar érdek is volt, s erre a lassan meginduló osztrák urbanizáció, illetve a szinte állandó állami hadikereslet biztosította is a lehetőséget. Ám a külkerkedelem csak a jéghegy csúcsa volt: a magyarországi gazdaság és társadalom modernizációja elsődlegesen a belső kereslet növekedésétől, a jövedelmek és az életszínvonal emelkedésétől, s nem utolsósorban a társadalmi közgondolkodás átalakulásától függött. A vizsgálandó 160 év alatt Magyarország olyan tradicionális agrárország volt, ahol a népesség 85–90%-a még mindig a mezőgazdaságból élt, alapvetően falusi lakos volt. Az urbanizációs fejlődés nagyon lassan haladt előre, városaink nagy része inkább falusias jellegű település, semmint a nyugat-európai városokra jellemző ipari vagy kereskedelmi központ volt. Berzeviczy gondolatainál maradván igazat kell adni neki abban is, hogy „Amennyire gazdagítja a nemzetet az ipar és kereskedelem, úgy viszont az ipar és kereskedelem sem virágozhat ott, ahol a nép legalsóbb és legnagyobb részét, a nemzet alapját a nyomor sanyargatja. Ennek a legnépesebb osztálynak fogyasztása által ingereltetik a belföldi termékek előállítását.”¹

Tanulmányomban egy Batthyány-mezőváros, Kanizsa (Nagy- és Kiskanizsa) kereskedő-vállalkozásait vizsgálom meg. Kanizsa városa szerencsés gazdaságföldrajzi elhelyezkedése – öt országos út találkozási pontjában feküdt – lehetővé tette a város számára, hogy a megszokott magyarországi modellel szemben fejlődését alapvetően az áruforgalmazásra építse. A város népessége és gazdasági kapacitása folyamatosan növekedett, aminek eredményeképpen 1828-ban már az ország

1 Az idézetek sorrendjében: Berzeviczy 1979: 343, 346.

hetedik legnagyobb piacközpontja volt, amit az is bizonyít, hogy az országból kivitt gabona 20%-át a város piacán adták el. Kanizsa város európai mércével alapvetően kisváros volt, funkcionális működésével szervesen illeszkedett Nyugat-Magyarország és Kelet-Ausztria kisvárosi rendszerébe.²

Az alacsony termelékenységgel rendelkező hagyományos agrárgazdaságoknak alapvető jellemzője, hogy a különböző foglalkozások még nem különülnek el egymástól, így kereskedelemmel igen sokféle mesterséget űző ember is foglalkozhatott. Ennek a kornak tipikus jelensége a szekerekkel házaló iparos, amit sajnos forrászerűen nehéz megragadni, ám tudjuk, hogy a háztartásokban élő házatlan zsellér jogi kategóriába tartozó egyének gyakran fuvarosként, eladóként, szállítóként működtek közre a forgalmazás terén. Ennél már egy kategóriával gyengébb anyagi helyzetre utal az olyan házaló léte, aki egy batyuval a hátán járta a vidéket, s úgy próbált túladni termékén. S végül ott voltak a kereskedelemmel hivatásosan foglalkozó emberek, akiknek létszáma folyamatosan növekedett, ugyanakkor jelentős ingadozást is mutatott. Magyarországon s így Kanizsán is a kereskedők származásukat tekintve igen heterogének voltak. Előfordultak köztük helybéli avagy idegenből jött keresztények, görög-keleti vallásúak, s egyre nagyobb számban zsidók is. A kor törvényi rendszere, a mezőváros belső jogi szabályai, valamint a szokásjog igen jelentősen különböző feltételeket teremtett az egyes társadalmi csoportok számára, ami a forrásokat is elválasztja egymástól, ezért amikor együttesen beszélünk a kereskedők társadalmáról, akkor valójában eltérő jogi körülmények között élő és működő kereskedőkről van szó. Nézzük meg a kereskedők jelentősebb csoportjait az 1690–1848 közti időben!

A KANIZSAI GÖRÖG KERESKEDŐK

A 16–17. századi Török Birodalom területén főleg a görög kereskedők voltak azok, akik mind a távolsági, mind a lokális kereskedelemben egyre nagyobb szerepet játszottak, számuk a hódoltság idején folyamatosan emelkedett Magyarországon is. A hódoltsági időszak vége felé az is egyértelműnek látszik, hogy Kanizsán és környékén meglehetősen sokszínű társadalom alakult ki, voltak itt többek között németek és magyarok, görögök és mohamedánok, szlávok különböző csoportjai (gondoljunk csak a „Rácsváros” elnevezésre), cigányok stb. Az 1690-es visszafoglalás után megváltozott a lakosság összetétele, a mohamedánok kiszorultak, s a görögök száma is megcsappant. Ugyanakkor Magyarországon a görögök kereskedelme védettséget élvezett, hiszen óriási szükség volt tevékenységükre, nem véletlen, hogy Zala megyében is egyre nagyobb számban bukkantak fel a 18. század során. Elsődlegesen a mezővárosokban telepedtek le, előfordultak Csáktornyán, Légrádon, Zalaegerszegen, Sümegen, Keszthe-

2 Cerman–Knittler 2001: 178; Bácskai 1995: 77–89. és Bácskai 1993: 213–251; Belitzky 1932: 150. Táblázatok.

lyen, Szentgróton, s nem utolsósorban Kanizsán is. Származási helyük döntő részben a makedón terület volt.³

A görög kereskedők beáramlása és aktivitása az 1718-as pozsareváci béke után fokozódott, s bár tevékenységükkel kapcsolatosan számos kifogás merült fel, az uralkodói rendeletek végül is megfelelő mederbe terelték kereskedelmi tevékenységüket. Alapvetően török területekről származó termékekkel foglalkozhattak, ám sokan közülük ezt a szabályt áthágták, s mindenfajta árucikket árultak, ami után persze vámot nem fizettek. A görög kereskedőkre szükség volt, hiszen tevékenységükkel megkímélték a lakosságot távoli piacok felkeresésétől, viszonylag olcsón árultak, fuvarlehetőséget nyújtottak, pénzt kölcsönöztek, s az uradalmak is hasznosítani tudták tevékenységüket.⁴ Az 1771-es görög és latin kereskedőket rögzítő adatok alapján Nagykanizsán két görög kereskedő családját találunk: Georgius Jankovicsét, aki két segéddel és egy szolgálóval árult bécsi árukat boltjában, ugyanakkor 4 lóval rendelkezett, ami nyilvánvalóan a szállításhoz kellett. A másik család a Popovics volt, amit ekkor négy testvér, név szerint Georgius, Demetrius, Michael és Koszta képviselt. A négy testvér vállalkozása szintén bécsi termékekre épült, és szintén négy lóval rendelkeztek ekkor.⁵ Fluktuáció azért itt is volt, a kereskedők meglehetősen mobil népességcsoportot alkottak a korabeli Magyarországon, amit Kanizsa esetében az is mutat, hogy egy 1774-es összeírás szerint a Jankovics-cég eltűnt a városból, ám 1779-ben újra felbukkant. Ugyanakkor a Popovicsokból kettő maradt, de már külön kereskedőként működött Demetrius és Georgius. Valószínűleg önálló háztartást hoztak létre, hisz tudjuk, hogy mindegyiknek volt már felesége, illetve egy-két gyereke. A Popovics-bolt a Piactér keleti részén volt, ők különben 1761-ben költöztek be Szípiszchából, négy évvel később feleségeiket is magukkal hozták, s magukat a Habsburg császár alattvalójának tekintették. Az 1761-es év volt a döntő a Jankovicsoknál is, egy későbbi görög összeírás megjegyzéseiből derül ki, hogy Ladislaus és Johannus Jankovics is ekkor költözött be a városba, feleségeiket is elhozták, majd esküt tettek. Ugyanakkor a görögök száma növekedett is a városban, hiszen felbukkan az 1779-es conscriptioban a 43 éves Sissi Axenti, aki 1776-ban Péterváradon át jött Kozaniból, felesége egyelőre még ott maradt, ami miatt nem tudott esküt tenni. Jelenléte törvényes volt, hiszen rendelkezett útlevéllel, tevékenysége pedig alapvetően török árukkal való nagybani kereskedés volt.⁶

Az a tény, hogy letelepült lakosként görög kereskedőkkel csak a 18. század második felében találkozunk, minden bizonnyal összefüggésben van azzal, hogy a város 1690-es határozata szerint igen sokáig Kanizsán csak katolikusok telepedhettek le.⁷ Ám a Szapáry- és a Batthyány-tulajdonlás egészen biztosan jelentős átöröklést hozott ebben, hiszen ha a város telkeire nem is, de a földesúri fundusokra

3 Füves 1972: 292.

4 Ember 1989: 647.

5 Füves 1972: 293.

6 Füves 1972: 295.

7 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL.) P 1313. 36. csomó. Lad. 13. No. 25/3.

a földesúr azt telepített le, akit akart, így nem véletlen, hogy az urasági alkalmazottak mellett egyre nagyobb számban jelentek meg árendások, köztük zsidók, szerbek, illetve görögök. Az 1733-ban kelt birtokleírás szerint „Kanizsán vagyon két görög [...] bolt...”, vagyis már ekkor jelen voltak a mezővárosban.⁸ Számuk folyamatosan növekedett Kanizsán, a 18. század végén már iskolájuk és imádkozó helyük is volt, ugyanakkor a források nem támasztják alá tömegesedésüket, néhány familiánál több Kanizsa városában a vizsgált korszakban nem lakhatott. Jelentőségük azonban jóval nagyobb volt számarányuknál, hiszen a kereskedelmi kultúra meghonosítása, az állandó bolt létrehozása, a Piac téren való jelenlét sokat adhatott a városnak. Nem véletlen, hogy a kápolnájuk is közvetlenül a Piac téren épült a 18. század vége felé. 1801-ből van tudomásunk egy Affrati nevű görög boltosról, a 18. század vége felé pedig megjelent a nagy befolyással bíró Dobrovics-família is, ahol Mihály felesége, Elena a görög Maurici családból származott, s későbbi forrásokból tudjuk, hogy a család görög eredetűnek vallotta magát. A görög családok társadalmi integrálódását mutatja az is, hogy az 1811-es úrbéri szerződés szerint a görögök az úriszék intézménye alá tartoztak. A beilleszkedést jelzi továbbá, hogy 1810-ben Dobrovics Ignátz kereskedőt és kalmárt, valamint Axenti János kalmárt felvették a purgerek közé, vagyis a város kiváltságos kisebbségébe emelkedtek e familiák.⁹ Egy 1811-es feljegyzésből tudjuk, hogy a Dobrovics Ignátz kalmár többek között különféle színű posztóterméket, atlaszselymet, patyolatot, gyolcsot, conofart és drága fátylakat is árult, vagyis minden bizonnyal textilkereskedő volt, aki keleti termékeket árult.¹⁰ A bőrkereskedelemmel foglalkozó Axenti-család tagjai a reformkorban is fontos szerepet játszottak Kanizsa gazdasági életében, 1845-ben pl. az Axenti-házban alakult meg a Nagykanizsai Takarékpénztár, ami egészen az 1870-es évekig a ház felső szintjén működött.¹¹ Az említett épületet 1817-ben emeltette Axenti bőrkereskedő, hét évvel azután, hogy felvették a polgárok közé.¹²

Bár kevesen voltak, de a görögkeleti egyházközség folyamatosan működött, nemcsak kápolnájuk, hanem külön temetkezési helyük is volt a katolikus temető mellett.¹³ 1852-ben a Piac téren mellett bérházat építettek azért, hogy annak jövedelméből eltartsák az egyházközséget. 1838-ban Dobrovics Mihály kereskedő fia, Dömötör volt az egyházközség gondnoka.¹⁴ A 19. század első felére vonatkozó forrásainkban a Dobrovicsok folyamatosan jelen vannak. Az 1828-as Ludovicus Nagy-féle népességstatisztika szerint 30 óhitű található Kanizsán, Fényes Elek 1843-as statisztikája szerint pedig az 1840-es évek elején már 68 görögkeleti vallású

8 Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML). IV. 14/e. Causarum sedialiter revisarum, Fasc. 1. 1733-as összeírás

9 Kerecsényi 1978: 115–135, illetve a Thury György Múzeum, Nagykanizsa, (a továbbiakban: TGyM) által őrzött kéziratos táblázatos kimutatók.

10 TGyM Okmánytár, 72.66

11 Molnár 1990: 54.

12 Kunics 1992: 206.

13 Barbarits 1928: 241.

14 Dénes 1978: 3.

élt a városban.¹⁵ A lányoknak általában máshol találtak hasonló vallású férjet, néha azonban városon belül is sikerült mindezt megoldani, így például a Vaics-család és a Theodorovics-család néhány tagja között sor került házasságra. Érdekes jelenség – s a kanizsai zsidóságnál is majd előfordul –, hogy az ilyen házasságok előtt a fundustulajdonos házában megjelenik egy bérlő, majd pedig néhány év letele után azt látjuk, hogy a volt bérlő előrébb lépett, s házassága révén átvette az üzletet, utódai pedig már tulajdonossá válhattak.

A POLGÁRI (KERESZTÉNY) KERESKEDŐK KANIZSA VÁROSÁBAN

A polgári (keresztény) kereskedők egészen a reformkorig meghatározó csoportját alkották a város forgalmazási rendszerének. Sajnos a korabeli, döntően adókivételre létrehozott összeírások esetében meglehetősen nehéz megkülönböztetni a kereskedőt az iparostól avagy a „gazdától”, így számuk pontos megítélésére a 18. század első felére vonatkozóan kevés konkrét ismeretünk van. 1750 után viszont szaporodnak azon kútfők, amelyekből nyomon követhető a kereskedők ezen csoportja is. 1750-ben iparosnak és kereskedőnek minősült a városban 108 ember, ebből 4–5 lehetett olyan, aki főfoglalkozásban csak kereskedelemmel foglalkozott. 1773-ban az összeírt 38 kereskedőből 23 izraelita volt, 2 görög, vagyis a polgári kereskedők csoportjába 13 fő tartozhatott. 1750–73 között 8 olyan kereskedő volt Kanizsán, akit felvettek a purgerek közé.¹⁶ Közülük ketten külföldről (osztrák és német), egy fő pedig horvát területéről költözött a városba, másik három kereskedő kanizsai származású volt, míg egy fő Vas megyéből jött, egynek pedig nem ismerjük a származási helyét. Ha az 1770-es évek első felében készített különböző névsorainkat forgatjuk, feltétlenül ki kell emelnünk a listából azt a Pichler-családot, akinek kanizsai léte már régi tény. A Pichlerék a városközpontban éltek, lakásuk és boltjuk a városháza épületegyüttesének része volt. De itt volt már az 1770-es években a Davidovits család, akik közül Józsefet 1772-ben vették fel a purgerek közé.¹⁷

A 18. század utolsó harmadában meginduló gazdasági fejlődés, valamint a növekedő jövedelem elérésének reménye a kanizsai keresztény kereskedők számát is folyamatosan szaporította, ennek eredményeképpen 1803-ra a görögökkel együtt már 25 keresztény kereskedő élt a városban.¹⁸ 1773–1815 között a kereskedők közül igen sokan váltak teljes jogú polgárrá, 17-en érték el ezt a megtisztelő címet.¹⁹ Voltak köztük kanizsai születésű emberek, így pl. Pichler Aloysius, illetve Poszavetz József. De jöttek hárman Somogyból, pl. nemes Somogyi János, aki a későbbiekben a Batthyány-uradalom igazgatója lett. A kereskedők között találunk

15 Fényes 1841: 1/475–476.

16 Kerecsényi 1978: Táblázatok

17 Kerecsényi 1978: Táblázatok

18 Degré 1972: 103.

19 Kerecsényi 1978: Táblázatok.

Győr és Vas megyéből jöttetek is, míg külföldről három olyan ember érkezett, aki kereskedőként purgerré vált. Köztük volt például Lováck Ferdinánd patikus, ki nek háza a Fő utca keleti végében állt. A felemelkedési lehetőségeket mutatja a Hauser család szerepének növekedése. 1794-ben halt meg Josef Anton Hauser, a későbbi Hauser vaskereskedő-dinasztia alapítója, akinek üzleti főkönyve szerint 1792 során 10.000 forint üzleti tőke mellett 1313 forint nyereséget ért el, ami abban az időben ezüstpénzben értelmezve tekintélyes summát tett ki. Okát nem tudjuk, de a következő évben már csak 543 forint nyereséget mutatott a vállalkozás eredménye.²⁰ A vaskereskedések szaporodása tipikus jellemzője a kornak, más magyarországi városban (így pl. Esztergomban) is találoztunk hasonló tendenciával.²¹

A zsidó kereskedők versenyé óriási kihívás lehetett ebben a korban a keresztény kereskedők számára Kanizsán, nem véletlen, hogy purgerek közé került kereskedők s maga a város is megpróbálta adminisztratív eszközökkel a piacon való megmaradást biztosítani. Szinte folyamatosak voltak a város panaszai a zsidók ellen a vármegyénél. Sújtotta a városiakat, hogy mezővárosról lévén szó, őket minden olyan adózási forma terhelte, amit az izraelitáknak nem kellett teljesíteni. Az 1810-es beadványukban felemlégetik, hogy egy 48 fős strázsa a negyed várost elfoglalja, „...és a mindennapi sok Forspont több ízben meg kívánható vízfordás, kézi munkások s más effélék nem kevésbé terhelik a Városiakat”.²² A beadvány a városra hirtelen rászakadt teher hatására született, ám egyben feszegette a korábban, 1804-ben kötött szerződést, amelyben a zsidóság megegyezett a várossal, miszerint a kézi közmunkát és forspontot az izraelitáknak nem kell végezniük, akik mentességükért 50 forintot fizettek a város kasszájába.

A napóleoni konjunktúra vége után a folyamatos áresés nagy csapást jelentett a kanizsai keresztény kereskedőkre is. Nem véletlen, hogy míg 1813-ban a keresztény kereskedők száma meghaladta a zsidó kereskedőké, addig 1828-ra megfordult a helyzet: a kereskedők több mint kétharmada már izraelita volt. A megmaradtak közül 1815–26 között több kereskedőt is felvettek a purgerek közé, így például a Sávolyról betelepült Csacsinovits Györgyöt, a kanizsai Pichler-családból származó Pichlert Henriket, avagy a szintén helybéli származású Trebitscher Keresztélyt.²³ Az 1830-as évektől meginduló gazdasági fejlődés viszont nemcsak a zsidó kereskedők, hanem a keresztény kereskedők számát is gyorsan növelte. 1840-ben Kanizsán 26 keresztény kereskedőt írtak össze, tehát abszolút méretekben is növekedett a számuk.²⁴ Az összeírás szerint a 26 főből 18-an voltak „kereskedők”, míg 12-en „boltosok”. Nézzünk néhány jellegzetes vállalkozót a reformkorból!

Wajdits Józsefnek 1832-től könyvkereskedése, könyvkötészete és kölcsönkönyvtára volt Kanizsán. (Megjegyezzük, hogy egy 1824-es térkép szerint Kanizsán már volt bizományos könyvkereskedés.²⁵) 1836-ban a nagykanizsai könyv-

20 Blankenberg 1929: 290.

21 Kövecses-Varga 1993: 69.

22 TGyM. Okmánytár. 432/1810. Leltári szám: 100/191.

23 Kerecsényi 1978: Táblázatok

24 ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa Mező Város Rovatos Könyve pro 1840.

25 Sz. Cenki-J. Halász 1995: 150–151.

kötő nyomdaalapítási engedélyt kért a vármegyétől. Kanizsa városa támogatta a kérést, többek között azt írják, hogy „...Városunk, mint Magyar Országgi kereskedésnek a nevezetesebb Kereskedői helyeknek egyike [...] Könyv sajtóval szűkölködik, és így Kanizsán leendő felállíthatása annyival inkább hasznos, amennyivel annak létele nem csak iskolai könyveknek a nagykanizsai nevezetes kereskedéshez megkívántató nyomtatékoknak megszerezhetését könnyebbítené...”. Wajdits olyan nyomdát akart felállítani, amely könyveket is elő tudna állítani – írja Gyimesi Endre.²⁶ A Helytartótanács válasza még meg sem érkezett, máris újabb nyomdaalapítási igény érkezett Nagykanizsáról, mégpedig Vusztl Alajosé, aki szintén könyvkötő és könyvkereskedő volt Nagykanizsán, s a vármegye ezt a kérést is támogatta. A Helytartótanács azonban szűk látókörű politikai nézetei miatt elutasította a kérelmezőket. Wajditsot azonban nem lehetett eltántorítani akarától, könyvkereskedése mellett titokban mégis elindította nyomdáját, azonban egy tiltott dráma kiadása kapcsán lelepleződött, s alig tudta elkerülni a szigorú büntetést, könyvkiadási tevékenységét fel kellett függeszteni. Viszont fiát, ifjabb Józsefet is a könyvnyomtatásra taníttatta, akiből aztán a 19. század második felében híres nyomdász vált. Végül is csak 1850-ben jöhetett létre az első engedélyezett könyvnyomda Nagykanizsán.²⁷ Rosszul nem mehetett Wajdits könyvkereskedése, mert 1842. december 1-én a zsidó templom mögötti területen újonnan kimért telkek közül vásárolt egyet, amelynek értéke tekintélyes summa, 539 Ft volt.²⁸

Spánier Ferdinánd fűszerkereskedő és szivargyáros volt, egyben elnöke az 1851-ben megalakult Kereskedelmi Társulatnak. Tudjuk róla, hogy Hollandiában tanulta ki a szivargyártó mesterséget, s az 1840-es években e téren már minőségi különlegességekkel tudta meglepni a vásárló közönséget.²⁹ Régóta kanizsai lakos volt, hiszen már 1830-as évek dikális összeírásaiban „boltos” megjelöléssel ott szerepel a neve.³⁰ Az 1841/42-es adóévben a neve alatt 1 első osztályú kereskedést, 1 lakót, 2 szolgát és 1 szolgálót írtak össze, 200 forintnyi jövedelme volt csak az ingatlanbérleteiből, s ugyanakkor több mint 30 forint adót fizetett.³¹ Érdekesség, hogy Spánier Ferdinánd evangélikus vallású kereskedő volt, márpedig lutheránusok alig éltek néhányan Kanizsán, 1846-ban mindössze 60-an voltak.³² Az identitástudat azonban erős volt: 1845. július 19-én megalakult az evangélikus gyülekezet, s ezen két evangélikus kereskedő is ott volt: Spánier Ferdinánd és Molenda Eduard. Mindjárt összeadtak az ott lévők 437 forintot iskola és templom építésére, s egy évvel később 378 forintért vettek egy telket a Gábor utcában, ám a tervek nem válhattak valóra.³³

26 Gyimesi 1990: 246.

27 Gyimesi 1990: 246–247. illetve: <http://www.dfmk.hu/zalaiak/wajdits.htm>

28 ZML. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv, 1842. december 1.

29 Futó 1944: 237.

30 ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1830/31.

31 ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa, 1841/42.

32 Barbarits 1929: 249.

33 Barbarits 1929: 249.

1846. február 26-án kelt az a szerződés, amelyben Spánier Ferdinánd nagykanizsai kereskedő és herceg Batthyány Fülöp elcserélte azt az ingatlant, amelynek két oldala is a Főpiacon volt, s a szövegben külön kiemelték azt is, hogy „jó karban vagon”, illetve az elhelyezkedése miatt „nagy jövedelem várható” tőle. Ugyanakkor a hercegnek a Fülöp utca és az Ignácz utca találkozásánál volt egy kevésbé frekventált ingatlanja, amely korábban uradalmi mézszárszékként, később pedig a Bárány vendéglőként funkcionált, de ez az ingatlan távol esett a piactól, az épület eléggé elhagyatott volt már, kevesebbet ért. A contractusban a herceg arra kötelezte magát, hogy 14.000 pengő forint fizetése mellett elcseréli ezt a gyengébb forgalmi értékű ingatlant a kereskedővel. Az ügylet kezdeményezője Spánier kereskedő volt, akinek az volt a terve, hogy a szerzett telken szivargyárat és dohányraktárt fog létesíteni. A szerződésben az is szerepel, hogy Spánier kereskedő egyből bérbe is vette a Piac téren lévő volt házát, és évi 800 forintot fizetett annak használatáért.³⁴ Minden bizonnyal elképzelhető, hogy ki sem költözött az épületből, az továbbra is használatában maradt, sőt annak egy részét még tovább is adta bérbe, ott működött a későbbiekben Fesselhoffer József fűszer-és kelme boltja.³⁵

Már többször emlegettük a Pichler családot, amely a 18. század közepe óta meghatározó szerepet játszott Kanizsa kereskedelmének életében. A családból többen is bekerültek a purgerek közé, s közülük Pichler Aloysiust 1822-ben megválasztották kvártélymesternek, míg Pichler Henrik 1841-ben kanizsai városbíró lett. Pichler Henrik vasáros volt, aki igen nagy vagyonnal rendelkezett, ám 1843-ban csődbe ment azért, mert magánvagyonából jelentős kölcsönöket adott veszélyes helyzetbe jutott embereknek. Teljes vagyonbukás érte, házát, üzletét, földjeit és még a bútorait is elárverezték, természetesen bírói tiszttségéről is kénytelen volt lemondani.³⁶

A polgáriasult környezet racionális életfelfogásának terjedése új szakmák és foglalkozások, valamint új értékrend kialakulását is magával hozta. Ennek egyik elemét érhetjük tetten a városi patikák vállalkozási alapon való működtetésében. A város első patikája kezdetben a ferencrendiek tulajdonában volt, ezt 1730-ban adták el egy polgári személynek.³⁷ Ez a gyógyszertár egyike volt Magyarországon első patikáinak. A város első ismert polgári gyógyszerésze Reiner Antal volt, aki az 1780-as években eladta gyógyszertárát Thein Jakabnak, akitől 1792-ben pedig Francz Antal vásárolta azt meg. Ezt a patikát bérelte ki a csehországi Znaimból származó Lováck Ferdinánd, aki 1806-ban meg is vette és egészen 1837-ig működtette, majd pedig fia, Lováck Károly vette át a boltot, amely a Fő úton az Eöt-vös tér és a Piac tér között feküdt félúton. A patika az 1840-es években a Fekete Sas nevet vette fel.³⁸ Volt a városban egy másik patika is, mégpedig a Haller Antal

34 MOL. P 1313. Fasc. 39. 1846. február 26.

35 Horváth 1861: 63.

36 Barbarits 1929: 78.

37 Szabó 1929: 317.

38 *Kanizsai Enciklopédia* 1999: 109.

által alapított, 1805-ben megnyílt gyógyszerár, amit azonban a gyakran italozó tulajdonostól hamarosan Lováck Ferdinánd szerzett meg. Lováck személye az egyház részéről is nagy megbecsülésnek örvendhetett, mert halála után a ferencesek zárdájának kriptájában temették el.³⁹ A növekedő népesség s a nagy átmenő forgalom, valamint a jelen lévő kórház miatt vélhetően jól ment a patikusoknak, így 1835-ben négyen is folyamodtak gyógyszerárnyitási engedélyért, mégpedig Szép Károly, Schwarz Ferenc, Czellinger Ferenc és Lováck Ferdinánd. Közülük végül Szép Károly kapta azt meg. Az új gyógyszerár 1836-ban nyílt meg, s az Igazság nevet kapta.⁴⁰ Részben kapcsolódik a patikákhoz, hogy Kanizsának már az 1770-es években volt két orvosa is.⁴¹

A 18. század utolsó harmadától fellendülő kereskedelmi forgalom új lehetőségeket teremtett a városi kiskereskedők számára is. Többnyire a szegényebb gazda vagy iparos családok közül kerülhettek ki azok a fuvarozók, akiket népiesen „Krobotenfahrernek” neveztek.⁴² Tevékenységük általában valamely nagykereskedő megbízásából folyt: a környező vidékeket járták és felvásárolták, majd befuvarozták Kanizsára a kereskedők csarnokaiba azokat a termékeket, amiket aztán tovább lehetett szállítani és értékesíteni. „A terményeket exportáló kanizsai szekerek kézmű- és vasárukkal, teával, fűszerekkel megrakodva térnek vissza Bécsből, Grazból és Triesztből”.⁴³ Ezek a beszerző fuvarosok eljutottak Szlavónia területeire, lefelé délre a Száva menti vidékekre, a Karszt-hegységig, azonkívül Somogyba, Baranyába. A reformkor nagy újdonsága a szilvórium felvásárlása, összeszedése volt. Egy 1839-es alispáni beadvány szerint „[A] kanizsaiak már a külfölddel élénk kereskedést folytattak és már egészen új cikket honosítottak meg. A pór nép majdnem kizárólag kereskedelmi fuvarozásból élt. Szlavóniából 2000 akó szilvóriumot szállítottak évenként Nagykanizsára és innét a legnagyobb kereskedelmi piacokra”.⁴⁴ Világosan jelzi a kanizsai társadalom kereskedelem-orientáltságát, hogy az adóösszeírások még az 1830–40-es években is igen magas egy gazdára jutó lószámot mutatnak, bizonyítva a fuvarozás jelentőségét.⁴⁵

A ZSIDÓ KERESKEDŐK JELENTŐSÉGE KANIZSÁN

Mivel a zsidóság a keresztény Európában földet tulajdonban nem bírhatott, szabad királyi városba nem költözhetett, ingatlant ott nem vásárolhatott, klasszikus mezőgazdasági tevékenységet sem folytathatott, így a korabeli zsidóság elsődlegesen ott számíthatott jelentősebb toleranciára, ahol a földesúrnak szüksége volt a népcsoport tevékenységére. Nem véletlen, hogy Magyarországon elsődlegesen a mező-

41 Halis 1899: 43.

40 *Kanizsai Enciklopédia* 1999: 109.

41 Szabó 1929: 317.

42 Blankenberg 1929: 291.

43 Antalffy 1982: 61.

44 Antalffy 1982: 61.

45 A paraszti fuvarozás jelentőségére lásd Bácskai 1988: 126.

városokban illetve a nagyobb uradalmakban telepedhettek le és folytathattak gazdasági tevékenységet. A Batthyányaknak igen sok olyan uradalmi központja volt a nyugati országrészben (Körmend, Pinkafő, Rohonc, Szentgrót stb.), ahol szükség volt a jelentős mezőgazdasági produktumot mozgatni, szállítani, s a földesurak felismerték a zsidóság létéből fakadó előnyöket. Nem véletlen, hogy a 18. század első felében a Zalában lévő zsidóság jelentős része Rohonról⁴⁶ érkezett, aminek nagyobb nyomatékot ad az az adat, miszerint 1848-ban ott 209 zsidó familia élt.⁴⁷

Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy vármegyei és uradalmi kutatási tapasztalataink szerint az ezen a területen megjelenő és növekvő számú zsidóság nagy része nem volt kereskedő népesség. A magyarországi zsidóság a 18–19. században egy végtelenül tagolt, szegmentált, életkörülményeiben, gazdasági működésében, vallásában, szociális kapcsolataiban stb. eltérő jellegű társadalmi csoport. Létszáma mértékadó becslések szerint az 1720-as években mintegy 13–14.000 fő, ezzel szemben az 1780-as évek közepére már 75–80.000 izraelita élhetett Magyarországon. Vizsgáljuk meg a kanizsai izraelita népesség számának változásait! (1. ábra)

Látható az ábrából, 1744 előtt igen kis számban fordultak elő izraeliták Kanizsán. Az 1725–28 között végrehajtott országos zsidóösszeírás vármegyei adatai szerint Kanizsán élt már „Simon Ádám, kinek feleségét Mózes Katának hívják. Rohoncon él a család. Tart még egy keresztény szolgát is. A városnak 25 forint árendát fizet, boltbéli portékákkal kereskedik.”⁴⁸ Lehetséges, hogy az 1720-as évek közepe felé még csak ez az egy zsidó család élt a városban, ám azt is tudjuk, hogy az ekkor Szapáry-kézen lévő uradalomban több zsidó bérlő is működött. Egy 1733-as iratból ismerjük, hogy Kanizsán a már említett két görög bolt mellett volt „Sidó bolt” is, amely után azonban nem kellett árendát fizetni.⁴⁹ Az összeírások szerint 1735-ben már három, míg 1746-ban már 7 izraelita család élt a városban, akiknek száma 1754-re megduplázódott. Az ekkoriban a városban megjelenő izraeliták foglalkozását nehéz a mai fogalmainknak megfelelően pontosan megmondani, hiszen az árendás tevékenység mellett nyilvánvalóan kereskedtek is, adott esetben az ipari termék-előállítás mellett forgalmaztak is. Így például egy uradalmi irat 1751-ből Áron Jakab tevékenységét „serfőző”-ként állapítja meg, aki nyilván az 1730-as években felépített uradalmi serfőző ház bérlője lehetett.⁵⁰ Májer Marx és a Jónás nevű mészárosnál nyilván összeolvad a két alapfoglalkozás (a kereskedelem és az ipar), akárcsak az „öveges sidó” esetében.⁵¹ A helyben élő zsidóságnál azonban lényegesen fontosabb lehetett a vásárokon megjelenő kereskedő zsidóság, amely vélhetően a vármegyei összeírásban feltüntetett városokból is származhatott (Sümege, Keszthely stb.).

46 Németh 1994: 19.

47 *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: „Rohonc”.

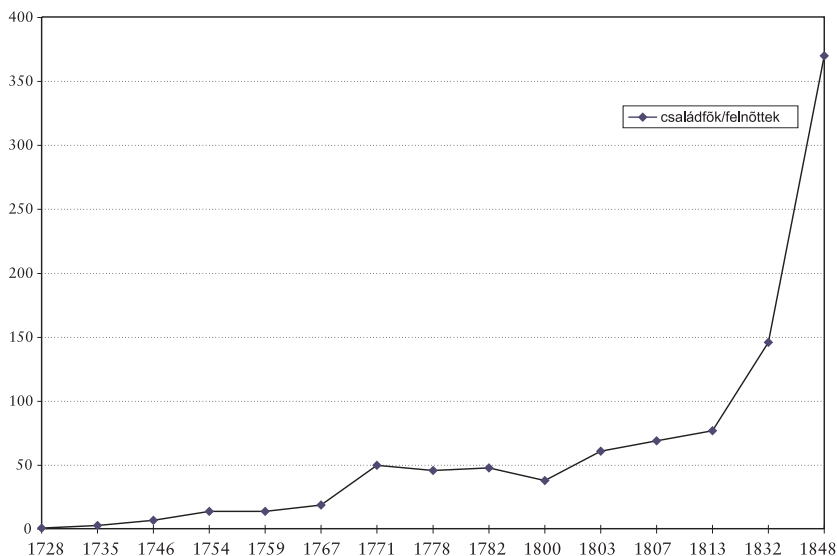
48 Idézi Németh 1994: 21.

49 ZML. IV. 14/e. Causarum sedialiter revisarum. 1. cs. 1733-as összeírás.

50 MOL. P 1313. Fasc. 37. No. 70/19.

51 MOL. P 1313. Fasc. 37. No. 70/19.

1. ábra. A zsidó családfők (felnőttek) létszáma Kanizsán 1728–1848 között*

* Az ábra adatai a következő forrásokból valók: Az 1728-as, 1735-ös és az 1746-os adatokra: Németh 1994. alapján táblázatba rendezve. 1754-re: ZML. IV. 1/cs. 1754. december 13. N 1226; 1759-re: ZML. IV. 9. a. 1758; 1767-re: ZML. IV. 1/b. 1767. november 9.; 1778-ra: ZML. IV. 1/cs. 1778. N 23/47; 1782-re: ML. IV. 1/b. 1782. február 25. N 46/98; 1800-ra, 1803-ra, 1807-re: ZML Cons. Dicales Nagykanizsa, Kiskanizsa; 1832-re: ZML. IV. 1/b. 1832. január 9. N 29; 1848-ra: ZML. IV. 18. Zsidóösszeírások (Kanisa és Kiskanisa).

1767–1771 között rövid néhány év alatt csaknem megháromszorozódott, ezzel szemben 1782 után némileg csökkent a városban élő izraeliták száma. Az egyik szembetűnő elem egyértelműen a nagy mobilitás. Összevetettük az egyes conscriptioi névsorait, s azt állapítottuk meg, hogy a század középső harmadában még igen nagy volt a fluktuáció, így pl. 1759–1767 közötti időszakban a 19 családfő közül csak 4 olyan volt, aki folyamatosan helyben lakott.⁵² Valószínűleg a néhány évre szóló árenda lejártá után sokan jobb pozíciót kerestek maguknak, vagyis máshova költöztek. Mindjárt hozzá kell tennünk, hogy az 1760–70-es évektől kezdve a zsidóság számára mind a környék uradalmaiban meginduló gazdálkodás, mind országosan is egyre szélesebb gazdasági lehetőségek nyíltak, vagyis vélhetően igyekeztek a mindig legjobb lehetőséggel kecsegtető bérleti szerződést megszerezni.

Az izraelita népességnek az 1750–70-es években bekövetkező szaporodása egybe esett a város népességének általában vett igen dinamikus növekedésével. A különböző irányokból jövő, igen nagy számú betelepedés és a belső szaporulat eredményeképpen a két Kanizsa népessége az 1770-es évek elejére már mintegy 3700-as lakosságot eredményezett, amivel Zala vármegye legnagyobb települése volt. A mellette lévő Somogyból senki nem versenyezhetett vele, a Dél-Dunántú-

52 ZML. IV. 1/b. 1767. november 9. Zsidók összeírása.

lon egyedül csak Pécs előzte meg.⁵³ 1750-től 1770-ig a családok száma 295-tel gyarapodott.⁵⁴ Azonban a növekedő zsidó lakosság megtelepedése kivétel nélkül kizárólagosan a földesúr fundusain történhetett, így őket a legtöbb esetben zsellérként vették figyelembe az összeírók. Ugyanakkor a földesúr telkei a városon belül nem voltak mereven elválasztva a városi lakosok fundusaitól, bár kétségtelenül volt egy-két utca, ahol inkább a földesúri telkek voltak többségben. Egy 1784-es levélben a Nagykanizsán élő zsidók panaszkodnak a városra, miszerint az a zsidók letelepedését ellenzi, és állandó nehézségeket gördít a zsidó vallású kereskedők megélhetése elé.⁵⁵ 1784-ben vásárolták meg a kanizsai izraeliták a földesúrtól az új temetőjük telkét, ugyanis a régi kis temetőjük már megtelt. A szerződés bizonyítja a zsidóság szaporodását, másrészt pedig világosan utal a zsidó hitközség létrejöttére. Imaháza is volt a hitközségnek, mégpedig 1745-től a Kis Sörházban, amely aztán jó 80 évig szolgálta a zsidóságot Kanizsán.⁵⁶

Az 1780-as évektől a magyarországi mezőgazdaságnak a birodalomban betöltött pozíciója folyamatosan javult, amit elsődlegesen a meginduló osztrák iparosodás és urbanizáció, valamint 1792-től a francia (napóleoni) háborús konjunktúra motivált. A századforduló környékén Kanizsa városa népességét tekintve átlépte azt a minimális lélekszámhatárt, (az 5000 főt), amit a nyugat-európai szakirodalom egyáltalán városnak tekint.⁵⁷ A háborús évek alatt – főleg 1800 után – figyelhető meg a zsidó népesség gyors szaporodása Kanizsán. 1813-ban egy dikális összeírás szerint 77 izraelita családfő élt a városban, akik közül vélhetően 12 foglalkozott főállásban kereskedelemmel.⁵⁸ A jelentősebb kereskedők között néhányan a vállalkozására feltétlenül utalnunk kell.

Az egyik legnagyobb kereskedelmi vállalkozást a Lachenbacher család tagjai folytatták ebben az időben. A család nevében hordta származási helyét, amely a Sopron megyei Lakompak (németül: Lachenbach) volt, ahonnan igen sok zsidó ember rajzott ki a 18–19. században, 1848-ban a település 1800 lakója közül 1200 fő izraelita volt.⁵⁹ Két híres, később szinte egyidőben meghalt Lachenbacher is élt Kanizsán az 1790-es években: Mózes és Izrael. Lachenbacher Israel 1799-ben 850 forintért megvásárolta a kanizsai Israel Josz házáat, lehetséges, hogy ekkor telepedett le Kanizsán a család.⁶⁰ Lachenbacher Mózes igen gazdag, művelt férfiú volt, négyes fogaton járt, szép alapítványt tett a kanizsai gimnáziumnak és a pesti egyetemnek.⁶¹ Hadiszállítóként ténykedett a franciák elleni háború alatt, „k. k. Grosshandler” lett 1814-ben. Kereskedelmi tevékenysége alapvetően nagy mennyiségű termény forgalmazására szorítkozott, ám később az is előfordult,

53 Lásd: Simonffy: 243–251.

54 Degré 1972: 104.

55 Villányi 1929: 252.

56 Villányi 1929: 253.

57 de Vries 1984: 58. illetve: Wrigley 1987: 57–93; vö. még Gyimesi 1975: 152.

58 ZML. IV. 9/b. 1813. Nagykanizsa

59 *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: „Lakompak”.

60 TGyM. Protocollum 1798–1800. 124. p. 1799. november 28.

61 Blankenberg 1929: 290.

hogy egyenesen a katonai csapatoknak szállított. A 19. század elején a kanizsai uradalom egyik legfontosabb kereskedője volt, de azontúl a többi Batthyány-uradalom kereskedelmében is meghatározó szerepet játszott, többek között a déli uradalmakból ő forgalmazta, szállíttatta a jószágot. Külkereskedelemmel is foglalkozott, bár 1803-ban előfordult, hogy „Lachenbacher zsidót nem engedték át a határon, amikor gabonát szállított ki”.⁶²

Miként a konjunkturális években mások is, felhalmozott pénzének egy részét Lachenbacher Mózes is ingatlanba fektette, megvásárolta Bécsben a Naschmarkt mellett lévő óriási kiterjedésű „Freihaus”-t, ami még a 20. század elején is Bécs legnagyobb lakóépülettömbje volt.⁶³ Egy 1810-es töredékforrás szerint Lachenbacher Mózes vagyona 47.591 forintot tett ki, ami igen tekintélyes summa volt abban az időben.⁶⁴ Lachenbacher Izrael 1814-ben hunyt el, egy évvel később pedig Mózes is meghalt, mindketten a zsidó hitközség alapítói között jegyeztettek. A család tagjainak száma gyorsan növekedett, nemcsak Kanizsán és Bécsben, hanem Pesten is előfordultak, amit egy 1814-es közgyűlési jegyzőkönyvi adat is bizonyít, miszerint „Gottlieb Mayer kéri Lachenbacher Gottfried pesti kereskedőnél a nála lévő 16.407 forint betáblázását”.⁶⁵ Lachenbacher Jakab az igen előkelő Pesti Kereskedelmi Társaságnak is tagja volt.⁶⁶ A Lachenbacherek Kanizsán több generáción keresztül éltek és működtek. Az 1780–90-es években született meg az első követő generáció, 1794-ben született Mórítz, akinek valószínűleg testvére volt az Rudolf, aki még Sopron megyében, Lakompakon látta meg a napvilágot, viszont az 1790-es években már Kanizsán élt, s az egyik régi kanizsai zsidó családból, a Polákból vette nőül Elizabetet. Az 1790-es évek összeírásaiban már állandóan találkozunk a család nevével. Az 1820-as években láthatta meg a napvilágot harmadik generáció: 1814-ben született József, akinek már felesége (Terézia) is az egyre szélesebb Lachenbacher családból származott; Alajos 1822-ben született, felesége a befolyásos és gazdag Leszner családból származott, Zsigmond 1820-ban született, Herman pedig 1818-as volt, az ő felesége a nagy vagyonnal rendelkező Milhoffer családból került ki. Ezek a módos feleségek arra utalnak, hogy jelentős különbségek lehetnek a befolyásos, nagy vagyonnal rendelkező kereskedő családok, valamint a szegényebb avagy középrétegnek számító egyéb zsidó családok között a 19. század első felében. 1848–49-ben hét Lachenbacher élt bizonyíthatóan Kanizsán, ugyanakkor Rudolf fiai, Leopold (született 1823-ban) és Gusztáv (született 1824-ben) Pesten voltak boltos legények.⁶⁷

A gazdasági sikerek következményeként a család két tagját, Henriket és Bernátot Bécsben 1824. október 22-én „salamoni” előnévvel birodalmi nemessé avatták, s ezzel ők lettek a birodalom zsidóságának első olyan tagjai, akik nemességet

62 MOL. P 1322. 19. csomó. 1803. február 6. Gazdatiszti jelentés

63 Blankenberg 1929: 290.

64 TGyM. Okmánytár. 72.303.1.

65 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1814. május 9. 3/46.

66 Venetianer 1922: 144.

67 ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa és Kiskanizsa, illetve Kunic 1992: 208.

szereztek.⁶⁸ Mutatja a család tekintélyének növekedését, hogy egy 1824-es városi bírósági iratban a felperes Lachenbacher Gusztávot a jegyzőkönyvben már „nagyságos Lachenbacher”-nek titulálták.⁶⁹

A Lachenbacherek mellett a másik legnagyobb kereskedelmi vállalkozás a századforduló környékén Gottlieb Mayeré lehetett. Ő az a kereskedő, akinek a személyéről a legkevesebb adat maradt fenn, holott kereskedése igen kiterjedt volt. A Mayer-család tagjai már az 1760-as évektől jelen voltak a városban, későbbi hivatalos iratok is mindig „kanizsai kereskedő”-nek mondják Gottlieb Mayert. Hozzávetőleges adataink szerint hosszú életet élt, hiszen kereskedelmi tevékenysége a 19. század első évtizedeiben teljesedett ki, s tudjuk azt is, hogy az 1840-es években még pert nyert pallini Inkey Imre ellen,⁷⁰ vagyis legalább 70–75 évet élhetett. Gottlieb Mayernek négy lánya és egy fia született, 1848-ban Béni már 28 éves volt, foglalkozására nézve kereskedő, amúgy mind az öt gyermek Kanizsán született.⁷¹ Mayernek szép, nagy háza volt a városban, közvetlenül a városháza mellett, és mikor 1812-ben jelentős katonaságot kellett elszállásolni a városban, a tisztek az ő házába kerültek, s el sem akartak menni.⁷² Gazdag nagykereskedőként karitatív funkciókat is ellátott, tagja volt például a hitközség elöljáróságának, adományokat tett stb.

Mayer kereskedésének felfutása is a napóleoni háborúknak egyre nagyobb szerepet vállaló birodalmi katonasághoz kapcsolódik. Gottlieb Mayernek sikerült a vármegyével egy olyan szerződést kötni, amellyel szinte kizárólagosan ő szállíthatta a katonaságnak a gabonát és szénát. (Rajta kívül még a zalaegerszegi Kajzer Józsefnek volt joga effajta szállításokra).⁷³ Az élelmiszerforgalmazás mellett a háború vége felé kereskedett még Mayer posztóval, vászonnal, gombbal, csutorával, vagyis olyan termékekkel, amelyek alapvetően a katonaság mindennapos igényeit elégítették ki. A kereskedő cég üzleti technikája az volt, hogy előre megállapodott a vármegyével minden egyes termék árában, a leszállítandó mennyiségben, ehhez a kereskedő nagyon sok esetben előleget vett fel, majd pedig a teljesítés után benyújtotta a számlát, s a vármegye kiegyenlítette a tartozást. Az egyértelmű, hogy igen jelentős forgótőkével kellett rendelkeznie a nagykereskedőnek, gondoljunk csak arra, hogy egy-egy hónapi szállítás után a vármegyének 60–70.000 forintot is ki kellett fizetnie. Szórt adatainkból az 1811-es évet választottuk a forgalmazott, szállított mennyiségek és a kereskedelmi érték bemutatására (1. táblázat – az árak ezüstforintban értendők).⁷⁴

68 Illésy–Pattkó 1895: 124.

69 Blankenberg 1929: 291.

70 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, Protocollum. 1842. 389. szám.

71 ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa

72 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv. 1812. május 21. 214. No. 8/5.

73 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1812. szeptember 29. 1605. No. 47/21.

74 A táblázat adatai a közgyűlési jegyzőkönyvek és a hozzá tartozó aktákból valók. Hálás köszönetem Kapiller Imrének, aki rendelkezésemre bocsátotta saját forrásgyűjtését Gottlieb Mayerről, amellyel érdemben tudtam kiegészíteni a kereskedő gazdasági tevékenységéről alkotott képet. A következő forrásokat tartalmazza a táblázat: ZML. közgyűlési jegyzőkönyv. 1811. február 11. No 21/3. 1811. március 6. 6/6. 146. 1811. március 27. 87/11. 1811. április 30. 90/62. 452. 1811. augusztus 3. 1/1. 954. 1811. november 11. 5/2. 1513. 1811. december 20. 34/22. 1663.

1. táblázat. Gottlieb Mayer szállításai 1811-ben

A szállítás ideje	Zab		Rozs		Széna		Szalma	
	köböl	forint	köböl	forint	mázsa	forint	mázsa	forint
1811. jan.	7294	40112	166	11627	2255	11275	1250	2188
1811. febr.	3408	18744	232	1624	2325	12788	697	1216
1811. ápr.	3130	17215	–	–	2058	11319	1275	2230
1811. máj.	2247	15729	–	–	1441	8646	732	1464
1811. júl.	5505	49550	–	–	2364	21276	1169	2923
1811. nov.	5573	50157	–	–	72	452	1296	2592
1811. dec.	5000	60000	–	–	–	–	–	–

Szerződés ide vagy oda, sok esetben a kereskedőknek egyáltalán nem volt könnyű pénzükhöz jutni, a vármegye folyamatos adósságban volt, előfordult több éves fizetési csúszás is. 1811. március 27-éről maradt fenn az a közgyűlési bejegyzés, amely szerint Zala megye az 1809-es és az 1810-es évről 13.250 forinttal tartozik Mayernek a széna és a zab árával.⁷⁵ Mivel sok esetben hirtelen kellett nagy mennyiségű terményről gondoskodni – 1814-ben például váratlanul 24.000 katona eltartását írták elő –, így sok kereskedővel kellett Gottlieb Mayernek szerződést kötnie, akik viszont megint csak nem voltak pontos teljesítők. 1814. október 1-jén például azt kérte a megyétől, hogy a laibachi Kondis Gáspár kereskedő tartozását segítsen behajtani.⁷⁶ Már említettük azt az iratot, mely szerint az egyik Lachenbacher több mint 16.000 váltóforinttal tartozott Mayernek. 1814. elején Gottlieb Mayer a városhoz instanciázott, miszerint a pesti kereskedő Lachenbacher Gottfried kanizsai házáat vegyék zálogba a tartozás miatt, s ne engedjék az ő megkérdezése nélkül véletlenül sem eladni, vagyis Lachenbacher kanizsai háza jelentette a biztosítékot a tartozás kiegyenlítésére.⁷⁷

Sokszor előfordult, hogy a sietség miatt a kereskedő gabonát vett kölcsön, amit aztán valamiért nem tudott visszaadni, így készpénzben kellett kiegyenlítenie tartozását. 1812-ben egy ilyen szituáció igen kellemetlen helyzetbe hozta Mayerert. Az történt ugyanis, hogy a kanizsai életes háztól kölcsönvett 2681 mérőnyi zabot nem tudta visszaadni, ennek fejében sőt szállított Veszprém megyébe, ti. a szállítás hasznából kívánta tartozását megadni, ám a sőt Veszprém vármegye jogtalanul elkobozta tőle. Zala megye is kérte a só kiadását, ám nem sok sikerrel. Azt írták vissza, hogy „az uzsorás kereskedés meggátlása volt az elkobzás célja, ezért ez törvényes, így nem adják vissza”. Mayer azzal védekezett, hogy ő csak szállította a varasdi Perkó Antal Ernest sókereskedő áruját, „de sem nem adta, sem nem vette azt”.⁷⁸ A Mayer által szállított minőségre is voltak panaszok. Egy 1811-es irat szerint a katonaság számára szállított széna és zab olyan rossz minőségű volt,

75 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. március 27. 87/17. 555.

76 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1814. október 1. No. 4.

77 ZML. Kanizsai ingatlanforgalmi könyv, 146. 1814.

78 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1812. február 28. No. 9. 145, illetve 1812. május 21. No. 20. 740.

hogy megbetegedtek tőle a lovak.⁷⁹ Maga a vármegye is úgy vélte, hogy igen drágán dolgozik a kereskedő. Egy szerződéstervezetből tudjuk, hogy mennyibe is kerülhetett a gabonaszállítás. 1811 decemberében 5000 mérő zab szállítására szerződtek a felek, ahol 12 forintért vette volna a megye a zab mérőjét, de mert a megye vállalta a szállítást, így 1 forintot elengedett a nagykereskedő. Ha ehhez hozzá vesszük az áru felhajtását, összeszedését, központosításának költségét stb., akkor sem becsülhetjük a forgalmazási költségeket 2 forintnál magasabbra, vagyis a termék árából mintegy 15%-nyi lehetett a szállítási költség.⁸⁰

Szintén a francia háborúk alatt gazdagodhatott meg Strasser Lázár is. Róla annyit tudunk, hogy Lazarics (Lázár) Strasser néven 1800-ban már Kanizsán élt, az 1813-as zsidóösszeírásban is szerepel, foglalkozása gabona-nagykereskedő volt. Egy későbbi, 1848-as összeírás adataiból tudjuk,⁸¹ hogy az akkor 53 éves, tehát vélhetően 1795-ben született Lázár D. Strasser rajkai születésű volt. Az említett conscriptio szerint a fiatalabb Strasser Lázár 37 éve él Kanizsán, vagyis csak 1811-ben költözött a városba. A kanizsai Lázár Strasser meggazdagodását mutatja, hogy 1820-ban, a Piac téren szép, klasszicista épületet emeltetett, ami ma is az egyik impozáns darabja a városközpontnak.⁸²

A századfordulónak az említett személyeken kívül több híres kereskedő családjára is volt. Nagy befolyással rendelkeztek a Pressburgerek, Hirschler Leó, a Dobrin-család tagjai, Lessner Bernát, Zappert József, Bettelheim Baruch (Baroch), aki megalapítója volt a több mint száz évig működő Bettelheim W. Samu és Fiai cégnek, Löwenstein Mórítz, s nem utolsósorban Blau Mózes. Löwenstein és Blau kereskedők különösen nagy vagyonnal rendelkeztek.⁸³ Ha a fenti neveket szembesítjük az 1800-as és az 1813-as kanizsai zsidókat felsoroló névlistával, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy közvetlenül a századfordulón a fentiek közül még csak a Lachenbacher, a Strasser és a Mayer név fordul elő, ezzel szemben az 1813-as összeírás szerint már ott van Joseph Preissburger, Michael Jemnitz, két Bachroch, három Hirschl stb., vagyis a kereskedő zsidók beköltözése inkább a 19. század első évtizedében mehetett végbe. Azt pedig külön hangsúlyoznunk kell, hogy az 1813-as dicális összeírásban felvett 27 főnyi kereskedő és boltos közül csak 12 volt zsidó (44%) származású.⁸⁴

Az összeírt 77 zsidó ember nagyjából 400 fős közösséget jelentett, vagyis a korabeli Nagykanizsa népességének mintegy 10–12%-át. A zsidóság számbeli növekedésnek üteme jóval erőteljesebb volt, mint a városi polgárságé. Mutatja a zsidóság gazdasági erejét, hogy a 19. század első felében templom építésbe kezdtek, mert az öreg imaházat már régen kinőtte a közösség, ugyanakkor a gazdag zsidó családok házi templomot tartottak fenn.⁸⁵

79 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. december 11. 25/1595, 26/1595.

80 ZML. Közgyűlési jegyzőkönyv, 1811. december 20. 34/22. 1663.

81 ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás, Nagykanizsa

82 Kerecsényi 1979: 150.

83 Villányi 1929: 256.

84 ZML. IV. 9/b. 1813. Nagykanizsa

85 Villányi 1929: 254.

A zsidóság számbeli szaporodása, s nem utolsó sorban gazdasági erejének folyamatos növekedése kiélezte a város és a betelepült zsidóság kapcsolatát a századforduló körüli években. A zsidók továbbra is extraserialistának minősültek, akik csak a földesúri fundusokon lakhattak, azonban ingatlanszerzéseik már megindultak. Egyre több – korábban keresztény kézben lévő – épülethez jutottak hozzá. Egy 1810-ben keletkezett panaszlevélben azt írja a város, hogy „...ámbár a Zsidók kedves hazánkban polgári jussal még nem ditsekedhetnek, még is örökös jussal bírnak Házokat, és pedig a legg szebb, legg jobb fekvésű és legg téresebb Házok közül mostanságik 39-et bírnak...”. Ugyanezen panaszlevél említi azt is, hogy – az 1810-es évről van szó – „...minthogy a multt Tavasztul fogva már 6 házokat szereztek nálunk a Zsidók [...] méltán félhetünk, hogy a keresztény vagyonosabb lakosokat ki szorítani és Kanisát, mint már jövendőltetik is, valóságos Zsidó Várossá tenni fogják.”⁸⁶ Említettük már Gottlieb Mayer fényes házát, Hirsch Leó épületét, a valamivel később felépült Strasser házat stb., vagyis valóban egyre látványosabb volt a gazdag, főleg kereskedő zsidóság befolyása a városban. Különösen zavarhatta a helybeli purgereket, hogy a Piac téren és a Fő utcán, vagyis a központi területeken nagy számban voltak földesúri fundusok, ahova a zsidók letelepedhettek, s a régi magyar vagy német iparosok lemaradtak a gazdasági versenyfutásban, bár a Városi Tanácsban még mindig ők döntöttek mindenről, a földesúr szinte minden esetben megvédte a neki anyagilag nagyon sokat hozó zsidóságot.

1815-ben befejeződtek a franciák elleni birodalmi háborúk, s ez a magyarországi mezőgazdaságot is új helyzetbe hozta. Országszerte megfigyelhető tendencia a nagykereskedelmi cégek megszűnése, a kereskedelmi tőkék allokációja, más ágazatok felé való orientálódása, a kereskedői testületi rendszerek valamilyen formájának újjáéledése és erősödése. Ugyanakkor igen nagy szerencséje a magyar gazdaságnak, hogy a háború vége felé megindult az osztrák iparosodás s vele párhuzamosan felgyorsult az urbanizáció, amely egyre jelentősebb keresletet támasztott a magyarországi mezőgazdasági termékek és ipari nyersanyagok iránt, s így a honi kereskedelem számára új értékesítési lehetőségek adódtak.

Statisztikai adataink szerint a kanizsai kereskedők száma az 1820-as években növekedésnek indult. Ha az 1828-as országos összeírás adatait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a Kanizsán 40 kereskedő élt.⁸⁷ Míg 1813-ban a nem zsidó kereskedők száma meghaladta az izraelita forgalmazók számát, addig most 1828-ban a 40 főből 28 személy zsidó származású volt, míg a keresztény, görög stb. kereskedők már csak 12-en éltek a városban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a nem zsidó kereskedők létszáma csökkent hárommal, míg a zsidó kereskedők létszáma 16-tal növekedett. Zalában mindösszesen 67 kereskedőt írtak össze, abból 40-en Kanizsán éltek, vagyis a megye főfoglalkozású kereskedőinek csaknem 2/3-a a Batthyány- mezővárosban élt ekkor.

86 TGyM. Okmánytár. 432/1810. Leltári szám: 100/191.

87 ZML. 1828-as Regnicolaris Conscriptio, Nagykanizsa és Kiskanizsa

2. táblázat. A keresztény és zsidó kereskedők megoszlása Nagykanizsán a reformkorban

Kereskedők csoportjai	1813	1828	1837	1840
Zsidó kereskedők	12	28	45	45
Nem zsidó kereskedők	15	12	23	22
<i>Összesen</i>	27	40	68	67

Az 1837-es városi adóösszeírás igen gyors kereskedőlétszám emelkedésről tanúskodik, amikor is a zsidó forgalmazók aránya 9 év alatt 62%-kal emelkedett.⁸⁸ Vagyis a létszám emelkedésének tendenciája nem állt meg 1828-ban, sőt, főleg a '30–40-es években erősödött meg igazán.⁸⁹ Egy 1839-es kanizsai tanácshoz beadott kérelem szerint már a kanizsai polgárok is úgy fogalmaztak, hogy városunkban a kereskedést főképpen zsidók űzik.⁹⁰ Az 1840-es adóösszeírás szerint Kanizsa városában 67 kereskedő élt már, akik közül 45 fő izraelita volt. Egy részletes 1848-as zsidóösszeírás szerint a forradalom időszakára már mintegy 130 kereskedő izraelita élt a városban.⁹¹

Az 1840-es adataink szerint a zsidó származású, kereskedelemmel foglalkozók esetében 28 fő kimondottan kereskedő (vagyis valamifajta nagykereskedő), míg 17 fő boltos volt, vagyis a reformkorra a helybeli, kisebb üzlettel rendelkezők aránya is megnőtt a zsidóságon belül. Az 1848-as összeírás is azt sejteti, hogy a zsidó családok leszármazottaiból viszonylag nagyszámú „boltos” került ki. A legtöbb bolt a Piac tér körüli urasági fundusokon volt, az egyes nagyobb épületek igen sok kicsi üzletet rejtettek ebben a korban. Emeljünk ki ezek közül egyet, mégpedig az ún. Chinorány-féle házat, amely a tér délkeleti sarkán állt közvetlenül a Batthyány-épület mellett. A ház felső szintjén lakott két elválasztott lakásban a két nemes testvér, Boldizsár és Antal. Az alsó szinten a Boldizsár-féle lakrészhez tartozott a Kalfin-, a Rotschild-, a Kirschner-, a Reinisch-, a Theodorovits-, a Blau-, a Milhoffer- és a Wolkheim-család kis boltja, míg az Antal-féle lakrész alatt volt Kirschner Mayerné, Kirschner Israel, Weisz Heinrich, Ekenberger Vilmos és Haragos Mihály boltja. A felsorolásból is látszik, hogy többségében zsidó családok boltjai helyezkedtek itt el.⁹² A jelentős népességszaporulat hatására az 1840-es években a gazdagabb zsidó famíliák tagjaiból többen vásároltak a Fő tértől nem messze lévő, újonnan kimért ún. „zsidó templom mögötti” területen fundust. Így például Blau Pál izraelita kereskedő 1290 négyszögölnyi telket vásárolt

88 ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 5. 1837-es adóösszeírás

89 ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 5. 1837-es adóösszeírás, illetve: ZML. IV. 9/b. 1840. Nagykanizsa

90 TGyM. Okmánytár. 1839-es beadványa a város zsidóinak.

91 ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás, Nagykanizsa

92 OL. P 1313. Fasc. 39. „Topographiai leírása a Vásárolt Chinoranyi-féle háznak 1845. okt. 1-től kezdve”

774 forintért, két évvel korábban pedig az ún. Cziglenicza területén Liechtenstein Béni vett 106 forintért földet.⁹³

Érdeemes a kanizsai izraelita kereskedők társadalmi struktúráját megvizsgálni az 1848-as összeírás alapján, hiszen annak részletessége sok újdonságra deríthet fényt.⁹⁴ Kanizsán a forradalom évében 1588 izraelita élt, ebből 1549-en Nagykanizsán, 39-en Kiskanizsán laktak, vagyis a város nyugati mezőgazdasági vidékei egyáltalán nem vonzották az izraelitákat. Az 1588 személyt 370 családfő neve alatt vették fel. A 370 családfőből 123 foglalkozott hivatásszerűen kereskedelemmel, a többség, 247 fő főleg iparos volt, de más foglalkozásúak is akadtak köztük így például két orvos is szerepel a listán. A 123 kereskedelemmel foglalkozó közül 10-nek nem ismerjük a születési helyét, bár nagy valószínűséggel 5-nek Kanizsa volt a szülővárosa. A 113 ismert születési hellyel rendelkező közül 62 fő már Kanizsán született, 51 fő pedig bevándorló volt. Természetesen itt vannak a régi, még a századforduló környékén betelepült családok élő tagjai és leszármazottai. Ezek a régi kereskedő családok famíliánként 3–5 családdal képviseltették magukat. Itt éltek például a Blau família tagjai, akik között ott volt a már 77 éves, még 1793-ban Aradról Kanizsára költözött Mórítz, illetve az 55 éves Károly, az 54 éves József, míg a harmadik generációt a 38 éves Pál képviselte, valamennyien nagykereskedelemmel foglalkoztak. A Schertz família is régi családnak számított Kanizsán, özvegy Schertznő Buchorab Bóbi már 60 éves volt 1848-ban, ugyanakkor a 37 éves Jakab, a 38 éves Ignác, a 39 éves Lipót és a 40 éves Albert valamennyien kereskedők voltak, s valamennyien kereskedők lányait vették feleségül, az arák között találjuk a Rózenberg, a Czerkovitz és a Buchorab-családok gyermekeit. Szintén a 18. század végén telepedtek le Kanizsán a Bachroch família tagjai, közülük 1848-ban a második generációnak számító Vendel, valamint 5 fia, illetve – valószínűleg Vendel testvére lehetett a férje – özvegy Bachrachnő Kelemen Amália, és 3 fia élt a városban. De megemlíthetjük a Dobrin családot is, akik közül az öreg, 74 éves Józsefen kívül 3 felnőtt férfi is élt a városban, valamennyien kereskedők voltak. Itt volt a korábban bemutatott Lachenbacher famíliából 4, a Mayer családból 1 kereskedő férfi, a Polákok közül 2 család, a Rózenbergekek közül 3 család stb.

Honnan érkeztek a 19. század első felében, de főleg a '30–40-es években az izraelita bevándorló kereskedők? Az említett 51 főből 48-nak ismerjük származási helyét; a legjelentősebb kibocsátó terület egyértelműen Somogy volt a 19. század első felében, ahol mintegy 3000 izraelita élt az 1848 előtti időszakban. Főleg a nagyobb Festetics-birtokokról érkeztek Kanizsára kereskedők, így például Toponárról, Szigetvárról, a vrászlói uradalom területéről is jöttek, de említhetnénk a Vrászló melletti közbirtokossági falvakat, így Nemesvidet és Szakácsit is. Azonban az is látszik a nevek alapján, hogy a Somogyból beköltözött kereskedők nem tartoztak a kanizsai elit kereskedő csoporthoz, a gazdagabb, nagyobb tőkeerővel rendelkező kereskedők inkább Győr, Sopron, Moson és Vas megyéből érkeztek,

93 ZML. Kanizsai ingatlanfoglalmi könyv, 1843. április 1.

94 ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás, Nagykanizsa

de jöttek néhányan egy-két jelentősebb Duna-menti városból is, így például Budáról, Révkomáromból stb.

A reformkornak is megvoltak a nagy izraelita kereskedelmi vállalkozásai, hadd emeljünk ki ezek közül is néhány fontosabbat. Az egyik Schey Fülöp, aki 1798-ban született Nyugat-Magyarországon, vélhetően Kőszeg város zsidók lakta részében. Pályáját a napóleoni konjunktúra után alapozta meg, amikor a fellendülő osztrák és cseh textilipar kapcsán textilkereskedelemmel kezdett foglalkozni. Az 1830-as években egyre inkább kiterjesztette Magyarország nyugati-délnyugati területére felvásárló kereskedelmét, ahol szerződést kötött az egyes uradalmakkal, sok esetben auszugális hitelekkel biztosította a nyersgyapjú felvásárlását. Általában Bécsben élt, de emellett Kanizsán is gyakran megfordult. Ügynökei a Dunántúl számos pontjára eljutottak. Levéltári forrásaink világosan jelzik, hogy az 1830–40-es években a Batthyányak több uradalmával is kereskedelmi kapcsolatba került. Erőteljes kereskedelempolitikát folytatott, amire az is világosan utal, hogy a környékbéli uradalmak kapcsán többször felmerült, hogy a keveset ígérő Schey mellett más kereskedők után kellene nézni, ám ez igen ritkán sikerült. Az 1830-as években gazdagodása mellett egyre szorosabb kapcsolatokat épített ki befolyásos udvari személyekkel, így többek között a Habsburg-ház egyik leggazdagabb tagjával, Albrecht főherceggel, akinek ő lett a magánbankára. Az 1830–40-es években Schey Fülöp már nyíltan az udvart szolgálta pénzügyi ügyeivel, 1848–49-ben a Habsburg-barát erők mellett állt ki. Felesége – Franciska Lachenbacher – a nagykanizsai hitközségi elnök leánya volt. Schey Fülöp későbbi pályájáról csak annyit, hogy 1859-ben nemesi címet, később pedig koromlai előnévvel bárói címet szerzett, ő volt a birodalom első zsidó származású bárója. Igen hosszú életet élt, 1891-ben, 97 évesen halt meg.⁹⁵

Ebben a korszakban kezdi pályáját Gutmann Simon is, bár az ő felemelkedése kétségtelenül az ötvenes évektől vett nagyobb ívet.⁹⁶ Gutmann Simon Henrik 1806-ban született a Kanizsától északra lévő Gelsén, ahol apja bérlő volt. 25 éves volt, amikor Kanizsára került, ahol raktárosként vállalt állást Strasser Lázár nagykereskedőnél. Üzletkötései alkalmával sokat utazott, megtanulta az üzleti magatartás alapvető mintáit, bejárta Magyarországot, Erdélyt, Ausztriát stb. Önálló kereskedést nyitott, ám az eleinte elég gyengén jövedelmezett. Üzleti pályája kétségtelenül akkor vett merészebb fordulatot, amikor feleségül vette Strasser lányát, s a hozományként kapott tőkével és egy olcsó haszonbérlettel megerősítette anyagi helyzetét. Felesége, Strasser Anna 1820-ban született Nagykanizsán, a házasság 1840. április 29-én történt.⁹⁷ Az 1847–48-as dikális összeírás szerint egy III. rendű kereskedés és egy III. osztályú ház után 10 forint 18 krajcár adót fizetett. Amikor 1849-ben, a magyar függetlenségi háború elvesztése után apósa

95 Schey életútjához: McCagg 1985: 390. és *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: 770, Somogy Megyei Levéltár, Varaszlói Uradalmi Levéltár. 32–34, 35. csomó: Gazdatiszti jelentések, illetve: ZML. IV. 1848. Zsidóösszeírás, Nagykanizsa

96 Kerecsényi 1979: 147–167; Sarkady 1873.

97 Gudenus 1990: 1/476.

Bécsbe költözött, Strasser átvette kereskedését és üzleteit, amelyek gabona- és gubacskereskedéssel foglalkoztak. Mindez látványos javulást hozott életében, a módosabb kereskedők közé került, amit az is mutat, hogy 1854-ben a városra kivetett ún. kényszerkölcsönből a városban a legtöbbet, mégpedig 2000 forintnyi kötvényt jegyzett.⁹⁸ Az ő esetében is együtt járt a gazdagodás és a karitatív tevékenység: az 1840-es évektől aktív részese volt Nagykanizsa közművelődési és társadalmi életének, pénztárosa volt 1842-től az Izraelita Iparos-és Kézműves Egyesületnek, alapító tagja volt az 1851-es Nagykanizsai Kereskedők Társulatának. Gutmann Henrik Simon 1869-ben „beliscsei” előnévvel nemesi címet kapott (ő volt az első kanizsai származású zsidó kereskedő, aki magyar nemességet szerzett), Aladár fia pedig 1904-ben a bárói címig jutott.⁹⁹

Különböző szórt szakirodalmi és forrásadatok alapján úgy tűnik, hogy a boltok és a kereskedők számának szaporodása magával hozta a kínált termékek struktúrájának szélesedését is. Ebben a korban a késztermékekkel való kereskedést detailkereskedésnek hívták. Egyrészt fontos importtermékekről, néha más országok gyarmatairól származó, ám alapvetően városi fogyasztási termékekről van szó, másrészt pedig világosan utal az urbanizációs folyamat mélyülésére, a helyi városi kereskedelem és fogyasztás erősödésére.¹⁰⁰ A zsidó származású detailkereskedők között emeljük ki Rosenfeld Jakab üvegkereskedőt, Rosenfeld Sándor fűszerkereskedőt (utóbbi alapítója volt a később három generációt megérett és csak 1929-ben megszűnt Rosenfeld és Fiai cégnek). A Tachauer-család textilkereskedő volt, akárcsak a Szukits Salamon által létrehozott vállalkozás. De volt az izraelita forgalmazók között pipakereskedéssel foglalkozó is, 1848-ban a 60 éves Neustadt Leopold tulajdonában volt e vállalkozás. A 32 éves Richter Móritz taplókereskedést vezetett. Híres volt Weisz Bernard dohánykereskedése a forradalom előtti időben. Stern Károly rongykereskedést tartott fenn, akárcsak a 30 éves, Pátróról Kanizsára települt Friedenthal József. Dench Jósua lisztkereskedőként működött, míg a régi betelepülők közül az egyik legismertebb szakosodott kereskedő-vállalkozás a Bachroch-féle bőrkereskedés volt. Az 1820-as évek elején telepedett le Kanizsán a Weiser-család, akik kezdettől fogva vaskereskedéssel foglalkoztak, 1842-ben pedig egy igen híres vasgyárnak vetették meg az alapjait, amely a 19. század utolsó harmadában országos hírnevet szerzett magának. Eleinte persze még szerény méretekben folyt a termelés, az 1842-ben létesített műhelyben „tűzszekrényeket, kovács és gőzgéppalkatrészeket és más efféle munkákat készítettek”.¹⁰¹ Nem beszéltünk még az ún. „vegyes kereskedésekről”, amelyeknek már önmagában is terjedelmes volt az árubalettája. Ezek a példák világosan mutatják, hogy 1848 táján egyre szélesebb kereskedelmi áruforgalmat bonyolítottak le az izraelita kereskedők, ám a legfontosabb termék továbbra is a mezőgazdasági termék maradt.

98 Barbarits 1929: 140.

99 Barbarits 1929: 140.

100 Lásd Blankenberg 1929: 289–299, illetve: ZML. IV. 1848. Zsidó összeírás, Nagykanizsa

101 Weiser 1929: 309–310; *Magyar Zsidó Lexikon* 1929: „Weiser”.

Arra is van példánk Nagykanizsa életéből, hogy a nagykereskedelemből megszerzett tőkemennyiség ipari beruházássá vált. Az eset a már többször említett Lachenbacher családhoz kapcsolódik.¹⁰² 1843-ban „Lachenbacher I.S és Társa” nagykanizsai kereskedő kért kiváltságot likőrgyártó üzemére. Nagykanizsa város üzleti könyvei alapján, valamint az uradalmi tisztek tanúságtétele alapján bizonyította, hogy a szeszipari vállalkozással legalább 40.000 váltóforintnyi forgalmat fognak lebonyolítani. Azt ígérték a kérvényben a kérelmezők, hogy ha megkapják a kiváltságot, akkor még több embert fognak foglalkoztatni, mint eddig, mert az emberek „különben csak kissé szűkebb években nem csak terhére válnak az egész vidéknek, de gyakran igen szigorú nélkülöző körülményeikben még veszedelmére is”. A vállalkozók 12 ember állandó foglalkoztatását ígérték, s üzleti adataik szerint 1843. január 1. és október 31. között 32.828 forint és 37 krajcár forgalmat bonyolítottak le.¹⁰³

A zsidó kereskedők gazdasági erejét és összetartozását, valamint a megtelepedésre, a perspektívikus jövőbe vetett hitet mutatja az, hogy 1842-ben Kanizsán létrehozták az ország első kereskedelmi iskoláját. Az ekkor már létező, hat évfolyamból álló fiú népiskolát bővítették ki két évfolyammal, ahol kereskedelmi szaktárgyakat tanítottak, amit aztán 1857-ben még két évfolyammal kiegészítettek.¹⁰⁴ Az oktatás megszervezésében igen sokat tett az 1841–46 között Kanizsán tevékenykedő Löw Lipót rabbi, aki a kultúrtörténeti tevékenységén kívül híres a polgári forradalomban játszott szerepéről, amely után komoly börtönbüntetést is kapott. Löw Lipót rabbi sürgetésére építették fel az iskolaépületet, amely még az 1920-as évek végén is állt.¹⁰⁵ Későbbi adatok kiemelik, hogy igen sok, főleg a dualizmus időszakában komoly kereskedői karriert felépítő fiatal tanult itt a '40-es években. 1843-ban az elemi és a kereskedelmi iskolába összesen 111-en jártak, ám ez a létszám gyorsan emelkedett: 1850-ben már 404 volt a tanulólétszám, ugyanakkor már nem csak izraeliták gyermekei, hanem más vallásúak is szép számmal előfordultak az intézményben.¹⁰⁶

AZ ADÓBEVALLÁSOK TANULSÁGAI

Az adóösszeírások, jövedelmi kimutatások és a hagyatéki leltárak segítségével lehetőségünk van arra is, hogy betekintsünk a kereskedői társadalom jövedelmi rendszerébe. Természetesen itt is figyelniünk kell a bevallások valóságossága kapcsán való kétségeinkre, hiszen a kereskedelemből származó jövedelmek elasztikussága miatt azok összeírási lehetősége is igen korlátozott szinte minden korban. Bár kétségtelen, hogy Kanizsa városa pontosan előírta az üzleti könyvek vezetését, a ta-

102 Mérei 1951: 293.

103 Utal rá Mérei 1951: 339.

104 Blankenberg 1929: 293.

105 Villányi 1929: 256.

106 Barbarits 1929: 277–279; Villányi 1927: 1.

nács előtt annak évi bemutatását és ellenőriztetését, de még így is előfordultak csalások, bukások.¹⁰⁷ Ha a magyarországi jövedelmi rendszerre tekintünk, akkor kétségtelen, hogy a vizsgált korszakban a városi társadalom, s főleg a kereskedők rétege a jobb anyagi pozíciókkal rendelkező népességcsoportot alkotta ebben az időben. Bácskai Vera több tanulmányában mutatott rá arra, miszerint a reformkorban a kereskedők előretörték és a tradicionális testületi rendszerbe szerveződő városi iparos rétegek visszacsúsztak a jövedelmi ranglétrán.¹⁰⁸

Nagykanizsa esetében az 1837-es adóösszeírás elemzésével próbálunk néhány fontosabb tendenciára rámutatni.¹⁰⁹ Az összeírás pontosan megnevezi az egyes fundusokon élő családfőket, s közli az egy katonáévre kivetett adó nagyságát ezüstforintban és krajcárban. Az összeírás szerint Nagykanizsán 74 fő foglalkozott kereskedelemmel, 46 kereskedő, 22 boltos, 3 fogadós, 1 gyógyszerész és 2 serfőző szerepel a listán. Elemezve az adóösszeírást, úgy gondoljuk, hogy megfelelően tükrözi a társadalmi különbségeket a jövedelemszerzés terén. Az egy kereskedőre jutó adó nagyságrendje 17,6 forint volt. Érdeemes megnézni az adatok szóródását.

3. táblázat. A nagykanizsai kereskedők gazdasági ereje az adófizetés tükrében

Fizetett adó kategória	Kereskedők száma
50 forint felett	1
40–50 forint között	5
30–40 forint között	5
20–30 forint között	14
10–20 forint között	24
10 forint alatt	25

Kanizsán 1837-ben a legtöbb adót egyértelműen Leopold serfőző mester fizette, aki az uraságtól bérelte a serházat, előállította és értékesítette a mind népszerűbb italt. A továbbiakban már ismert nevek következnek a sorban: a 40–50 forint között fizetők között volt Gottlieb Mayer, Pichler Henrik, Tachauer Salamon, Löwenstein Móritz és Bentzian Izrael kereskedő. Közülük Tachauer három, Mayer, Pichler és Löwenstein két-két ingatlannal rendelkezett. Ha megnézzük a tőlük alig különböző 30–40 forint között fizetőket, akkor ott Lováck Ferdinánd gyógyszerészt (érdekes, hogy a gyógyszerészek más városokban is viszonylag sokat kerestek),¹¹⁰ ifjabb Löwenstein Miksa, Lachenbacher József nagykereskedőt, Spánier Ferdinánd boltost, valamint Frank Jánost, a Korona vendégfogadó bérlőjét találjuk. A következő adózási csoportban még mindig találunk nagy neveket, így pl. a két Strassert, a görög Dobrovics család két tagját, az uradalmi kereskede-

107 Lásd Barbarits 1929: 78.

108 Bácskai 1988: 86, Bácskai 1995, továbbá Bácskai 1989.

109 ZML. Nagykanizsa város levéltára. Fasc. 5. 1837-es adóösszeírás

110 Szabó 1995: 58–59.

lemmel foglalkozó Dobrinokat, az egyik Pichlert, de ott volt Blau Moyses, valamint Leszner Márkus is. A kereskedők alsó szegmensében a 10 forint alatt adózók esetében 25 főt regisztrálhatunk, ezt a csoportot összesen 224 forint terhelte, aminek egy főre jutó átlaga 9,3 forint, ám ez csaknem kétszerese volt a nagykanizsai társadalmi átlagot jelentő 4,9 forintnak.

Érdemes arra is rámutatnunk, hogy a kereskedőknél jóval nagyobb réteget jelentő, a városi tanácsot, a közintézményeket ebben az időben még mindig uraló iparral foglalkozó társadalmi réteg jövedelmei hogyan viszonyulnak az egyre erősebb kereskedőkéhez. Mivel alapvetően a kereskedőket vizsgáljuk, nem célunk a teljes városi iparos réteg beható elemzése, éppen ezért kiválasztottunk néhány reprezentatív, viszonylag nagy létszámú foglalkozási csoportot, s az ő esetükben megvizsgáltuk a fizetett adók alapján mutatkozó adatokat.

4. táblázat. *Néhány nagykanizsai iparos szakma adóereje*

Foglalkozási csoport	A fizetett adó egy főre jutó átlaga
takácsok (15 fő)	4,2 forint
csizmadiák (24 fő)	4,6 forint
szabók (24 fő)	3,6 forint
szűcsök (19 fő)	5,3 forint
lakatosok, kovácsok (5 fő)	3,8 forint

A táblázat adataiból és a fenti kereskedői átlagokból világosan következik, hogy az iparral foglalkozók jövedelmeit a leggyengébb csoportba sorolt kereskedő átlag kétszeresen felülmúlja. Csak az összehasonlíthatóság miatt írjuk, hogy Győrben az egyes foglalkozási csoportok átlagos hagyatéki összegét tekintve a 18–19. század fordulóján a kézművesek a kereskedők és a fuvarosok után a harmadik helyet foglalták el.¹¹¹ Ez persze nem azt jelenti, hogy az iparosok között ne lett volna az átlagot meghaladó jövedelem. Mivel az ilyen eseteknek kereskedelmi vonzata is volt, két esetre hadd utaljunk röviden. Egyik a Kirschner család, amely família tagjai már a 18. században is jelen voltak Kanizsán, ahol különféle bérleteket szereztek a földesúrtól. Egyik tagja a családnak a reformkorban kereskedelemmel foglalkozott, ám megjegyezte az összeíró, hogy „kereskedő, szabó”. Ha megvizsgáljuk a névsorokat, akkor azt látjuk, hogy mind Kirschner Náthán, mind Kirschner Jakab szabó volt, így óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy a család egyik tagja az értékesítéssel foglalkozott, míg a másik kettő a termeléssel. A másik eset a szűcsök csoportjában Blau Henriké, amely egyik régi kereskedő családja Kanizsának. A szűcsök csoportja az ipari átlagnál magasabb, 5,3 forintos egy főre eső jövedelemmel bírt a reformkorban, ám még ennél is jóval nagyobb volt Blau Henrik 12 forint 36 krajcáros adózandó kötelezettsége. A kereskedő családtagok közül ugyanakkor Moyses 26 forintot, József egy bolt után 8 forintot adózott.

¹¹¹ Bácskai 1995: 32.

Elvégeztünk egy – itt most nem részletezendő – kontrollvizsgálatot is az 1841–42-es adóévre vonatkozó dikális jegyzék alapján.¹¹² Arra voltunk kíváncsiak, hogy néhány év alatt milyen változások következtek be egyrészt a kereskedők adózási kategóriái, másrészt pedig ugyanezen iparos csoportok kapcsán. A kirajzoló tendenciák egyik mérvado eleme, hogy a legmagasabb kategóriába tartozó kereskedők száma csökkent, ugyanakkor gazdagságuk növekedett. 1841–42-ben a legtöbb adót tevékenysége után Tachauer Salamon fizette (54 forint), mellette még Benzián Izrael és Pichler Henrik tartozott a negyvenesek csoportjába, míg a korábban az élen szereplő, eddigre már meglehetősen öreg Gottlieb Mayer, valamint Löwenstein Miksa visszacsúszott a 30–40 forintos csoportba, ahova viszont bekerült egy Strasser és egy Blau is. A másik meghatározó változás, hogy csökkent a kereskedő által bevallott jövedelem után kivetett adó, főleg a 10–20 és a 0–10 forint közötti adót fizetők csoportja dúsult fel. Az iparosok kapcsán pedig világos tendencia, hogy a kiválasztott csoportba tartozók adója szintén csökkenő tendenciát mutat.

Elemzéseinkből azonban világosan következik, hogy semmi meglepőt nem látunk abban, ha az országosan megfigyelhető kereskedői előretörés tendenciáját egy tipikus kereskedő városban az átlagnál jóval nagyobb mértékben látjuk megvalósulni. Kanizsa városában egyértelműen a kereskedők fizették a legtöbb adót, ők lakták a város leggazdagabb házait, ők birtokolták a város közepét stb., így joggal feltételezhetjük, hogy a kereskedők voltak a leggazdagabbak a városban. Angliától Közép-Európáig sok helyütt lezajlott ez a folyamat: a helyi városi elitet egyre inkább a kereskedők, boltosok, ügyvédek és a fogadósok alkották a kisvárosok világában.¹¹³

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

P 1313. Fasc. 36–39.

P 1322. Fasc. 100.

P 1330. Fasc. 1–6.

Somogy Megyei Levéltár Varászlói Uradalmi Levéltár. Fasc. 32–34, 35.

Thury György Múzeum, Nagykanizsa.

Okmánytár

Protocollum 1798–1800.

112 ZML. IV. 9/b. Nagykanizsa 1841/42-es év.

113 Corfield 1995: 11.

Zala Megyei Levéltár

IV.14/e. Causarum sedialiter revisarum.

Protocollatio seu Intabulatio Fundorum iri inclito Dominio in Kanisa ab anno 1747 prot Debitorum. (Kanizsai ingatlanforgalmi könyv.) 1843.

IV. 9/b. Nagykanizsa Mező Város Rovatos Könyve pro 1803, 1840/41, 1848.

IV. 1848. Zsidó összeírás. Nagykanizsa és Kiskanizsa,

Megyei Közgyűlési jegyzőkönyvek. 1805–14, 1841–42.

1828-as Regnicolaris Conscriptio. Nagykanizsa és Kiskanizsa

Nagykanizsa város levéltára. Fasc.1, 2, 3, 4, 5.

Fényes Elek 1841: *Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest, 1. kötet

Berzeviczy Gergely 1979: Magyarország kereskedelméről és iparáról. In: Tessedik Sámuel – Berzeviczy Gergely: *A parasztok állapotáról Magyarországon*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Antalfy Gyula 1982: *Reformkori magyar városrajzok*. Budapest

Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a 19. század elején*. Budapest

Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest

Bácskai Vera 1993: Piackörzetek és piacközpontok a Dél-Dunántúlon a XIX. század első felében In: *Gazdaságtörténeti tanulmányok*. Zalai Gyűjtemény 34. Zalaegerszeg, 213–251.

Bácskai Vera 1995: Jövedelem, vagyon, presztízs és társadalmi helyzet a 19. század első felében. In: *Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium – Veszprém*. Budapest–Veszprém, 31–35.

Bácskai Vera 1995: Small towns in eastern Europe. In: Clark, Peter (ed.) *Small towns in early modern Europe*. Cambridge, 77–89.

Barbarits Lajos 1929: A kanizsai iskolák története. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 263–289.

Barbarits Lajos 1929: A katolikus egyház története. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 233–246.

Barbarits Lajos 1929: A városi közigazgatás története. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 63–109.

Barbarits Lajos 1929: Nagykanizsa a politikában. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 139–159.

Belitzky János 1932: *Magyarország külkereskedelme az 1860-as évekig*. Budapest

Blankenberg Imre 1929: Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 289–299.

Cerman, Markus – Knittler, Herbert 2001: Town and country in the Austrian and Czech lands, 1450–1800. In: *Town and Country in Europe 1300–1800*. Cambridge, 176–202.

Corfield, Penelope J. 1995: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: Gyáni Gábor (szerk.) *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 1–14.

Degré Alajos 1972: Nagykanizsa önkormányzata a 18. században. In: *A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919–1969*. Nagykanizsa, 103–118.

Dénes Gyula 1978: *Görögkeleti szerb emlékek Nagykanizsán*. Nagykanizsa. Kézirat a Thury György Múzeumban.

- Ember Győző 1989: Belkereskedelem. In: Magyarország története 1686–1790. Budapest, 641–648.
- Futó Mihály 1944: *A magyar gyáripar története*. Budapest.
- Füves Ödön 1972: Görögök Zala megyében. In: *A nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919–1969*. Nagykanizsa, 291–300.
- Gudenus János József 1990: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. 1. kötet, Budapest
- Gyimesi Endre 1990: A Zala megyei nyomdászat kezdetei. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok. /Zalai Gyűjtemény 31./* Zalaegerszeg, 229–262.
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest
- Halis István 1899: *A Ferencrend kanizsai zárdája. Tanulmány Kanizsa történetéből*. Nagykanizsa
- Horváth Gyula 1861: *Kanizsa város története s annak jelen viszonyai*. Kanizsa
- Illésy János – Pattkó Béla 1895: *Királyi Könyvek*. Budapest
- Jan de Vries 1984: *European urbanization*. Cambridge, MA.
- Kanizsai Enciklopédia* 1999 (szerk. Rikli Ferenc), Nagykanizsa
- Kerecsényi Edit 1978: Adatok Nagykanizsa településtörténetéhez „A polgárok lajstroma” (1745–1826) alapján. In: *Zalai Gyűjtemény* 8. Zalaegerszeg, 115–135.
- Kerecsényi Edit 1979: A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: Degré Alajos (szerk.) *Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásából. /Zalai Gyűjtemény 12./* Zalaegerszeg, 147–166.
- Kövecses-Varga Etelka 1993: Az esztergomi kereskedő és kalmár társulat. In: *Kézművestörténeti Szimpózium – Veszprém*, 1992. MTA–VEAB, Veszprém, 67–70.
- Kunics Zsuzsanna 1992: A nagykanizsai Deák-tér története a város fejlődésének tükrében. *Zalai Múzeum* 4. Zalaegerszeg, 205–223.
- Magyar Zsidó Lexikon* 1929, (szerk. Ujvári Péter), Budapest
- McCagg, William O. 1985: A sikerhez vezető út. In: *Zsidókérdés Kelet-és Közép-Európában. Regionális tanulmányok 3. (Fejlődés-tanulmányok)* Budapest, 385–455.
- McCagg, William O. 1992: *Zsidóság a Habsburg Birodalomban 1670–1918*. Budapest
- Molnár András 1990: Csány László a zalai reformellenzék élén. In: Molnár András (szerk.) *Kossuth kormánybiztosa Csány László 1790–1849. /Zalai Gyűjtemény 30./* Zalaegerszeg, 5–61.
- Németh László 1994: Zsidók Zalában a XVIII. század első felében. */Zalai Gyűjtemény 35/*. Zalaegerszeg, 17–32.
- Sarkady István 1873: *Hajnal. Arczképekkel és életrajzokkal díszített album*. Budapest
- Simonffy Emil 1975: Kaposvár a városalakulás útján. In: *Kaposvár. Várostarténeti tanulmányok*. Kaposvár, 243–297.
- Sz. Cenki Éva – J. Halász Margit 1995: A magyarországi könyves iparág területi elhelyezkedése a 18–19. században. In: *IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium – Veszprém*. Budapest–Veszprém, 146–152.
- Szabó Péter 1995: A győri kézművesszakkák helye az adózási adatok tükrében. In: *Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium – Veszprém*. Budapest–Veszprém, 53–59.
- Szabó Zsigmond 1929: Nagykanizsa közegészségügye. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 315–321.
- Venetianer Lajos 1922: *A magyar zsidóság története*. Budapest
- Villányi Henrik 1927: *A nagykanizsai izraelita hitközségtől fenntartott négyévfolyamú Felső Kereskedelmi iskola és Női Kereskedelmi Szaktanfolyam Értésítője az 1926–27. évről*. Nagykanizsa

- Villányi Henrik 1929: Az izraelita hitközség története. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 1929. 251–263.
- Weiser János 1929: Nagykanizsa gyáripára. In: *Nagykanizsa*. Budapest, 309–315.
- Wrigley, E.A. 1987: Urban growth and agricultural change: England and the Continent in the early modern period. In: E. A. Wrigley: *People, cities and wealth: the transformation of traditional society*. Oxford, 157–193.

Sonkoly Gábor

Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban

BEVEZETÉS

A kvantitatív várostörténet-írásban két hagyományt lehet megkülönböztetni nagyobb földrajzi egységek (kontinens, régió, ország, esetleg országrész) városrendszerének elemzésénél.¹ A demográfiai megközelítés a városi népességszámot tekinti alapmutatónak, és következtetéseit ez alapján, hosszú időtartamra vonatkozóan vonja le. A funkcionalista megközelítés a városok központi szerepkörét méri, és ez alapján határozza meg a központi helyek hierarchiáját, mely egy adott időpontra releváns, ám nehezen vethető össze más időpontokban mért eredményekkel.² A magyar várostörténetet mindkét irányzat igen jelentős eredményekkel gazdagította. Az előbbinek Granasztói György több tanulmánya,³ az utóbbinak pedig Bácskai Vera és Nagy Lajos munkássága⁴ a legismertebb példája.

Az említett összefoglaló jellegű munkákból az erdélyi városok a felhasznált források adottságaiból kifolyólag hiányoztak, illetve csak említés szintjén szerepeltek. Ezt a hiányt próbáltam meg pótolni Erdély újkori urbanizációját leíró monográfiámmal,⁵ melyben az erdélyi város mind komplexebb definícióját dolgoztam ki megőrizve, és részben átdolgozva a demográfiai irányzat módszertani eszköztárát. A rendelkezésre álló források ugyanakkor nem tették lehetővé egy egész Erdélyt felölelő funkcionalista elemzést.

Kutatásom során természetesen olyan, összeírás jellegű országos forrásokat kerestem, illetve használtam fel, melyek a városokra vonatkozóan rendelkeztek történeti statisztikai módszerekkel feldolgozható információkkal. A vizsgált korszak egyetlen, átfogó erdélyi úrbéri összeírását nem vettem be az elemzett források körébe, mivel ebből mind a városok, mind a sűrűn városiasodott Szászföld adatai hiányoztak. Az említett úrbéri összeírás, az 1819/20. évi *Conscriptio Czirákyána* felvétele során ugyanakkor rákérdeztek az összeírt települések legfontosabb vásárhelyeire. Ez a forrás tehát egyedülálló lehetőséget kínál ahhoz, hogy

1 A kvantitatív várostörténeti hagyomány összefoglalására: Hohenberg–Lees 1985, Lepetit 1988.

2 A város központként való felfogását von Thünen és Christaller alapozta meg (Christaller 1933, Kovács 1963). A várostörténészek a földrajztudománytól kölcsönözték ennek a megközelítésnek a módszertanát (Carter 1983), és a kereskedelmi szereptől (Gräf 1995, Margairez 1986, 1988) a kulturális szerepig (például François 1987) a városok számos funkciójának mérésére alkalmazták.

3 Granasztói 1989a, 1989b. A módszer Magyarországra való alkalmazására: Czoch 1991, 1993.

4 Bácskai–Nagy 1979, 1984, 1986.

5 Sonkoly 2001.

megállapítsuk a 19. század első harmadának erdélyi vásárkörzeteit, illetve a vásárhelyek hierarchiáját.

E tanulmány címe nem véletlenül cseng tehát egybe Bácskai Vera és Nagy Lajos immár társadalomtörténeti klasszikussá vált munkájának⁶ címével, mely Magyarország 1828-as piacközpontjait és piackörzeteit elemzi. A később ismertett forrásadottságok miatt a Bácskai Vera és Nagy Lajos tanulmányaiiban szereplő piacok helyett Erdély esetében a vásárokat lehet kutatni, ám mindkét esetben a központiség, a kereskedelmi szerep mérése és osztályozása az elemzés célja.

Egy adott terület urbanizációjának vizsgálata során a kutató feltételezi, hogy az egységnek tekintett területen fekvő városok kapcsolatban állnak egymással, és kapcsolataikon keresztül városhálózatot építenek ki. A városhálózat jellegzetessége, hogy a bármely tagjában bekövetkező változás hatással van a hálózat többi tagjára is. Az újkori erdélyi városok kutatása során minduntalan szembetalálkoztam azzal a problémával, hogy vajon indokolt-e a feudális széttagoltságát állhatatosan és sikeresen őrző Nagyfejedelemség esetében bármiféle városrendszer-elemzést végezni. Tekinthetők-e az erdélyi városok egységes kutatási tárgynak, illetve megfigyelhető-e valamilyen belső integrálódás, városhálózattá válás a 18–19. század során?

Az egységes városhálózat kérdése természetesen nemcsak Erdélynél, hanem a magyar társadalomtudományokban általában egységnek tekintett Kárpát-medence esetében is fennáll. Vajon egységes városhálózat fed-e le a Kárpát-medencét az újkorban, illetve megfigyelhetők-e az integrálódás jegyei? Vajon átnyúlnak-e a piac-, vagy vásárkörzetek határai a Kárpát-medencét e korban megosztó közigazgatási határokon?

A vásárkörzetek meghatározásával tehát egyrészt az erdélyi városok kereskedelmi szerepen alapuló hierarchiáját szeretném meghatározni, másrészt adalékokat keresek e városok Erdélyen belüli, illetve a Nagyfejedelemség határain túlmutató integrálódási folyamatához. Az urbanizáció dinamikája egyetlen összeírás adatai alapján természetesen csak annyira megrajzolható, amennyire egy elégett film rekonstruálható néhány megmaradt filmkockája alapján.

A FELHASZNÁLT FORRÁS

Az erdélyi piackörzetek meghatározásánál Erdély 1819/20. évi úrbéri összeírásának, a *Conscriptio Czirákyanának*⁷ adatait használtam fel. Ez az összeírás a számos erdélyi úrbérrendezési kísérlet egyikének eredménye. Az úrbérrendezés ugyan nem valósult meg, de a ránk maradt forrásanyag egyedülálló társadalomtörténeti forrást jelent Erdély újkori történetére vonatkozóan.⁸ Az 1750. évi orszá-

6 Bácskai–Nagy 1984

7 Magyar Országos Levéltár F 52. Az anyag mikrofilmen kutatható. A mikrofilmek száma: 25674–25727.

8 A forrás részletes ismertetését lásd: Trócsányi 1959.

gos összeírás mellett ez a legteljesebb újkori erdélyi történeti statisztikai forrásunk. Átfogó feldolgozásra eddig egyik forrás sem került.

Erdély úrbéri rendezése 1769-től, a Bizonyos Punctumok megfogalmazásától kezdve napirenden volt, ám az 1810/11-es országgyűlésig csak félbemaradt munkálatokról és bizottsági javaslatokról lehet beszámolni. Az említett országgyűlés végül érdemben foglalkozott a rendezés kérdésével, de ezt a diétát az udvar azelettől feloszlatta, hogy törvények születhetnek volna. A napóleoni háborúkkal egyúttjáró gabonakonjunktúra és folyamatos háborúskodás a gabonában szűkülő Erdélyre is megtette hatását: 1813-ra olyan éhínség ütötte fel a fejét, hogy jelentős elvándorlás indult meg az országon belül, illetve – nagyobb részét – a Nagyfejedelemség határain túlra. Halaszthatatlanná vált az átfogó úrbérendezés. A lassan folyó tárgyalások eredményeképp végül I. Ferenc 1819 tavaszát jelölte meg az úrbéri rendezés munkálatainak megkezdésére. Mivel az udvar nem bízott meg a helyi tisztviselőkben, az összeírás irányításával Cziráky Antalt, a magyar kamara alelnökét bízták meg, és három királyi biztost jelöltek ki mellé.

A királyi biztosok végezték a három (gyulafehérvári, kolozsvári és marosvásárhelyi) körzetre osztott Edélyben folyó összeírás ellenőrzését és elvi irányítását. Magát az összeírást egy, az adott terület helységeire vonatkozó felmérés, majd egy mintaösszeírás előzte meg. Az összeírást törvényhatósági tisztek végezték, akik a falubíró, az esküdtek és a falu öregjeinek jelenlétében voltak kötelesek kitölteni a „9 pontra tett vallomások” kérdőívét. A kilenc kérdéscsoport közül az első három az úrbéri, illetve egyéb szolgáltatások jellegére és tulajdonságaira, a negyedik a község fekvésének előnyeire és hátrányaira, az ötödik a telek nagyságra és jövedelmezőségére, a hatodik és hetedik a kötelező szolgáltatásokra és adókra, a nyolcadik a puszta telkekre, a kilencedik pedig az erdőhasználatra kérdezett rá. A vallomások felvétele után összeírták a jobbágyföldeket, a jobbágyok telki állományát és a mezőgazdasági, valamint kézműves termelés módját.

Az adatfelvételt követte a helységek osztályozása (*classificatio*) az egyes törvényhatóságokon belül. Itt nemcsak a föld termékenységét vették figyelembe, hanem a község *beneficiumait*, így a kereskedelem lehetőségeit, helyzetét is.

Az összeírás heves ellenállást váltott ki a nemesség, és részben a parasztság részéről, így – a szászföldi jószágok kivételével – az érdemi munka csak 1820 tavaszán indulhatott meg. 1820 nyarán ugyanakkor már a *classificatio* munkálatai is elkezdődtek. A községek besorolása azonban összetett polémiát indított el, és végül az új adórendszer kidolgozása – elődeihez hasonlóan – félbe maradt.

A ránk maradt forrásanyag legizgalmasabb része – az első három kérdésre vonatkozó válaszok mellett – a negyedik, mely a községek „hasznait és kárait” írja össze. Ezen belül a harmadik kérdés a község lakói által rendszeresen látogatott vásárhelyekre vonatkozik. Itt a vásárhelyek megnevezése mellett, az adott falutól való távolságra és a vásárra vitt árukra is rákérdeztek.

A vásárkörzetek vizsgálatánál az erre a kérdésre adott válaszokat használtam fel. A válaszok kidolgozottsága igen eltérő. A vásárra vitt áruk megnevezése esetleges, kevés település esetében fordul elő, ezért ezt az adatot jelen elemzésnél nem

használtam. A község és a vásárhely távolsága általában egy dichotómia formájában jelenik meg: ha egy nap alatt meg lehetett járni a vásárt, akkor az közelinek minősül, ha ennél többre volt szükség, akkor távoli vásárhelyként említik. Sokszor a vásárhely neve mellett szerepel az odautazáshoz szükséges időtartam. A közeli/távoli megnevezést felvettem az adatbázisba, ám ez a vizsgált terület egészére vonatkozóan ez sajnos szintén esetleges, ezért ennek feldolgozására még nem vállalkoztam.

Mint minden hasonló jellegű, az adók és szolgáltatások meghatározását célzó forrásnál, a Cziráky-féle adóösszeírás esetében is fel kell vetnünk, hogy mennyiben megbízhatóak a közölt adatok. Az igen kusza erdélyi úrbéri viszonyok és a tisztázatlan teleknagyságok miatt csak körültekintő forráskritikával kezelhetők a gazdasági adatok. A vásárhelyekre vonatkozó adatok hitelességében azonban nincs okunk kételkedni. A vásárhelyek megjelölése nem módosította az adóterheket, a vallomás valóságtartalma pedig könnyen ellenőrizhető, a *conscriptorok* számára általában ismert volt.

Az összeírás úrbéri jellegéből adódóan nem terjedt ki az Erdélyi Nagyfejedelem-ség egészére, így a vizsgálat is csak a magyar vármegyék, Székelyföld, a Partium és a Brassó vidéki hétfalu⁹ területén található községeket tartalmazza (1. térkép).

A FELDOLGOZÁS MÓDJA

A községi bevallások alapján adatbázist készítettem, mely minden összeírt községre vonatkozóan tartalmazza a község 1820-as, illetve 1913-as elnevezését, 1820-as közigazgatási elhelyezkedését, valamint a megjelölt vásárhelyeket kettős (közeli/távoli) bontásban. Az így összeállított adatbázis Erdély 2256 települését tartalmazza. Mivel egy erdélyi község átlagosan csaknem öt vásárhelyet jelöl meg, 10.629 bejegyzést kellett azonosítani. Végül 208 vásárhelyet sikerült megállapítani a vallomások alapján.

A feldolgozás első szakaszában tehát egyetlen adat, a vásárhely-megjelölés alapján vontam le következtetéseimet. Az adatbázis összeállítása során világossá vált számomra, hogy a vizsgált forrás alapján nem lehet olyan mélyreható, kifinomult statisztikai módszereket alkalmazó elemzést készíteni, mint amelyet Magyarország 1828-as piackörzeteire vonatkozóan Bácskai Vera és Nagy Lajos¹⁰ elvégzett. A Cziráky-féle összeírás ugyanis egyáltalán nem, vagy csak részben tartalmaz olyan mutatókat, melyeket az említett szerzők a faktoranalízis számára az 1828. évi országos összeírásból ki tudtak gyűjteni. Az Erdélyre jellemző összetett, és szinte községenként változó művelési és tulajdonviszonyok igen hosszú kutatást feltételeznek az összeírás gazdasági adatainak feldolgozása esetében. Az ilyen jellegű

9 A Hét Bírák Jóságaként összeírt 36 falu közül 27 Szeben szék, 9 pedig Brassó vidék területén található. Az előbbieket szétszórván helyezkednek el a Királyföld területén, az utóbbiak ugyanakkor összefüggő, a Székelyfölddel határos terület képeznek, így csak ezek adatait vettem fel az adatbázisba.

10 Bácskai-Nagy 1984: 98–150.

feladat bonyolultságát mutatja, hogy a községet *classificatio*-ját végző, az összeírással kortárs bizottság sem fejezte be munkáját. Felvetődik tehát a kérdés, hogy egyáltalán egységesíthető-e a gazdálkodásra vonatkozó adatok.

A vizsgált összeírás nem járt együtt népszámlálás jellegű demográfiai adatfelvétellel, és ilyen jellegű országos összeírás Erdélyre vonatkozóan 1786–1851 között nem készült, így a feltételezett vásár- vagy piacörzetek népességszámának összevetése is csak időben elég távoli adatok alapján kiszámított becslésen alapulhatna.

Az 1819/1820, illetve 1828. évi összeírások lehetséges feldolgozásának különbségei már a vásár-, illetve piachelyek megnevezésénél nyilvánvalóvá válnak. Bácskai és Nagy először rekonstruálták a piacfunkciót betöltő települések hálózatát, majd megállapították és ábrázolták ezek vonzáskörzetét, végül „e vonzáskörzetek nagysága, népességszáma alapján a központok szerepkörének hatósugarát mérhetővé, összehasonlíthatóvá”¹¹ tették. A Cziráky-féle összeírás esetében azonban nemcsak a megállapított vonzáskörzetek összevetése jelent problémát az említett forrásproblémák miatt, hanem a vallomások jellegéből adódóan – néhány vásárhelytől eltekintve – nem lehet tiszta vonzáskörzetet megállapítani. A községek túlnyomó többsége ugyanis számos, nem ritkán tíznél is több vásárhelyet említett.

A feldolgozás során ezért a vásárhelyként való említések száma lett a legfontosabb mutató. Feltevésem szerint minél több település említ egy adott vásárhelyet, az a vásárhely annál fontosabb szerepet tölt be az erdélyi vásárhierarchiában. A vásárkörzeteket pedig a hierarchia tagjainak a térben való ábrázolása során állapítottam meg.

Mivel a *Conscriptio Czirákyana* egyedülálló az erdélyi összeírásai között, nem tudtam összevetni a kialakított vásárhierarchiát más, a korszakra vonatkozó országos összeírás adataival. Az adatok ellenőrzésénél, illetve értelmezésénél ezért Illésy János vásárszabadalmainak jegyzékét,¹² illetve egy későbbi vásárlajstrom¹³ megnevezéseit használtam fel.

Felvetődik a kérdés, hogy az említett vásárhelyek csak vásárként, tehát az év bizonyos napjain szolgálták az adott települések lakóinak csereigényeit, vagy piacként funkcionáltak, azaz heti rendszerességgel látogatták azokat a környékbeliek. Erre a megkülönböztetésre valószínűleg részben alkalmas a vásárhelyek közeli/távoli megnevezése. Ez az adat azonban – mint már említettem – csak a települések egy kisebb részénél áll rendelkezésre, így alkalmazása a helyi viszonyok kutatását, „mélyfúrást” igényel, amire a kutatás első szakaszában még nem vállalkoztam. Az elemzésnél így egyszerűen vásárkörzetekre fogok hivatkozni, mely megnevezés – a forrásadottságoknak megfelelően – magában foglalja mind a piaci, mind a vásári jellegű kapcsolatokat.

11 Bácskai–Nagy 1984: 30.

12 Illésy 1900

13 Nagy 1979

AZ ERDÉLYI VÁSÁRKÖRZETEK 1820-BAN

Az említett forrásadottságok miatt, megállapításaim jórészt az Erdélyi Nagyfejedelemség magyar- és székelyföldi részére vonatkoznak. A megnevezett vásárhelyek vizsgálatánál külön csoportba soroltam a magyarföldi, illetve székelyföldi, a szász-földi, valamint a magyarországi vásárhelyeket.

A magyar vármegyék, a Partium és a Székelyföld

Az összesen említett 208 vásárhely háromnegyede, azaz 156 található ezen a területen. Az említett vásárhelyek Kárpát-medencei viszonylatban igen nagy száma, illetve a legfontosabb vásárhelyek elhelyezkedése – a legalább száz községnél említett 29 vásárhely közül 26 itt található –, arra enged következtetni, hogy a kereskedelmi csere feltételeit a helyi vásárok el tudták látni (1. táblázat, 2. térkép¹⁴). A legfontosabb vásárhelyek (Marosvásárhely, Kolozsvár, Dés, Zilah, Szamosújvár, Szászrégen, Déva, Torda és Zsibó) egy kivétellel (Zsibó) városi kiváltsággal rendelkeznek, illetve egy város (Déva) kivételével Észak-Erdélyben, illetve a Partium területén helyezkednek el. A vásárhierarchia csúcsához közel (említések száma 100–149) ugyanakkor már többségbe kerülnek a kiváltsággal nem rendelkező községek a mezővárosokkal szemben. Az ehhez a kategóriához tartozó kilenc falu – egy kivétellel (Brád) – szintén Észak-Erdélyben található. Alparét, Magyarláros, Mocs vagy Drág olyan fontos városokat előz meg az említések alapján felállított sorrendben, mint Székelyudvarhely, Gyulafehérvár, illetve a szász nagy- és középvárosok.

A hierarchia alsóbb szintjein lévő vásárhelyek már jóval egyenletesebben helyezkednek el a vizsgált területen. Észak-Erdély igen sűrű vásárhálózattal rendelkező vidéke mellett egy közép- és kisebb jelentőségű vásárokkal (Déva, Brád, Vajdahunyad, Nagyenyed, Hátszeg, Gyulafehérvár) egyenletesen lefedett Délnyugat-Erdély és egy vásárhányos Kelet-Erdély képe bontakozik ki, melynek egyetlen fontosabb vásárközpontja Székelyudvarhely.

1. táblázat. A vásárhierarchia szintjei területi bontásban

Az adott vásárhelyet említő falvak száma	Magyar- és Székelyföld	Szászföld	Magyarország
200-	5	0	0
150–199	4	0	0
100–149	17	2	1
50–99	53	5	1
10–49	44	10	11
5–9	18	6	3
1–4	15	6	6
Összesen	156	29	22

14 Itt szeretnék köszönetet szeretnék mondani Sebők Lászlónak a térképek elkészítéséért. A térképeken azokat a vásárhelyeket ábrázoltuk, melyeket legalább öt község előljárói említettek.

A vásárhelyek térbeni elhelyezkedése nyilvánvaló regionális különbségekre hívja fel a figyelmünket, ami indokolttá teszi, hogy a vásárok megnevezésének kiértékelése alapján csoportokba rendezzük az egyes törvényhatóságokat, és további következtetéseinket az így kialakított egységek szerint vonjuk le. Bár csak egyetlen mutatóra, a vásárhely megnevezésére hagyatkozhatunk, ezen elnevezések eloszlása és igen nagy száma több mutató kiszámítását tette lehetővé. A vármegyék és székek osztályozását végül három mutató alapján végeztem el,¹⁵ melyek igen plasztikusan kirajolták a vizsgált terület eltérő jellegű vidékeit és finomították az első benyomásokat.

1. Észak-Erdély

Ide tartoznak azon törvényhatóságok, melyek az első két mutató alapján a legnagyobb értékeket mutatják. Az itt található falvak leggyakrabban hat vagy hét vásárhelyet említenek, az egy településre eső vásáremlítések száma pedig hat és nyolc között van. Az Észak-Erdélynek elnevezett régió¹⁶ ezek alapján Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs vármegyét, Aranyos és Maros széket, valamint Kővárvidéket foglalja magában. Részben idetartozik Torda vármegye is, mely mutatói alapján három régió határvidékén helyezkedik el.

Itt található a 141 magyar- és székelyföldi vásárközpont közül 59, azaz a központok több, mint 40%-a, a legfontosabb 26 vásárhelynek pedig több, mint 60%-a. Az egy településre eső vásárhelyek száma alapján ugyanakkor már nem itt találjuk a legmagasabb értékeket, ami arra utal, hogy a nagyszámú vásárhely körzetei jelentősen átfedik egymást, a vásárközrözetek valószínűleg még kialakulóban vannak, főleg a kereskedelmi központok hierarchiájának középső részén, ahol igen jelentős a községi jogállású vásárhelyek száma.

2. Kelet-Erdély

Ide sorolhatók azok a közigazgatási egységek, melyek mindhárom mutatójuk alapján a legalacsonyabb értékeket érték el. Míg az észak-erdélyi megyék esetében 6–7 vásár említése a leggyakoribb, addig itt a legtöbb falu csak egyetlen vásárhelyet említ. Hasonlóan alacsony az említett vásárhelyek (1–2) és az egy településre eső vásárhelyek (1–2) átlagos száma. Ezek alapján ide tartozik Csík, Háromszék és Udvarhely szék, valamint Torda vármegye keleti része. Bár ez a terület szinte megegyezik az Észak-Erdélyhez sorolt törvényhatóságok területével, itt csak 24 vásárhelyet találunk, melyek döntő többsége a legkevésbé jelentős vásárközpontok szintjén helyezkedik el.

15 Az első mutató az adott törvényhatóság területén található községek vásáremlítéseinek módusza. Ez a mutató arra vonatkozik, hogy az adott törvényhatóságon belül hány vásárhely megnevezése volt a leggyakoribb. Kolozs vármegye mutatója például 7, mivel itt a hét vásárt említő települések száma a legnagyobb. A második mutató az egy településre vonatkozó vásárszám-említés száma törvényhatóságok szerint. A harmadik pedig az egy településre eső vásárhelyek száma szintén törvényhatóság szerint.

16 A régió kifejezést csak az egyszerűség kedvéért használok, és csak a vásárhelyek alapján meghatározott területi egységekre vonatkozik.

Korábban említettem, hogy a felhasznált forrás adottságai nem tesznek lehetővé egy olyan részletes piackörzet-elemzést, amelyet Bácskai Vera és Nagy Lajos végeztek el. Az idézett szerzők tiszta piackörzeteket tudtak meghatározni. Mint láttuk a *Conscriptio Czirákyana* adatai alapján szinte lehetetlen tiszta vásárkörzetek megállapítása egész Erdélyre vonatkozóan, hiszen az összeírt települések közül mindössze 139 (kb. 6%) nevezett meg egyetlen vásárhelyet. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ezen települések csaknem kétharmada ennek a régiónak a területén található. A vizsgált terület egészén mindössze három olyan vásárhelyet találgunk, mely legalább tíz településből álló tiszta körzettel rendelkezik. A fentiek alapján nem meglepő, hogy mindhárom vásárhely a kelet-erdélyi régióban található. A legnagyobb tiszta körzettel Székelyudvarhely (40 falu) rendelkezik. Két kisebb tiszta körzetet lehet megfigyelni Gyergyószentmiklós (13 falu), illetve Kézdi-vásárhely (12 falu) körül.

3. Délnyugat-Erdély

Ezt a régiót azok a törvényhatóságok alkotják, melyek mindhárom mutató alapján a két ismertetett régió értékei között helyezkednek el. Itt a 2–4 vásárhely említése a leggyakoribb, az egy településre eső vásáremlítesek száma 4–5, az egy településre eső vásárhelyek száma pedig 2. A magasabb mutatói alapján Észak-Erdélyhez kicsit jobban közelítő Alsó-Fehér vármegye, valamint Hunyad és Zaránd vármegyék tartoznak ide. E régió – az előző kettőnél kisebb – területén 30 vásárhely helyezkedik el, melyek arányosan mind térben, mind a hierarchia szintjein (6–11–13) arányosan helyezkednek el. Megfigyelhető, hogy itt nincsenek az északi régióra jellemző, kiugróan jelentős vásárhelyek. A legfontosabb vásárhely (Déva) nem emelkedik ki jelentősen a már említett itteni fontos vásárhelyek közül.

4. Partium

Két vármegye – Közép-Szolnok és Kraszna – földrajzi elhelyezkedése alapján Észak-Erdélyhez tartozik, ám mutatói alapján külön egységet határoz meg. Itt az észak-erdélyi vármegyék vásárhelyemlétségi értékének csak a felével, 3–4 vásárral találkozunk, ami így is magasabb, mint a kelet, vagy délnyugat-erdélyi mutató értéke. A másik két mutató értéke a délnyugat-erdélyi értékekkel megegyezik. Az itt található 11 vásárhely közül kettő (Zilah és Zsibó) egész Erdély tekintetében a legfontosabbak között helyezkedik el.

A szászföldi vásárhelyek és a dél-erdélyi vásárhierarchia

A magyar- és székelyföldi települések vásárhelyemlétségeinek kevesebb, mint 8%-a vonatkozik szászföldi vásárközpontokra. Az említett vásárhelyeknek pedig valamivel több, mint az egy tizede található a Szászföldön (3. térkép). A megnevezések alapján annak ellenére következtetni tudunk a szászföldi vásárhierarchiára, hogy

a mintegy 150 szász község adatai hiányoznak az összeírásból. A szász vásárhierarchiát vizsgálva két következtetést vonhatunk le:

- az említett szász települések (túlnyomó többségükben városok) vásáremléti értékei jóval elmaradnak a magyar vármegyék települései mögött. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha elméletben kiegészítjük ezeket az értékeket a hiányzó szász települések megnevezéseivel. Mivel a szász községek száma az erdélyi községek számának mintegy 7%-a, szinte biztosra vehető, hogy egyetlen szász város sem kerülne be a tíz legjelentősebb vásárcsúszpont közé, illetve hat-hét városnál több valószínűleg a legfontosabb 30–35 vásárcsúszpont közé sem jutna be;

- a vásárhelyek hierarchiája követi a szász közigazgatás rendszert, azaz a két szász vidék központja (Beszterce és Brassó) a legjelentősebb. Ezeket követik a nagyobb szász székek központjai (Segesvár, Szászváros, Szászsebes, Medgyes, Nagyszeben), majd a kisebb csúszpontok (Kóhalom, Naszód, Szerdahely).

A szászöldi csúszpontok gyenge jelenléte a vásárhierarchián belül természetesen nem feltétlenül ezen városok központi szerepét minősíti. Itt inkább arra kell gondolnunk, hogy a felhasznált mutató, a vásárhelyemléti itt eltérő jellegű vásárhálózatra utal, mint Erdély többi részén. Ezt a feltételezést támasztják alá a Szászölddel határos déli közigazgatási egységek mutatói is. Felső-Fehér és Küküllő vármegyék, valamint Fogaras vidék, illetve Brassó vidék hétfalusi része az előző fejezetben ismertetett három mutató alapján azonos régióhoz sorolható. Erre a területre a központi fekvés ellenére is alacsony vásáremléti módusz (1–3) és közepes értékű vásáremléti átlag (2–4) jellemző. Ugyanakkor Erdélyben itt a legmagasabb az egy településre eső vásárhelyek száma (3–7).

A dél-erdélyi régiót (feltételezhetően jellege alapján ide sorolható Beszterce vidék is) tehát egy arányos, a közigazgatási és városkiváltságokat követő vásárhierarchia jellemzi. A szászöldi városok közül Beszterce, Brassó, Segesvár és Szászváros áll a legszorosabb kapcsolatban a magyar, illetve székelyöldi településekkel. Beszterce főleg Belső-Szolnok (48 település) és Doboka (42 település), Brassó mindenképp Háromszék (69 település), Segesvár szintén a szomszédos székely székek (Udvarhely 31 település, Maros 21 település), illetve Küküllő (28 település), Szászváros pedig túlnyomórészt Hunyad (77 település) számára jelent vásárcsúszpontot.

KAPCSOLATOK MAGYARORSZÁGGAL

Az elemzés egyik legizgalmasabb eredménye a magyarországi vásárcsúszpontokra vonatkozik, mivel ezen keresztül megállapításokat tehetünk Magyarország és Erdély kereskedelmi kapcsolataira, illetve arra, a bevezetésben felvetett problémára, hogy találunk-e a két feltételezett városrendszer integrálódására mutató jeleket.

A vásármegnevezések 4,4%-a vonatkozott a 22 magyarországi vásárhelyre, melyek közül 16 szerepel ötnél több településnél (4. térkép). A legtöbbször említett magyarországi vásárhely Nagybánya (107 település), mely Kővárvidék minden települése mellett Közép- (22 település) és Belső-Szolnok (5 település) határ-

vidéki területei számára jelent vásárhelyet. Nagyváradot (51 település) jóval kevesebben említik, de a város jelentőségét emeli, hogy a legtöbb megnevezés a viszonylag távol fekvő Kolozs (27 település) és Zaránd (18 település) vármegyék területén található.

A vásárhelyek elhelyezkedéséből következtethetünk a „két magyar Haza” kereskedelmi kapcsolatára. A 16 vásárhely több, mint felét kitevő Szatmár megyei vásárhelyek a vásáremlítések több, mint 64%-át jelentik. Bihar megye négy központja a vásáremlítések csaknem 28%-t foglalja magában. A Körös-vidéktől északra fekvő határszakasz tehát átjárhatónak tűnik. Az itt található tizenhárom vásárhely közül hét az 1828-as magyarországi piacközpontok között, kettő pedig a tiszta körzettel nem rendelkező alközpontok között szerepel.¹⁷ Az erdélyi adatok alapján feltételezhetjük, hogy ezek a vásárhelyek – a két említett nagyobb piac hely mellett Felsőbánya, Nagykároly, Margitta és Kapnikbánya, melyeket 35-nél is több település említ – a magyarországi vásárhierarchiában az eddig feltételezett-nél jelentősebb helyzetet foglal el.

Az északi határszakasz átjárhatóságával szemben a kapcsolatok szegényes jellege tűnik szembe a Körös-vidéktől délre eső területeken. Igaz, hogy itt találjuk Arad városát, mely – az említett vásárhelyek közül egyedül – első kategóriás piacközpont a Bácskai – Nagy-féle besorolás szerint, ám az említések száma alapján csak kilencedik, így jelentősége eszerint a mutató szerint meg sem közelíti az északabbra fekvő vásárhelyekét. Az Aradot említő 24 település közül 23 Zaránd megyei, tehát feltételezhetően nem a Maroson keresztül áll kapcsolatban a várossal. Ugy tűnik, hogy a 19. század első harmadában a Maros-völgy meglehetősen szerény szerepet játszott a Magyarország és Erdély közötti áruforgalomban. Ezt támasztja alá, hogy Arad mellett csak – a Bácskai – Nagy-nál alközpontként besorolt – Körösbökény szerepel az itteni vásárhelyek között, szintén Zaránd megyei települések említésének köszönhetően. A Bánát felé Karánsebes látszik az egyetlen, elég gyenge kapocsnak (5 település említi).

A magyarországi vásárhelyek említésének gyakorisága mellett eltörpül a Kárpátokon túl fekvő vásárok száma. Mindössze három hétfalusi település említi „Oláhországot”, mint távoli vásárhelyét, illetve egy háromszéki falu, a határtelepülésnek épp nem nevezhető Kézdimárkosfalva az Ojtozi-szorost és a havasalföldi Buzó városát.

1820 HELYE AZ ERDÉLYI URBANIZÁCIÓ MENETÉBEN

Mivel a kereskedelmi funkció az egyik meghatározó városképző faktor a vizsgált korszakban, felmerül a kérdés, hogy a felvázolt vásárhierarchia tagjai mennyiben

17 Nagyvárad és Szatmárnémeti II. kategóriás, Nagykároly, Nagybánya és Belényes III. kategóriás, Margitta és Felsőbánya pedig IV. kategóriás. Alközpontnak minősül Kőrösfeketető és Misztótfalu. Egyik kategóriában sem jelenik meg Aranyosmeggyes, Erdőszáda, Kapnikbánya és Krasznabéltek (Bácskai–Nagy 1984: 122–125).

tekinthetők városoknak, azaz mennyiben módosítják az erdélyi urbanizációról alkotott képünket a Cziráky-féle összeírás elemzésének eredményei. Az újkori erdélyi urbanizáció kvantitatív elemzésének a legfontosabb tanulságait¹⁸ a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A nagy- és középvárosok előbb az Erdélyi-medencét fedik le (18. század első fele, illetve feltételezhetően már azt megelőzően), majd Észak-Erdélyt (a 18. század második fele), végül a Székelyföldet (a 19. század második harmada). A kisvárosok esetében ugyanakkor nehéz biztos álláspontot kialakítani: nem sikerült eldönteni, hogy megnövekedett számuk a helyi csere fokozódó voltára vagy az agrár „népességfölslegre” utalt-e;

2. A városok elhelyezkedésében bekövetkezett látványos változást a szerkezeti urbanizációval¹⁹ magyarázhatjuk, mely szerint a központi funkciót betöltő – főleg kisvárosok – fokozatosan lefedik Erdély területét biztosítva az áruk, a pénz, az információ és az emberek mind nagyobb arányú áramlását. Az Erdélyben megfigyeltekhez hasonlóan egyébként Nyugat-Európában is az 1750-et követő évszázadban terjednek el a kisvárosok, mivel ekkor válik egyre szorosabbá a város-vidék cserekapcsolat a termelés és az agrárjövödelmek erőteljes növekedésének köszönhetően;

3. A 18. század elején nyilvánvaló dél-erdélyi szász városi dominancia megkérdőjeleződik a 18. század közepére, és végképp eltűnni látszik a század végére. A 19. század közepére ugyanakkor ezek a városok újra megerősödnek a városállomány egészéhez képest, ám ekkor már Erdély egész területét kitölti a városhierarchia;

4. Az erdélyi városhierarchia a 18–19. század során oligarchikus marad, azaz a tetején nem egy nagy központ („főváros”), hanem előbb három (Brassó, Nagyszében, Kolozsvár), majd a 18. század második felétől – Marosvásárhellyel kiegészülve – négy, közel egyenlő méretű és jelentőségű nagyváros helyezkedik el. Kolozsvár és Marosvásárhely a vidék felé nyitottabb, így a 19. század végére Észak-Erdély regionális központjaivá válnak. A két szász nagyváros, és különösen Nagyszében ezzel szemben hagyományos kapcsolatait őrizve ekkor nem válik regionális központtá.

Az 1820-as pillanatfelvétel jórészt alátámasztja a korábban felvázolt tendenciákat, és lehetőséget ad néhány fontos részlet kiemelésére.

1. Dél- és Észak-Erdély egyaránt sűrű vásárhálózattal rendelkezik. Ehhez képest a Székelyföldet jóval szerényebb vásárhálózat jellemzi, igaz ez egyenletesen fedi le e területet;

2. Erdély jelentős számú vásárhellyel rendelkezik a megnevezések alapján. A Magyarországi adatokhoz képest elképesztően magas vásáremlítés-szám, illetve a vásárhelyek igen magas száma²⁰ egyszerre utalhat a csere iránti igen nagy igény-

18 Sonkoly 2001: 159–161.

19 de Vries, Jan 1984

20 Az 1828-as magyarországi adatok szerint a 8362 összeírt település 282 vásárhelyet nevezett meg, ami valamivel több, mint egyharmada a 743 vásárhelynek. A megnevezett vásárhelyek közül pedig 138 rendelkezett tiszta piackörzettel (Bácskai–Nagy 1984: 45–61). Erdély 1820-as összeírásánál 2256 település 185 erdélyi vásárhelyet nevezett meg, ami csaknem 90%-a a 210-re tehető kiváltságolt erdélyi vásárhelynek. Tiszta körzettel (öt vagy annál több település) pedig csak 12 város rendelkezett, és közülük is csak háromnak volt tíz településnél nagyobb tiszta körzete.

re és a vásárhierarchia még kialakulatlan voltára. Ez utóbbi megállapítás valószínűleg arra a területre áll a leginkább, amely a legmagasabb vásáremlékezés-számot mondhatja magáénak, azaz Észak-Erdélyre;

3. A szászöldi vásárhierarchia – bár erre csak közvetve következtethettünk – a megnevezési mutató alapján szerényebb, mint a vármegyék esetében megfigyelt, ám erős korrelációt mutat a szász városok méretével és közigazgatási funkciójával, ami ezen városrendszer stabil voltára utal. Azt is megfigyelhettük, hogy egyes szász nagy- és középvárosok élénk kereskedelmi kapcsolatban állnak nem szászöldi településekkel is;

4. A vásárhierarchia csúcsán Marosvásárhely (hat megye 266 faluja) és Kolozsvár (hat megye 249 faluja)²¹ áll. A két szász nagyváros értékei ennél jóval szerényebb adatai (Brassó – öt megye 107 faluja, Nagyszeben – négy megye 51 faluja), és a Szászöld alacsony településszáma miatt akkor sem közelítenék meg az északi városok mutatóit, ha ez a terület nem hiányozna a forrásból. Természetesen a vásárcörzet megállapításának csak egyik lehetséges mutatója lehet az említések száma, hiszen az érintett községek mérete, gazdasága, az árucserében játszott szerepe jelentősen módosíthatja a pusztán a községek száma alapján kialakított képet. Azt mégis megállapíthatjuk, hogy Kolozsvár és Marosvásárhely jóval nagyobb területre terjesztette ki körzetét, mint a főleg Háromszék felé nyitó Brassó, és különösen, mint a mutató alapján csak 84. helyet elfoglaló Nagyszeben.

A vásárhierarchia részben kiforrotlan jellegére utal, hogy új vásárkiváltságok sora született 1820 után is. Miskolczy Ambrus megállapítása szerint: „... úgy évtizedente kb. tíz vásárszabadalmat adtak ki Bécsben, 1840-től 1848-ig pedig 26-ot”.²² Illésy adatai alapján megállapíthatjuk, hogy 1820–1848 között 31 új település kapott vásárszabadalmat. Eredményeink alapján nem meglepő, hogy ezek fele a leginkább vásárhányos Székelyöldön található. A sűrű vásárhálózattal rendelkező északi és nyugati magyar vármegyék területén mindössze öt új település kap szabadalmat. További kutatásnak kell eldöntenie, hogy ezek a szabadalmak mennyiben feleltek meg valós kereskedelmi igénynek, illetve mennyiben utaltak annak vágyára.

A 185 felsorolt erdélyi vásárhely gazdasági elemzése olyan komoly munkát igényel, melyre a kutatás első fázisában nem vállalkozhattam. A kutatás további útját jelentheti a megállapított vásárhierarchia és a szűkebb kört említő vásárkalendáriumok listáinak összevetése. Eddig még nem találtam az összeírással kortárs vásárlajstromot, ezért elemzésemet egy későbbi, 1842-es népkönyv²³ felsorolásának és a vizsgált 1820-as vásárhierarchiának rövid összevetésével zárom le.

Az 1842-es 59 jelentős vásár közül 56 szerepel a vásárhierarchiánkban. A három „új” vásár közül kettő helyi jelentőségű szász csereközpont (Nagydisznód, Ósánc), melyeket egyébként említenek az adatbázisba fel nem vett szász települések. Így az egyetlen új vásárhely Csíkszentmárton, „melynek mártonnapi vásárát

21 Mindkét város tiszta körzete 5–5 falura terjedt ki.

22 Miskolczy 1986: 1232.

23 Nagy 1979.

mogyoróvásárnak hívják a székelyek”, és ahol a mogyoró és a kender mellett „helyben készült vászonneműk és pokrócok”²⁴ cserélnek gazdát. A község vásár-szabadalma egyébként 1840-es.²⁵ Valószínűleg nem véletlen, hogy az egyetlen olyan nagyobb székely székben fekszik ez a község, ahol nem figyeltünk meg tiszta vásárkörzetet, és ahol a legtöbb új kiváltságot adják ki 1820–1848 között. Csíkbán még ekkor sincs olyan jelentős vásárközpont, mely felérne Székelyudvarhelyel, Kézdivásárhellyel vagy Gyergyószentmiklóssal.

Vásárhierarchiánk első 28 településének (említések száma, több mint 100) Nagy Ferenc lajstromával való összevetése azt a hipotézisünket látszik igazolni, hogy az 1820-as észak-erdélyi vásársűrűség egy olyan átmeneti állapotot mutat be, amikor a vásárhierarchia váza még nem alakult ki teljesen. A vásárhierarchia megszilárdulása a központok számának csökkenésével és további nivellálódásával jár. Ennek a folyamatnak a nyertesei a városi kiváltsággal rendelkező települések. A 28 település közül 20 szerepel Nagy jelentős vásárai között, és mindössze kettő (Zsibó és Gyulakuta) községi jogállású. Zsibó egyébként a Szilágyság, Gyulakuta pedig Maros szék legfontosabb marhavására Nagy Ferenc szerint.

A Nagynál nem szereplő nyolc település közül hat észak-erdélyi község (Alparét, Magyarláros, Drág, Vajdaháza, Magyarberkesz, Szilágycseh), egy pedig Kolozs megyei kisváros (Teke). A vásárhierarchián ötödik helyet elfoglaló (200 falu), városi mutatói alapján városiasodott,²⁶ vásárjoggal rendelkező Szamosújvár hiányára magyarázattal szolgálhat az örmény kereskedők jelentőségének visszaszorulása, ám ennek a tételnek a bizonyítása további kutatást igényel. A vásárhierarchia alsóbb osztályainál már nehezebb korrelációs magyarázatokat találni a Nagy Ferenc-féle lajstrommal. Ez a megfeleltetés behatárolja a kutatás első szakaszának lehetőségeit és egyben felvázolja a továbblépés irányait.

ÖSSZEGZÉS

Az 1819/1820. évi összeírás alapján egy regionális vásárkörzetei alapján viszonylag könnyen széttagolható Erdély képe bontakozik ki, ahol a különböző régiók szoros kapcsolatban állnak egymással. A magyarországi piacörzet-elemzés ismeretében Erdély esetében a legmeglepőbb a vásáremlítések igen magas száma. Mint láttuk, ez az érték különösen Észak-Erdély esetében magas. A legtöbb vásárt – nem kevesebb, mint tizenhatot – a Maros széki Egerszeg község nevez meg, és negyven falu említ tucatnyi, vagy annál is több vásárhelyet. Ha e falvak elhelyezkedését térben ábrázoljuk, úgy láthatóvá válik, hogy háromnegyedük a Kolozsvár–Dés–Szászrégen–Marosvásárhely–Torda meghatározta ötszögben helyezkedik el (*5. térkép*). Ez a terület igényli leginkább a mind intenzívebbé váló cseréből fakadó új lehetőségeket. Valószínűleg hagyományos módon már nem tud az itteni

24 Nagy 1979: 511.

25 Illésy 1900

26 Sonkoly 2001: 248–250.

lakosság megfelelni annak a demográfiai kihívásnak, amit Miskolczy Ambrus agrár „népességfőlöslegnek”²⁷ nevez. Nem véletlen, hogy a nyolc legjelentősebb vásárcsúszpont közül hatot itt találunk.

Északkeletről és délről a már ismertetett, a 19. század első felében csak kiterjedésében, és nem szerkezetében módosuló szászöldi-dél-erdélyi városhálózat határolja e területet. Kelet felől pedig a vásárhányos kelet-erdélyi, illetve székelyöldi régióval határos, ahol az említett három székely város mellett Szászrégen rendelkezik – Erdélyben egyedülálló módon – tiszta körzettel. A leginkább vásárhányos Csíkszék a 19. század során saját vásárhelyeket alakít ki.

A délnyugat-erdélyi és a partiumi megyék vásárhálózata kiegyenlített, megyénként két-három nagyobb és néhány kisebb vásárból áll. Itt hiányoznak az olyan jelentős csúszpontok, mint Marosvásárhely vagy Kolozsvár. A Partium északi része igen nyitott, a bevallások szerint szoros kereskedelmi kapcsolatban áll a szomszédos magyarországi megyékkel. Magyarország felé a legfontosabb kapcsolatot Nagybánya és a szomszédos bányavárosok (182 falu említi ezeket), illetve Nagyvárad bizonyult (51 falu említi). A Körös-vidéktől délre fekvő területekre vonatkozóan ugyanakkor szerény kapcsolatot jelez a forrás. Itt Arad az egyetlen, bár az említett városok jelentőségéhez nem mérhető, nagyobb vásárcsúszpont. Még erősebb zártság figyelhető meg a Kárpátokon túl fekvő területek irányában. Az említett háromszéki község kivételével egyetlen magyar- vagy székelyöldi település sem említi kapcsolatot a román fejedelemségekkel. Három hétfalusi község „Oláhország” megjelölése ugyanakkor arra hívja fel a figyelmünket, hogy a zártságról alkotott kép feltételezhetően módosulna, ha rendelkezniénk szászöldi adatokkal. A Nagy Ferenc-féle vásárlajstrom nyolc vásár esetében említi havasalföldi, illetve moldvai, másik nyolc esetben pedig magyarországi kereskedők jelenlétét. Ez azonban a vásárcsúszpontjaink elemzésén túlmutató kereskedelmi kapcsolatokra utal. A helyi és a távolsági kereskedelem kapcsolatát további kutatásoknak kell felfednie.

FORRÁS

Magyar Országos Levéltár F 52. Conscriptio Czirákyana

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bácskai Vera – Nagy Lajos 1979: Matematikai módszerek alkalmazásának lehetőségei a történettudományban. (A faktoranalízis alkalmazása Magyarország 19. század eleji piacközpontjainak vizsgálatánál.) *Történelmi Szemle* 283–292.

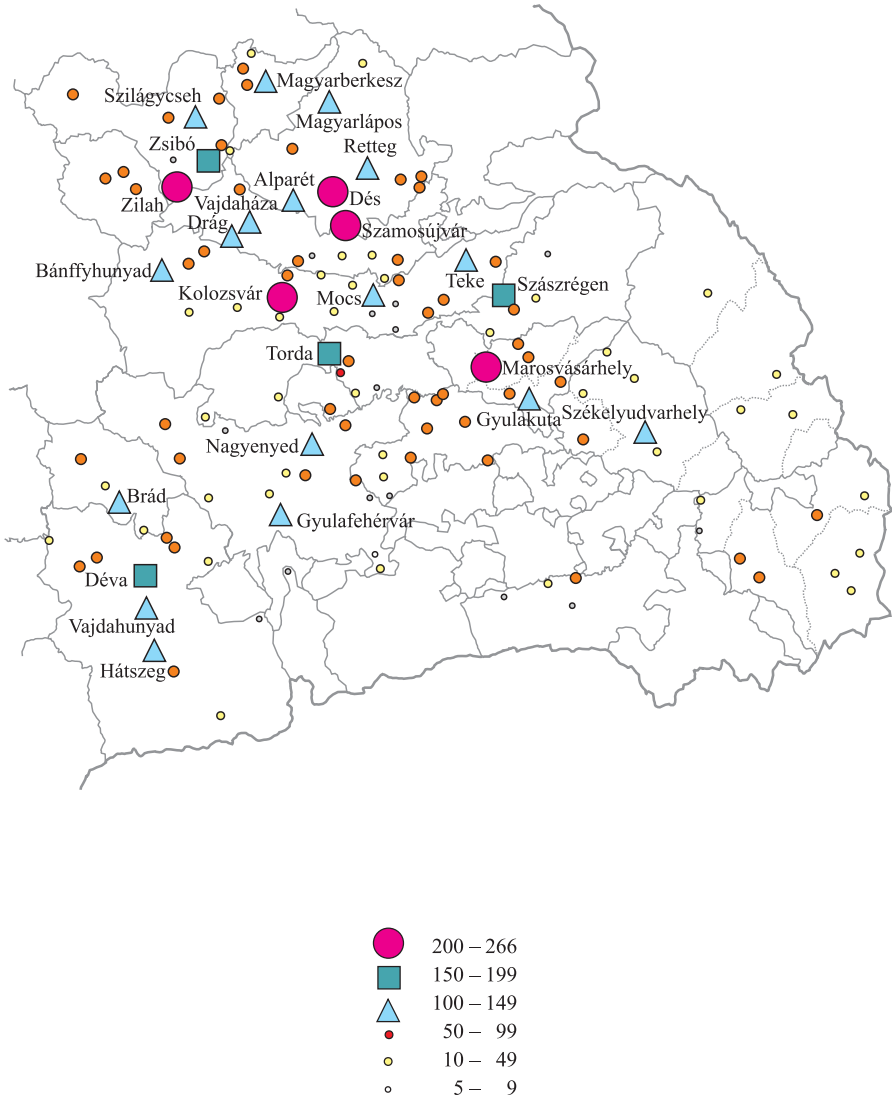
Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piacközpontok, piackörzetek és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest

²⁷ Miskolczy 1986: 1193–1262.

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1986: Piacközpontok és városi funkció. In: Mérei Gyula (szerk.) *Magyarország története 5/1*. Budapest
- Carter, Harold 1983: *An Introduction to Urban Historical Geography*. Edward Arnold
- Christaller, W. 1933: *Die Zentralen Orten in Süddeutschland*. Jena
- Czoch Gábor – Fazekas Csaba – Szabó Gábor – Zsinka László 1991: Magyarország városodása a XVIII. században. *Sic Itur ad Astra* 1. 42–74.
- Czoch Gábor – Szabó Gábor – Zsinka László 1993: Változások a magyar város- és településrendszerben. *Aetas* 4. 113–133.
- François, Étienne 1987: Géographie du livre et réseau urbain dans l'Allemagne moderne. In: Lepetit, B. – Hooock, J. (éds.) *La Ville et l'innovation. Relais et diffusion en Europe, XVe-XIXe siècle*. Paris, EHESS, 59–74.
- Gräf, H. T. 1995: The knots in the net. Small towns in the urban network of early modern Germany – The case of Hesse, c. 1500–1800. In: Clark, Peter (ed.) *Small Towns in Early Modern Europe*. Cambridge 150–172.
- Granasztói, György 1989a: Urbanisation de l'espace danubien. *Annales ESC* 2. 379–399.
- Granasztói György 1989b: A dunai térség városodása (XVI. – XVIII. század). *Demográfia* 3–4. 157–188.
- Hohenberg, P. M. – Lees, L. H. 1985: *The making of Urban Europe 1000–1950*. Cambridge – London
- Illésy János 1900: *Vásárszabadalmak jegyzéke*. Budapest
- Kovács Csaba 1963: Johann Heinrich von Thünen agrár földrajzi jelentősége. *Földrajzi Közlemények* 17–43.
- Kovacsics József 1957: *A történeti statisztika forrásai*. Budapest
- Lepetit, Bernard 1988: *Les villes dans la France moderne (1740–1840)*. Paris
- Lipszky János 1987: *Erdély és a Részek térképe és Helységnévtára*. Szeged
- Margairaz, Dominique 1986: La formation des foires et marchés : stratégies, pratiques et idéologies. *Annales ESC* 6. 1215–1242.
- Margairaz, Dominique 1988: *Foires et marchés dans la France préindustrielle*. Paris
- Miskolczy Ambrus 1986: Erdély a reformkorban (1830–1848). In: Köpeczi Béla (szerk.) *Erdély története*. 3. kötet. Budapest, 1193–1262.
- Nagy Ferenc 1979: „Vásárlaistrom”. (Adatok a vásárok néprajzához). *Etnographia* 4. 510–514.
- Sonkoly Gábor 2001: *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest
- Trócsányi Zsolt 1957: Erdélyi összeírások. In: Kovacsics József (szerk.) *A történeti statisztika forrásai*. Budapest, 273–308.
- De Vries, Jan 1984: *European Urbanization 1500–1800*. London

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

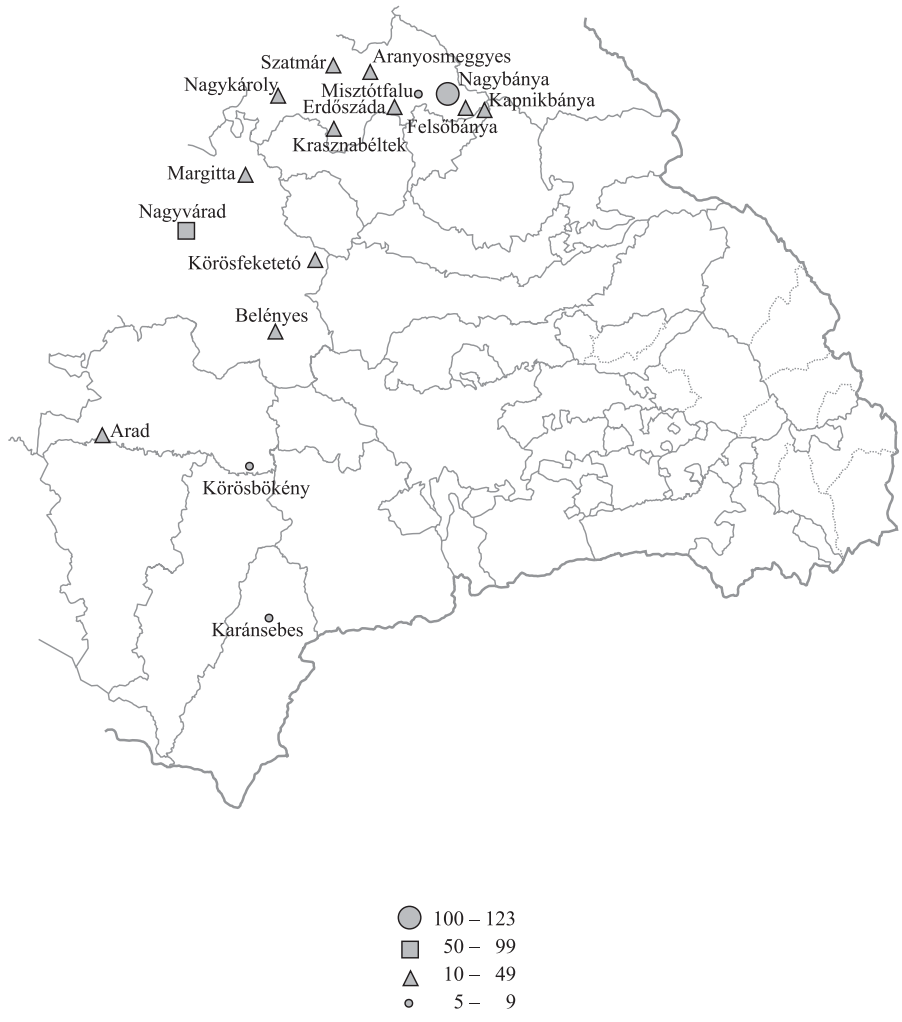
1. Erdély közigazgatási beosztása a vizsgált időpontban
2. Az említett magyar- és székelyföldi vásárhelyek hierarchiája 1820-ban
3. Az említett szászföldi vásárhelyek hierarchiája 1820-ban
4. Az említett magyarországi vásárhelyek hierarchiája 1820-ban
5. A legalább tizenkét vásárhelyet említő falvak 1820-ban

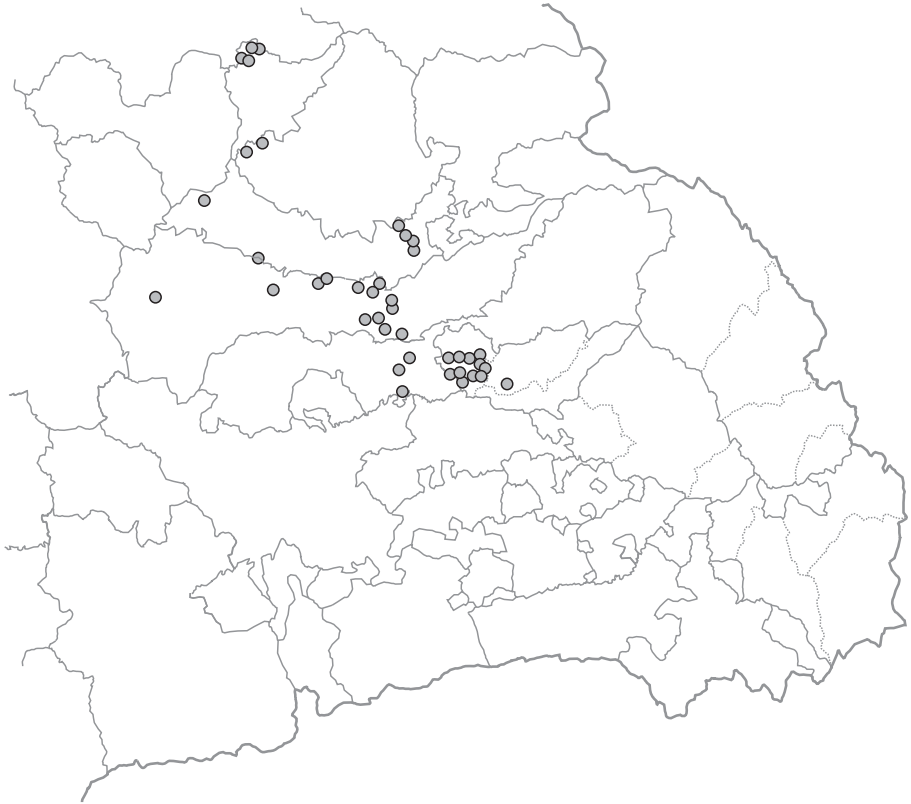
2. térkép. Az erdélyi vásárhelyek hierarchiája

3. térkép. A szászföldi vásárhelyek

4. térkép. A magyarországi vásárhelyek

5. térkép. A 12-nél több vásárhelyet említő falvak

François Walter

A város meghatározásának problémái a 19. századi Európába századi Európában*

Kiindulásként megállapíthatjuk, hogy a posztmodern felfogás, paradox módon, rehabilitálta a város történeti dimenzióját, és hogy napjainkat egy új jelenség, a „városon belüli urbanizmus” jellemzi. Ám ezt a jelenséget is egyre inkább kiszorítja és elhalványítja egy még általánosabb folyamat: a városok lassan minden területet elfoglalnak. Vannak-e még igazi „városok”, vagy csak urbanizált régiókat látunk? Valóban, a lakott terület a maga teljességében urbanizált formában jelenik meg, olyannyira, hogy a központ és a periféria fogalmi is érvényüket veszítik ezekben a hatalmas, adminisztratív vagy politikai határvonalakon átívelő egységekben? A városok mai felbomlásának témája a várostanulmányok vezérmotívumává vált: az építészeti funkcionálizmussal a városi formának már nincs létalapja. Paradox módon mégis úgy tűnik, éppen a városi forma felbomlása tette érzékenyvé kortársainkat a városi táj iránt. Vagyis, azért figyeltünk volna fel a városi tájra, mert a város századunk során megszűnt „megfelelni annak a sémának, amely a várost, mint olyat megalapozta”.¹ Eszünkbe juthat, hogy az archetipikusnak tekinthető városi forma a zárt város. Az urbanisztika tudományát létezése (a 19. század vége) óta fogva tartja az a városfelfogás, amely a pontosan körülhatárolható, elszigetelt városközpont-hoz kapcsolódik. Ettől az elképzeléstől nehezen tud megszabadulni, mivel Nyugat-Európában a városokat létrehozó folyamat a várost „a környező, falon túl elterülő vidék ellentétéként alkotta meg, amelytől védművek és vámok választották el, és amelytől ma a külvárosok ugyanilyen biztosan izolálják”.² E megjegyzés véleményünk szerint különlegesen jogosnak tűnik, mivel egy ázsiai világra szakosodott történelemtől származik. Az ő más területekhez is szokott pillantása a miénknél jobban felismerheti a lényegét. A nyugat-európai város-meghatározások történeti modellje egyedi, és éles ellentétet alkot a délkelet-ázsiai, kínai vagy japán modellel, ahol a városi agglomeráció mindig is szoros szimbiózisban maradt a környező térrel, attól semmi nem választja el, sem fizikai, sem fogalmi értelemben. Vizsgálódásunk tárgya tehát ez az evidencia: a város csak akkor létezik, ha véges és behatárolt.

A VÁROSI MORFOLÓGIA OLVASATA

A város jogi és adminisztratív meghatározásával kapcsolatos, egyre nagyobb számú kutatás alapját a városiasság természetére irányuló kérdések képezik, amelyek

* A francia nyelvű kéziratnak ez az első megjelenése.

1 Berque 1995: 140.

2 Lombard 1990: 154.

annál inkább előtérbe kerülnek, minél homályosabban ragadható meg a városi lét. A korábbi korok városa erődszerű külső vonala által öltött testet a tájban. Nem kétséges, a nyugati képzeletvilágban igen szívósan tartja magát az a városportré, amelyet a kozmográfiaiak metszetei tömegesen terjesztettek a 17. század óta. Még ha az új városoknak – így a 18. század elején alapított Karlsruhenak – már nincsenek is védművei, ha a középkori falak el is veszítették katonai funkciójukat, a város mint zárt tér képe fennmaradt. Meg kell jegyezzük ugyanakkor, hogy palánkok és őrszotok – kincstári és rendfenntartási okokból – egészen a 19. századig jelezték a városi tér és a környező vidék közötti választóvonalat.

A zárt város fennmaradására Közép-Európa szolgáltatja a legmarkánsabb példákat. A germán vidékeken érintetlenül találhatjuk meg az önállóság feletti büszkeséget, melyet a városfalak szimbolizálnak. A Német Birodalom szabad városai féltékenyen őrizték előjogaikat a választófejedelemségek beavatkozásaival szemben, jóllehet némelyik hajdani gazdagságának már csak emlékei maradtak fenn. Dortmund, a régi Hanza-város talán tízezer lakost is számlált a 17. század elején. A harmincéves háború azonban megtizedelte lakosságát, és még 1809-ben is csak négyezer lakosa volt. Más városok, amelyek a harmincéves háború után hatalmas falaik mögé zárkóztak, büszkén őrizték autonómiájukat. Hamburg 130.000 lakost számlált falai között a 18. század végén. A felvilágosodás eszméi iránt nyitott, dinamikus gazdaságú várost kisszámú (két-háromezer) polgár igazgatta, ők testesítették meg a régi városi köztársaság lelkiismeretét, amelynek a falak bizonyos módon a fizikai megtestesülései voltak. A falakon kívül lakás a társadalmi ki zártság megfelelője volt, és ebben a lélektani szempont legalább olyan fontos, mint a materiális kényszer – a szabott nyitvatartású kapukon való áthaladás kínos kötelessége.

Ahol a gazdasági-társadalmi folyamatok kedvezően alakultak, a falak lebontásának kérdése már a 18. században egyre sürgetőbben merült fel. Több város is megtette ekkor a nagy lépést: megkezdték a zártság felszámolását és új, külső kerületek építését. Ilyen Düsseldorf esete 1785 után. Más városok egyenesen elhátározták a falak lerombolását: Bonn 1703-tól, Berlin 1734-től, Hannover 1763-tól, Münster 1764-től. Hasonló évszámokat találhatunk a francia városok esetében is. Általában véve minél keletebbre érünk, annál későbbre esik a falak lebontása.³ Közép-Európa afféle átmeneti területnek tűnik, ahol a falak felszámolása mintegy a városi növekedés feltételeként jelent meg, miként azok a jogi változások is, melyek a polgárjog, az iparúzés vagy letelepedés szabadsága területén a falak lebontását kísérték. A „manufaktúra-városok” (mint Krefeld, Barmen, Eberfeld) számára emelkedésével a falak hiánya immár nem akadályozhatta meg, hogy ezeket egyértelműen városi funkciókkal rendelkező településként fogadják el. Csupán katonai tényezők indokolták a védművek, a citadellák, falak, beépítési tilalom alá vont árkok megőrzését (ezt mutatja Koppenhága 1867-ig, Nijmegen 1874-ig és Prága 1875-ig). Sok esetben el is halaszthatták a költséges bontási munkálatokat,

3 Grobe 1970.

mivel a városok a régi falakon belül is elegendő szabad területtel rendelkeztek a növekvő népesség befogadásához. Egy Köln méretű nagyváros például – bár katonai tényezők nem indokolták a védművek fenntartását – egészen 1881-ig tudta halasztani a falak lerombolását elhatározó döntést.

A városfal-bontások legnagyobb hulláma az 1790 és 1825 közötti évekre tehető, és leginkább a barokk korabeli árkokat és bástyákat érintette, míg a középkori falak tovább omladoztak, egészen addig, míg a század végén megőrzendő műemléknek nyilvánították őket. Gyakran a kapuk is helyükön maradtak, mivel lehetővé tették a belépő áruk és személyek ellenőrzését. Csak a közlekedés megnövekedett igényei tették szükségessé lebontásukat a század második felében. Az így felszabaduló, és városi tulajdonban levő terek igen alkalmasak voltak az urbanizációs tervek végrehajtására: zöldterületek létrehozására, körutak – a német nyelvterületen jellemző *Ringstrassen* – építésére vagy a vasút bevezetésére a város szívébe. Bécs esete igen jól példázza a felszabaduló területek hasznosításának folyamatát. Ferenc József császár 1857-ben rendelte el a bástyák lerombolását és a glacis beépítését. Itt alakították ki a híres *Ringet*, amellyel Bécs a 19. századi városrendezés mértékadó modelljévé vált. A második védvonal helyét 1890-ben újabb közlekedési gyűrű (a *Gürtelstrasse*) foglalta el.

Óvatosan kell bánnunk ugyanakkor bármiféle általánosítással, hiszen az egyes városok különböző kapcsolatban állnak a térrel, és ennek nyomán külső megjelenésük is saját egyéni ritmusuk szerint változik. Itáliába például a francia hódítással érkezett el a falak lerombolásának ideje. 1800-ban, a marengoi csata után, Bonaparte követelte Torino falainak lerombolását és elrendelte Lombardia erődített helyeinek demilitarizálását. Azokban a városokban, amelyeket spanyol (Milánó és Novara) vagy piemonti (Torino) hadmérnökök modernizáltak, a munkálatok eredményeként hatalmas szabad területek keletkeztek. A megszálló hatóságok célja egyértelműen az abszolút monarchiához kapcsolódó városkép lerombolása volt. Az érintett városok számára ezért a napóleoni idők egyszersmind identitásuk új alapokon való meghatározásának korát is jelentette. A városok persze tiltakoztak – igen prózai okokra hivatkozva: hogyan lehet falak nélkül küzdeni a rablók és csempészek ellen? Itália más részein, és az esetek többségében viszont középkori falakról volt szó, amelyek lerombolását nem igazolhatta az a cél, hogy építkezésre alkalmas nagy tereket nyerjenek. Lebontásuk sokkal inkább jelképértékű szakítás volt a régi renddel, a városi patríciusok uralmával.

A falak lerombolása tehát szükségszerűen új erőviszonyokból, új politikai felállásból fakadt, amely a városok lakóit arra kényszerítette, hogy lemondjanak felsőbbrendűségükről és annak szimbolikus formáiról. Svájc példája határozottan azt a benyomást kelti, hogy a polgárok egészen az 1830-as évekig félték a régi falak lebontása által keletkező üres terektől, mintha e falak a politikai életben való részvétel megkérdőjelezhetetlen biztosítékai lettek volna, holott valódi funkcióikban már régóta nem hitt senki sem. Egy éles szemű utazó 1776-ban megállapította, hogy a falak csak azért vannak ott, hogy a várost megvédjék egy esetleges váratlan parasztfelkeléstől. Egyértelmű tehát a politikai összefüggés, miként ezt már

többször kiemelték Zürich (1833), Bern (1834) és Genf (1839) esetében, hogy csak a leglátványosabb példákat említsük – és szándékosan nem említjük most a védművek darabonként való eltűnésének hosszú folyamatát (először a kapuk, majd az oldalfalak, végül a teljes védelmi rendszer felszámolása), ahogy az a középkori falrendszerrel rendelkező városok legtöbbszörében történt.⁴

Noha a korszak meghatározó tendenciája a nyitás, ne becsüljük le a katonai szempontok kényszerítő erejét sem, amelyek nagyon is fennmaradnak e politikai rendszereket felbolygató században. A városok, különösen a fővárosok biztonsága, a nemzeti hovatartozás kinyilvánításával megszülető politikai határok védelme komoly problémát jelentett a stratégiák számára. A tüzéség növekvő hatékonyságát ellensúlyozandó a hadmérnökök megsokszorozták a külső védműveket, hogy így óvják meg az urbanizált városmagot az esetleges ágyúzásoktól.

Európában mindenütt található példákat a városok védelmének olyan átalakítására és megerősítésére, amely a külső erődítmények hálózatán alapul. Párizs új falai 15 külső erősséggel 1841 és 1843 között épültek fel (ezt a 39 kilométeres koncentrikus falrendszert nevezik Thiers-féle falnak, szemben a korábbi és azóta lerombolt ún. főadóbérlők falával). A hadmérnökök hasonló tervei Berlin számára 1858-ban, London esetében 1860 és 1880 között, Bécs városára szabva 1866–1867-ben készültek el, ám ezek megvalósítását általában elhalasztották. Brüsszelnél nem érvényesültek ilyen katonai megfontolások, de a stratégiai helyzetű Antwerpenben 1859 és 1864 között megépítették a külső erődítményrendszert. A határok mentén a franciák, belgák, hollandok és németek újraszervezték és fejlesztették a védelmi rendszereket, s ebben az erődített városok kulcsszerepet játszottak.⁵

Az országos hatóságokat Európa keleti felében is foglalkoztatta a biztonság kérdése. Bukarest körül 1885-ben készült el a központtól 15 kilométerre húzódó erődrendszer, amelyet egy civilek által nem használható vasútvonal kötött össze. Lengyelországban is újdonságot jelentettek az erődített városok. Az ország területén osztozó hatalmak erődített városok láncolatát alakították ki. Poznańt 1829 és 1869 között erősítették meg (1900-ban rombolták le falait), Varsó a század közepén citadellát kapott, majd 1883 és 1886 között tovább erősítették, és az építési tilalom a katonai övezetben 1911-ig életben maradt. Krakkóban 1850 és 1855, illetve 1863 és 1865 között folytak jelentős munkálatok (a falak lebontására 1909–1911-ben került sor). Terespol, ezt a régi kisvárost pedig egyenesen áttelepítették 1854-ben, hogy lehetővé tegyék Breszt-Litovszk citadellájának kibővítését.

Kétségtelen, hogy a katonai szempontok jelentősen befolyásolták a városok térbeli fejlődését, amit a lakosság gyakran rosszul fogadott, mivel gátolták a közlekedést és az építkezéseket. A falak felszámolása ugyanakkor – amit főleg a gazdasági élet szereplői szorgalmaztak – aggodalommal töltötte el a városi hatóságokat részben közbiztonsági, részben pénzügyi megfontolások miatt. A 19. századot tehát nemcsak a városok nyílttá válása jellemzi, emellett egy másik, hosszú távú

4 Walter 1994: 190–201.

5 De Seta–Le Goff 1989.

folyamat is jelentkezik, amelynek hatásait máig érezhetjük. Az éppen felszámolt fizikai korlátokat bizonyos értelemben újraalkották, mintha a város zárt képe – még ha a modern városi valósághoz képest teljesen idejétmúltnak tűnik is – máig hatással lenne.

A városon belüli fizikai határok a 19. század közepén néha váratlan formában születtek újjá. Ez elsőként a vasút felfedezése kapcsán jelentkezett. Az új közlekedési eszköz a város szövetében zavaró elemet jelentett, a tér újabb polarizációjához vezetett, és újraszervezte a városon belüli mozgásokat. Mivel a pályaudvar körül gyakran új városközpont formálódott, zavaró, de egyben strukturáló tényező is volt. Számos városban a „vasút utcája” kötötte össze a régebbi, középkori szövedékű városrészeket az újabb, körkörös és geometriai logika alapján épült negyedekkel. A vasút egyúttal egyes területek értékvesztéséhez is vezetett a gépek zaja, a szerelőműhelyek és áruraktárok sora, a manőverezéshez és állomásozáshoz szükséges vasútpályák hossza miatt. Ez utóbbiak üres területeket is körbezártak, és így a városi terjeszkedésnek új korlátot szabtak. A városok még alig vették be saját régi erődtített gyűrűjüket, amikor egy újabb, töltések és vasútpályák alkotta védműrendszer vont ismét áthatolhatatlan határt köréjük. Milánóban a központi pályaudvar 1931-es felavatása zárta le a történeti város körüli „cintura di ferro” (vasöv) kiépítését. Bécsben több pályaudvar is gátolta a lakóövezetek fejlődését, a vasúti építmények mellett pedig általában ipari körzeteket és hatalmas, laktanyák által elfoglalt területeket találhatunk. Maurice Halbwachs egyik híres, 1934-es cikkében megállapította, hogy abban a hatalmas agglomerációban, amivé Nagy-Berlin alakult, „a vasút az, ami legjobban megvonja a modern Berlin határait, és elválasztja a várost a külvárosoktól”.⁶

A régi falakat mindenütt egy fiskális, vagyis vámhatár váltotta fel. Ehhez vagy egy korábbról fennmaradt, használaton kívüli erődtített vonalat vettek újra használatba, mint például Milánóban a 16. századi spanyol falakat, vagy új védvámövet építettek fel. Németországban számos olyan kisebb település növekedett várossá, melyek, noha nem rendelkeztek védművekkel, mégis formálisan létező határaik voltak. Az efféle adóztató városok (*Akzisestädte*) Brandenburgban és Poroszországban külön várostípust alkottak (pl. Krefeld, Elberfeld vagy Barmen). A birodalmi városok hanyatlásával egyidőben ezek az adóztató városok a külön pénzför-rásokkal rendelkező modern város első példáját jelentették. Egyszerű falak vagy palánkok vonták meg a fogyasztási és forgalmi adók beszedésének határát. Berlinben ez a fal 1802-ben készült el: 14 kapu, köztük a híres Brandenburgi kapu található a 17 km hosszú, 1861-ig használt falrendszeren. Ezek a városi szövedék robbanásszerű terjeszkedését akadályozó vámhatárok az 1860-as években tűntek el. Hamburg és Altona között a beépítettség folyamatos, ám a kettő határát jelzi néhány pózna és a két város rendőrségének jelenléte.

Franciaországban és Itáliában a város határában szedett vám lassabban, csak a 19. század végétől tűnik el. Elbeuf városa büszkén hirdette, hogy első között

6 Halbwachs 1934.

törölte el e népszerűtlen vámfajtát, Lyon 1901-ben szüntette meg a városi vámot – de csak a „helyi adót” bevezető 1941-es törvénnyel tűnt el mindenhol a régi adó-típus. Bolognában a védművek lerombolásakor, 1900-ban állítottak fel egy vámhátart (*cinta daziaria*), amely 1930-ig működött. Torinóban az 1853-ban felállított vámvő, amely valódi fal volt tornyokkal és árokkal, 1912-ig volt használatban. Végül egy 1930-as törvényerejű rendelet törölte el a városi vámokat Olaszországban, és azok helyébe a fogyasztási adó lépett.⁷

A statisztikai gyakorlat – önkéntelenül – szintén hozzájárult a zárt tér fennmaradásához. Ez a helyzet az agglomeráció fogalmának esetében, amelyet a francia Paul Meuriot javasolt a 19. század végén. A Nemzetközi Statisztikai Hivatal 1911-től igyekezett meghatározni a fogalmat, de nem sikerült olyan módszerben megegyezni, amellyel azt jól le lehetne írni. Alkalmazása mégis általánossá vált az I. világháború után. A fogalom elfogadásának időpontja 1930, de csak az európai statisztikusok 1959-es konferenciáján nyert valódi meghatározást. A definíció szerint: egy központi mag körül „agglomerálódik” egy vagy több, vele egybeépült település. A magban elhelyezkedő város és a folytonos beépítettség kikötése nem más, mint a jól körülhatárolt város örökölt képének továbbélése. A város tehát alapvetően egy másfajta, lazább letelepedési változattól, a vidéktől különül el.

A VÁROS MEGHATÁROZÁSÁNAK KÉT MODELLJE

A védművek lerombolása előtti régi városban az előkelő utcák közvetlen közelében ott voltak a mocskos síkátorok, de gyakran egyazon házban laktak tehetős polgárok és nincstelen kézművesek. E társadalmi keveredést a 19. században a modern város éles határvonalai váltották fel. Számos kutatás rámutatott már a különféle városi tereknek a város terjeszkedésével együtt növekvő specializálódására. A város megnyitásából eredő formai változást tehát a társadalmi-területi eloszlás újrastrukturálódása követte. A város korábbi formájában nem csak zárt, de egyúttal társadalmilag koncentrált tér is volt. Ezzel szemben a modern város sokkal inkább egy több központra széttöredezett térnek tűnik: ez az a bizonyos szegmentált város, amelyről az urbanisták beszélnek majd. Az is problémát okoz, hogy számunkra a régebbi városnak már önmagában jelentése volt: megfeleltethettük egymásnak a város kialakult formáját (a zárt várost) és egy társadalmi berendezkedést (az ancien régime zárt társadalmát). A mai szegmentált típusú város ezzel szemben sokkal zavarosabbnak tűnik. A város fizikai bomlásával a térbeli formák is egyre nehezebben értelmezhetővé válnak. A városi területfejlesztés modern eszközei azonban ismét csak a határ formális nyelvezetéhez folyamodnak. A védművek lerombolása utáni nyitott városból hamarosan különböző kategóriájú terekre felosztott város lesz, és e felosztásban az urbanisztikai normák merevsége semmi-

7 Petit–Marec 1996.

ben sem marad el a korábbi városok zártságát őrző adminisztratív és rendőri szabályozások szigorúságától.

A dolog azonban mégsem ilyen egyszerű. Eddig elsősorban a városi formák nyelvét használtuk: mintha a társadalom remeterákhoz lenne hasonló, amely csak meglévő csigaházakat foglal el – nevezetesen egy fizikai (a falak) vagy virtuális (a használatba vett földek) határok által körülzárt teret. A kizárólag formai változások iránti érdeklődés helyett (e konkrét esetben a határ és a zárt tér mint strukturális invariáns jelennek meg), feltétlenül szükséges rákérdeznünk a város társadalmi használatának változásaira is. A társadalmi szereplők szüntelenül alakítják a térszerveződés régi formáit, nem kész csigaházakba bújnak be, hanem a régi formákat értelmezik és használják fel újra. E dinamikus folyamat megragadására Bernard Lepetit a város „elsajátítási képességének” fogalmát javasolja. A társadalmi használat változásai egyben mind a tér elsajátításának különféle modalitásai.⁸

„A funkció számít mindenképp előtt, a funkció alapján kell a városokat osztályoznunk, katalogizálnunk [...] ha valóban hasznos osztályozáshoz szeretnénk jutni.”⁹ Egy ilyesfajta terv meglehetősen anakronisztikus a 19. század városi valóságának megragadására. A városi hivatalnokok nyilván nem olvashatták Lucien Febvre-et – ám mégis, a helyi hatalmi szervek, mintha az előbbi megállapításnak igyekeznének megfelelni: szüntelenül definíciós problémákkal szembesültek. Melyek azok a településformák, amelyek megérdemlik a város nevet? A kérdés nem könnyen eldönthető e folyamatos változást megélt évszázadban. Egyetlen dolog tűnt biztosnak: már nem elégségesek a régi, jogi típusú meghatározások. A városiasság adminisztratív osztályozásának kérdése az egész 19. századon végighúzódik függetlenül a statisztikai megközelítéstől, amely kétségtelenül kényelmes, ám a megélt valósággal csekély kapcsolatban álló és gyakran utólagos megoldást kínál. Európa szerte általánosan elfogadottnak tűnik, hogy a városi státuszt, amelyhez bizonyos előnyök társulnak (leegyszerűsítve: a viszonylagos autonómia előnyei), csak a városinak tekintett funkciók megléte igazolja. A régi meghatározás szerint, amelyet a lexikonok gyakran még a 19. század derekán is idéztek, a várost három fő kritérium különítheti el minden más településformától. Elsőként az architektúrája, amely zárt és monumentális. Zárt, mivel a belépők ellenőrzése a falak elavulása ellenére is fennmaradt, monumentális, melyről a városi identitás egy sor szimbolikus épülete tanúskodik. Másodsorban a jog, hiszen a pénzbeli adók alóli mentesség a városi fogyasztót jellemzi, és a vámhatár (*octroi*) sokáig a város körvonalának kézzelfogható határa volt. Végül pedig a népesség, mivel már a 18. században is megkérdőjeleződött a túl alacsony lakosságú települések városi jogállása.

Az ilyen típusú meghatározás azonban érvényét veszti azzal a folyamattal, melynek során a város egyre inkább beleolvad a térbe. Azóta több adminisztratív megoldási javaslat is született, amelyek egymással nem feltétlenül összeegyeztethetetlenek, de eltérő politikai hagyományból fakadtak. A francia megoldás kezdetben a város–falu megkülönböztetés eltörlése volt. A forradalom meg akarta

8 Lepetit 1994.

9 Febvre 1949: 412.

szüntetni az egyenlőtlenséget sugalló város – mezőváros – falu megnevezéseket, ezért helyettük minden településre egységesen a község (*commune*) kifejezést használta. A fogalmat az 1793-as konvent rendelete vezette be 6000, majd 5000, később 3000 fős lakossági küszöbvel. Németországban, Nagy-Britanniában és Ausztriában a statisztikák 2000 főnél vonták meg a városok alsó népesség-határát a 19. század elején. Franciaországban 1846-ban városinak tekintettek minden olyan települést, amelynek adminisztratív központjában legalább 2000 lakos élt.¹⁰

A város statisztikai meghatározásának egyezményesítésére tett első erőfeszítés az 1860-as londoni statisztikai kongresszushoz köthető. A nemzeti statisztikai hivatalok azonban továbbra is megmaradtak saját gyakorlatuk mellett. A kongresszus döntéseinek bevezetését egyedül Magyarország kísérte meg, jelentős kétséssel, az 1930-as években. Francia sajátosság, hogy továbbra is osztályozási szempontnak tekintik a városközpont lakosságának számát. Ebben a többlépcsős településrendszerben elvontan határozták meg az egyes szinteket, a legelső döntési szintnek pedig a községet tették meg. A forradalom idején létrehozott adminisztratív rendszer szinte változatlanul létezik azóta is Franciaországban. Az egyes szintekhez rendelt hatáskörök természetesen változtak, idővel kibővültek, ám az egyetlen nagyobb változás a mintegy száz alprefektúra megszüntetése volt 1926-ban, amely számos regionális központi szerepre áhítózó várost helyezett alacsonyabb szintre.

A francia rendszer több országot ösztönzött hasonló adminisztratív felosztásra. A tendenciát megtalálhatjuk gyakorlatilag minden olyan területen, amelyek a napóleoni hódítások idején francia adminisztratív és jogi hatás alá kerültek, mint pl. Itália és Svájc. Svájcban a honosságról (*indigénat*) hozott 1798 és 1799 évi törvények megkönnyítették a felvételt a városi polgárok közé, és létrehozták a politikai községet (*commune politique*). Az 1848. évi szövetségi alkotmány biztosította a letelepedési szabadságot, így a legalapvetőbb területi privilégium, a polgárjog elvesztette kizárólagos jellegét. Ettől fogva a városok is ugyanolyan községeknek számítottak, mint minden más település. A községek közötti egyenlőség megteremtése véget vetett a város és vidék területe közötti egyenlőtlenségnek. 1848 után a polgári státus már nem volt szükséges feltétele a politikai és gazdasági jogok gyakorlásának. Ez a tényező azonban már a városlakók és a város területe közötti azonosságtudat gyöngülése irányába hat. A városok gyarapodását gátló jogi akadályok tehát elhárultak, a régi városi rendszer kezdett felmorzsolódní. A francia rendszerrel kényszerűen megismerkedő más vidékek idővel egyre inkább eltértek a francia példától. Ilyen Németország keleti tartományainak esete a 19. század első felében, vagy a franciák által elfoglalt holland területeké is: itt igen hamar felhagynak a tipikusan franciának tartott kvantitatív, statisztikai meghatározással.

10 Loewinger 1970.

Közép-Európa – a német államok, az osztrák örökös tartományok, Magyarország – egy jóval összetettebb, a város jogi felfogásából származó rendszerrel kísérletezett. A város sajátossága a városi jog volt, amely saját területén jelentős kiváltságokat nyújtott a városi közösségnek. A jog tehát arra törekedett, hogy kodifikálja a községi életet és adminisztratív szinten válassza el a várost és a vidéket. Németországban a városi és falusi községek megkülönböztetése 1935-ig volt használatban: ekkor a náci rendszer megszüntette a város–vidék különbséget, és ettől kezdve adminisztratív szinten városi tartományokat és vidéki tartományokat (melyek egyébiránt városokat is tartalmazhattak) különöztetett meg. A német jog fejlődése ebben a tekintetben igen sokatmondó. A régi területi jog a városi teret igen leszűkítő módon határozta meg (az 1794-es porosz *Landrecht*). Az első városi rendezést (az 1808-as *Städteordnung*) Stein 1808-as reformjai jelentették. Országos szinten minden település egy-egy körzet (*Kreis*) része lett, és csak a jelentős városok alkothattak önmagukban külön körzetet. Az 1831-ben átdolgozott rendelet a város fogalmát a városokról kiterjesztette a környező területekre, a peremterületekre is. A statisztikai kritériumok itt semmilyen szerepet nem kaptak, és az érintett környék körvonalait is gyakran igen bizonytalanul határozták meg, melyet csak a század első felében végrehajtott telekkönyvi rendezés pontosít. A helyzetet 1856-ban néhány egyesített városi terület megalkotásával igyekeztek orvosolni, amelynek e komoly urbanizációs fejlődést hozó korszakban nem elhanyagolható hatása volt a városok kiterjedésének jelentős lecsökkentése. Köln, Essen, Bochum és Hannover területe kevesebb, mint 10 km², míg Hamburg, Karlsruhe, Münster kevesebb, mint 5 km² lett.¹¹ Ez a rendszer nem teszi könnyen átláthatóvá a városállomány egészét. Egyes városok *kreisfreie Stadt* státusszal rendelkeztek, vagyis minden adminisztratív körzettől függetlenek voltak. Voltaképpen ez a városi jogállás tekinthető az egykori irigyelt birodalmi városi rang utódjának. Más városok ezzel szemben a körzetekhez tartoztak (*kreisangehörige Stadt*), megint mások egyszerűen a vidéki községek jogi szabályozása alá estek. A rendszerben a statisztikai kategóriák teremtettek rendet: eszerint azok a települések tekinthetők városnak, amelyek lakossága meghaladja a 2000 főt. Először az 1867-es poroszországi népszámlálás idején történt kísérlet a statisztikai meghatározásra. E meghatározás alapján a város jelentős népességkoncentrációjú és összefüggően lakott területű település. Az 1871-es népszámlálás meghatározása szerint városnak minősülnek a 2000 lakosnál népesebb települések. (A városi települések elfogadott kategóriái részletesebben: 2000 és 5000 fő között mezőváros (*Landstädt*), 5 és 20 ezer fő között kisváros (*Kleinstädt*), 20 és 100 ezer fő között középváros (*Mittelstädt*). 1887-től a nemzetközi statisztikai kongresszus normáinak megfelelően bevezették a 100.000 fő feletti nagyváros (*Großstadt*) kategóriáját is.¹²

A statisztikai megközelítéssel szemben a jogi kritériumok előnyben részesítése a városi státusz eltérő értelmezését és meghatározását teszi lehetővé. 1839-ben például Poroszországban és Vesztfáliában a törvényalkotók kijelentették, hogy

11 Reulecke 1978.

12 Krabbe 1989: 27.

a város mérete nem normatív szempont, de a városi címre való pályázáshoz szükséges, hogy a helységben elegendő számú iskolázott és megfelelő anyagi erővel rendelkező polgár legyen. A helységnek emellett elégséges forrásokkal kell bírnia saját adminisztrációja fedezéséhez. A konkrét eseteket vizsgálva felfigyelhetünk arra, hogy a felelős hatóságok gyakran a méret alapján döntöttek el, hogy egy város képes-e önállóan ellátni bizonyos számú adminisztratív feladatot. 1872-ben ez a küszöb Poroszországban 25.000 lakos volt, Vesztfáliában 30.000 fő, a rajnai tartományokban 40.000 fő. A *kreisfreie Stadt* státuszát csak Poroszország, Bajorország és Szászország ismerte el, egészen 1935-ig. A porosz minisztériumok általában vonakodtak ezt az adminisztratív önállóságot jelentő státuszt ipari települések számára megítélni. A Rajna vidéken fekvő Hamborn esete példaértékű. 1910-ben már 100.000 főnél több lakosa volt, de csak 1911-ben kap városi rangot. Igaz, a kohók kéményei, egyetlen temploma és szinte a mező közepén elhelyezkedő városháza nem tették különösebben városiassá a környék legnagyobb településének megjelenését. Más esetekben ugyanakkor a minisztérium könnyebben ráállt arra, hogy a vidéki körzetek feldarabolásával elősegítse az önálló városok létrejöttét. Gelsenkirchen, Herne, Bochum, Bielefeld, Hagen, Witten, Hamm, Recklinghausen és más városok e jogállás elnyerésekor még szintén nem rendelkeztek pontosan körülhatárolható városmaggal.

A jogi és történeti meghatározás Németországban, hozzávetőlegessége ellenére is, meglehetősen megbízható képet nyújt a városi világ kiterjedéséről. A kritériumok voltaképpen azt mutatják, mit tekintettek a kor gondolkodásában sajátosan városinak. Ennek eltérései ugyanakkor esetenként jelentősek lehetnek, szemben a látzólag egyszerűbb, ám gyakran félrevezető statisztikai meghatározással. Poroszországban 1816-ban jogi értelemben 1020 várost tartottak számon, ezekben élt a népesség 27,9%-a; 1871-ben az 1290 városban a népesség 32,5%-a, 1910-ben az 1276 városban 47,2%-a lakott. Ha az 1871-es statisztikai meghatározáshoz ragaszkodunk, 1871-ben az 1406 városban a népesség 37,2%-a lakott, míg 1910-ben a 2167 városban 61,5%. A történeti meghatározás magába foglal egy sor, városi joggal rendelkező kisebb települést is (főleg a Rajna mentén és Kelet-Poroszországban); ezzel szemben a statisztikai meghatározás ide sorol több, nem városi jellegű települést, amelyek lehetnek kizárólag agrár- vagy ipari jellegűek.

Érdeemes megvizsgálni az Osztrák–Magyar Monarchia országainak helyzetét is, ahol szintén a jogi státuszt helyezték előtérbe. Talán általánosítható az a Magyarországra vonatkozó megállapítás, mely szerint a 19. század első felében itt az urbanizáció egyik legfontosabb jellemzője, hogy egyre több központ lát el ténylegesen városi funkciókat anélkül, hogy városi rangra emelkedhetne.¹³ Az Orosz Birodalomban is a hagyományos felfogást részesítették előnyben a városok meghatározásánál. Az 1897-es népszámlálás számos, 1000 fős lélekszámnál kisebb települést ismert el városnak, mivel azok központra jellemző funkciókat láttak el, míg több tucat nagyobb, manufaktúrákra épülő település nem kapott városi státuszt.

13 Czoch 1999: 99.

Később, a szovjet rezsim alatt az osztályozás önkényes alapon működött. Az 1926-os népszámlálás városinak ismer el mintegy hatvan nagy agrárfalut, miközben kb. száz kisebb, ipar nélküli város elvesztette városi rangját.

Az angol rendszer eltért mind a francia, mind a közép-európai modelltől. Jellemzője, hogy a város meghatározása a 19. század folyamán mindvégig meglehetősen képlékeny maradt: a közegészségügy problematikájának előtérbe helyezésével egyedi utat választottak. Az ország területe megyékre (*counties*), városi kerületekre (*boroughs*) és parókiákra (*parishes*) tagolódott. A városi lakosságot a *borough* szintjén kezelték, még ha e népességet nem is városi mivolta szerint határozták meg. A *borough* eredeti jellemzője egy inkorporációs charta volt, vagyis királyi engedéllyel bírt arra, hogy állandó, előjogokkal rendelkező struktúrává alakuljon. A legjelentősebb privilégiuma, hogy képviselőt küldhetett a Parlamentbe. A 19. század elején számos *borough* várossá alakult. Az 1832-es *Reform Act* egyébként is javította a város és a *borough* közötti kapcsolatot, mégpedig a város és vidék közötti választói egyensúly kialakítása céljából. Az első, 1835-ös helyhatósági törvény a kiváltság megszerzésére (*enfranchisement*) épülő hagyományos rend alapján pontosította azt az eljárást, amelyet a jövőbeli tömörüléseknek követniük kellett. A 178 *municipal borough* száma (amelyből 19 rendelkezett város – *city* – megnevezéssel) 1900-ra több mint 300-ra nőtt. Az 1888-as *Local Government Act* az 50.000 főt meghaladó lakosságú városokat (61 város) a *county borough* rangjára emelte. A *borough* kialakulásának sajátos folyamata következtében a 19. század folyamán mindvégig léteztek olyan városok, amelyek csak parókiák konglomerátumai maradtak és nem kapták meg a *borough* státuszt. Ez a helyzet csak 1890 körül változik meg.

Az 1875-ös *Public Health Act* kiadásával csak tovább bonyolódott a helyzet. A *Public Health Act* bevezette az *urban sanitary districts* (városi közegészségügyi körzet) fogalmát minden, választott testülettel rendelkező városi település számára. A hatóságokat tehát az egészségügyi problémák hatékony kezelésének kérdése készítette a város pontosabb meghatározására. Így amikor a teljes városi népességet szeretnénk megszámolni, nem csak a *county boroughs* (nagyvárosok) és az egyszerű *boroughs* (középvárosok), hanem a többi *urban sanitary districts* (vagyis lényegében a kisvárosok) lakosságát is számításba kell venni. Az utóbbiakat 1894-től egyszerűen az *urban districts* kifejezéssel jelölték. 1889-ben 996 *urban sanitary district* létezett, ezek közül azonban némelyik lakossága nem érte el a 2000 főt. Ha tehát automatikusan számításba vesszük mindegyiket, kétséget kizáróan túlbecsüljük Anglia városi lakosságát.¹⁴

Említsünk meg végül még egy egyedi esetet annak bemutatására, mennyire függhet a városiasság felfogása a politikai döntésektől. A 19. századi Lengyelországban megkísérelték elvenni a városi rangot az olyan településektől, amelyek valójában nem rendelkeztek városi funkciókkal. Ez a politika az érintettek nagyon erős ellenállásába ütközött, megtagadták a falusi státuszba való visszatérést,

14 Daunton 2000.

nehogy visszasüllyedjenek a parasztokra még jellemző feudális állapotokba. A változás útja csak akkor nyílt meg igazán, amikor a cár 1864-ben eltörli a jobbágyságot. Míg 1807 és 1864 között mindössze 28 helység vesztette el városi hatóságát, 1869–1870-ben hirtelen nem kevesebb, mint 338 kisváros alakult át városi jog nélküli településsé.

Európában mindenütt jelentős politikai játszmák tétjeként alakult a városi jogállás meghatározása és odaítélése. A francia forradalom és az első világháború között voltaképpen mindenütt a városok autonómiájának kérdése váltott ki feszültséget és vitákat a nemzetállamokon belül. E konfliktusok jól jelzik, hogy a társadalom milyen jelentőséget tulajdonított a városoknak, illetve, hogy miként gondolkodtak róluk. Egyszerre volt jelen és ütközött a nyílt városellenesség és a büszke városi öntudat; a városi önállóság és területi elkülönülés megszüntetésének szándéka az állam oldaláról, illetve a városok részéről az elkülönülést lehetővé tevő különleges adminisztratív státusz megszerzésére irányuló kísérletek. Abban az esetben pedig, amikor egyes városok bizonyos mértékű önrendelkezéshez jutottak, melynek mértéke a nemzeti hagyományok, illetve a liberális demokrácia elveinek érvényesülése függvényében igen különbözően alakult, a városon belüli hatalom gyakorlása körül is elkeseredett társadalmi és politikai harcok folytak.

A TÁRSADALMI HOVATARTOZÁS ÚJ FORMÁI

A városi tér ellenőrzésének komoly tétje van: ezt bizonyítja az a számtalan konfliktus, amely keretein belül zajlik. A falak lerombolásának megakadályozására, vagy éppen ellenkezőleg, az eltávolításukra tett kísérletek mind a városon belüli hatalmi–társadalmi viszonyokat tükrözik. A 19. században, különösen a városok növekedése és az iparosodás által felvetett sajátos problémák miatt általános volt az a meggyőződés, hogy a városoknak a vidéktől eltérő adminisztratív státuszt kell adni. Ennek a logikának köszönhetően az újkori európai városok egyedülálló autonómiához jutottak. A franciaországi és belgiumi *commune*, a hollandiai *gemeente*, az itáliai *comune* jogállása egyaránt a francia forradalmi törvényalkotás nyomát viseli. A spanyol *municipio*, a németországi *Gemeinde*, a dán *kobstad*, sőt a svéd *fögderier* és a cseh *zupas* esetében különféle hagyományok találkoznak. 1918 után azonban mindenütt csökkent a városi hatóságok jelentősége az állami adminisztráció megerősödésével szemben.

A már említett ragaszkodás a város zárt formájához működésbe léptetett egy olyan intézményrendszert, amelynek célja a polgárok és a város területe közötti kapcsolat erősítése. Tény, hogy a polgári státuszhoz kapcsolódó jogi, politikai, társadalmi és gazdasági előnyök a városi lakosokat kollektívan megkülönböztették a környező vidék lakosaitól: ezek voltak azon híres városi előjogok, amelyeket az uralkodók által kiadott charták rögzítettek. Érthető, hogy a jogok birtokosai igyekeztek azokat megőrizni, s az is, hogy ragaszkodtak a városfalakhoz, amelyek bizonyos módon felsőbbrendűségüket jelenítették meg a térben. Ez magyarázza az *ancien régime*

alatt a városban való letelepedést és a polgárjoghoz jutást megnehezítő, megannyi szőrszálhasogató adminisztratív korlátozást. A városi közösségek igyekeztek elkerülni, hogy a bevándorlók válogatás nélkül elárasszák őket. A bevándorlást szigorúan ellenőrizték, és a megtelepedni szándékozók közül a város érdekei szerint válogattak. Társadalmi regularizációs folyamattal állunk tehát szemben, amely igen hatékonyan működött például az olyan esetekben, amikor egy járvány által megtizedelt várost kellett újra benépesíteni. Az *ancien régime* idején valójában a népesség ellenőrzésének azokat az eszközeit fedezhetjük fel községi szinten, amelyekkel ma országos szinten élnek. Emellett ugyanez a város a területi kötődés egy sajátos módját is megjelenítette. A város elhagyása egyben a közösséghez fűződő kapcsolatok megszakításával járt. Városi polgárnak lenni ezzel szemben azt jelentette, hogy az illető beilleszkedett egy persze igen hierarchizált, de előnyöket és esetleg akár segítséget is nyújtó társadalmi struktúrába.

A 19. században a német államokban számos változatban találunk példát az önkormányzati autonómiára, melyek a hatalom helyi szerveinek igen széles hatáskört biztosítanak. Ez az autonómia a területi elv szerint szerveződő államok nyomása alatt a 16. századtól kezdve folyamatosan szűkült, és később a weimari köztársaság, majd a náci rezsim alatt teljesen megszűnt. A polgárokat megkülönböztető alapvető jogi struktúra azonban jórészt érintetlen maradt, pedig számos esetben a polgárok előjogai igencsak soványkának tűnnek a városi lakosokat általában megillető jogokhoz képest. A polgár egy teljesen tiszteletbeli, politikai vagy adminisztratív velejárók nélküli címmé válik, amit egyébiránt az is jelez, hogy a megszerzésére beadott kérelmek száma jelentősen csökkent. Kölnben a 18. században a polgárok egyharmada már semmilyen módon nem élt előjogaival. A régi előjogokhoz főleg azok a társadalmi csoportok ragaszkodtak, amelyeket leginkább fenyegetett a gazdasági fejlődés.

Németországban ez a rendkívül hierarchizált társadalmi rendszer lényegileg 1918-ig életben maradt: ekkor zárult le a régi polgári közösségek (*Bürgergemeinde*) átalakulása lakosok közösségeivé (*Einwohnergemeinde*). Poroszországban 1810-ben megszüntették a céheket, és a Birodalomhoz csatolt tartományokban megvalósult az iparűzés szabadsága. Ettől kezdve, az 1808-as új városi rendtartás (*Städteordnung*) értelmében a polgárok előjogai a helyi szintű politikai jogok gyakorlására szűkültek. Ez az előjog bárki előtt nyitva állt, ha megszerezte a polgárjogot, vagyis kifizette az ezért kirótt adót. A házbirtoklás feltétele, amely az *ancien régime* alatt még a gazdasági önállóság biztosítékát jelentette, eltűnően volt. Fokozatosan kialakult egy olyan rendszer, ahol az adófizetés elégségesnek bizonyult a választójog megszerzéséhez. A városi szabályozások sokáig ellenálltak ugyan, és igyekeztek a polgárok számára megtartani a helyi szintű szavazási jogot. Egy ilyen összefüggésben jobban megérthetjük a város meghatározása körüli viták tétjét, és azt is, milyen érvek szóltak a jogi meghatározás mellett. Németországban sokáig fennállt az az ellentmondásos helyzet, hogy az országos választásokon részvételre jogosultak köre szélesebb volt, mint azoké, akik a helyhatósági választásokban részt vehettek. Franciaországban éppen ellenkezőleg, a helyhatósági választásban

részvételre jogosultak köre volt jóval nagyobb, annak ellenére, hogy ott a városi igazgatás önállósága és hatásköre messze elmaradt a németországitól. Az angol rendszer ma is őrzi a helyi autonómia hagyományát, itt egyébként az előljáróság tagjait a helyi polgárok közül választják. A lehetséges választók száma helyi szinten magasabb, mint országos szinten. Az 1830-as években a helyi választókör Franciaországban ötször nagyobb volt, mint az országos, míg Angliában csak háromszor akkora.¹⁵ Svájcban és Németalföldön a francia forradalom hatására a 19. század első felében megszűnt, hogy a helyi előljáróságokba csak városi patriciusok juthattak be. Itáliában megmaradt a francia településrendszer, a helyi választókör és autonómia folyamatos bővülésével.¹⁶ A Habsburg Birodalomban ellenben csak a 19. század második felében nyíltak igazán meg a helyi adminisztratív funkciók a polgárok számára.

Végül is megállapíthatjuk, hogy az egyedi nemzeti sajátságokon és a számtalan időbeli eltéréseken túl – amelynek pontos kronológiája még várat magára – egész Európában általánossá vált a választott előljáróságok rendszere. A helyi hatalom mindig együtt járt a felelősség megszemélyesítésével: a polgármester szerte Európában elég kiterjedt hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy személyisége rányomja bélyegét a vele egyenrangúaktól, vagy a felsőbb hatalmaktól ráruházott mandátumának időszakára. Szembeötlő ugyanakkor, hogy minden európai ország fejlődésében tetten érhető a városi növekedéssel és a lakosság keveredésével párhuzamosan a polgárok közösségének folyamatos felbomlása. A történelmükhöz és előjogaikhoz ragaszkodó régi városok igen hatékony módszereket alakítottak ki a társadalmi ellenőrzésre és szabályozásra: a polgárjog kiadását és a mesteriség gyakorlását mind a helyi közösségek, mind a céhek szigorúan ellenőrizték. Az így kialakult modellt az erős városi identitás jellemezte, az újonnan jöttek beilleszkedése mindig egy akkulturációs folyamattal, az értékek és a városi szokások elsajátításával kezdődött. A 19. században e modell fellazult: a városok kénytelenek voltak újrafogalmazni helyüket a nemzetállamok keretein belül. A jelentős fizikai, gazdasági és társadalmi átalakulást megélő városok elvesztették régi identitásukat, és olyan konglomerátumokká váltak, amelyekben nagyszámú és sokféle népesség él és dolgozik. A társadalmi hovatartozás itt már nem a területi kötődés formájában jelenik meg. A helyi polgárjog megszerzése önmagában már nem biztosítja a közösségbe való beilleszkedést.

A város nehezen alkalmazkodott a polgárok közösségét eddig védő fizikai és intézményi korlátok eltűnéséhez. Az új lehatárolási formák keresése nem csupán a régi rendszer nosztalgikus felelevenítését jelentette, de új befogadási és kizárási módokat is kifejlesztett, amelyek a szegregáció fogalmával írhatók le. Ebből a szempontból a 19. század egyértelmű törést jelentett. A kutatásokban sokáig élt az a nézet, mely szerint a korabeli város társadalmi terének értelmezéséhez elsősorban az egyre erősebb szegregáció vizsgálatán keresztül vezet az út. A régi városformát jellemző társadalmi keveredés helyébe, mint már mondtuk,

15 Collins 1994.

16 Mozzarelli 1992.

a modern város meglehetősen éles ellentétei léptek. Számos monografikus kutatás mutatott már rá a munkásnegyedek, a bevándorló negyedek, a peremkerületek lakónegyedei, a lecsúszóban levő belvárosi negyedek, a villanegyedek és bérháznegyedek stb. közötti különbségekre. A társadalomtörténet bizonyosan eltúlozta azonban a társadalmi–térbeli ellentéteket: a gyakorlatban a társadalmi kategóriák közötti átfedések jóval összetettebb rendszert alkottak, mint ami egy sematikus felosztásból kiolvasható. Sokkal inkább a veszélyesnek vélt együttélés miatti aggodalom alakította ki az éles és merev területi elkülönülést és ez segítette elő, hogy kialakultak olyan normák (*a zoning social*), melyek tovább erősítették ezeket a területi kötődéseket.

Ehhez az új összefüggéshez kapcsolódtak továbbá a tér elsajátításának új módzatai is: a leginkább diszkriminált csoportok csak rájuk jellemző szubkultúrát és társadalmi kapcsolatrendszereket birtokoltak, amely néha zajosan nyilvánult meg az utcán. A régi város közösségi befogadásának szinte automatikus folyamatához képest a diszkrimináció nyomán előálló új társadalmi elrendeződések egyéni akaraton és kezdeményezéseken alapultak. A régi értelemben vett integráció egy politikai és jogi alapon meghatározott helyi közösséghez kapcsolta az egyént. A városba való beilleszkedés a 19–20. században már inkább gazdasági és társadalmi kötődést jelentett. Más szóval a modern társadalomban a helyiségnél sokkal inkább a bér-munkás státusz határozta meg a befogadás–kirekesztés határait.¹⁷ Egy mai város lakója akkor integrálódhat, ha bérrel (és az azzal járó kísérő előnyökkel: társadalombiztosítással, folyószámlával és bankkártyával) rendelkezik. Ezeknek a kötődéseknek a térbeli leképzése se nem automatikus, se nem szükségszerű.

Nem kétséges, hogy a városok fizikai kinyílásával a társadalmi hovatartozás meghatározója a munka és a fizetés lett. Emellett azonban a korábbi, a területi kötődésen alapuló rendszerek is újra felszínre kerültek, csak más összefüggésben, más tétekkel. Akár a zárt és nyílt város közötti folyamatosságot, akár a különbséget emeljük azonban ki, nem szabad elfelejtenünk, hogy a formák változásának ritmusát a társadalmi folyamatok nem ugyanabban az ütemben követik. A városi forma felbomlása nem számolt le a városi társadalommal, sőt a társadalom az, amely újra és újra adaptálja és értelmezi e formákat.

Gelléri Gábor fordítását átdolgozta Klement Judit és Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berque, Augustin 1995: *Les raisons du paysage de la Chine antique aux environnements de synthèse*. Paris

Castel, Robert 1995: *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Paris

Collins, Neil 1994: *Politics and Elections in Nineteenth-Century Liverpool*. Aldershot

¹⁷ Castel 1995.

- Czoch Gábor 1999: „Le droit de bourgeoisie en Hongrie dans la première moitié du XIXe siècle”. In: *Villes et campagnes en Hongrie XVIe–XXe siècles*. Budapest, 97–121.
- Daunton, Martin (ed.) 2000: *The Cambridge History of Britain*. Vol. III: 1840–1950. Cambridge
- De Seta, Cesare – Le Goff, Jacques (éds.) 1989: *La città e le mura*. Bari
- Febvre, Lucien 1949 [1922]: *La Terre et l'évolution humaine*. Paris
- Frühsorge, Gotthardt (ed.) 1993: *Stadt und Bürger im 18. Jahrhundert*. Marburg
- Grobe, Peter 1970: *Die Entfestigung Münchens*. München
- Halbwachs, Maurice 1934: „Gross Berlin: grande agglomération ou grande ville?” *Annales d'histoire économique et sociale*. 547–570.
- Hardtwig, Wolfgang – Tenfelde, Klaus 1990: *Soziale Räume in der Urbanisierung: Studien zur Geschichte Münchens im Vergleich 1850 bis 1933*. München
- Kocka, Jürgen 1999: *Industrial Culture and Bourgeois Society: Business, Labor and Bureaucracy in Modern Germany*. New York and Oxford
- Krabbe, W.R. 1989: *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*. Göttingen
- Lepetit, Bernard 1994: „Le temps des villes.” *Villes, histoire et culture* 1. 7–17.
- Loewinger István Dániel, 1970: *Stadt und Land in der Statistik (Unter besonderer Berücksichtigung der Demographie der städtischen Bevölkerung in der Schweiz)*. Zürich
- Lombard, Denis 1990: *Le carrefour javanais. Essai d'histoire globale*. Paris
- Magagnoli, Stefano 1999: *Élites e Municipi. Dirigenza, culture politiche e governo della città nell' Emilia del primo '900*. Roma
- Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan 1996: *Blütezeit der Habsburgermetropolen. Urbanisierung. Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918), Wien–Prag–Budapest*. Wien
- Mozzarelli, Cesare (a cura di) 1992: *Il governo della città nell' Italia giolittiana*. Trento
- Petit, Jacques-Guy – Marec, Yannick (sous la dir. de) 1996: *Le social dans la ville en France et en Europe 1750–1914*. Paris
- Pinol, Jean-Luc 1991: *Le monde des villes au XIXe siècle*. Paris
- Rausch, Wilhelm (ed.) 1983: *Die Städte Mitteleuropas im 19. Jahrhundert*. Linz
- Reulecke, Jürgen (Hrsg.) 1978: *Die deutsche Stadt im Industriezeitalter: Beiträge zur modernen deutschen Stadtgeschichte*. Wuppertal
- Reulecke, Jürgen 1985: *Geschichte der Urbanisierung in Deutschland*. Frankfurt am Main
- Robson, William Alexandre – Regan, D. E. (eds.) 1972: *Great Cities of the World. Their Government, Politics and Planning*. London
- Roncayolo, Marcel 1990: *La ville et ses territoires*. Paris
- Roncayolo, Marcel 1996: *Les grammaires d'une ville. Essai sur la genèse des structures urbaines à Marseille*. Paris
- Roncayolo, Marcel 2002: *Lectures de villes. Formes et temps*. Paris
- Schilling, Heinz 1993: *Die Stadt in der frühen Neuzeit*. München
- Schultz, Helga – Meier, Brigitte 1994: *Die Wiederkehr des Stadtbürgers Städtereformen im europäischen Vergleich*. Berlin
- Teuteberg, Hans J. (ed.), 1983: *Urbanisierung im 19. und 20. Jahrhundert. Historische und geographische Aspekte*. Köln
- Walter, François 1994: *La Suisse urbaine 1750–1950*. Genève
- Witzler, Beate 1995: *Großstadt und Hygiene: kommunale Gesundheitspolitik in der Epoche der Urbanisierung*. Stuttgart
- Zimmermann, Clemens 1996: *Die Zeit der Metropolen: Urbanisierung und Großstadtentwicklung*. Frankfurt a.M.

Beluszky Pál – Győri Róbert

„A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”¹

Magyarország városhálózata a 20. század elején

Az interdiszciplinaritás korában, a tudományágak közé húzott kényszerű határok felbomlása idején sem könnyű a különböző diszciplínáknak közös nyelvet, fogalomkészletet, módszereket találnia közös kutatási terepük területén. A geográfus igazoltnak látja ezen állítást a városokkal, mint a „hálózat” elemeivel, tehát „térfüggő” vonatkozásaival foglalkozó egynemely történeti vizsgálat kapcsán. A város, a városhálózat, a városhierarchia, a településfejlettség stb. fogalmainak nem tisztázott értelmezése kérdőjelezi meg e vizsgálódások egyes eredményeit, megállapításait, mint például Vörös Károly Pécsnek a 20. század eleji városhálózatban elfoglalt pozíciójáról írt tanulmánya esetében.² Ebben a szerző 64 mutató alapján vizsgálta 24 törvényhatósági jogú város helyzetét az 1910-es években. Az adatbázis „kezelésére” a rangszám-módszert alkalmazta, mely eljárás a szerző szerint „kétségtelenül nyers és elég kezdetleges módszer”. A nyert eredményeket azonban nem ez, hanem a mutatók által képviselt vizsgálati szempontok keveredése teszi kérdésessé. A mutatók egy része a városok *központi funkcióinak volumenét* méri – például a pénzügyi vagyon nagysága, a nyomdaüzemek száma –, mások a település *nagyságával* állnak kapcsolatban – pl. a népesség száma, a lakóházak száma, a keresők száma, a postai jövedéki bevétel, az iskolai osztályok száma (az iskolatípustól függetlenül), a rendőrség létszáma stb. –, megint mások a „*fejlettséget*” tükrözik – pl. az egy lakásra jutó szoba, a kőből vagy téglából épült lakások száma stb. –, vannak a *funkcionális típusra* vonatkozó adatok – pl. a kereső népesség foglalkozási megoszlása, a gyáripari üzemek száma stb. –, a *dinamikára* vonatkozóak – az 1869–1910 között bekövetkezett népességszám-változás – s olyanok, amelyek nehezen kapcsolhatók a városhálózatban elfoglalt helyzethez – mint pl. a 20–24 évesek között a házassulandók aránya, a sztrájkok miatt kiesett munkanapok száma vagy a bortermelés hektoliterben. Az adatbázis lehetővé tett volna sokoldalú megközelítést, a vizsgálati szempontok-megközelítések tisztázatlansága miatt azonban nem rajzolódhatott ki egyértelmű kép Pécs városhálózati helyzetéről. Szinte pontosan ugyanez mondható el Bácskai Vera és Nagy Lajos 19. század elejére (1828) vonatkozó kutatásairól, melyekben szintén a település*hálózati* helyzet ill. a *városhierarchia* kimutatása volt az egyik cél, ám a heterogén

1 Ady Endre: A város ellen. *Budapesti Napló* 1907. aug. 6.

2 Vörös 1982.

„mutatórendszer” következményeit még a faktoranalízis alkalmazása sem tudta kiküszöbölni.³

Ezért láttuk célszerűnek tanulmányunk bevezetéseként a város, a városhierarchia fogalmának egyes – földrajztudományi megközelítésű – kérdéseit vázolni, a városhálózat lehetséges vizsgálati szempontjait sorra venni, noha ehelyütt feladatunknak első renden a 20. század eleje magyarországi városhierarchiájának bemutatását tartottuk.

A VÁROSFOGALOM

A főbb városdefiníciók felsorakoztatása és érdemi tárgyalása meghaladja e munka kereteit, már csak azért is, mert e meghatározási kísérletek „értékelése” során érintenünk kellene a várostörténet számos területét, illetve a településtudományok főbb megállapításait. Így a városdefiníciók főbb típusainak felsorolásához csupán néhány megjegyzést fűzünk.

Biztos pontnak tűnik a települések város-voltának megállapításánál az adott *jogállás*. A városi privilégium, rang, a közigazgatási-jogi „besorolás” elnyerése jogilag pontosan szabályozott keretek között történik, az eredmény „hivatalosan” közzé tétetik (nem úgy, mint pl. egy tudományos vizsgálat eredménye), az kétségbe nem vonható, egyértelmű, hivatalosan nyilvántartott s következményei szembe tünők. (A nem-városoktól eltérő közigazgatási hatáskörök, a hivatali hierarchiában elfoglalt helyzet, a települések irányításának-igazgatásának eltérő módjai, a polgárok eltérő jogállása, de még a községektől eltérő statisztikai számbavétel is.) A városnak a települések bizonyos jogi kategóriával való azonosítása, ez az egyszerűnek, egyértelműnek tűnő viszony – vagy legalábbis annak bizonyos elemei – ennek ellenére több szempontból megkérdőjelezhető, illetve csak korrekciókkal fogadható el. Az csak „technikai” kérdésnek tűnik, hogy a városi jogállásnak, privilégiumoknak, különösen a rendiség keretei között számos válfaja létezett,⁴ noha természetesen feltehető a kérdés, hogy az eltérő jogi kategóriák mögött eltérő funkcionális tartalom is meghúzódott-e, s ha igen, az miben nyilvánult meg.

3 Bácskai-Nagy 1984.

4 Magyarországon az 1514/3. tc. szerint a király elidegeníthetetlen tulajdonában álló városok között találjuk a nyolc ún. tárnoki várost – közéjük tartoztak a kor legfejlettebb városai, Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa –, a bányavárosokat – mint pl. Selmechánya, Besztercebánya, Kőrmöcbánya –, az ún. koronavárosokat, mint pl. Nagybánya, a szépassági és erdélyi szász városokat, erdélyi bányavárosokat, s azokat a király tulajdonában lévő szabad városokat, melyeknek fellebbviteli hatósága nem a tárnokmester volt, mint pl. Székesfehérvár, Lőcse, Kiszeben, Szeged, Szokolca stb. A 18–19. századi szabad királyi városok között az is különbséget tett, hogy becikkelyezte őket az országgyűlés vagy sem. A mezővárosok még tarkább képet mutattak tulajdonosuktól ill. privilégiumaik jellegétől függően. A 18–19. században a mezővárosok tulajdonosai között megtaláljuk a királyi családot, a „magyar koronát”, a kincstárt (kamarát), az egyházat, s a magánföldsurakat, privilégiumaik jellege szerint pedig megkülönböztethetők a kiváltságos, a curialista (cenzualista), a taksás és az úrbéres mezővárosok. A mezővárosok tulajdonviszonyairól, illetve privilégiumaikról lásd Pálmány 1995, illetve Pálmány 1998.

Már a települések város-voltának lényegét érinti az a kérdés, hogy a városi jogállás adományozója – lett-légyen az az uralkodó, a földesúr, a lakosság valamilyen képviselői szerve, esetleg a közigazgatás valamely intézménye – milyen feltételek megléte esetén ítélte oda valamely településnek a városi rangot, vagyis mit tartott a „városiasság” kritériumának. Ez a mérlegelés még akkor is működött a városi kiváltságok adományozójában-odaítélőjében, ha tudatában volt annak, hogy a jogi-igazgatási aktus, a városi rang odaítélése esetenként csak egy később elérendő, kívánatosnak vélt állapot reményében, azt elősegítendő történt. Másrészt vizsgálendő – s ugyancsak a településtudományi értelemben vett „üres” jogi kategória tartalommal való kitöltéséhez vezet –, hogy a városi ranghoz jutott települések milyen karakteres tulajdonságaikban térnek el a nem-városoktól, ill. a városi jogállás milyen társadalmi, gazdasági következményekkel járt. A városi jogállás tartalmát a rendi viszonyok között Werbőczy István a következőkben látta: „Mivelhogy szükséges egyet-mást a szabad városokról is elmondani, annál fogva tudni kell, hogy városnak (civitas) nevezzük mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig házaknak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír. De mivel a polgároknak ez a sokasága egy közösséget alkot és tesz, s az ilyen együttes közösségek, valamint a helyek fekvése, úgy kiváltságaik és szokásaik tekintetében is különböznek és elütnek egymástól.”

Werbőczy, a *jogász* természetesen a jogi kritériumokat – kiváltságolt helyzet, fallal való kerítettség, polgáraik szabadságai – hangsúlyozza. A középkori magyarországi városok, pontosabban a szabad királyi városok kiváltságai biztosították lakosságuk számára a szabad bíró-, esküdt- és plébános-választást, bírójuk minden ügyben való illetékességét (s ez a rendi társadalomban a rendi hovatartozást is megszabta, pl. a nemesi vármegyétől való függetlenséget), a piac- és vásártartási jogot, polgáraik mentességét a vámok alól, a céhek szabad működését, a „kisebb királyi haszonvételek” s a beköltözés szabadságát. A szabad királyi városok – mint nemesi jogokkal rendelkező testület – nemesi birtokkal, pl. jobbágyközségekkel is rendelkezettek. E kiváltságok „leképezték” a városá emelt települések társadalmi-gazdasági funkcióit illetve támogatták azok kialakulását, sikeres működését (a polgárok vámmentessége, a piac- és vásártartási, esetenként az árumegállító jog a városok kereskedelmét, a kézműipari tevékenységet – a kézművesek maguk árulták termékeiket a piacokon és vásárokon –, a beköltözés szabadsága a népesség-tömrölést stb.). Így a városi privilégiumok többé-kevésbé megfelelték a középkori ill. a feudáliskori városok funkcióinak: e települések elsősorban kézműipari és kereskedelmi központok, környékük piacközpontjai, kulturális centrumok – kolostorok, iskolák, egyházi intézmények, a vásári sokadalmak kultúra-közvetítő szerepe stb. –, lélekszámuk felülmúlja a környező falvak lélekszámát.

A fenn vázolt jellemzőkkel leírható települések köre és a városi rangú települések köre azonban nem felelt meg teljesen egymásnak. Egyrészt a közigazgatási-jogi értelemben vett városok társadalmi-gazdasági súlya, lélekszáma, funkciói, regionális szerepe nagymértékben eltérhetett egymástól, s ezt még a civitasok és oppi-

dumok, a polgári korszakban a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú városok megkülönböztetése sem „képezte” le megfelelően, másrészt a városok társadalmi, gazdasági, térszerkezeti jellemzői nem minden város esetében voltak feltehetőek, ugyanakkor számos nem-városi jogállású település rendelkezett e „tulajdonosságokkal”. A dualizmus-kor végén, pl. a rendezett tanácsú városok közé tartozó 1535 lakosú Ruszt, a 2782 lakosú Leibic, a 3458 lakosú Szentgyörgy, a 4138 lakosú Kolozs híján volt jóformán minden városi funkcióinak, de Szepesbéla, Szepesolaszi, Felsőbánya, Vízakna, Újbánya, Jolsva, Poprad s még néhány további rendezett tanácsú város városi szerepköre is kérdéses. Ugyanakkor nem rendelkezett városi ranggal a megyeszékhely funkcióját betöltő 8 ezer lakosú Balassagyarmat, valamint Ipolyság, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Aranyosmarót, Magyaróvár, Nagyszőlős, Alsókubin (igaz, ezek között találunk alig néhány ezer lakosú településeket is), a 12 ezer lakosú érseki székhely, Kalocsa, a 42 ezer lakosú Békéscsaba, a 17 ezer lakosú Mohács, a 26 ezer lelkes Szarvas és így tovább. Elsősorban ez a felismerés – ti. a városi rang és funkció meg nem felelése – vezetett oda, hogy városdefinícióikban ill. a városállomány vizsgálatakor a várostörténetészek sem elégedtek meg a jogállás nyújtotta támpontokkal, s társadalmi, gazdasági elemekkel bővítették a városok kritériumrendszerét,⁵ illetve a városállomány, a városhálózat vizsgálatánál a jogállást mellőzve más kritériumokat – „mutatókat” – alkalmaztak. A középkori magyarországi „városhierarchia” kimutatására Fügedi Erik a koldulórendi kolostorok elterjedését vette számításba;⁶ Kubinyi András érzékenyebb s jól számszerűsíthető mutatóra talált a bécsi és krakkói egyetemekre beiratkozott magyarországi hallgatók lakóhely-statisztikájában (az 1440–1514 közötti időszakra vonatkozóan).⁷ A 18–19. századi városhierarchia feltárása során Gyimesi Sándor és a Bácskai Vera – Nagy Lajos szerzőpáros a városi intézményhálózat jelenlétére, a települések gazdasági funkcióira, vonzáskörzeteik – „piackörzetek” – kiterjedésére stb. vonatkozó statisztikai adatokra támaszkodtak, eltekintve a települések jogi helyzetétől.⁸

A városi települések körét gyakorta a városi jogot adományozó döntéshozók is a *lélekszám* alapján jelölik ki, abból kiindulva, hogy a város *népességtömörülés* (is), a városi funkciójú települések lélekszáma többnyire meghaladja a környező falvakét, illetve többé-kevésbé pontosan meghatározható országonként, régióként a városodás *küszöbértéke*, egy oly lélekszám-határ, mely felett a települések

5 A várostörténet-írás egyik klasszikusa, Henri Pirenne szerint a középkori város „... kereskedelemről és iparból élő közösség egy erődített fal védelmében, önkormányzattal és saját igazgatással, amelyek egy kiváltságolt kollektív személyiséggé teszik”. *Les villes et les institutions urbaines, I-II.*” c. munkájából idézi Győrffy 1997: 50. A lengyel Gieysztor pedig már csak az állandósult munkamegosztást, a rendszeres árucserét és a specifikus településformát említi a középkori város ismérvei közül. Idézi Győrffy 1997: 50.

6 Fügedi 1981. Fügedi E. eljárását indokolja, hogy a koldulórendek a jelentősebb városokba (azok mellé) települtek.

7 Kubinyi 1971. Kubinyi A. szerint: „[...] valamely magyarországi településből származó és külföldön tanuló diákok száma a település gazdasági fejlettségéhez egyenesen aránylik, így lehetőséget nyújt a különféle települések összehasonlításához, hierarchiájának megállapításához.”

8 Gyimesi 1975, ill. Bácskai–Nagy 1984.

nagy valószínűséggel városi szerepet töltenek be. A kiegyezés után, a polgári közgazgatás kialakításakor a törvényhatósági jogú városok lélekszámának alsó határát 12 ezer lakosban határozták meg.⁹ Az 1970-1980-as évek hazai városá-nyilvánítási gyakorlata pedig 8 ezer fő elérése után tette lehetővé a városi rang adományozását.¹⁰ Számos ország gyakorlata is a lakosságszám alapján jelöli ki a városokat; a „küszöbérték” például Izlandon 200, Új-Zélandban 1000, Franciaországban 2000, Ausztriában 5000, Görögországban 10.000, ám Japánban 50.000 fő. Nyilvánvaló, hogy a lakosságszám alapján nem lehet egyértelműen elhatárolni a városokat-falvakat, különösen olyan országokban, ahol a település-szerkezet régiókként eltérő, így Magyarországon sem, ahol a Dunántúlon és az Alföldön a városodás küszöb-értéke igen eltérő.¹¹ Még kevésbé használható a lakosságszám a városállományon belüli további differenciálásra, a városhierarchia megállapítására.

Az ún. *közgazdasági városfogalom* a települések által ellátott *gazdasági szerepkörök* településen belüli *arányát* veszi alapul, s a *nem mezőgazdasági jellegű* településeket tekinti városnak. Nem kell hosszasan időznünk e városfogalomnál: napjainkban a legtöbb régióban a mezőgazdasági lakosság aránya minimális – hazánkban is 6,5%-ra csökkent –, az ipar „városi jellege” megkérdőjelezhető, a napi ingázás elterjedése nem teszi lehetővé a település szerepköreinek a foglalkozási szerkezettel való „mérését”, a „tercializálódás” általánossá vált. A települések funkcióinak összetétele ill. foglalkozási szerkezete nem alkalmas a városi szerepkörű települések elkülönítésére, még kevésbé a városhierarchia feltárására, az urbanizáció szintjének mérésére.¹²

Napjainkban leginkább elfogadott – földrajzi – álláspont szerint *a város a településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült*; olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentrá-

9 Gyáni-Kövér 1998. Kövér György megemlíti, hogy 1848-ban a szabad királyi városokra vonatkozó törvény a lélekszám alapján három nagyság-kategóriát különböztetett meg: a kisvárosokat 12.000 főig, középvárosokat 12.000–30.000 lakossal, és 30.000 fő felett nagyvárosokat. Keleti Károly, a 19. század második felének jeles társadalomstatistikusa pedig a 10 ezer főt javasolta a városok alsó lélekszám-határának.

10 Részben e megkötés eredménye lett a városá-nyilvánításra kijelölt települések mesterséges felnövelése a környező falvak hozzácsatolásával, ha a városi rang várományosai nem rendelkeztek a szükséges lélekszámmal.

11 A Dunántúlon hozzávetőleg ötezer lakos felett már egyértelmű a városi szerepkörök megjelenése, az Alföldön viszont 8–10 ezer főnél húzódik ez a határ, ám itt még a 15–20 ezer lakosú néptömrölések városi jellege is igen szerény, elmosódott lehet; pl. a 18 ezer lakosú Balmazújvároson napjainkban sem működik bíróság, kórház, idegenforgalmi hivatal, földhivatal, ingatlanközvetítő, utazási iroda, a pénzügyeteket egyetlen takarékpénztári fiók képviseli stb.

12 A várostörténet során e „mutató” használhatósága változott, az ipari kor előtt a nem-mezőgazdasági jelleg többet árult egy egy-egy település településhálózati szerepéről, mint manapság, habár pl. a magyarországi városok esetében a kézműves-kereskedő lakosság a legtrikább esetben került túlsúlyra egy-egy településben, különösképp nem az alföldi mezővárosok esetében. Az ipari kor kezdetén is több összefüggés mutatkozott az „urbanizáció” és a települések foglalkozási szerkezete között, ma azonban az életmód, a civilizatorikus javak elterjedése, az infrastrukturális ellátottság stb. függetlenedett a települések gazdasági jellegétől.

lódtek. Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva *tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozás” kitüntetett színtere* a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nemcsak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a „kultúrák”, az eszmék cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős *térszervező erővel* rendelkezik s gyakorta döntési, hatalmi központ.

Néhány kiegészítő megjegyzés a fenti városfogalomhoz.

- A településtudományban elfogadott a települések által ellátott szerepkörök „működési rádiusz” szerinti hármass felosztása:
 - a *helyi* (alapfokú, lokális) szerepkörök a tágabb értelemben vett szolgáltatások „mindennapi” szükségleteket ellátó tevékenységei (a szolgáltató ágazatok „saját” hierarchiájának alsó fokán álló intézményeinek tevékenységei, pl. az elemi iskolák, „házi orvosok”, élelmiszerbolt, községi adminisztráció, postai alapszolgáltatások, egyházközségek stb.).
 - A *városi alapfunkciókon* vagy *központi* („központi helyi”) *funkciókon* a szolgáltató ágazatok hierarchiájában magasabb szinteken álló, kevésbé mindennapi igényeket kielégítő intézményeit, tevékenységeit értjük (tehát pl. a közép- és felsőfokú oktatást, a kórházakat és szakrendelő-intézeteket, klinikákat, bíróságokat, a luxuskereskedelmet stb.), melyek szolgáltatásaikkal, „városi javakkal” az e szempontból funkcióhiányos „vidéket” is ellátják.
 - A *speciális* (régióon túlnyúló hatókörű) funkciók jelenléte a településhálózat egyes elemeiben nem szükségszerű, tevékenységük eredménye – az „áru” – nem kötődik szorosan a települések lakosságához; ilyen tevékenység (funkció) manapság pl. a gyárilap tevékenysége, az idegenforgalom stb.
A városokban a földrajzi munkamegosztás eredményeként a „központi” funkciók koncentrálódnak, bizonyos fokú mennyiségi-minőségi (sokféleség!) koncentráció nyomán alakulnak ki a városi funkciójú települések.
- A fentiekből következik, hogy nem minden, a környező „vidékhez” fűződő településközi kapcsolatokkal rendelkező település számít városnak: elaprózott településszerkezetű, aprófalvas területeken az alapfokú intézmények több környező települést láthatnak el szolgáltatásaikkal (körjegyző, „körzeti” általános iskola, több faluban működő orvos, állatorvos stb.), de ezzel nem emelik székhelyüket várossá. Magyarország aprófalvas vidékein, pl. Zala, Vas, Baranya megyékben néhány száz lelkes kisfalvak intézményei is „vonzásterületre” tesznek szert, „központok” lehetnek, de nem városok.
- Az egyes tevékenységek, intézmények „városképző” szerepe koronként változhat/változik, elterjedtségének, gyakoriságának függvényében. A középkorban mindenfajta iskola városi funkciónak számított; a dualizmus korában a 20. század elejéig mindössze két egyetem működött – Budapesten és Kolozsvárott –, vagyis országos szerepkörű intézmények voltak, mára viszont a regionális szint „alá” süllyedtek. Gyökeresen megváltozott az ipar szerepe is a városképzésben; a 19. század derekáig az ipar – a kézműipar! – városi szerep-

kört töltött be, a város-falu munkamegosztás leggyakoribb megnyilvánulása a kézműipar elkülönülése volt az agrártevékenységtől. A gyáripar viszont csak közvetett kapcsolatban áll a városodással, pl. hozzájárul városi méretű népességtörmölések kialakulásához.

- A város, mint a földrajzi munkamegosztás terméke, városi javakkal látja el vonzaskörzete lakóit is. A vonzásterület, „piackörzet” tehát a városi szerepkör „velejárója”, ám speciális településhálózat esetén, mint pl. a Nagyalföldön, markáns vonzaskörzetek, legalábbis a közigazgatási határokon túlterjedő vonzaskörzetek nem alakultak ki. A települések város-volta *nem párosul szükségszerűen* markáns vonzaskörzetek kialakulásával, jelenlétével, a város fogalma nem köthető a vonzaskörzetek jelenlétéhez, hierarchikus pozíciója, városi szerepkörének súlya vonzaskörzetének nagyságához. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert egyes vizsgálatok épp a piackörzetek kiterjedésével, nagyságával ill. a városoknak a „vidék” ellátásában játszott szerepével „méri” a városok hierarchikus pozícióját. (Így járt el „klasszikus” tanulmányában a geográfus W. Christaller, magyarországi vizsgálatai során Major Jenő vagy Gál Zoltán, a történészek közül pedig Bácskai Vera – Nagy Lajos. E kérdésre még visszatérünk.)
- A városok településhálózati szerepköréből, a városok-falvak közötti munkamegosztásból következik a városoknak a *cserében* játszott kiemelkedő szerepe; a városok s a „vidék” javainak cseréje jórészt a városokban zajlik, de az – eltérő termelést folytató – „vidékek” egymásközi cseréje is a városokba koncentrálódik, legalábbis a gazdaság magasabb fejlettségi fokán. Már a geográfia egyik legelső művelőjeként számon tartott Strabon szerint is a város „... az a hely, ahonnan kiindulva, és ahová érkeve az emberek nem csupán egymással érintkeznek, hanem a külvilággal is”.¹³ Hasonló vélemények hosszan lennének sorolhatók; közülük csupán L. Mumfordra hivatkozunk – „A város voltaképpen már eredetétől fogva olyan struktúráként jellemezhető, amely kiválóan alkalmas a civilizáció javainak tárolására és közvetítésére, átadására...”¹⁴ – s a „városvédő” B. Oudin idézzük, aki szerint „... keveredés, csere – ezen a ponton érintjük a város zsenijét”¹⁵.
- Természetesen a városnak a *csere kitüntetett színtereként*, a településhálózat központi szerepkörű tagjaként való meghatározása csupán a városok „génieszának” lecsupaszított vázát tükrözi. Erre a „vázra” egy sor járulékos jegy rakódik, figyelembevételük hozzájárul a városokról formálható kép gazdagításához. A városok sokrétű funkcióinak működtetése jelentős munkaerőigénnyel jár: a város vonzást gyakorol környezetének lakosságára (migrációs központ), lakossága növekszik, lélekszámára nézve kiemelkedik környezetéből. A városi intézmények működtetése magasabb szintű szaktudást igényel; a városi társadalmak nemcsak népesebbek a falusiaknál, hanem eltérő foglal-

13 Idézi: Pounds 1997: 69.

14 Mumford 1985: 36.

15 Oudin é.n.: 37.

kozási szerkezetük, képzettségük, iskolázottságuk. Ennek, valamint számos más tényezőnek a hatására – pl. eltérő művi környezet, a kiváltságos helyzet, a „tömeg-létből” fakadó szociálpszichológiai hatások stb. – jellegzetes városi életmód, értékrend, életstílus, szociálpszichikai viselkedésmód alakul ki a városok falai között. A művi környezet, az infrastruktúra – már csak a nagy népességtömörülésből fakadó igények miatt is – ugyancsak eltérő a falusi településektől.

A városok e sokoldalúsága, sokrétű „mássága” ill. a pusztai településhálózati szerepkörön felülemelkedő jellegzetességek készítették a városokról gondolkodókat újabb és újabb, a városok „lelkéhez-géniuszához” közelebb férköző megállapításokra, meghatározásokra. Ezek sorában újra s újra felbukkan a várost a *szabadság színtereként* meghatározó nézet. A már idézett B. Oudin is abban látja a város „hivatását”, hogy az a „szabadság helyszíne”. („Ha egy szóban kellene definiálnunk a városi koncentráció létjogosultságát, azt mondhatnánk, sajátos hivatása, hogy a *szabadság helyszíne* legyen.”¹⁶) Ezt a szabadságot értelmezhetjük a városi kiváltságok által garantált szabadságjogokként, a rendi társadalmakban a feudális kötöttségektől való mentességként, a városi önkormányzatok, céhek, a polgárok szabadságaként, de értelmezhető tágabban is: a városi „tömeg” biztosította arctalanságként, anonimitásként, a lazább társadalmi kontrollként, de mindenekelőtt a *választás* lehetőségeként. „Mi indokolja a »szabadság« szót, amikor a város fogalmát gyakrabban asszociálják a polgárságéval? A szabadság ugyanis az élet minden területén elméleti marad, ha nem párosul a gyakorlatban a választás lehetőségével. A választás megvalósulásához pedig a választék megléte szükséges. Súlyos tévedés a kényszerben és elnyomásban látni a szabadság egyetlen akadályát [...] Csak a városi teszi lehetővé az ember számára, hogy *másoktól különböző önmagára eszméljen, és ugyanakkor találkozzék más, a többiektől hozzá hasonlóan különböző lényekkel*” – summázta a város nyújtotta szabadságról való vélekedését Oudin.

A szociológia illetve a kultúranropológia „meditációi” vezetnek át a „konkrét”, statisztikai adatokkal, topográfiai koordinátákkal jól-rosszul megragadható „várostól” az „eszmék világában létező” városig, az ezt a síkot definiáló városfogalmakig. A kultúranropológiai megközelítési módokat Niedermüller Péter összegezte,¹⁷ két alaptípusukat különböztetve meg: a makro-antropológiai szemlélet „...– amely rendkívül szorosan kötődik a klasszikus városszociológiához, s mindenekelőtt a chicagói iskolához – úgy tekint a városra, mint ténylegesen létező, történetileg kialakult és a fizikai térnek egy adott struktúrájával rendelkező településtípusra.” Az ezzel a szemlélettel készült városvizsgálatok kutatják a szegregációt, az etnikai településszerkezetet, az urbanizáció különböző típusait, a városi életmód főbb mutatóit, „...azaz leírnak és bemutatnak mindent, ami a városi életből kívülről megfigyelhető.” Ezek a vizsgálatok a Szerző szerint nem különösebben eredetiek, jelentőségük a „...városnak, mint egységes egésznek a teoretikus

16 Oudin é.n.: 37.

17 Niedermüller 1994.

megközelítésében, tárgyalásában, holisztikus értelmezésében” rejlik. A *mikro-antropológiai* „beszédmód” lényege, hogy „...nem általában beszél a városról, hanem a városban élőknek a várossal kapcsolatos tapasztalatait teszi a vizsgálat tárgyává: azt elemzi, hogy mi az a „kép”, ami az emberekben a saját városukkal kapcsolatban él...”¹⁸. Ezért a mikroantropológiai vizsgálatok figyelme afelé fordul, „...hogyan a városban élő emberek hogyan mozognak a városi terekben, milyen szabályok mentén és hogyan használják ezt a viszonylag bonyolult térstruktúrát, illetve hogy a városi tér egyes szeletei milyen kulturális, társadalmi és szimbolikus funkciókat töltenek be... a tér nem csupán fizikai, hanem – vagy talán mindenekelőtt – kulturális jelentéseket hordozó és szimbolikus funkciókat betöltő entitás.” A város más szerzőknél is megfogalmazódik mint „lelkiállapot”, viselkedésforma, „általános emberi életstruktúra” és így tovább.¹⁹

Ám bármennyire is termékeny gondolatsort indíthatnak el e megközelítések, a településföldrajz számára nem használhatóak (az ún. „behaviorista földrajz” keresi hasonló kérdésekre a választ), hisz a településföldrajz nem csak elmélkedik vizsgálódásai tárgyáról, hanem feladata a vizsgált „tárgy” teljes állományát valamilyen szempontból megítélni, topográfiaileg rögzíteni – tehát esetünkben a városi funkciójú településeket elkülöníteni a falusiaktól, az egyes hierarchikus szintekbe sorolandó városokat tételesen megadni –; nem alkalmazhatók már pusztán gyakorlati okokból sem: a fenti megközelítési módok esetében nem rendelkezünk megfelelő információkkal. Nem beszélve arról, hogy a fenti fogalmak – mint pl. az „elképzelt város”, a város, mint „lelkiállapot” stb. – statisztikai adatokkal nem fejezhető ki, nem is alakítható ki egységes vélekedés egy-egy településről, ha azt lakóik képzetében élő s így szükségszerűen igen tarka képpel azonosítjuk.²⁰

Ám pusztán a városok „materiális” összetevői is – mint korábban említettük – bonyolult rendszert alkotnak; ez lehetővé-szükségessé teszi a sokirányú megközelítést, vizsgálatot, ugyanakkor világosan és egyértelműen meg nem fogalmazott

18 Niedermüller 1994. A szerző kifejti: „...a városok nemcsak formájukat, kiterjedésüket, nagyságukat, építészetüket tekintve különböznek egymástól, hanem elsősorban azért, mert a városok lakói másképpen élik meg saját városukat, és ezeken az eltérő „megéléseken” keresztül másképpen teremtik meg azt; mert a mindennapi életüket élő emberek másképpen alkotják meg önnön képüket a városról és ez a másképpen megalkotott kép nagyon különböző városokat hoz létre, azaz a közigazgatásilag ott lévő, egy adott fizikai teret elfoglaló város mindig másképpen és másképpen válik az 'elképzelt' várossá, az egyedül valóságos várossá, amiben élni lehet.”

19 Park, Robert E. a városzociológia egyik klasszikusa szerint „...a város lelkiállapot, szokásokból és hagyományokból, a szokások keretében szerveződő s a hagyomány által közvetített viselkedésmódból és érzelmekből összetevődő egész.” Idézi Benevolo é.n.: 67. Park, Robert E. „*The City: Suggestions for the Investigation of Human Behaviour in the Urban Environment*” c. tanulmányából, Chicago, 1925. Kalmár Zoltán megfogalmazásában „A város nem csupán az ember által megkonstruált-épített környezet, nem egyszerűen építészeti vagy szociális probléma, életmód vagy életforma, hanem az általános emberi életstruktúra feltűnése is. A város termékeny meditatív lehetőség, hiszen a városról gondolkodni nem jelent mást, mint az emberekről gondolkodni. A város az emberek konkrétabb konklúziója, realisabb életegysége, mint az állam vagy a natio eszméje.” Kalmár 1996: 64.

20 Erre a vélekedésre jutott Niedermüller 1994. is: „Hiszen a városok sokféleségét, a tényleges város és az elképzelt város közötti kapcsolatokat, összefüggéseket és feszültségeket nem lehet statisztikailag megragadni, vagy ha lehet is, az eredményből éppen az fog hiányozni, amit az adott táblázat ábrázolni szeretett volna.”

kutatási célkitűzések esetén a vizsgálati szempontok összemosódásához, értelmezhetetlen eredményhez vezethetnek. Hibás az a vélekedés, hogy a korszerű matematikai-statisztikai módszerek – mint pl. a faktor- és klaszteranalízis – birtokában megengedhető a rendelkezésünkre álló adatok szelektálatlan tömegének bevonása a vizsgálatokba, rábízván az alkalmazott eljárásra ezt a kutatói feladatot.

A városföldrajz főbb vizsgálati tereumait az alábbiakban vázolhatjuk:

- Mint város-definícióknban megfogalmaztuk, a központi szerepkör megléte, bizonyos mennyiségének és választékának előfordulása emel egy települést várossá, hívja létre azokat a településközi kapcsolatokat, viszonyokat, amelyek az adott város *településhálózati szerepét* meghatározzák. A településhálózati szerepkört első renden a *városhierarchiában* elfoglalt helyzet határozza meg. Ennek kimutatása a *központi funkciójú intézmények, tevékenységek* számbavételén alapul, mindenekelőtt a kínált *választék* figyelembevételével.
- A *településhálózatban elfoglalt helyzet* más aspektusaira mutat rá a *városi funkciók súlyának, volumenének* számbavétele – lásd előbb –, e funkcióknak *városon belüli* jelentőségének, szerepének vizsgálata – amit pl. az 1000 lakosra jutó kórházi ágyszámmal, középiskolai tanulóval, a kiskereskedelmi boltok alapterületével stb. fejezhetünk ki –, amely már átvezet a *városok funkcionális típusainak* vizsgálatához. Kimutatható a városi szolgáltatások vidékre jutó hányada (W. Christaller szóhasználatával élve jelentőségtöbblete), ill. a *vonzáskörzet nagysága* (ám ez utóbbi nem áll egyenes arányban a hierarchikus szinttel, a városnak a településhálózatban betöltött szerepével).
- A *funkciók településen belüli ágazati arányai* (a funkciók közé sorolva a lakófunkcióit is!) jelölik ki a városok *funkcionális típusait* (pl. gyáripari város, kikötőváros, üdülőtelepülés, adminisztratív-kulturális központ, stb.). Az ingázás tömegessé válása miatt előfordulhat, hogy egyes városi méretű és városi funkciókkal rendelkező települések keresőinek többsége nem a lakóhelyén dolgozik; ez esetben indokolt a „lakóvárosok” (agglomerációs városok) típusának kijelölése is. Az egyes funkció-csoportok, ágazatok településen belüli súlyának összehasonlítására többnyire a lakosság *foglalkozási szerkezetét* használják.
- Az elmúlt évtizedekben a településekkel foglalkozó tudományok – településstatistika, településtudomány, városföldrajz, városszociológia stb. – körében nagyszámú vizsgálat célozta a *fejlettségi szint* meghatározását. A *településfejlettségi vizsgálatokban* az az igény jut kifejezésre, hogy a települések valamennyi összetevője, tevékenysége összemérhető legyen. A legkülönbözőbb léptékű és jellegű tényezők – pl. intézményellátottság, közművesítettség, a lakásállomány mutatói, a lakosság műveltségi szintje, egészségi állapota, a településsel való elégedettség foka, a jövedelmi viszonyok és így tovább – összemérésének talán egyetlen lehetősége kínálkozik abban, ha feltételezzük: e tényezőknek létezik egy optimuma (vagy maximum-értéke), s változásuk-„fejlődésük” ezen érték felé halad. E „fejlettségi skálákon” a városok legkülönbözőbb összetevőinek helyzete kijelölhető – pl. az adott állományon belüli rangszámmal –, s ezen

értékek valamilyen módszerrel összegezhetőek, kialakítható akár egyetlen fejlettségi mutatószám (pl. a rangsorszámok átlagértéke).

Az *urbanizáció* szintjének meghatározása tulajdonképp ugyancsak fejlettség-vizsgálat, a „mutatók” köre azonban mérlegelést kíván. Nem feltétlenül „urbanizációs mutató” pl. a lakosság elégedettségi szintje lakóhelyével kapcsolatban, vagy az alapfokú intézményekkel való ellátottság.

- ❑ A város változó rendszer; az *elmozdulás üteme és iránya* alapján kijelölhetők *dinamikai* típusai, a *modernizációhoz* való viszonyuk, várostörténeti jellemzőik.
- ❑ A város méretére, funkciói súlyára, jelentőségére vonatkozó „mutatók” alapján – pl. lakosságszám, munkahelyek száma, az intézmények volumen-adatai (pl. kórházi ágyszámok, középiskolás tanulók száma stb.), a lakásállomány nagysága, a beruházások értékei stb. – meghatározható a *településállományon belül elfoglalt „súly”,* ami természetszerűleg nem azonos a *településhálózatban* elfoglalt helyzettel, amely a központi funkciók fejlettségének, jellegzetességeinek alapján jelölhető ki.
- ❑ Végül a fenti szempontok alapján (esetleg kiegészülve pl. a regionális helyzettel, városesztétikai szempontokkal stb.) kijelölhetők a városok *általános* (komplex) *típusai* (a meglehetősen eltérő jellegű, jelentőségű szempontok összevetésének problémáitól most eltekintünk). Ehhez az „alapkoordinátákat”, véleményünk szerint a *településhálózatban elfoglalt helyzet* (hierarchikus szint, a központi funkciók további jellemzői) s az *ellátott funkciók „szerkezete”* adja.

Most nem is szólván egyéb vizsgálódási szempontokról (napjaink divatos témája a városok „versenyképességének”, innovációs képességének, modernizációs hajlandóságainak, „sikerességének” vizsgálata), nyilvánvaló a városvizsgálatok lehetséges sokfélesége. Ezek egyértelmű elkülönítése a vizsgálatok sikerének egyik feltétele.

A MAGYARORSZÁGI VÁROSOK HIERARCHIÁJA A SZÁZADELŐN

1848 után a társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés számára: *megszűnt a települések feudális-kori jogállása*, a településhálózat alakulásában a „*szabadverseny*” vált meghatározóvá, hatottak az ipari-technológiai „forradalom” eredményei, a kiegyezés után lehetősége nyílt hazánknak az önálló gazdaságpolitika kialakítására.

A magyarországi gazdaság modernizációjának, növekedésének nemzetközi feltételei is kedvezőek voltak (agrárkonjunktúra, túlkefelesleg a nyugat-európai országokban). A gyáripar a 19. század végén már képes volt akkora *népességtömörüléseket* létrehozni, melyekre támaszkodva a városodás-városiasodás a modernizáció újabb szakaszába léphetett. A kiépülő *vasúthálózat* ösztönözte a dualizmuskori városfejlődést, a vasúthálózatban elfoglalt pozíció kihatott a városok fejlődési

lehetőségeire. Ez a viszony azonban korántsem volt mechanikus és egyirányú: a vasút többnyire a településfejlődés meglévő tendenciáit erősítette fel.

A polgári közigazgatás kiépítése nyomán az 1870-es években a *közigazgatás* településfejlesztő (városfejlesztő) szerepe megnövekedett; az igazgatás székhely-választása közvetve-közvetlenül ösztönözte a városfejlődést. A székhellyé válás egy sor „városi” intézmény letelepedését eredményezte, köztisztviselőket érkeztek az egyes településekre, az igazgatási intézmények mellé egyéb városi funkciók telepedtek.

Módszertani megfontolások illetve eljárások

A városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyzetét *legkövetlenebbül a (település)hierarchiában elfoglalt pozíció* határozza meg. Ezt a pozíciót viszont a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök ill. e szerepköröket ellátó *intézmények jelenléte vagy hiánya*, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – *választéka* határozza meg.

A város fogalmánál mondottakból következik néhány, a városhierarchia értelmezésével kapcsolatos megfontolásunk. A tágan értelmezett szolgáltatások egyes szektoraiban – mint pl. az oktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, kereskedelem, katonai igazgatás stb. – működő intézmények maguk is *hierarchikusan tagoltak*. Ezt a tagoltságot a fenntartásukhoz szükséges lakosság minimális száma, igénybevételek gyakorisága, egyes esetekben nyilvánvaló egymásra épültségük, esetleg szervezeti alá-fölérendeltségi viszonyaik határozzák meg. Ebből következik, hogy a városhierarchia-vizsgálatoknál az egy-egy településben előforduló városi intézményeket hierarchia-szintekre tagoltan kell számba vennünk. A városi intézmények volumenét a szűkebb értelemben vett hierarchia kimutatásánál csak korlátozott mértékben vettük figyelembe, ám a városhálózatban elfoglalt hely meghatározása céljából részletesen vizsgáltuk azt.

A városhierarchia feltárására számos módszert dolgoztak ki. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. A vizsgálatok egy része nem kísérli meg a városi funkciók részletesebb számbavételét, hanem a városi szerepkör valamely „következményét” méri, mint pl. W. Christaller német geográfus az 1930-as évek elején Dél-Németországban lefolytatott vizsgálata során, aki a telefonelőfizetők számában találta meg a „központosultság” mérőszámát.²¹ De hasonlóan járt el pl. Fügedi Erik, aki a középkori városhierarchiára az egyes városokba települt koldulórendek számából,²² vagy Kubinyi András, aki viszont az egyes településekből a külföldi egyetemekre beiratkozott hallgatók számából következtetett.²³ Mások valamely központi funkció által kialakított hierarchikus rangsort azonosítják

21 Christaller 1933.

22 Fügedi 1981.

23 Kubinyi 1971.

a városi funkciók összessége által kialakított hierarchiával, elkerülendő az egyes „ágazatok” mutatóinak összegzésénél felmerülő nehézségeket. Major Jenő a hatvanas évek elején a kiskereskedelmi szerepkör mérőszámai alapján határozta meg a magyarországi városok rangsorát, hasonlóan nagyszámú külföldi vizsgálathoz.²⁴

A hierarchia-vizsgálatok többsége viszont „tétélesen” számba veszi a városi intézmények előfordulását egy-egy településben, mintegy leltározva azokat.

Magunk a századelő városhierarchiájának meghatározására „leltározó” módszert alkalmaztunk; 88 városi intézmény meglétét vettük figyelembe településenként. E számban nincsenek benne az országos funkciók ill. intézmények, ugyanis Budapest helyzete a magyarországi városhierarchiában olyannyira egyértelmű volt a 20. század elején is, hogy ennek „kimutatását” feleslegesnek tartottuk. A „szintjelző” intézmények kiválasztásakor nem az volt a célunk, hogy azok lehetőség szerint a települések városi intézményhálózatát teljes körűen felmérjék, hanem azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a „mutatók” e reprezentatív köre megbízhatóan *jelzi* egy-egy település város-voltát ill. hierarchikus szintjét. A kiválasztott „mutatókat” *előfordulásuk gyakorisága* alapján hierarchikus szintekbe soroltuk. Ezek:

- I. Országos szint
- II. Regionális szint („indikátorai” a 2–20 településben előforduló intézmények)²⁵
- III. A fejlett megyeszékhelyek intézményei (21–39 településben fordultak elő)²⁶
- IV. Megyeszékhelyek intézményei (40–80 településben)²⁷
- V. Középvárosi intézmények (81–180 településben)²⁸
- VI. Járási szintű intézmények (181–450 településben)²⁹

Az egyes funkciócsoportok ill. hierarchiaszintek számára megállapított küszöbértékek alapján kerültek az egyes települések besorolásra az alábbi hierarchiaszintekbe:³⁰

- 24 Major 1964. Mégpedig a: $K = F_v - L_v \times F_m / L_m$ képlettel, ahol K a központ jelentőségtröbblete (a kereskedelmi forgalom vidékre jutó hányada), F_v a város szaküzleteinek éves forgalma, L_v a város lakosság száma, F_m a megye szaküzleteinek éves forgalma, és m a megye lakosság száma
- 25 Pl. a postaigazgatóságok, közjegyzői kamarák, királyi főügyészségek, a Magyar Általános Hitelbank fiókjai, legalább 22 millió koronás pénzügyi betétállomány stb.
- 26 Pl. az ügyvédi kamarák, honvéd ezredparancsnokságok, az Osztrák-Magyar Bank fiókjai, a Phönix biztosító fiókjai, kerületi iparfelügyelet, felsőkereskedelmi iskolák, harmincnál több ügyvéd stb.
- 27 Pl. erdőhivatalok, pénzügyigazgatóságok, megyeszékhelyek, törvényszékek, honvéd zászlóalj-parancsnokságok, legalább 8 millió koronás pénzügyi betétállomány, legalább 17 ügyvéd stb.
- 28 Pl. erdőgondnokságok, MÁV osztálymérnökségek, csendőrszakaszok, középiskolák, kincstári postahivatalok, legalább 4 millió koronás pénzügyi betétállomány stb.
- 29 Pl. polgári iskolák, közjegyzők, adóhivatalok, járásbírók, szolgabírók székhelyei, legalább 2 millió koronás pénzügyi betétállomány, legalább három ügyvéd stb.
- 30 A mutatókat az egyes szinteken belül két csoportra osztottuk, az állam- és közigazgatási ill. igazságszolgáltatási intézményekre („államilag” kijelölt székhelyű, adminisztratív funkciójú intézmények) és a „piaci alapokon” szerveződő szolgáltató intézményekre (pl. pénz- és biztosítóintézetek, ügyvédek száma, a pénzügyi betétállomány, középfokú oktatás, kereskedelmi és iparkamarák stb.). A mutatók összegzésekor ugyanis mindkét mutatócsoportban meg kellett felelniük az egyes városoknak a hierarchia-szintenként előírt feltételeknek ahhoz, hogy a szóban forgó

- I. (Főváros)
- II. Regionális központok
- III. Megyeközpontok
- IV. Középvárosok
- V. Kisvárosok
- VI. Járási szintű funkciókkal (is) rendelkező települések.

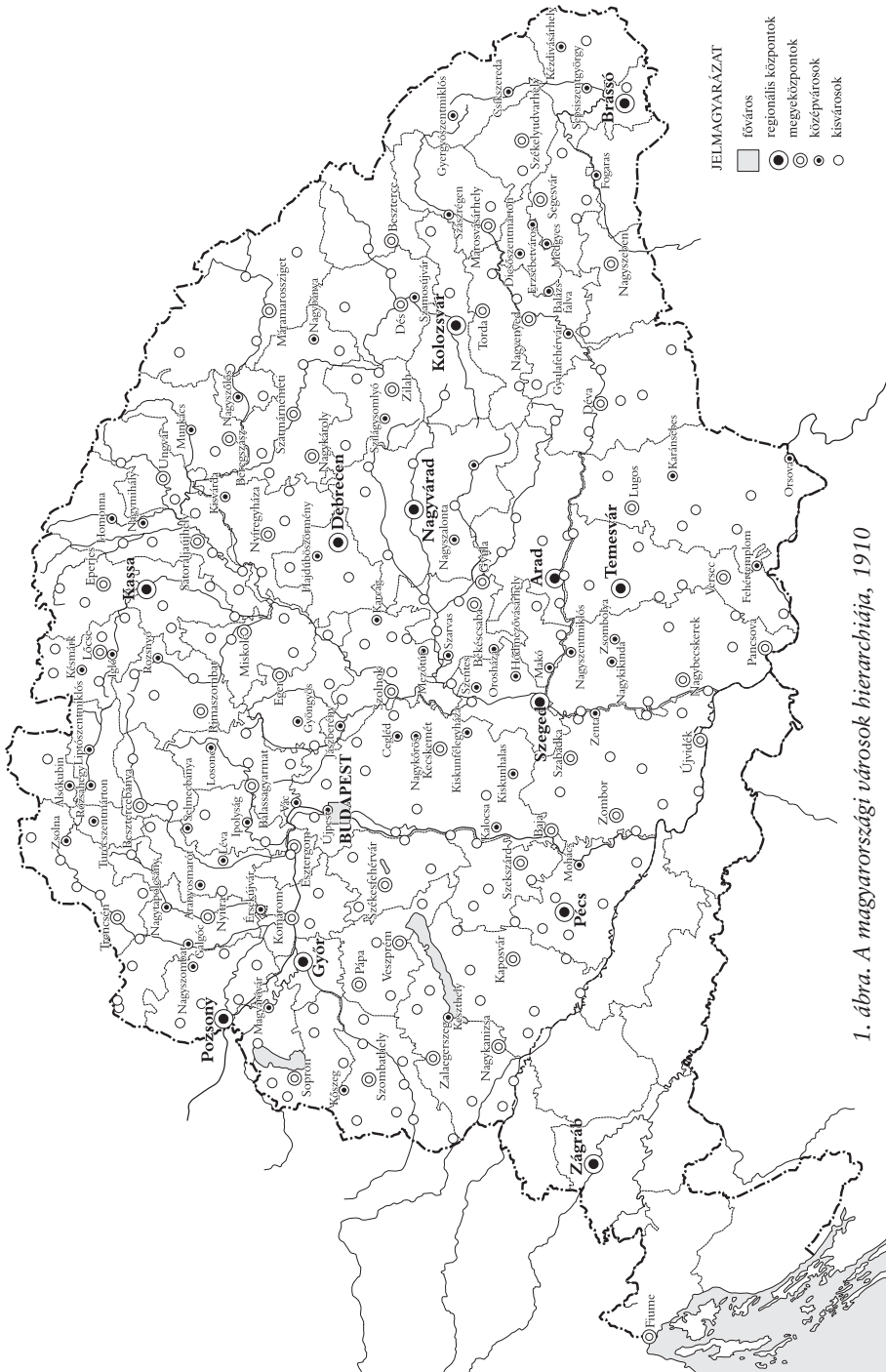
A vizsgálatokat 1910-es adatokkal végeztük Horvát-Szlavonországot figyelmen kívül hagyva Magyarország egész területére. Egy korábbi vizsgálatunkban³¹ 1900-as adatok alapján határoztuk meg a magyarországi városhierarchiát. Ezen vizsgálat megismétlését nemcsak az 1900 és 1910 között eltelt évtized indokolta, hanem az alkalmazott módszer finomítása: az 1900-ra vonatkozó vizsgálat során a figyelembe vett mutatókat együttesen kezeltük, így előfordulhatott, hogy a csak közigazgatási központi szerepkörrel rendelkező települések is magas hierarchikus besorolást nyertek. A jelen tanulmányban az adminisztratív és az egyéb intézményeket (oktatási, pénzügyi, kereskedelmi, egészségügyi stb.) külön-külön vettük számba s az egyes hierarchikus szintek elérésében mindkét mutatócsoport feltételeinek meg kellett felelni.

EREDMÉNYEK

A nyert eredményeket az *1. táblázat* és a *1. ábra* tartalmazza. A táblázat adataiból kiviláglik, hogy a századelő Magyarországon jóval több funkcionális értelemben vett város létezett, mint amennyit az államigazgatás városi ranggal elismert. A 139 városi rangú településsel szemben összesen mintegy 420–430 településben mutatható ki a városi funkciók bizonyos koncentrációja. A városok-falvak közötti határt még a hierarchia-vizsgálatok eredményeként sem húzhatjuk meg egyértelműen, hisz bizonyos városi intézmények jelenléte esetén is kérdéses lehet a települések városi jellege kis népességszámuk, a „járulékos városi jegyek” hiánya vagy szerény volta következtében (a városi tradíciók hiánya, falusias településkép, rurális társadalom, a városias életforma kialakulatlansága, infrastrukturális hiányok stb.). Ezen megfontolások alapján a „járási funkciókkal rendelkező települések” kategóriáját figyelmen kívül hagyhatjuk a városállomány meghatározásakor (lásd alább), noha közöttük is akadt néhány település, amely a szigorúbb megítélés alapján is elnyerhetné a városi minősítést (Pöstyén, Modor, Moson, Érmihályfalva, Poprád stb.), s a részleges funkciójú kisvárosok közé is bekerültek a város-falu határán álló települések (pl. Nagyigmánd, Vámosmikola, Edelény, Trsztena, Lengyeltóti, Szentlőrinc, Nagykapos stb.). Még egy ilyen korrekció után is kb. 330 település városi szerepköre feltehetőleg ez a szám több mint kétszerese a hivatalosan elismert városoknak.

szintbe besorolást nyerjenek. Ezzel el kívántuk kerülni, hogy egyes adminisztratív központok (megye- vagy járási székhelyek) csupán igazgatási funkcióik révén bekerüljenek valamely hierarchia-szintbe, miközben egyéb városi funkcióik jelentéktelenek.

31 Beluszky 1990.

1. táblázat. A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása

Hierarchiaszint	Központok száma	Ebből			Központok száma az előző szinttel együtt
		teljes körű funkcióval	hiányos rendelkező	részleges központ	
I. Főváros	1	1	–	–	1
II. Regionális központok	12 ^{a)}	6	4	2	13
III. Megyeközpontok	50	17	12	21	63
VI. Középvárosok	65	29	31	5 ^{b)}	128
V. Kisvárosok	204	88	52	64	332
VI. Járási funkciókkal is rendelkező települések	93		93 ^{c)}		425
Összesen: I–V.	332	141	99	92	–
Mindösszesen	427	–	–	–	–

a) A regionális szintnél kivételesen számításba vettük Zágrábot is, a további szinteknél viszont nem szerepelnek Horvát-Szlavonország városai.

b) Tulajdonképp kisvárosok megyei funkciókkal (lásd lentebb)

c) A hierarchia-szinten belül további tagolást nem végeztünk.

2. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt települések jogállása és igazgatási székhely szerepe

Hierarchiaszint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		törvényhatósági jogú	rendezett tanácsú város	község	megye	járási székhely
I. Regionális központ	12 ^{a)}	11	1	–	11	11
II. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
III. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
I. Kisváros						
a) teljes	88	–	16	72	–	82
b) hiányos-részleges	116	–	9	107	–	110
V. Járási funkciókkal rendelkező település	93	–	8	85	–	74
Összesen	426	27	108	289	63	377

a) Zágrábbal együtt

A városi rangú és funkciójú települések, illetve a közigazgatási szerepkör és a városhierarchia közötti összefüggések a korabeli városhálózat fontos jellemzőit képezték. A két „állomány” számszerű összevetése is nyilvánvalóvá tette meg-nem-felelésüket, annak ellenére, hogy az 1870-es években a polgári közigazgatás kialakításakor „rendet vágtak” a települések kusza feudáliskori jogállásában,

a tényleges szerepkörökhöz közelítve a jogállást. Az összefüggések részletezőbb szemrevételezését teszi lehetővé a 2. táblázat.

A *regionális központok* körében a funkció és a „rang” *megfelelése* majd teljes. Csupán Brassó nem tartott igényt a törvényhatósági jogra, valamint Szeged nem töltött be közigazgatási székhely szerepet. A megyeközpontok körében már a rendezett tanácsú városok kerültek többségbe, s megjelenik soraikban két községi jogállású település is: a megyeszékhely-funkciót betöltő Balassagyarmat és a 42 ezer lakosú alföldi mezőváros, Békéscsaba. A *megyeközpontok* többsége megyeszékhely ugyan, de több városnak sikerült közigazgatási székhely-szerepkör nélkül is „felkapaszkodnia” e hierarchiaszintre (így a speciális helyzetű Fiumének, a közel 100 ezer lakosú, hatalmas városhatárral rendelkező Szabadkának, a hasonló helyzetű Kecskemétnek, Zala megye tényleges városi központjának, Nagykanizsának, a Veszprém vármegyében hasonló szituációban funkcionáló Pápának, a már említett, községi jogállású Békéscsabának stb.). A *középvárosi* hierarchia-szint képezi az átmenetet a jogállás területén: két törvényhatósági jogú város is bekerült e számukra „méltatlan” hierarchia-szintbe (a hosszú idő óta hanyatló egykor gazdag bányaváros, Selmecbánya, és az óriás-mezőváros, Hódmezővásárhely), többségbe a rendezett tanácsú városok kerültek, s két tucat község, melyeknek a rendezett tanácsú városi jogállás megadása a korabeli viszonyok között is indokoltnak tűnik; ráadásul e községek közül több megyeszékhelyként funkcionált. Községi jogállásban maradt pl. a 17 ezer lakosú élénk kereskedőváros, Mohács, Kalocsa, a 12 ezer lakosú érseki székhely, Túrócszentmárton és Liptószentmiklós, a Felvidék kisépességű, de élénkforgalmú megyeszékhelyei, az ugyancsak megyeszékhely Magyaróvár vagy Nagyszőlős; Orosháza és Szarvas, a két 20 ezer lakoson felüli alföldi mezőváros és így tovább. A városi rang adományozásának – felvállalásának? – gyakorlata különösen akkor válik vitathatóvá, ha figyelembe vesszük, hogy másfél-négyezer lakosú, városi funkciókkal szinte egyáltalán nem rendelkező települések is bekerültek a rendezett tanácsú városok közé, mint pl. Kolozs, Leibic, Szentgyörgy, Ruszt, Felsőbánya stb. A *kisvárosi* funkciókat teljes körűen ellátó települések szintén joggal számíthatók a városállományhoz, ám közöttük már túlsúlyra kerültek a községek. E hierarchiaszint községi jogállású települései közül is jó néhány feltétlenül igényt tarthatott volna a városi rangra, pl. a népes alföldi mezővárosok, mint Békés (közel 27 ezer lakos), Csongrád (25 ezer lakos), Óbecse (19 ezer lakos), nagy múltú, viszonylag népes piacközpontok – Vágújhely, Huszt, Tata, Tapolca, Csáktornya, Körmen, Bonyhád, Szigetvár, Apatin, Sárvár, Dunaszerdahely, Dunaföldvár, Paks stb. –, közlekedési és ipari központok, mint Hatvan vagy Salgótarján. Ugyanakkor a városhierarchia alsóbb régióiban is felbukkannak városi jogállású települések, a „teljes értékű” kisvárosok között – joggal! – Szászváros, Bártfa, Zólyom, Erzsébetváros, Szászsebes, Breznóbánya stb., a legalsó szinteken pedig – már megkérdőjelezhetően – Újbánya, Modor, Vízakna, Jolsva, Dobsina, Szepesolaszi, Szepesbela és így tovább. Az alsó szintek városi jogú településeinek „jogforrása” szemmel láthatóan a „tradíció”, a valamikor birtokolt szabad királyi városi jog, vagy a bányavárosi jogállás. Ugyanakkor a *járási székhely-funkció* és a városhálózat kapcsolata szoros.

A kisvárosok 94%-a ellátta a járási székhely szerepét is. (E viszonyról alább még szó-lunk.) Mindenesetre a városi rangú és funkciójú települések egyszerű számszerű összevetése is figyelmeztet arra: a két „halmaz” nagyfokú eltérése miatt a dualizmus-kori, városokkal kapcsolatos vizsgálódások *nem szorítkozhatnak a városi rangú tele-pülésekre*, helytálló megállapításokat – a városodottság mértéke, a városállomány nagysága, „városellátottság”, városűrűség stb. – csak *a funkcionális városállomány figyelembevételével* tehetünk.

A városok által ellátott közigazgatási funkciók s a hierarchikus rangsor összeve-tése arra enged következtetni, hogy a dualizmuskori városodás jelentős mértékben „külső tényezők” (a városállomány szempontjából külső tényezők), államhatalmi beavatkozás eredménye. E beavatkozás legfontosabb eszköze a kiegyezés után az ál-lam- és közigazgatási funkciók-intézmények letelepítése volt. (Hasonló szerepet ját-szott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipartelepítés, vagy a hadsereg helyőrségeinek megválasztása is.) A polgári közigazgatás kiépítése során bizonyos racionális követelményeknek meg kellett felelni, mint pl. az igazgatott lakosság szá-mának alsó- és felső határa, a székhelyek – elsősorban a járási székhelyek – elérhető-sége (legyenek egy nap alatt „megjárhatók” a járás községeiből), a minimális intéz-ményrendszer kiépíthetősége stb. E folyamat következményei sokrétűek.

Mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városhiányos térség-ben is szükség volt, e térségekben számos olyan település nyert igazgatási-szék-hely funkciót – esetenként megyeszékhely szerepet –, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között „valódi városi élet” nem bontakozott ki. Az elnyert közigazgatási központi szerepkör viszont számos intézményt vitt a településbe – különösen a megyeszékhelyekre –, s emelte őket viszonylag magas hierar-chia-szintre, miközben a „járulékos” városi jegyek kialakulása, ill. egyéb, nem ad-minisztratív szerepkörű intézmények letelepedése csak késve követte a közigazga-tási központi szerepkör elnyerését. Így jó néhány megyeszékhelyünk még a dualiz-muskor végére is kispésségű, elsősorban igazgatási feladatokat ellátó, az egyéb városi szerepköröket jórészt nélkülöző település maradt, tulajdonképp „*központi hely*”. A megyeszékhelyek közül ebbe a „típusba” sorolható, pl. az 1910-ben is csupán 1800 lakost számláló *Alsókubin*, Árva megye székhelye (a városhierarchia 123. helyén, de pl. a kereskedelemről élők száma alapján nem került az első 300 település közé), a kb. 3 ezer lakosú *Aranyosmarót* (a hierarchia 91. helyén, a keres-kedelemről élők rangsorában a 273. helyen), *Ipolyság*, *Dicsőszentmárton*, *Liptó-szentmiklós*, *Túrócszentmárton*, *Csíksereda*, de ide sorolható *Magyaróvár* (a hier-archia 127. helyén, a kereskedelemről élők rangsorában a 271. helyen), *Nagysző-lős*, *Fogarás* stb.

Miután vizsgálatunk mutatóit, mint említettük, két csoportra bontottuk, az igazgatási-adminisztratív és a „piaci” funkciókra, az is megállapítható a nyert eredményekből, hogy az egyes városokban a két funkciócsoport jelentősége ki-egyensúlyozott-e, vagy valamelyik funkciócsoport túlsúlya állapítható meg. Népes csoportot alkotnak azok a városok, amelyekben az adminisztratív funkciók

jutottak túlsúlyra; e városok tehát elsősorban az *igazgatási központ szerepét* töltötték be, mint pl. Zalaegerszeg, Trencsén, Balassagyarmat, Déva, Dés, Beszterce, Torda, Rimaszombat, Ipolyság stb.

A kisvárosok illetve a „járási funkciókkal rendelkező települések” körében a járási igazgatási funkciók szerepe lehetett hasonló. Az egységes járásbeosztás és szerepkör amúgy is csak a polgári igazgatás kiépültekor alakult ki. Számos esetben kifejezetten falusi jellegű települések nyerték el e közigazgatási feladatot. A kedvezőtlenebb helyzetűeknek az évtizedek során sem sikerült az igazgatási feladatok mellé további városi szerepköröket szereznie, így továbbra is a „járás” hivatalai biztosítottak számukra némi központi szerepkört. Vonatkozik ez a megállapítás szinte az egész „járási funkciókkal rendelkező települések” szintre, s még inkább azokra a településekre, melyek járási székhely-voltuk ellenére sem kerültek fel a városhierarchia legalsó fokára. 1910-ben közel száz járási székhely (pontosan 94) nem került be az általunk kimutatott 426 több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település közé (így pl. Zalaszentgrót, Pacsa, Biharnagybajom, Biharkeresztes, Kemece, Nyíraczád, Pétervására, Mándok, Gyórszentmárton stb.). Pedig a járási székhellyé előléptetett települések nemcsak néhány járási intézményt nyertek, hanem ezek további „városi elemeket” vonzottak a községbe – a járásbíróság ügyvédek, a járási orvos gyógyszerterát, a járási hivatalok postahivatal stb. –, az igazgatási hivatalok vonzásához más intézmények felkeresése is párosult, ami ösztönözte a kereskedők, iparosok stb. letelepedését. Így ha a járási székhely már korábban is betöltött központi funkciókat, ha egyéb tényezők is ösztönözték a városias fejlődést – pl. kedvező forgalmi helyzet –, a járási székhelyekből sokoldalú kisváros válhatott.

A közigazgatási központi szerepkör és a városhierarchia alakulása közötti kapcsolatok másik összetevője, hogy igazgatási szerepkör – megyeszékhely-funkció – nélkül kevés városunk tudott előkelő helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, ill. a polgári igazgatás kiépítésekor kevés „valódi városunk” maradt, maradhatott ki a közigazgatási központok sorából. Fiume speciális közjogi helyzete kizárta, hogy nagyobb terület közigazgatási központja legyen. A Csongrád vármegyébe ékelődött, közigazgatásilag különálló – lévén törvényhatósági jogú város – Szeged helyzete is meglehetősen egyedi: a megyeszékhely nem a környék gazdasági-kulturális-szolgáltató szerepét tekintve legjelentősebb városát választotta, hanem Szentest (noha a megyei intézmények egy része, mint a királyi törvényszék, ügyészség, az államépítészeti hivatal stb. Szegeden működött egy sor regionális hatáskörű intézmény mellett). Szegednek, a szabad királyi majd törvényhatósági városnak mindig is laza volt a kapcsolata a „környező” vármegyével, horizontja messzebbre, a Bánátra, Bácskára, sőt a Szerémségre terjedt. Szeged ill. Csongrád megye viszonya azon kevés eset közé tartozik, amikor egy-egy megyében nem a gazdaságilag, adminisztratív-kulturális intézményeit tekintve legerősebb város jutott a megyeszékhely-szerepkörhöz. Ez a tény a polgári igazgatás „racionalításra” való törekvésének eredményességét jelzi. A néhány kivétel közé tartozik Szatmár vármegye, ahol a szintén törvényhatósági jogú Szatmárnémeti helyett a periférikus helyzetű, kisebb népességű, szerényebb

városi szerepkörrel rendelkező Nagykároly töltötte be a megyeszékhely szerepkörét, Nógrád megye, ahol a polgárosultabb Losonc helyett a vármegyei nemesség még a feudáliskorban a „dzsentroid” Balassagyarmatot választotta székhelyül. A vasútépítések után rohamosan fejlődő Nagykanizsa is megelőzte a hierarchikus rangsorban a megyei intézmények által támogatott, ám rossz forgalmi helyzetű, jelentéktelen gazdasági szereppel rendelkező Zalaegerszeget. Hasonló viszony tapasztalható Pápa–Veszprém esetében. Az említett városokon kívül a nagyhatású, népes alföldi mezővárosok kerültek a megyeközpontok közé megyei székhely-szerepkör hiányában is, mint Szabadka, Újvidék, Kecskemét, Békéscsaba, Versec, Pancsova, Baja.

Az igazgatási igényekből táplálkozó közigazgatási székhely-„hálózat”, ill. a településhálózati igények által formált központ-állomány akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a sokoldalú városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csak erősen féloldalas, funkcióhiányos központok „álltak rendelkezésre”. A városhierarchia tehát még a dualizmuskor végén is *bővebb keretekkel szolgált*, mintsem azt a „komplex” városi funkciók kitölthették volna. Ezen „viszonylatok” annak következményei, hogy a polgári közigazgatás kialakításakor az ország nagy területén (Erdély, Felvidék) egy jórészt még „középkorias” jellegű városállomány létezett, melyet csak részben formált át a polgári városfejlődés; ez a folyamat a századelőre sem fejeződött be. Ezért lehetett a közigazgatási szerepkör elnyerése a városfejlődés fontos ösztönzője. Az adminisztratív szerepkör túlsúlya, ebből következően a köztisztviselői réteg dominanciája, a „valódi” polgárság jelentéktelen súlya, az erős állami függés az igazgatási központ funkciójú városainkat némiképp a kelet-európai típusú városokkal rokonította.

Miközben a funkcionális értelemben vett városok köre túllépte a „jogi kereteket”, ki sem töltötte teljesen azt; városi jogállású településeink egy része eljelentéktelenedett, városi funkciókat nem látott el. A jogi, a hierarchián alapuló és a társadalmi-gazdasági funkcionális értelemben vett városok köre meglehetősen eltérő volt, amit a városhálózat *„kiérleletlenségének”* tudhatunk be.

A városi rangú és funkciójú települések állománya között mutatkozó nagyfokú eltérés módosítja az ország városi lakosságának számáról és arányáról a városi jogú települések népessége alapján megadott értékeket. Az ország városi szerepkörű településeiben 1910-ben 5 millió 362 ezren, vagyis a lakosság 29,2%-a élt. (A kisvárosokkal bezáróan számolva 4 millió 965 ezer városlakó élt az országban, a lakosság 27%-a.) Ez az érték mintegy 1 millió 610 ezer fővel több, mint a városi jogú településekben élőké; az ország *„városodottsága”* közel 10%-ponttal *„javul”*, ha a városi funkciójú településeket vesszük figyelembe (a városi rangú települések lakosságának aránya 1910-ben 20,4%). A városi népességnek nem egészen egyhuszada (4,8%-a) élt Budapesten, ám a fővárost követő 11 regionális központban együttvéve is csak a lakosság 4%-a tömörült. Egy-egy regionális központban átlagosan 66 ezren éltek, ami a főváros lakosságának mindössze 7,5%-a. A fenti értékekből kitűnik, hogy a dualizmuskor végén a főváros súlya, legalábbis a lakosság szám alapján (!) valóban nem volt kiugró az országban a kiegyezés után bekö-

vetkezett népességrobbanás ellenére (Budapesten 1870-ben még csak 271 ezren – az ország népességének 2,0%-a –, 1890-ben 492 ezren – 3,2% – éltek). Ugyanakkor Budapest és a regionális központok, a kor „vidéki nagyvárosai” között a népességszám alapján is *mély szakadék* tátongott; a *nagyvárosi* fejlődés jóformán Budapestre korlátozódott, a 60–70 ezres „vidéki nagyvárosok” épp hogy kiléptek a kisvárosi kategóriából, legalábbis európai léptékkal mérve.

3. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok lakosságszámának jellemző értékei, 1910

Hierarchiaszint	Átlagos lélekszámuk	A lélekszám		Relatív szórás, %
		maximuma	mimumuma	
Budapest	880.371	–	–	–
Regionális központok	66.306	118.328	41.056	33,7
Megyeközpontok	23.936	94.610	6912	68
Középvárosok	14.719	62.445	3701	82,3
Kisvárosok	5891	26.875	977	72,9
Járási funkciókkal is rendelkező települések	4319	17.202	587	85,2

A 3. táblázat adataiból kitűnően az egyes hierarchia-szintekbe sorolt városok átlagos népességszáma „monoton csökkenő” ugyan, ám egyes hierarchia-szinteken belül a lakosságszám szóródása igen nagy s az alsóbb szintek felé növekszik. A legkisebb megyeközpontban (Rimaszombat) fele annyian sem éltek 1910-ben, mint a legnagyobb járási funkciókkal is rendelkező településben (Diósgyőr).

Az elmondottakból következik: annak ellenére, hogy az egyes hierarchia-szintek között karakteres eltérések mutatkoznak az átlagos lélekszámban, a *lakosság száma alapján mégsem lehet a települések város-voltára*, a városi szerepkör fejlettségére egyértelműen *következtetni*.³²

Visszatérve a városi lakosság arányára, annak regionális különbségeire; mindössze egy régióban, az Alföldön térnek el a városodottság értékei az országos képtől, de ott gyökeresen. Az Alföldön ugyanis a lakosság több mint fele, 55,8%-a városnak minősülő településekben élt, de még a vitathatatlanul városként elfogadható

32 Az egyes hierarchia-szintek *átlagos városmértékének* megítélése abból a szempontból, hogy e népességtörmörülések mennyire biztosítottak a sokoldalú városi élet kibontakozását, meglehetősen bizonytalan. Tény, hogy európai viszonylatban s a 20. század elején városaink többsége kisvárosnak számított. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az átlagos városnagyságokat az alföldi népes mezővárosok alaposan megemelték. Pl. ha teljes értékű középvárosok kategóriájában az alföldi városokat figyelmen kívül hagyjuk, a 16 ezres átlagos lélekszám 10 ezer alá csökken. Ez a településméret viszont már pusztán kicsinysége okán is kizárja, hogy bennük erősebben differenciált városi társadalom, nagyobb lélekszámú nagy- és középpolgárság alakuljon ki, hogy sokoldalú kulturális élettel rendelkezzenek – állandó színház, napilapok, nincs „szabadidő-tevékenység stb. (Ha azt feltételezzük, meglehetősen szubjektív módon, hogy a megyeközponti szerepkör mellett legalább 20 ezer lakos, a középvárosi funkciók mellett 25 ezer lakos szükséges, akkor a századelőn 53–55 városunk rendelkezett a sokoldalú városi élet feltételeivel.)

településekben – a regionális centrumokban, megyeközpontokban és a középvárosokban – is a lakosság több mint kétötöde (az országos arány 20,2%). Ráadásul a lakosság további jelentékeny hányada élt 5 ezer főnél népesebb, ám nem városi funkciójú településekben, melyekben városi funkciók ugyan nem telepedtek meg, de az alapellátás a szabályos „falusias” településeknél feltétlenül kedvezőbb volt (e településekben már működött orvos, állatorvos, gyógyszerész, posta, távírda, esetenként takarékpénztár, az üzletek árukínálata meghaladta a falusi szatócsboltokét stb.). Ez a sajátos településszerkezet több megyében még szélsőségesebb kifejeletben jelentkezett: Csongrád lakosságának 71,5%-a (a középvárosokig bezárólag is 65,2%-a), Hajdú megyében 69,7%-a, Békésben 59,2%-a élt városi funkciójú településekben. Az alföldi mezővárosok város-voltát, „urbanizáltságát” vitatjuk; tény, hogy népességük egy része tanyán élt, viszont a századelőn a tanyák többsége még szorosan a mezővárosokhoz szerveződött, vagyis élt a klasszikus tanyaelv.³³ E fenntartások ellenére a sajátos alföldi településszerkezet számos előnnyel bírt, a lakosság többsége mégiscsak a városi intézmények közelében élt s az alapfokú intézményeket is megtalálta lakóhelyén, sőt olyan intézmények telepedtek meg a népes alföldi településekben – nemcsak a városokban! –, amelyek a „szabályos” falusi térségekben ismeretlenek voltak (olvasóköri, egyesületek, népkönyvtárak, helyi sajtó, de még az agrárszocialista mozgalmak is az alföldi óriásfalvakban – mezővárosokban vertek gyökeret). Négy további országrészben – a Dunántúlon, a Felvidéken, a Partiumban és a Tisza-Maros-szögben – a városodás értékei egymáshoz meglehetősen közel estek, miközben egyes kisebb körzetekben a városi lakosság aránya igen szerény is lehetett. Nemcsak a Felvidék egyes megyéiben, mint pl. Árvaiban, Barsban, Trencsénben, Túrócban, Zólyomban, Gömörben, ahol a magasabb hierarchia-szintű városokban a megyék lakosságának egytizede sem élt, hanem a Dunántúlon is, ahol Somogyban, Mosonban, Tolnában, Vasban, Zalában ugyancsak 10% alatt maradt a jelentősebb városokban élők aránya, de az összes városi funkciójú település lakossága nem tette ki a megyék népességének egyötödét. Ennél is szerényebb volt Északkelet-Magyarország és Erdély városi népességének aránya, annak ellenére, hogy a városi funkciójú települések lakosságszáma minden országrészben felülmúlta a városi rangú településeket (4. táblázat).

Vizsgálataink – az erre vonatkozó részleteit a terjedelmi korlátok miatt nincs módunk adatulni – arra mutatnak, hogy a dualizmus évtizedei alatt (vagy akár a polgári berendezkedés jogi feltételeinek megteremtése, 1848 óta) a magyarországi városállomány „kicserélődéséről” nem beszélhetünk, kevésszámú város látványos hanyatlásától vagy előretörésétől eltekintve a városállomány meglehetősen stabilnak bizonyult.

33 A klasszikus tanyaelvű települések esetében a tanya nem önálló település, hanem az anyatepülésben álló lakóház tartozéka, gazdasági udvara. Tulajdonosa is a mezőváros helyi társadalmának tagja. A mezővárosok megítélése szempontjából figyelemreméltó, hogy a magyar településföldrajz klasszikusa, Mendöl Tibor ezeket egyenesen három külön településként írta le: „városnak” csak a középületeknek, boltoknak, műhelyeknek s az „iparforgalmi” lakosságnak helyet adó városmagot fogadta el, a főleg parasztpolgárok és a városi szegénység által lakott burok szerinte falusi funkciójú (külön) település s a tanyavilág adta a város vonzáskörzetét (Mendöl 1963).

4. táblázat. A régiók városodottságának főbb mutatói, 1910

Régió	Terület, km ²	Lakosság-szám, 1910	Városi rangú települések száma		Városi funkciójú települések száma*		Városi rangú települések lakosság-száma	A városi népesség aránya %	A városi funkciójú települések lakosság-száma		A városi népesség aránya, %	A 10 ezer km ² -re jutó						
			I-III. fokozat	IV-V. fokozat	I-III. fokozat	IV-V. fokozat			az I-III. fokozatú városokban	az IV-V. fokozatú városokban		az I-III. fokozatú városokban	az I-III. fokozatú városokban	városi rangú	I-III. fokozatú	Összesen	városi rangú	Összesen
1. Dunántúl	45.661	3.175181	16	17	57	360.266	11,35	385.500	265.017	12,14	20,49	3,5	3,7	16,2				
2. Felvidék	54.135	3.574288	41	29	71	481.663	13,47	437.366	313.648	12,24	21,01	7,6	5,4	18,5				
3. Északkelet-Magyarország	24.210	1.191354	5	8	20	88.437	7,42	106.876	75.888	8,97	15,34	2,1	3,6	9,4				
4. Partium	26.626	1.687461	8	9	31	210.551	12,48	226.295	147.466	13,41	22,15	3,8	4,0	15,0				
5. Alföld	45.447	4.527587	31	30	48	2.045921	45,19	1.953104	633.369	44,02	55,80	6,8	6,6	17,2				
6. Tisza-Maros szög	28.507	1.582133	8	11	24	212.875	13,45	240.180	124.433	15,18	23,04	2,8	3,9	12,3				
7. Erdély	57.243	2.678367	29	22	47	350.268	13,07	323.120	153.975	12,06	17,80	5,0	3,8	12,1				
Összesen	282.297**	18.416371	138	126	298	3.749981	20,36	3.712441	1.613796	20,16	28,92	4,9	4,5	15,0				

* Az I-III. fokozatba sorolt főváros, regionális központok, megyeközpontok és középvárosok, illetve kisvárosok, járási funkciókkal rendelkező települések bontásban

** Fiunne nélkül

Természetesen számos esetben a hierarchikus ranghely változása is tükrözte a városfejlesztő tényezőkben, az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdaságuk fejlődési lehetőségeiben és eredményeiben stb. bekövetkező változásokat. Magyarországon – eltérően pl. Angliától, Németország nyugati tartományaitól – a *korábbi városállomány modernizálódik*, a kedvezőbb helyzetű feudáliskori városok *váltak* át a polgári (kapitalista) városfejlődési pályára. Mivel azonban, néhány kivételtől eltekintve a hazai városok „törzsállományának” *gazdasága „középkorias” jellegű* volt (fő funkciójuk a céhes keretek között üzött kézműipar, a piacközponti szerepkör, a szerény bolti-vásári elosztó-kereskedelem stb.), nagy- és középpolgársága jelentéktelen, a városlakók vagyona szerény, a feudáliskori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejlődésnek, nem saját, szerves fejlődésük eredménye volt a „váltás” (nem a „megtartva meghaladás” folyamata zajlott). „Kívülről” érkeztek a polgári kor intézményei, a tőke, a polgárság jó része. A szerves fejlődésre legfeljebb néhány oly városunk szolgáltat példát, ahol már a 19. század elején modern, céhes kötöttségektől mentes polgári réteg – terménykereskedők, nagykereskedők, hajózási vállalkozók stb. – alakult ki, mint pl. Győrben, Pozsonyban, Pesten, Szegeden, Temesvárott stb. E városokban figyelhető meg a korábban helyben felhalmozódott (kereskedelmi) tőke átáramlása a gyáriparba, pénzintézetekbe. Ha tehát a városállomány – vagy számottevő része – nem is cserélődött ki, a „váltás” létrejött a *városállományon belül*, mind a funkciókat, mind a helyi társadalom összetételét illetően. Még az olyan nagyvárosokban is, mint Pest, ahol már 1848 előtt számottevő gazdasági bázis, tehetősebb polgárság alakult ki, a 19. század elejének és végének polgársága között sem személyükben, sem jellegükben alig mutatható ki kontinuitás.³⁴ A modernizálódó városokban a feudáliskori polgárság mellett – céhes hagyományú kézművesek, kiskereskedők, rendies lateiner-réteg – a dualizmus korának kezdetén elsősorban a modern állami bürokrácia, a tisztviselőréteg duzzadt fel, később szűk polgári réteg is kialakult, s „törvényszerűen” megint csak a nagyobb városokban az ipari proletáriátus. A városi szegénység viszont majd minden városban a lakosság jelentékeny hányadát tette ki (napszámosok, cselédek, altisztek, földművelők stb.). A funkcionális és társadalmi váltás a feudális és a kapitalista város között csak a városhierarchia csúcán egyértelmű, általánosnak és hiánytalanul majdhogyanem csupán a regionális központok körében mondható. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb szinteken nem található a modernizáció élvonalához sorolható város – pl. Fiуме, Miskolc, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Újvidék stb. –, de a megyeközpontok között is számos város még csak e folyamat elején tartott, viselte még a feudáliskori városfejlődésének jó néhány vonását (pl. Veszprém, Eger, Esztergom, Balassagyarmat, Trecsén, Lőcse, Zilah, Szekszárd, Nagyenyed, Nagykároly stb.). Az az állításunk, hogy a *kapitalista városállomány kialakulása a feudáliskori kereteket vette igénybe s azt formálta át*, nem jelenti azt, hogy a feudáliskori városállomány változatlan maradt. A városállomány pereméről jó néhány város már a 18. század végén, a 19. század első felében lemorzsolódott főleg a kis nemesfémbányász-városokká,

34 Vörös (szerk.) 1978. Jellemző példa, hogy 1888-ban a főváros 1184 legnagyobb adófizetőjéből 15 évvel korábban, 1873-ban csupán 347 szerepelt (maga vagy felmenője) e listán.

a manufaktúra-jellegű vasipar telephelyei, a Szepesség egymás hegyén-hátán szorongó városkái, a monokulturás bortermelő városkák, mint Podolin, Szomolnok, Mecenzéf, Korompa, Felka, Gnézda, Szepesapolca, Csetnek, a hegyaljai mezővárosok stb. 1848 után ez a folyamat felgyorsult, részben a városjog nyújtotta „támogatás” elvesztése miatt – a valamiféle városjoggal rendelkező települések száma hatodára csökkent –, részben, mert a kapitalista városfejlesztő energiák a korábbi városállomány egyes tagjait elkerülték, s az örökölt városi szerepkör – pl. a kézműipar – szerepe csökkent. E csoportba tartoztak a már említett felvidéki és erdélyi kisvárosok, a lehanyagló nemesfémbányászat kis központjai – Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, stb. –, sok kismezőváros – mint Kunmadaras, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kis-kundorozsma, Jászárokszállás stb. –, egykori bortermelő városkák, mezővárosok stb.

A kapitalista városfejlődés kizárólagos termékei azok az ipari- és népességtörmörülések, melyek a „modern” iparágak bázisán, a szén- és vasércbányászat, a kohászat és fémfeldolgozás telephelyein nőttek fel, többnyire a korábbi városhálózattól teljesen függetlenül. A bányászkodás, a kohászat és a fémfeldolgozás gyártelepei első lépésként népes telepeket, kolóniákat hoztak létre; társadalmuk semminő kapcsolatban nem voltak a „feudális városok” társadalmával; bányászok, gyári munkások, tisztviselők tették ki a lakosság túlnyomó többségét; mivel üzemek többsége állami kézben – vagy állami vállalatok, mint a MÁV kezében – volt, a tisztviselőréteg is állami alkalmazásban állt. Polgárságuk jelentéktelen: a nagy néptörmörülés ellátására néhány kereskedő, iparos telepedett ide, ill. esetenként néhány „városi intézmény”, polgári iskola, takarékpénztár, esetleg közigazgatási központokká, járási székhelyekké váltak. Vizsgálatunk a városi funkciókkal rendelkező települések, kisvárosok között találta *Resicabányát* (17.384 lakos), a speciális helyzetű *Diósgyórt* (Miskolc „külvárosa”; 17.202 lakos), *Salgótarjánt* (13.746 lakos), *Petrozsényt* (12.193 lakos), *Ózdot* (5981 lakos) és *Oravicabányát* (4079 lakos). A későbbi *Tatabányát* alkotó négy község vagy *Stájerlakanin* még csak nagynépességű bányatelep, városi funkciókkal nem rendelkeztek. Vagyis az új, „kapitalista iparvárosok” száma csekély, hierarchikus szintjük alacsony; a századelőn még elhanyagolható elemei a magyarországi városhálózatnak.

Összegzésül ismételten hangsúlyozzuk, hogy a polgári városfejlődés öt-hat évtizede Magyarországon nem „cserélte le” a feudáliskori városállományt, ám funkcióikban-társadalmukban kezdte átalakítani azt; gyökeres átformálódás a századelőig kevésszámú városban ment végbe, elsősorban a városhierarchia csúcán. A városállományból kihulló települések száma számottevő, viszont csak néhány új város formálódott a dualizmus évtizedei alatt.

A városi szerepkörök súlya a településekben

A szűkebb értelemben vett hierarchia a városok településhálózati szerepének csak egyik aspektusát regisztrálja. Az alföldi települések legtöbbször magas hierarchikus

rang esetén nincs kiterjedtebb vonzáskörzete, városi javaival elsősorban saját lakosságát látja el; tehát azonos hierarchikus pozíció esetén is igen eltérő lehet a városi szolgáltatások „vidékre eső hányada”. Különbséget okoz az is a városok között, hogy a többé-kevésbé azonos szintű, súlyú városi funkciók az alföldi városok agrárszerepkörének tengerében szinte eltűnnek, feloldódnak (az agrárvárosok város-volta is kérdésessé válik ez által), a tradicionális városok esetében viszont – különösen, ha azokba még nem települt számottevő gyáripár – „tisztán” jelentkeznek, hangsúlyos városi jelleget kölcsönözve e településeknek. Vagyis eltérő a városi funkciók „sűrűsége”. S noha a városhierarchiában elfoglalt pozíció s a városi funkciók mennyisége között szoros korreláció mutatkozik, ám egyazon hierarchikus szinten belül is jelentősen eltérhet egymástól az egyes városok városi funkcióinak mennyisége, mert pl. a népes települések saját lakosságának ellátása megköveteli bizonyos intézmények megtöbbszöröződését, ám ez nem vezet közvetlenül a hierarchiaszint megemelkedéséhez.

A városi funkciók mennyiségi vonatkozásainak elemzéséhez a következő mutatókat vettük figyelembe:

- A kereskedelemről élő keresők száma (fő), 1910;³⁵
- A közszolgálati keresők száma (fő), 1910;³⁶
- A házicselédek száma (fő), 1910;³⁷
- Az ügyvédek száma (fő), 1910;³⁸
- A pénzügyintézetek bankbetétállománya (korona) 1909;³⁹
- A középiskolai tanulók száma (fő), 1910/1911;⁴⁰
- A telefonállomások száma, 1911.⁴¹

A különböző jellegű mutatók – fő, középiskolai tanuló, bankbetétállomány koronában, telefonállomások száma – összehasonlíthatósága-összegezhetősége érdekében kiszámítottuk a *városi funkciók által ellátott lakosság* számát. Ezt lehetővé teszi a kereskedelmi és közszolgálati keresők, a bankbetétek, ügyvédek stb. egysegnyi lakosra jutó országos értékének ismerete, ill. ebből következően az egy kereskedő, házicseléd, ügyvéd vagy egy korona bankbetét által átlagosan „kiszolgált” lakosok száma.⁴² Ebből a város lakosságszámát levonva megkapjuk az *ellátott vidéki lakosság* számát, a város „jelentőségtöbbletét” (lásd előbb), egyes geográfusok szerint a városhierarchia „valódi” mérőszámát.⁴³

35 KSH 1913.

36 KSH 1913.

37 KSH 1913.

38 KSH 1910.

39 KSH 1911a.

40 KSH 1911b.

41 Magyar Posta 1911.

42 1910-ben pl. az egy kereskedelemről élő kereső által ellátott népesség száma országos átlagban 65,7 főt tett ki. Így a Pozsonyban 1910-ben tevékenykedő 3552 kereskedő által ellátott lakosság kerekén 233 ezer főre rúgott. Miután az egy főre jutó bankbetétek országos átlaga 1909-ben 175,4 korona volt, Pozsony 70 millió koronát meghaladó betétállománya 401 ezer lakos pénzügyi kiszolgáltatását valószínűsíti.

43 A fenti példa esetén ennek értéke 115 ezer kereskedelem által ellátott vidéki, illetve 323 ezer a pénzügyi szolgáltatások terén ellátott vidéki lakos.

A számítások eredményeként nyert értékek alapján a *hierarchikus rangsor* összevethető az *összes ellátott és az ellátott vidéki lakosság* számával, az ellátott városi és „vidéki” lakosság *arányával*, a települések *lakosság számával*, illetve a funkciók *sűrűségével*, de természetesen e mutatók *egymás közötti viszonya* is vizsgálható, sőt mindez funkció-csoportonkénti – tehát a kereskedelem, a telefonállomások száma, a pénzügyi szolgáltatások mennyisége szerinti – bontásban is. Ezek az összevetések igen sokoldalúan tárhatják fel a városok településhálózati szerepét; e helyütt néhány szembeötlő jellegzetességre hívhatjuk fel az olvasó figyelmét.⁴⁴

A *hierarchikus rangsor* és az *összes ellátott népesség száma* alapján kialakított rangsor között a *korreláció igen szoros*, a rangkorrelációs együttható +0,94. (Megjegyzendő, hogy a városok lélekszáma s az ellátott népesség közti korreláció még szorosabb, a városállomány egészét vizsgálva +0,98. Vagyis a városállomány egészét tekintve a városi funkciók koncentrációjának e kétféle megnyilvánulási formája jó megfelelést mutatott, az egyes hierarchikus szintek városi funkcióinak súlya egyértelműen különbözik egymástól (5. táblázat).

5. táblázat. Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok által átlagosan ellátott összes és vidéki lakos

Hierarchiaszint	Települések száma	Átlagos				Ellátott lakos az előző kategóriában
		lélekszámuk*	ellátott lakos	ellátott vidéki lakos	az ellátottból vidéki, %	
Budapest	1	863.735	4.098618	3.234883	78,9	–
Regionális központok	12	67.367	248.382	181.015	72,9	6,1
Megyeközpontok	50	23.940	74.992	51.052	68,1	30,2
Középvárosok	65	14.718	32.189	17.470	54,3	42,9
Kisvárosok	204	6004	9801	3798	38,7	30,4
Járási funkciókkal rendelkező települések	95	4275	4202	-74	–	42,9

* Polgári népesség

Az ellátott lakosság hierarchikus szintenkénti átlagos száma is több, a városhálózatra vonatkozó következtetés levonására alkalmas. Mindenekelőtt megállapítható: annak ellenére, hogy városállományunk a modernizációs folyamat kezdetén járt a századelőn, s hogy az Alföld településszerkezeti sajátosságai – pl. épp a vonzásokörzetek csökevényes volta – nem kedveztek a városi-vidéki térségek egyértelmű

44 Hangsúlyoznunk kell, hogy e számításokkal nyert különféle eredmények „képletes számok”, nem a tényleges helyzetet tükrözik, pl. az ellátott vidéki lakosok száma nem azonos a városok vonzástérületének nagyságával, annak lakosság számával. Ennek okai sokrétűek. Az egyes funkciók regionális elterjedtsége eltérhet az országos átlagtól; jobb kereskedelmi ellátottságnak örvendő területeken pl. ugyanannyi kereskedő kevesebb lakost lát el, mint a gyéren ellátott területeken. A városi szerepkörök koncentrálódása vidékenként eltérő, s a falvak is ellátnak bizonyos, általunk figyelembevett tevékenységeket. A városi funkciók igénybevételének gyakorisága a városokban élők részéről magasabb, mint a vidékiek részéről, ahol az igények s a „vásárlóerő” is alacsonyabb, így az ellátott lakosság mechanikus szétosztása városira-vidékre a városok lakosság száma alapján minden bizonnyal nem felelt meg a tényleges helyzetnek.

elkülönülésének, következésképp a városi szerepkörök koncentrálódásának, városaink mégis külön-külön is jelentékeny számú népességet láttak el városi javakkal, s az igénybevevők többsége a középvárosokkal bezárólag a „vidékiek” közül került ki. S ha voltak is egészen kicsiny, elsősorban a vidék ellátására berendezkedett városaink, mégis az olvasható ki a táblázat adataiból, hogy minél magasabb hierarchikus szintű volt egy város, annál nagyobb volt *arányaiban* is részvétele a vidék ellátásában. Így az ország lakosságának vagy akár a vidéki lakosságnak városi javakkal való ellátásában a magasabb hierarchia-szintű települések játszottak döntő szerepet, annak ellenére, hogy számuk jóval kisebb volt. A 12 regionális centrum városi funkcióinak súlya felülmúlta a kereken 300 kisváros illetve járási központ szintű település városi intézményeinek súlyát. Tehát annak ellenére, hogy feltételeztük, a vidéki lakosság elsősorban járási székhelyeivel lépett rendszeresebben kapcsolatba, a városi javakkal való ellátás jórészt a magasabb hierarchikus szintű települések feladata volt. (Természetesen figyelembe kell vennünk a város-falu kapcsolatok vizsgálatánál, hogy épp a kisvárosi funkciók egy részét hagyta figyelmen kívül mutató rendszerünk, mint pl. a kisiparosok szolgáltatásait, a hetipiacokat, állat- és kirakodóvásárokat stb. Másrészt a nagyvárosok intézményeiben egy-egy „tranzakció” jóval nagyobb volumenű lehetett, mint a kisvárosokban; pl. a nagyvárosi bankok kliensei között nagyvállalatokat is találunk, a kisvárosi takarékpénztárak ügyfelei pedig csekélyke megtakarításaikkal keresték fel a pénzintézetet). Budapest különleges településhálózati helyzete az ellátott lakosság terén is megmutatkozott: az ország lakosságának 4,8%-át tömörítő város „látta el” az ország lakosságának 22,6%-át városi javakkal, s a regionális központok városi intézményeinek átlagos súlya mindössze 6%-át tette ki a budapestinek.

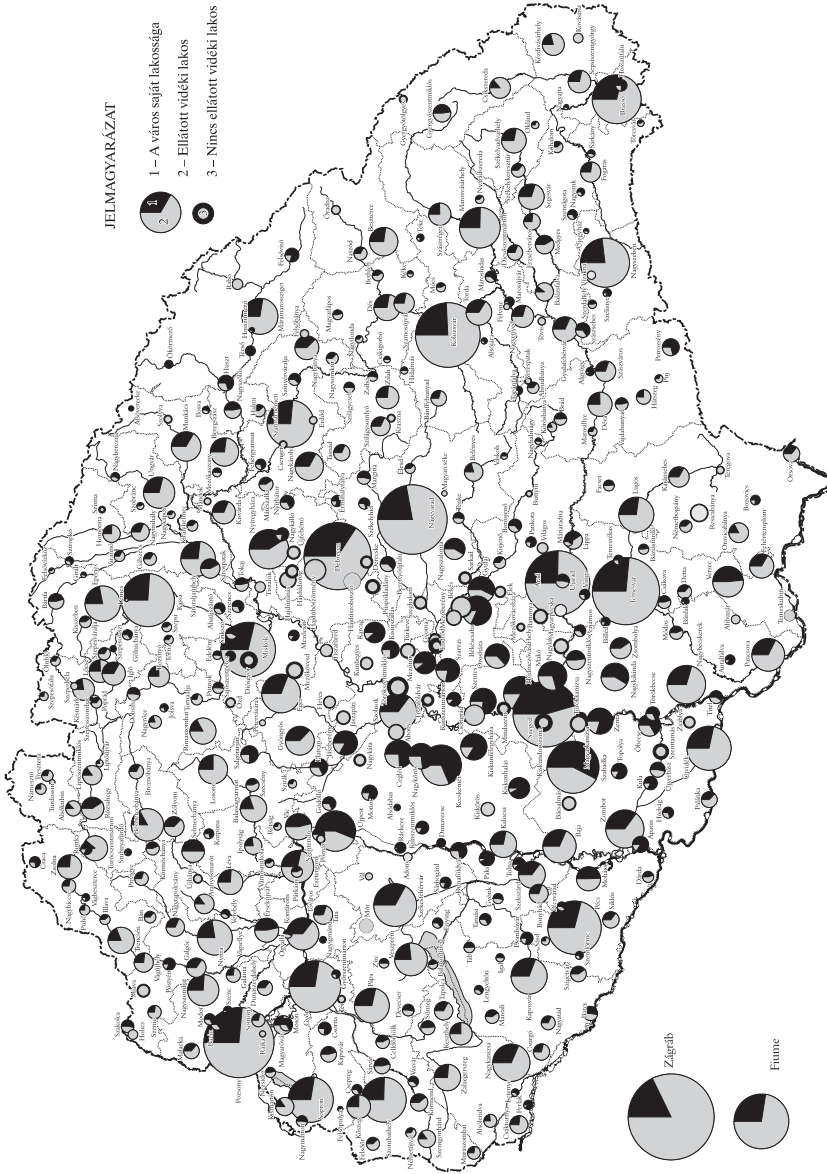
Annak ellenére, hogy a *hierarchikus rangsor* s az *ellátott lakosság* (a városi intézmények volumene) között szoros korreláció mutatható ki, a mégis előforduló nagyobb fokú meg-nem-felelések jellegzetes várostípusokat jelölnek ki, illetve egyes városok sajátos helyzetére utalnak. Így például jól elkülönülő város csoportot alkotnak azok a kisméretű települések, melyeket a polgári igazgatás központ-igénye „emelt fel” városhiányos térségekben, telepített oda magas hierarchia-szintű intézményeket – megyei intézményeket is –, ám sem a népességszám növekedése, sem a sokoldalú urbanizáció, a városiasodás járulékos jegyei s a „járulékos” intézmények – kereskedelem, kulturális intézmények, pénzintézetek stb. – nem követték a hirtelen bekövetkező hierarchikus emelkedést. A tisztviselő-rétegen kívül csekély volt a valódi polgárság súlya-aránya is. E települések már a hierarchikus rang s népességszámuk összevetése alapján is sajátos típust képviseltek. Pl. *Dicsőszentmárton* (1910: 4417 lakos) a hierarchikus rangsorban a 83., az ellátott lakosság száma alapján kialakult rangsorban a 163. helyet foglalta el; hasonlóan alakult a településhálózatban elfoglalt helyzete *Ipolyságnak*, *Liptószentmiklós-nak*, *Aranyosmarótnak*, *Csíkszeredának*, *Homonnának* vagy *Alsókubinnak*. De a nagyobb városok esetében is, ha azok elsősorban igazgatási központok voltak, s a „modern” funkciók nem nyertek teret bennük, jellemző volt a hierarchiaszint-hez képest a városi funkciók csekély súlya. Besztercebánya, Zalaegerszeg,

Trencsén, Lőcse, Máramarossziget, Nagyenyed, Déva, Zilah tartoztak e város csoportba, de még Kolozsvárra és Kassára is jellemző az ilyen irányú „diszkrepancia”, jelezvén a modern funkciók mérsékelt térhódítását, az igazgatási-kulturális funkciók túlsúlyát.

Az ellenkező irányú eltérésekre elsősorban a népes alföldi városok szolgáltatnak példát; az ellátandó „saját” lakosság sok, de ez csak alacsonyabb szintű városi intézményeket telepít a mezővárosokba, az intézményi piramis „csonka” marad, hiányoznak a nagyvárosi intézmények, így alacsony a hierarchiaszint. *Hódmezővásárhely* pl. a hierarchikus rangsor 93. települése, az ellátott lakosság száma alapján viszont a 33. Hasonló irányú „elcsúszások” mutatkoztak *Kiskunfélegyháza*, *Magyarkanizsa*, *Kecskemét*, *Cegléd*, *Orosháza*, *Hajdúnánás*, *Baja*, *Törökszentmiklós*, *Abony* esetében, vagy a speciális helyzetű *Újpest* és *Újarad* esetében (elővárosok igen nagy népességgel hierarchia-szintjükhez képest). Megjegyzendő, hogy Debrecen vagy Szeged esetében a városi szerepkör kétféle „vetülete” pontosan megfelel egymásnak, vagyis a hierarchikus piramis csúcsán az „összerendeződés” az Alföldön is végbement. *Fiume* az ország egyik legjelentősebb kereskedővárosa, pénzügyi központja, speciális közjogi helyzete következtében azonban hierarchia-fokozata viszonylag alacsony (a városnak nincs megyéje). Előfordul a szétcsúszás a jelentős kereskedő-kézműves városok esetében is, ha igazgatási funkcióik szerények, pl. nem megyeszékhelyek (*Baja*, *Pápa*, *Losonc*, *Munkács* stb.). A megyeszékhely *Nyíregyháza* esetében népes, ám „várostalan” megyéje, a városi „alapjavakkal” ellátandó kiterjedt vonzaskörzet emelte a városi funkciók mennyiségét a hierarchikus pozíció fölé.

A városok által *ellátott lakosság számát* feltüntetető térkép (2. ábra) akkor nem kelt meglepetést, ha figyelembe vesszük a városhierarchia és az ellátott lakosság száma közötti szoros korrelációt. Ennek ismeretében érthető, hogy az Alföld „nem maradt üresen” a *városi javak mennyiségét* feltüntetető térképen sem, s az Alföld gyakorta feltételezett „alulurbanizáltsága”, a városok fejletlensége semmiképp nem jelenti a városi funkciók-intézmények hiányát vagy gyér voltát ebben az országrészben, hasonlóan a hierarchikus tagolódás regionális megjelenéséhez. Az alföldi mezővárosok sajátos településhálózati helyzete más viszonylatokban nyilvánult meg, mindenekelőtt a *vidék ellátásában* játszott szerepükben.

De még az *ellátott vidéki lakosság számát* vizsgálva sem teljesen egyértelmű a városhálózati jellemzők terén az ország „szétcsúszása” az Alföldre és a többi országrészre. Mindenekelőtt a nem „mezővárosi utat” járó alföldi városok esetében felelnek meg többé-kevésbé egymásnak a hierarchikus szint és az ellátott vidéki lakosság száma alapján kialakult rangsorokban elfoglalt pozíciók. *Temesvár*, *Arad*, az alföldperemi *Nagyvárad*, azután *Újvidék*, *Baja*, *Nagybecskerek*, *Lugos*, *Pancsova*, *Nagyszentmiklós*, *Versec*, *Nagykikinda* esetében az ellátott vidéki lakosság száma megfelel hierarchikus szintjüknek, nem egy esetben valamelyest még meg is haladja azt. (Újvidék a hierarchikus rangsorban a 30., az ellátott vidéki lakosság rangsorában a 19., Baja a 60. illetve a 38., Arad a 11. illetve a 6. stb.) A városi szerepkör ezen vetületének számbavétele is alátámasztja, hogy a *Bánát* településhálózata a „szabályos”

2. ábra. A városok központi funkciói által ellátott összes és vidéki lakos

modell szerint alakult, s hogy *Baja* vagy *Újvidék* „dunántúli” jellegű város. De még a mezővárosi utat járó *Debrecen*, *Szeged*, *Szabadka*, *Zombor* vagy *Nyíregyháza* is hierarchikus rangjának megfelelő népességű vonzáskörületre – pontosabban „elméletileg ellátott vidéki lakosra” – tudott szert tenni, újfent igazolva azt a megállapítást, hogy a városhierarchia magasabb szintjein előrehaladt az urbanizáció elemeinek összerendeződése, a városiasodás megbirkózott a regionális helyzetből illetve az eltérő várostörténeti múltból fakadó különbségekkel is. *Szabadka* – jelentősebb igazgatási szerepkör nélkül is! – a számítások szerint 70 ezer vidéki lakost látott el városi javakkal, többet mint pl. *Eger*, *Kaposvár* vagy *Nyíregyháza*. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az ellenpéldák számosabbak: *Kecskemét* (36. helyen a hierarchikus, 55. helyen az ellátott vidékiek rangsorában), *Makó* (65. illetve 109. hely), *Szentes* (76. illetve 138. hely), *Cegléd* (95. illetve 121. hely), *Mezőtúr* (104. illetve 241. hely), *Békéscsaba* (62. illetve 139. hely), *Zenta* (72. illetve 155. hely), *Kiskunfélegyháza* (83. illetve 162. hely) szerepe a „vidék” ellátásában jóval szerényebb, mint a hierarchikus rangjuk alapján elvárható lenne. Az is figyelemre méltó, hogy a *negatív értékekkel* jelentkező települések között (vagyis az esetben, ha az ellátott lakosság számított értéke kevesebb, mint a város saját lakossága) egy sor alföldi kisvárost találunk. A városok közé „felvett” települések közül a legnagyobb „deficitel” *Törökszentmiklós* rendelkezett (szerény városi funkciói mellett a közeli Szolnok versenye s a szomszédos nagykunsgái városok hasonló központi szerepköre ezt indokolja), közel 12 ezer „ellátatlan” lakos élt a városban, de a jelentősebb mezővárosok közül *Békés* (több, mint 9 ezer helyileg ellátatlan lakos), *Csongrád*, *Hajdúböszörmény*, *Nánás*, *Szoboszló*, *Magyarokizsa*, *Túrkeve*, *Kiskundorozsma*, *Tiszaföldvár*, *Kunhegyes* stb. úgyszintén saját lakosságát sem volt képes városi javakkal ellátni – legalábbis ha számításainkra hagyatkozunk.

Az egyedi esetekből levonható következtetéseknél megbízhatóbbat kapunk, ha hierarchiaszintenként vetjük egybe az alföldi mezővárosok és a többi országrész városainak jellemző adatait (6. táblázat).

A táblázat adataiból két alapvető tendencia bontakozik ki: egyrészt az alföldi városok, még inkább az alföldi mezővárosok minden hierarchiaszinten kevesebb számú vidéki lakost láttak el, mint a nem-alföldi városok, másrészt az eltérés az alsóbb szinteken válik igen jelentőssé. Míg az alföldi regionális központok által vonzott vidékiek száma a nem-alföldiek értékének 87%-át tette ki, a megyeközpontok esetében 85%-át!, addig a középvárosok esetében a különbség már igen markáns, az alföldi mezővárosok vonzása felét sem éri el a más országrészek központjainak. A kisvárosok körében pedig a „szétcsúszás” egyértelmű: míg az ország más régióiban a kisvárosok is számottevő szerepet játszottak a vidék ellátásában – az általuk ellátott lakosság több mint fele „vidéki” –, addig az alföldi kisvárosok saját lakosságukat sem tudták ellátni (a számítások szerint). Ez pedig alapvetően eltérő településhálózati szerepkörre – illetve eltérő településrendszerre – utal.

Mindenesetre pusztán az ellátott vidéki lakosság – feltételezett – száma alapján is következtethetünk a mezővárosok egyik jellegzetességére: *Hódmezővásárhely*, *Békés*, *Hajdúböszörmény*, *Csongrád*, *Mezőtúr* vagy *Szentes* – általában a nem

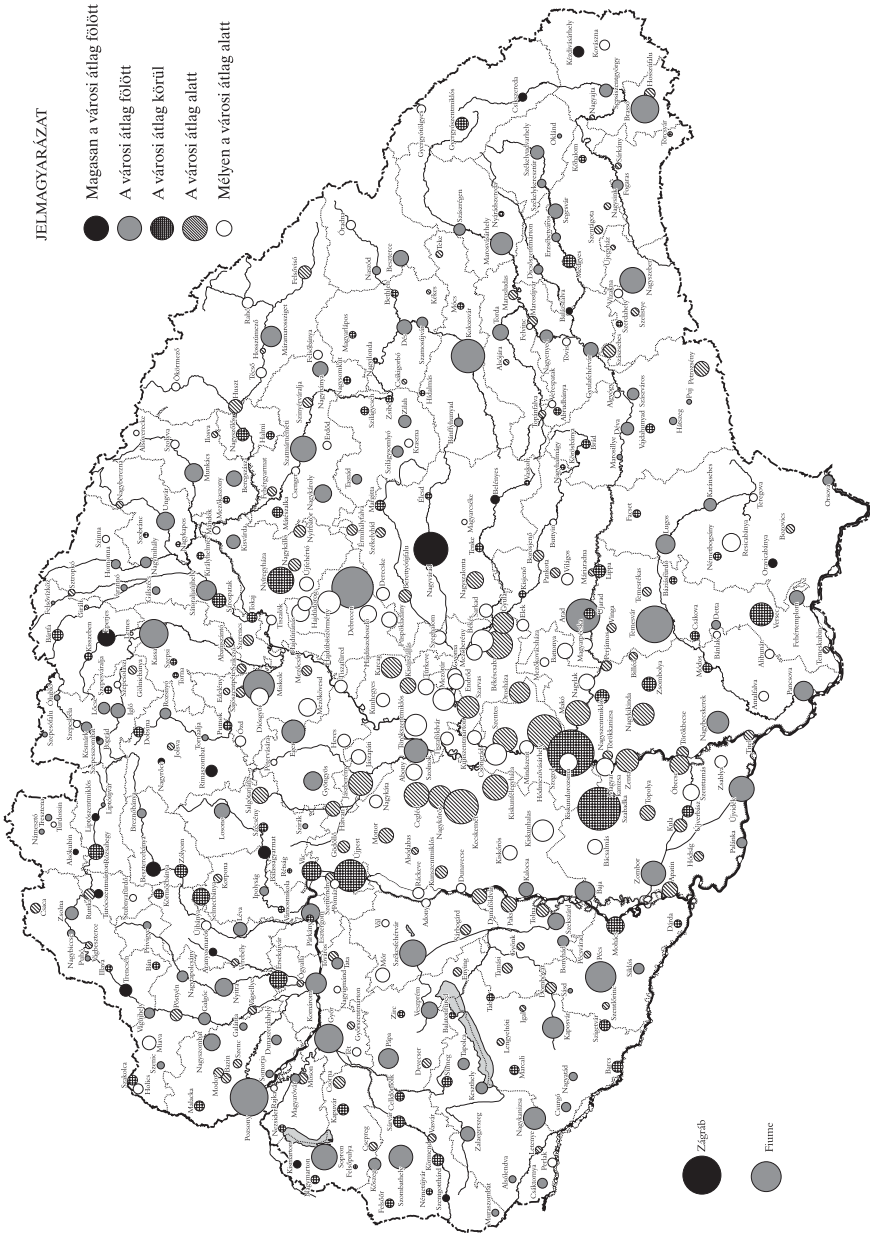
6. táblázat. Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma az Alföld és a többi országrész városaiban, hierarchia-szintenként

Hierarchiaszint	Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma				Az ellátott lakosokból vidékre eső hányad, %			
	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	a mező- városokban	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	a mező- városokban
1. Regionális központok	181.015	183.300	176.446	160.081	72,9	76,1	67,0	60,3
2. Megyei központok	51.052	52.477	46.997	47.044	68,1	72,9	56,3	52,7
3. Középvárosok	17.470	20.778	11.430	9063	54,3	68,0	32,5	23,9
4. Kisvárosok	3798	5058	625	-553	38,7	52,7	6,1	-
5. Járási funkciókkal rendelkező települések	-74	685	-2197	-3727	-	18,4	-	-

a „legmagasabb körökbe tartozó” mezővárosok – utcai „forgatagában”, piacain, boltjaiban, hivatalaiban feltűnően kevesebb lehetett a „vidéki”, mint a helyi lakos, ellentétben mondjuk Rimaszombattal, Besztercebányával, Trencsénnel, Balassagyarmattal, nem is beszélve Túrócszentmártonról, Alsókubinról, Csíkszeredáról, Liptószentmiklósról, ahol viszont a „vidékiek” valósággal elárasztották a várost, uralták a „városi tereket”. (Való helyzetet tükrözhet az anekdotikus helyzetjelentés, hogy nemzetiségek lakta vidékek többnyelvű városaiban napszakonként változott a „nyilvánosság” nyelve: a német anyanyelvű kereskedő vagy kézműves napközben szlovákul vagy románul beszélt kuncaftjaival, ily szó hallatszott a piacon, vásárokon, s alkonyattal tért vissza a város a „németre” – esetleg magyarra vagy jiddisre). Ebből következett, hogy az alföldi mezőváros sokkal izoláltabb, magára utaltabb, zártabb, mint a dunántúli vagy felvidéki városok.

Az alföldieken kívül találunk olyan városokat a századelő városállományában, melyek kevés szerepet játszottak vidékük ellátásában, nem épültek be szervesen a településhálózatba. Ilyen településhálózati pozíciót foglaltak el pl. a frissen felnőtt iparvárosok (Resicabánya, Ózd, Diósgyőr), az egykor jelentősebb szerepet játszó, de reménytelenül eljelentéktelenedett városok (Szepesbéla, Szepesolaszi, Felsőbánya, Újbánya, Gölnicbánya, Vízakna stb.) s egy sor kis adminisztratív központ – járási székhely –, melyekben az igazgatási szerepkörhöz még nem társult átfogóbb városiasodás, hasonlóan a korábban már említett kisépességű megyeszékhelyekhez. E központocskák Turdosintól Perlakig, Girálttól Szinnáig tucatjával jelennek meg a térképen. A mind megannyi „szétcsúszás” ellenére a *hierarchikus rang* és az *ellátott vidéki lakosok száma* közötti korreláció meglehetősen szorosan tetszik – a rangkorrelációs együttható 0,83 –, ám ne feledjük, hogy a magas hierarchiaszintű városok s a kisvárosok átlag-értékei között akkora a különbség, hogy ez részben elfedi a regionális helyzetből fakadó meg-nem-feleléseket.

Míg az egyes városok által ellátott vidéki lakosság *száma* elsősorban e településeknek a vidék életében játszott szerepét, a településhálózatban elfoglalt pozíció súlyát méri, addig az ellátott vidéki és a saját lakosság *aránya* részben azt tükrözi, hogy a városok életében mekkora szerepet játszanak a városi funkciók, a város – önmagához mérten – mekkora szerepet játszik a vidék ellátásában, mily mértékben „telepszik rá” vidéke. A „vidékre eső hányad” oly városok esetében magas, ahol a lakosságszámhoz képest nagy volumenűek a városi intézmények, illetve ahol a városi funkciók nagyon „tisztán” jelentkeznek (vagyis a lakosság túlnyomó többségét a városi intézmények foglalkoztatják, csekély az ipari vagy agrárszerepkör aránya). Az e „mutató” alapján kirajzolódó kép már gyökeresen különbözik a városhálózat eddig tárgyalt „vetületétől”, a hierarchia, az ellátott összes ill. vidéki lakos száma alapján kialakult képtől. A rangsor élén markáns profilú kis- és középvárosokat találunk, elsősorban a Felvidék nyugati megyéiből – Túrócszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Liptószentmiklós, Ipolyság –, Erdélyből – Balázsfalva, Csíkszereda, Belényes, Kézdivásárhely –, elvétve a Dunántúlról – a magához mérten hatalmas, elaprózott településszerkezetű járással bíró markáns kisváros, Szentgotthárd, a hozzá hasonlatos településhálózati szituációban lévő Alsólendva, vagy hazánk egyik leginkább

3. ábra. A város funkciók fajlagos értékei (sűrűsége)

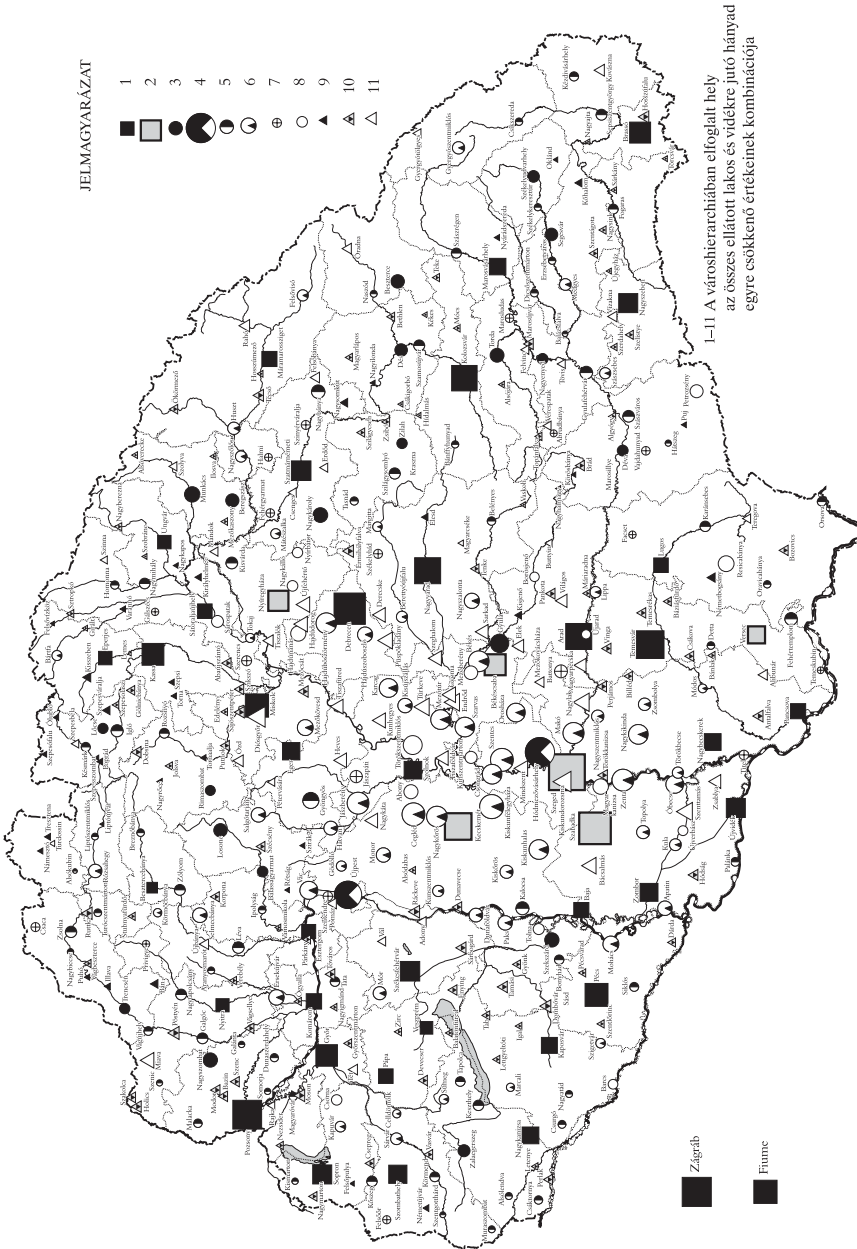
urbanizált térségének kisvárosa, Kismarton. Többségük kicsiny megyeszékhely vagy speciális szerepet betöltő központ, mint Balázsfalva, a kétezer lakosú görög-katolikus egyházi központ, vagy Liptóújvár és Szepesszombat, az ezer főt sem elérő járási székhely. De e rangsor élére kerültek a valamivel népesebb, magasabb hierarchikus-szintű, de elsősorban igazgatási-adminisztratív funkciókat ellátó megyeszékhelyek is, mint Rimaszombat, Trencsén, Balassagyarmat, Lőcse, Déva (valamennyi a 10 ezres lélekszám-határ alatt), valamint Besztercebánya, Eperjes, Nyitra, Veszprém, 14–16 ezer lakossal.

Egyes városok számításaink szerint saját lakosságukat sem voltak képesek városi javakkal kiszolgálni. Számuk nem elhanyagolható, a valamilyen szinten városi funkciókkal rendelkező 426 településből 72 került e csoportba. Szinte valamennyi kisváros vagy „járási funkciókkal rendelkező” település – Hajdúböszörmény kivételével –, bennük 652 ezren éltek 1910-ben. Többségük alföldi kismezőváros, de mint előbb vázoltuk, erőtlen járási székhelyek (Tét, Vál, Rajka, Felvinc, Szinna, Elek, Csenger stb.), teljesen eljelentéktelenedett kisvárosok (Szepesbéla, Vízakna, Felsőbánya), elővárosok, ipari települések is találhatók soraikban.

Végül számba vehetjük, hogy mekkora *a városi funkciók súlya a település lakosságához mérten* (milyen fajlagos értékei vannak az egyes városi intézményeknek). Az így adódó értékek messzemenősen befolyásolták a települések város-voltáról, városiasságáról alkotott képet, hozzájárultak például az alföldi urbanizáció ill. városodás negligálásához, melyre a geográfiai irodalomban is találunk példákat. Az Alföldön ugyanis a „fajlagos” értékek alacsonyok, a városi szerepkör elveszett az agrárfunkciók tengerében. Kétségtelen, hogy a városi funkciók sűrűsége kapcsolatban állt – ha nem is mindig oksági kapcsolatban – az alföldi mezővárosok falusias településképével, infrastrukturális fejlettségével – fejletlenségével –, társadalmának parasztos voltával és így tovább.

A városi funkciók sűrűségét feltüntető térkép (3. ábra) a vidékre eső hányadhoz nagyon hasonló képet ad, ezért részletesebb elemzésétől eltekintünk.

A városi szerepkör különböző aspektusait vizsgálva a többirányú megközelítés néhány markáns központ-típus létét valószínűsítette. Ezek pontosabb körülhatárolására többféle eljárás kínálkozik (pl. klaszteranalízis, a rangszámok összevetése stb.); mi egy viszonylag egyszerű módszerrel, a „keresztábra-elemzéssel” tettünk kísérletet a típusok kialakítására. A módszer s a nyert eredmények kezelhetőségére tekintettel egy-egy alkalommal három aspektust vontunk be a vizsgálatba s a „mutatókat” aspektusonként három „szintbe” soroltuk (átlag feletti, átlag körüli és átlag alatti értékek), így egy 3x3x3-as „keresztábrába” sorolódtak be a vizsgálatba vont települések. A mutatók sokféle lehetséges csoportosítása közül a három legjellegzetesebb „aspektus” – a városhierarchiában elfoglalt helyzet, az ellátott összes lakos és a vidékre jutó hányad értéke (%) – bevonásával készült változat eredményeit értékeljük röviden. A 3x3x3-as keresztábra használata esetén elméletileg 27 típus jöhet létre, esetünkben 18 „dobozba” kerültek települések (ebből 12 típusba ötnél több). A típusok részletes elemzésére

4. ábra. A várostípusok a központi funkciók mennyiségi és minőségi összetevőinek kombinációja alapján

ehelyütt nincs lehetőségünk. Példaként említjük a hazai városállomány *elit csoportját*, amelybe 39, mindhárom mutató alapján átlagfeletti értékekkel rendelkező város került. Szeged kivételével valamennyi regionális központ ebben a csoportban található, és a legfejlettebb, kiegyenlített igazgatási-gazdasági szerepkört betöltő megyeközpontok (Szombathely, Sopron, Szatmárnémeti, Székesfehérvár, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyszében, Ungvár, Újvidék, Komárom, Esztergom, Zombor stb.), illetve néhány jelentős gazdasági, kereskedelmi központ (Nagykanizsa, Fiume, Baja, Pápa). Átlagos lélekszámuk meghaladta a 36 ezret, átlagosan több mint 100 ezer „vidéki” lakos ellátását végezték. Meglehetősen egyenletesen hálózták be az ország területét (4. ábra), különösen, ha azt a hat alföldi várost is ideszámítjuk, melyek csak a „jelentőségötbblet” szerényebb hányada miatt kerültek másik típusba (Szeged, Kecskemét, Szabadka, Nyíregyháza, Békéscsaba, Versec).

Markáns csoportot képez az a 16 felvidéki, erdélyi és dunántúli megyeközpont, melyeknek lélekszáma hierarchikus szintjükhez képest csekély (átlagosan kevesebb, mint 11 ezer fő), ezért a városi funkciók volumene is szerényebb, mint a legelőkelőbb csoportban (átlagosan mintegy 40 ezer lakos), „központ-voltuk” azonban hangsúlyos, a városi javak vidékre eső hányada magas (pl. Nagykároly, Zalaegerszeg, Segesvár, Balassagyarmat, Rimaszombat, Beszterce, Trencsén, Zilah, Beregszász stb.). 66 település került a hangsúlyos városi funkciókkal rendelkező közép- és „jobb” kisvárosok körébe (átlagos lélekszámuk 6 ezer fő); hierarchiaszintjük s városi funkcióik súlya alapján átlagkörüli értékekkel rendelkeztek, magas, esetenként kiugróan magas volt viszont „vidéki” hányaduk, markáns a településhálózatban betöltött központi szerepük (pl. Túrócszentmárton, Csíkszereda, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Alsókubin, Fogaras, Sepsiszentgyörgy, Igló, Kőszeg, Tapolca, Késmárk, Breznóbánya, Kismarton, Keszthely, Kalocsa, Mura-szombat, Kézdivásárhely). E típusba kerültek tehát a kisépességű, egyoldalú igazgatási szerepkörrel rendelkező, viszonylag alacsony hierarchiaszintű felvidéki, erdélyi megyeszékhelyek is, melyek szinte minden irányból közelítve extrém csoportot képeztek. Alföldi mezőváros viszont nem bukkant fel e város csoportban, legfeljebb alföldperemi vagy sajátos helyzetű város, mint Kisvárda, Kalocsa, Fehértemplom stb.

Népes – 54 várost felölelő – csoportba kerültek a hasonló hierarchia-szintű, hasonló súlyú városi funkciókkal rendelkező, ám szerény „vidéki hányaddal” rendelkező városok, köztük egy sor alföldi mezőváros a „középmezőnyből”, melyek nem tartoztak a mezővárosok elit klubjába (mint pl. Szabadka, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.), ám népe-sek, városi szerepkörül egyértelmű s mezővárosi múltjuk számos vonását megőrizték, mint Kiskunhalas, Szarvas, Nagykőrös, Szentes, Jászberény, Cegléd, Makó, Óbecse, Karcag, Mezőtúr, Orosháza stb. Jóvoltukból a város csoport átlagos lélekszáma meghaladta a 14 ezer főt. Az alföldi városok mellett néhány város „itteni” felbukkanása első pillanatban meglepő, ám végül is e városok településhálózati pozíciójuk alapján rokoníthatók a mezővárosokkal, mint a helyi energiákon felnőtt, nagyszámú ipari keresővel rendelkező, tartósan hanyatló bányaváros, Selmecebánya, a hasonló helyzetű Körmöcbánya, az ugyancsak iparvárosként növekvő Rózsashegy és Salgótarján, az „alföldies” dunamenti Paks és Dunaföldvár, s néhány dél-dunántúli kisváros, melyeknek a vidék életében játszott csekélyebb szerepe nehezen magyarázható (Mohács, Szigetvár,

Marcali). Egyes esetekben a csekélyebb arányú „jelentőségtöbblet” mögött nagyszámú ellátott vidéki lakos húzódik meg, ezért idesorolódásuk esetleg vitatható (Vác, Érsekújvár, Nagykikinda, Medgyes, Zsombolya vagy a már említett Mohács, Rózsahegy és Selmecbánya).

Végül három alcsoportra bontható azon városok köre, melyek hierarchia-szintje s városi funkcióik volumene egyaránt csekély, ám a „vidéki hányad” aránya erősen eltérő. E típusba került az általunk városként számon tartott települések közel fele, 197 kisváros. A szerény városi funkciók mellett kiemelkedő arányú jelentőségtöbblettel rendelkező városkák csekély népességűek (átlagosan alig 1900 fő lakta őket), ennek ellenére közigazgatási központi feladatokat látnak el, többnyire igen elaprózott településszerkezetű régiókban; túlnyomó többségük felvidéki vagy erdélyi illetőségű, dunántúli városkák is csak mutatóban jelennek meg e típusban (Felsőpulya, Némétújvár, Sásd, illetve a felvidéki Poprád, Kisszeben, Szepesszombat, Torna, Liptóújvár, Ólubló, Námesztó, az erdélyi Nyárádszereda stb.). A még több-kevesebb vidéki lakost is ellátó (abszolút értékben maximum 3 és félezer főt) központok köre roppant vegyes: hanyatló, egykor szebb napokat látott városkák – Modor, Bazin, Jolsva, Holics, Szepesolaszi, Gölnicbánya, Dobsina stb. –, szerény városi funkciójú, piacközponti múlttal nem vagy alig rendelkező újszülött járási székhelyek – Tab, Igal, Szentlőrinc, Nagyigmánd, Vámosmikola –, speciális helyzetű központok, mint Tóváros Tata árnyékában, Moson Magyaróvár mellett, Párkány Esztergom „szatelitájaként”, s megjelennek közöttük az alföldi, habár nem tipikusan mezővárosi múltú települések (Temesrékas, Törökkani-za, Hódság, Antalfalva, Bánlak, Mezőcsát stb.). Végül a városi lét határán álló települések alkották a harmadik altípust, melyek minden szempontból a rangsorok végén álltak, városi intézményeik kapacitásai – az elméleti számítások szerint – saját lakosságuk ellátásához sem voltak elegendőek. Többségük alföldi település, de nem feltétlenül rendelkezik tipikus mezővárosi múlttal (Nagylak, Szeghalom, Tiszalök, Újfehértó, Hajdúdorog, Túrkeve, Tiszafüred stb.). De néhány, a városi lét küszöbértékét elérő fel-törekvő település – Ózd, Diósgyőr – vagy éppen elhanyagolt városka – Szepesbela, Verespatak, Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, Óradna – is található soraik között.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy empirikus módszerrel – 88 városi intézmény településenkénti számbavétele, megléte-hiánya alapján – a századelő magyarországi városhierarchiáját rekonstruáljuk. 425 – szigorúbb kritériumok alapján 332 – településben értek el a városi szerepkörök-intézmények oly koncentrációt, hogy e településeket városoknak minősíthetjük. Ugyanakkor 139 településünk rendelkezett városi joggal (ezek egynémelyikében viszont vizsgálatunk nem mutatott ki városi szerepkört), tehát a magyarországi városállomány, városodottság, urbanizáció vizsgálatakor nem szorítkozhatunk a városi jogú települések figyelembevételére. Míg a városi jogú településekben az ország lakosságának 20,4%-a, addig a városi funkciójúakban 29,2%-a élt 1910-ben. A területi igazga-

tásban betöltött központi szerepkör – megye illetve járási székhelyek – Magyarországon messzemenően befolyásolta a városhierarchia alakulását. A városállomány „gerince” nem cserélődött le a polgári korszakban, viszont megkezdődött a magasabb hierarchikus szinteken álló városok átformálódása, helyi társadalmuknak, funkcióiknak kicserélődése. A modern gyáripar mindössze 5–7 települést emelt a városok sorába 1910-ig. A Kárpát-medencében markáns különbségek mutatkoztak az Alföld és a többi országrész városhálózata között; az Alföldön igen népes, ám jórészt agrárkeresők által lakott népességtömörülésekbe települtek a városi funkciók, így „fajlagos értékeik” alacsonyak, az alföldi városok város-voltát ezért vitatják. Az ellátott városi funkciók mennyisége terén azonban nem voltak hátrányban az ország többi régiójának városaihoz képest.

FORRÁSOK

- KSH 1910: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Magyarország Tiszti Cím- és Név-tára. 1910.* Budapest
- KSH 1911a: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Hitelintézeti Statisztika az 1894–1909. évekből.* /Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 35./ Budapest
- KSH 1911b: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910.* Budapest
- KSH 1913: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: *1910. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként.* /Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 48./ Budapest
- Magyar Posta 1911: *Magyarországi távbeszélő névsor 1911.*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Budapest
- Bácskai Vera 1988: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest
- Beluszky Pál 1990: A polgárosodás törékeny váza. – Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat tényképekkel.) *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Benevolo, Leonardo é.n.: *A város Európa történetében.* Budapest
- Christaller, Walter 1933: *Die zentralen Orte in Süddeutschland.* Jena
- Fügedi Erik 1981: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *uó Kolduló barátok, polgárok, nemesek.* Budapest, 57–88.
- Gyáni Gábor – Kövér György 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* Budapest
- Gyimesi Sándor 1975: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.* Budapest
- Györffy György 1997: *Pest-Buda kialakulása.* Budapest
- Kalmár Zoltán 1996: Mi az, hogy van európai város? In: Beszteri Béla – Kálmán Zoltán – Szilágyi István (szerk.) *Hazánk és Európa.* Veszprém, 63–78.

- Kubinyi András 1971: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 22. 58–78.
- Major Jenő 1964: A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények* 16. 32–65.
- Mendöl Tibor 1963: *Általános településföldrajz*. Budapest
- Mumford, Lewis 1985: *A város a történelemben*. Budapest
- Niedermüller Péter 1994: A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ* 5. 5–17.
- Oudin, Bernard é.n.: *A város védelmében*. Budapest
- Pálmány Béla 1995: Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.) *Mezőváros – kisváros*. /Rendi társadalom – Polgári társadalom 4./ Debrecen, 5–47.
- Pálmány Béla 1998: A felföldi mezővárosok típusai az úrbérrendezéstől a községrendezésig (1767–1871). *Limes* 2–3. 31–54.
- Pounds, Norman J. G. 2003: *Európa történeti földrajza*. Budapest
- Vörös Károly (szerk.) 1978: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest
- Vörös Károly 1982: Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In: Sándor L. (szerk.) *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Pécs, 73–82.

Germuska Pál

Ipari város, új város, szocialista város*

A tanulmányunk címében jelzett három településhalmaz (csoport) többszörösen átfedi egymást: mindegyik szocialista város ipari jellegű, többségük ráadásul újonnan alapított; számos új város ipari funkciókkal létesült; ugyanakkor az ipari, illetve új városoknak csak egy része sorolható a szocialista városok közé. Hogyan, milyen szempontok alapján definiálhatók ezek a halmazok, milyen jellegzetességek különböztetik meg a hagyományos, régi városoktól?

Az ipari város fogalom esetében semmilyen nehézséggel nem szembesülünk: egyszerűen olyan település, amelynek fő funkciói az iparhoz kapcsolódnak, lakosságának többsége az iparban talál megélhetést. Az új város kifejezés szintén egyszerűen körülírható: az újonnan alapított, vagy községből jelentős fejlesztéssel várossá szervezett településeket szokás így nevezni. A szocialista város viszont sokféle jelentéssel bírt és bír, a szókapcsolatnak számos jelentésszintje volt és van. Egyes szerzők mást és mást értenek a szocialista város kifejezés alatt, és nemegyszer még ugyanazon kötetben vagy tanulmányon belül is következetlen a fogalom használata. A szocialista város jelzős szerkezet a szocialista országok minden városára használható lenne? Vagy a kommunista ideológia térbeli inkarnációját jelenti? Netán az ipari jellegű városok egy speciális fajtáját? Mi tehát a szocialista város? Mik a legfőbb ismérvei? Magyarországon mely települések sorolhatók közéjük? Ezekre a kérdésekre igyekszünk választ adni az alábbi tanulmányban a hazai és nemzetközi szakirodalom áttekintésével, valamint egy új szocialista város fogalom létrehozásával.

A MAGYAR SZAKIRODALOM SZOCIALISTA VÁROSOKKAL KAPCSOLATOS FOGALMAI

Magyarországon – csakúgy, mint a blokk többi országában – a szocialista városokról szóló diskurzus alaphangját a kommunista pártvezetés által ihletett és vezérelt propaganda adta meg.¹ A brosúrirodalom, a sajtó és nyomában a helytörténeti irodalom évtizedekig szocialista városként emlegette az újonnan alapított városokat (mint Komló, Kazincbarcika, Oroszlány, Sztálinváros, Várpalota, Leninváros) és a leginkább fejlesztett iparvárosok egy részét (Ózd, Salgótarján, Tatabánya). A kifejezés – ideológiai töltetének gyengülésével párhuzamosan – az 1980-as évekre kopott csak ki a közhasználatból. A közbeszéd szóhasználata alól

* Az alábbi tanulmány *A szocialista városok helye a magyar urbanizáció történetében. A magyarországi szocialista városok kialakulása* című PhD-értekezés (2001) egy fejezetének rövidített, átdolgozott változata.

1 Lásd részletesen Germuska 2000.

a tudományos irodalom is csak részben tudta kivonni magát azzal, hogy 1956 után ezeket a településeket már inkább új városnak nevezte.

A városzociológia hazai meghonosítója, Szelényi Iván az 1960-as évek második felétől végzett empirikus kutatásokat több vidéki városban, illetve különféle lakótelepeken. Műveiben szocialista városon általában a szocialista országok városait értette. Ennek megfelelően például az 1971-ben megjelent, *A szocialista városok és a szociológia* című gyűjteményben közölt tanulmányok Varsó, Szarajevó, Belgrád, Budapest stb. városfejlődési sajátosságait, városszerkezeti változásait, lakásviszonyait, lakótelepeinek életviszonyait elemezték. Az általunk vizsgált településcsoportról egyedül Szelényi bevezetőjében esett szó, amikor a szocialista országok ipari decentralizációs kísérletei kapcsán az 1950-es évek új városairól is említést tett.²

Szelényi Iván 1972–73-ban írta, ám itthon csak 1990-ben adhatta közre a *Regionális fejlődés, gazdálkodás, irányítás* című tanulmányát, amelyben Polányi Károly redisztribúciós elméletének felhasználásával alkotta meg a szocialista redisztribúció fogalmát. Szelényi érvelése szerint „amíg a kapitalizmusban az osztályhelyzetet a piac konstituálja, addig a szocializmusban az állam redisztributív tevékenysége nyomán alakulnak ki osztályantagonizmusok: lakásosztályok a lakásrendszerben, településosztályok a területgazdálkodásban és társadalmi osztályok a munkaerő-gazdálkodásban, a munkaerő redisztributív allokációja során.”³ A tanulmány ezen rendszerek közül a településosztályok vizsgálatára koncentrált.

Szelényi nem tipizálta a településeket, hanem osztályokba sorolta azokat a többletermék-elvonás és a nemzetijövedelem-újraelosztás rendszerében elfoglalt pozíció vagy státusz alapján. Az osztályok meghatározásánál igen fontosnak tekintette a település jogállását, azzal a megkötéssel, hogy a jogi helyzet nem meghatározó minden vonatkozásban. Öt faluosztályt (sorvadó tanya és falu, hanyatló falu, stagnáló falu, fejlődő falu, gyorsan fejlődő falu) és két várososztályt állított fel, az utóbbi kettőnek azonban furcsa mód semmilyen nevet nem adott: város I. és város II. Az I. osztályba azokat a városokat sorolta, amelyek szerény mértékben élvezik a redisztribúció előnyeit: nem megyeszékhelyek, gazdasági bázisuk nem kiemelkedően erős, helyi vezetésük nem túlságosan dinamikus, és nem új városok. Az előzőekből következik, hogy II. osztályba az elosztási rendszer kedvezményezettjei kerültek: a megyeszékhelyek és az új városok, – az általa idézőjelesen használt – szocialista városok és a városi jogot elnyert települések. Utóbbiak esetében feltételezte, hogy „ez a konjunkturális helyzet csak rövid ideig tart, pontosabban talán addig, amíg fel nem fejlődnek a »tisztes városi átlaghoz«”.⁴ Budapestet Szelényi kategórián kívülinek tekintette, és egyes – konkrétan meg nem nevezett – II. kategóriás városokat kedvezőbb helyzetűnek ítélte a fővárosnál. Külön hangsúlyozta, hogy bár a területi gazdálkodás redisztributív rendszerét a területi egyenlőtlenségek csökkentésének jelszavával tartják fenn, valójában az elosztási rendszer a „fejlettebbek fejlesztését” segíti. Ezt a rendszert kifejezetten az extenzív

2 Szelényi 1971: 11.

3 Szelényi 1990: 12.

4 Szelényi 1990: 163.

iparfejlesztés korszakához kapcsolta, és úgy vélte, hogy „az intenzív növekedés előtérbe kerülésével a területi gazdálkodás és igazgatási rendszere is módosulóban van”.⁵

A városzociológus Szirmai Viktória 1988-ban közreadott „Csinált” városok című könyvében Magyarországon elsők között tett kísérletet az új városokkal kapcsolatos elméletek és a megvalósult gyakorlat szembesítésére. Szirmai a szuburbanizációs folyamatokat hangsúlyozva mutatta be az angol, francia és más nyugat-európai új településfejlesztési politikákat, amelyeknek elsődleges célja a fővárosokra és nagyvárosokra nehezedő demográfiai nyomás enyhítése volt. (Szembetűnő, hogy az ismertetésből teljesen kihagyta a skóciai és angliai új iparvárosokat, amelyeket viszont a válságban lévő ipari régiók felzárkóztatása érdekében alapítottak.) Szirmai a magyarországi új városok eszmei előképét a magyar CIAM-csoport⁶ elképzeléseiben, valamint Erdei Ferenc „országépítés városokkal” programjában vélte felfedezni. Aztán – immár a hazai példákat tárgyalva – maga is megállapította, hogy „az új városokat fejlesztő tervezői stratégiákat a szocialista társadalmakban alapvetően gazdasági és iparfejlesztési célok és nem a társadalomalakító megfontolások hozták létre”; valamint hogy a szabad munkaerő-kínálat és a katonai stratégiai szempontok szabták meg a várostelepítést.⁷ A szerző dunaújvárosi kutatásai alapján kimutatta, hogy a szegregáció ezeken az új településeken is kialakult. Empirikus vizsgálatai alapján végül azt a következtetést vonta le a magyar új városokra vonatkozóan, hogy „a városfejlesztő tervezés nem törekedett a különböző társadalmi csoportok mindennapi életviszonyaival, köztük lakóhelyi szükségleteivel, közösségi igényeivel is összefüggő érdekeinek integrálására, a különböző érdekek egyeztetésére. S hogy ez számos társadalmi konfliktussal, kedvezőtlen élethelyzetekkel, kielégíthetetlen lakóhelyi elvárásokkal és [...] a helyi társadalom kialakulatlanságával járt.”⁸

Szirmai Viktória később többször is visszatért az új városok–szocialista városok problematikájához. 1992-ben egy tatabányai konferencián „Új” ökológiai válság című előadásában ugyan már nem tett említést a nyugat- és kelet-európai új városok között általa feltételezett párhuzamról, viszont külön kitért az 1960-as években a budapesti agglomeráció fejlesztésére kidolgozott, ám végül megvalósíthatatlanul maradt tervekre.⁹ Korábbi könyvével ellentétben Szirmai itt pontosan megnevezte, hogy mely magyar településeket tekint az új városnak: Ajkát, Dunaúj-

5 Szelényi 1990: 164. Szelényi későbbi írásaiban maga is leszámolt ezzel a hiú reménynek bizonyult állítással, mert az 1970-es években történtek ugyan változások a terület- és településfejlesztési politikában vagy a közigazgatásban, de a megkövesedett elosztási rendszer lebontása csak az 1980-as évek közepén kezdődött meg.

6 A modern építészeti fórumaként 1928-ban jött létre a CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne), amelynek alapítása főként Siegfried Giedion és Le Corbusier nevéhez köthető. A szervezet magyar csoportja 1929 és 1938 között működött, munkájában számos neves építész vett részt (többek között Molnár Farkas, Fischer József, Breuer Marcel, Forbát Alfréd, Körner József, Major Máté és Révész Zoltán).

7 Szirmai 1988: 98–99.

8 Szirmai 1988: 193–194.

9 Szirmai 1992: 14–15. Véleményünk szerint valójában ez utóbbi elképzelések állíthatók párhuzamba a nyugat-európai új városok fejlesztési politikájával.

várost, Kazincbarcikát, Leninvárost, Oroszlányt, Ózdot, Paksot, Százhalombattát, Tatabányát és Várpalotát.¹⁰

Az 1990-es években néhány nemzetközi összehasonlító vizsgálat is kezdődött az új városokkal kapcsolatban. Ezek közül talán az 1993-ban a francia Centre de Recherche sur l’Habitat koordinálásával végzett angol–francia–lengyel–magyar komparatív kutatást lehetne kiemelni. Ennél az angol és francia vizsgálat a London, illetve Párizs köré telepített bolygóvárosokat, a lengyel és magyar pedig az új ipari, szocialista városokat tanulmányozta. A projekt magyar résztvevője az előbbiekben is idézett Szirmai Viktória volt, aki a kutatás nyomán készült 1997-es tanulmányában immár kimondottan szoros párhuzamot vont a nyugat- és a kelet-európai új városok között. Definíciója szerint „az újvárosok [sic!] a kormányzati döntésekre, állami forrásokkal, illetve támogatással, a piacgazdaságokban kormányzati vállalkozásként alakított, központilag tervezett települések (település-együttesek), amelyek a modern városépítészeti ideológiák hatására, meghatározott területfejlesztési, tervezési valamint gazdasági, társadalmi és ideológiai törekvések megvalósítására jöttek létre. Az újvárosok a korábbi történeti korszakok építészeti hagyományaival szakítva, a modern városépítészet rendező elvei szerint, több funkciós településként, a munka- és lakóhely biztosításának a céljával, többnyire újonnan vagy részben újonnan épültek.”¹¹ Ám a definíció érvényességét – ugyanazon tanulmányon belül – maga a szerző is megkérdőjelezte, ugyanis a vasfüggönyön inneni új városokról kimondta, hogy „a felépült városoknak nem sok közük volt az urbanisztikai doktrínákhoz, hiszen a társadalmi és életmódkísérletekkel összefüggő urbanisztikai célokat az ideológiai szempontok és hatalmi érdekek oltárán igen hamar feláldozták”.¹²

Az új városok, szocialista városok legalább olyan tudományos kihívást jelentettek a település-földrajz kutatói számára, mint a szociológusoknak. Ám a szocialista város elnevezést már az 1961-ben közreadott *Vidéki városaink* című adatgyűjtemény sem használta, amely egyébként minden bizonnyal a hazai városok „szocialista fejlődését” lett volna hivatott bemutatni. A kötetben a hagyományos, régi városok ellentétpárjaként írtak az új városokról (Kazincbarcikáról, Ajkáról, Komlóról, Várpalotáról és Sztálinvárosról), mint a „felszabadulás utáni városhálózat-fejlesztés” egyik fő jellegzetességéről.¹³ A részletes adatsorok – főként az oktatás, a művelődés és a kultúra szempontjából – az új városok fejletlenségére mutatnak rá. Amiből Borsos József szerkesztő azt a kritikától sem mentes következtetést vonta le a kötet zárótanulmányában, hogy „e városok gyors fejlődése [ugyan] újra igazolta azt a megállapítást, hogy az industrializáció, az ipar a városiasodás alapja és előfeltétele, de az ipari üzem még nem város”.¹⁴ Borsos a megoldást a „terv-

10 Szirmai 1992: 7.

11 Szirmai 1997: 97.

12 Szirmai 1997: 112.

13 Borsos 1961: 84.

14 Borsos 1961: 435–436.

szerű szocialista várospolitikától” várta, amelynek során az új városok felzárkóztatását kellett volna végrehajtani.

Az 1960-as évektől a funkcionális település-földrajzi vizsgálatok az egész magyarországi városállomány helyzetét felmérték. E kutatások ismét csak az újonnan alapított ipari városok – funkcionális – hiányosságaira világítottak rá. Mindezek alapján Beluszky Pál egy 1967-es, a magyar városok központi szerepköréről szóló dolgozatában megállapította, hogy „egy települést ipari funkcióinak túlsúlya nem emel szükségszerűen a városi települések sorába”. Az ipart természetesen nem kívánta ő sem kizárni a városképző tényezők közül, de hozzátette: „Dunaújvárost ma nem azért tarthatjuk városként számon, mert ipari jellege dominál, hanem azért, mert az ipar megtelepedését nyomon követte a szűkebb értelemben vett központi funkciók – járási szintű közigazgatási intézmények, kórház, rendelőintézet, középiskolák, szaküzletek stb. – megtelepedése.”¹⁵ Beluszky funkcionális szempontok alapján felállította a hazai városok hierarchikus rangsorát, s ebben az általunk vizsgált településcsoport legtöbb tagja csak igen szerény helyezést ért el: Komló, Várpalota és Ajka csak a „IV. rendű hiányos központok”, Kazinbarcika a „IV. rendű részleges központok”, Oroszlány pedig csak az „V. rendű központok” közé „fért be”.¹⁶

Markos György 1967-ben adta közre Ajkáról és annak vonzáskörzetéről írt gazdaság- és település-földrajzi elemzését, amelyben a természeti földrajzi környezettől a megtelepült iparágak helyzetén keresztül a város településszerkezetéig számos kérdést vizsgált. Tapasztalatai alapján kijelentette, hogy „az ipari és városi jellegű települések népességének növekedése igen nagyarányú és nagyméretű feladatok elé állítja a településfejlesztést gazdasági, műszaki, szociális és kulturális vonatkozásban egyaránt”.¹⁷ Sürgette az előző másfél évtized fejlesztési mulasztásainak pótlását, különösen Ajka – még hiányos – városi funkcióinak ellátásához szükséges intézmények létrehozását és a városkörnyék közlekedésének fejlesztését. Továbbá figyelmeztetett a későbbi iparfejlesztés esetén fellépő infrastrukturális igények jelentős megnövekedésére – lakások, kereskedelmi és vendéglátó-ipari hálózat stb.¹⁸

Beluszky Pál 1999-ben adta közre több évtizedes kutatómunkája összegzéseként a Magyarország településföldrajzát bemutató munkáját, amelyben az általunk is vizsgált településcsoportot – idézőjelesen – „szocialista városoknak” nevezte. A kötetnek *A szocializmus első „hosszú évtizede”* című fejezetében a következő településeket sorolta közéjük: Ajkát, Kazinbarcikát, Kisterenyét és Nagybatonyt, Komlót, Oroszlányt, Ózdot, Százhalombattát, Sztálinvárost, Tatabányát, Tiszaújvárost és Várpalotát.¹⁹ A mai magyarországi településállományt funkcionális

15 Beluszky 1967: 545.

16 Beluszky 1967: 555–557.

17 Markos 1967: 165.

18 Markos 1967.

19 Beluszky 1999: 224–225.

szempontból komplex várostípusonként felleltározó fejezetben viszont már önálló típusként határozta meg az iparvárost, s azon belül megkülönböztetett:

- „szocialista (ipar)városokat” – közéjük sorolva Dunaújvárost, Ajkát, Kazincbarcikát, Komlót, Tiszaújvárost, Várpalotát, Oroszlányt és Martfűt;
- ipari városokat – úgy, mint Ózd, Paks, Nyergesújfalu, Simontornya és Téglás;
- valamint „ipari városok lakófunkciókkal” alcsoportot – ide értve Bonyhád, Mórt, Dorogot, Százhalombattát, Bátonyterenyét, Tolnát, Sajószentpétert és Lőrincit.²⁰

Beluszky az iparvárosok közös jellemzői mellett felhívta a figyelmet a lakosságszámban és a városi funkciókban tapasztalható különbségekre is. Néhány oldallal később aztán a szocialista városok közé a következő településeket sorolta: Oroszlányt, Várpalotát, Ajkát, Dunaújvárost, Kazincbarcikát, Komlót, Tiszaújvárost, Martfűt, Bátonyterenyét, Ózdot, Tatabányát, Salgótarját, továbbá Százhalombattát.²¹ Tatabányát és Salgótarját az említett besorolás ellenére is a megyeközpontok között mutatta be részletesen – egyidejűleg hangsúlyozva az iparon és bányászaton alapuló erőteljes fejlesztésüket és kiemelésüket.²²

A SZOCIALISTA VÁROS A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOMBAN

A szocialista városokról szóló nemzetközi irodalom máig legtöbbször hivatkozott alapműve az R. A. French és F. E. Ian Hamilton szerkesztésében 1979-ben jelent meg a *The Socialist City* című tanulmánykötet. A szerkesztők a szocialista országok várostervezési elméletét és gyakorlatát vizsgálva *Is There a Socialist City* című bevezető tanulmányukban²³ azt tekintették a legfontosabb kérdésnek, hogy a szocialista országok városai alapvetően eltérnek-e valamiben a kapitalista országok városaitól. A tanulmányokat összegezve arra a következtetésre jutottak, hogy igen, létezik ilyen alapvető különbség. Így a szocialista országok városainak jellegzetességeit három tematikus egységben tárgyalták a kötet tanulmányai: elsőként a térbeli, földrajzi fekvés szempontjából, másodrészt a városoknak a belső szerkezete szempontjából, harmadrészt a „fejlett szocialista országok” (Kelet-Európa és a Szovjetunió) városait esettanulmányokon keresztül mutatták be.

Érdeemes megjegyezni, hogy Leningrád, Prága, Łódź, Krakkó, Budapest és más kelet-európai nagyvárosok kapcsán a szerkesztők maguk is elismerték, hogy célszerűbb lenne „államosított városról” (‘socialized city’) beszélni, ám végül mégis az eredeti fogalomhasználathoz (‘socialist city’) ragaszkodtak. Ugyanakkor French és Hamilton kitértek arra is, hogy mindegyik szocialista országban alapítottak és fejlesztettek új városokat, összesen mintegy 1200-at (ebből 1100-at a Szovjetunióban).

20 Beluszky 1999: 413.

21 Beluszky 1999: 416, 418.

22 Beluszky 1999: 401–402.

23 French–Hamilton 1979.

Ezeket az új városokat a szocialista ideák igazi megvalósulásának nevezte a szerkesztőpáros,²⁴ ám további figyelmet nem szentelt ennek a településcsoportnak.

Az 1970–80-as évek nyugati szociológiai és urbanisztikai irodalmának témánkbeli eredményeit G. Weclawowicz összegezte 1992-ben egy előbb angolul, majd magyarul is megjelent tanulmányában. Weclawowicz a szocialista város különféle definícióit két koncepció köré csoportosította: az egyik szerinte a megvalósult, illetve papíron maradt terveket vizsgálja, a másik pedig „a háború utáni városfejlődés speciális tulajdonságait kutató analitikus elemzésekre” épül. A két megközelítés közös pontjának azt tekintette, hogy a szocialista város fogalma mindkettőben összekapcsolódik az iparváros fogalmával. Weclawowicz saját definíciója szerint a szocialista városokban:

- domináns a termelőszféra dolgozóinak és alacsony a középosztálybeliek (városi polgárok) aránya, és a társadalmi osztályok ezen homogenitása vezet az alacsony fokú gazdasági differenciációhoz;
- a lakások központi elosztása heterogén szakmai és társadalmi környezetbe kényszeríti a lakókat;
- a település „szerkezetileg megosztott”, a városra vonatkozó döntéseket nem helyben, hanem kormányhivatalokban hozzák;
- az építészeti tervszerű uniformizálása nagyarányú területpazarlást eredményez, és a régi városrészek leromlását idézte elő.

Emellett néhány hasonlóságot is felfedezni vélt a kelet-közép-európai és a nyugat-európai városok között:

- az építészeti eljárások, technikák és minták egyöntetűségét;
- a jóléti állam elméletét és az egalitárius tendenciákat;
- végül az építészeti modernizmust.²⁵

Weclawowicz a szocialista város példjaként Budapestet, Prágát és Pozsonyt említette annak ellenére, hogy definíciójának – jó esetben is – legfeljebb egy-két pontja igaz e fővárosokra. Nem mondható találóbbrak a cseh–lengyel összehasonlító vizsgálat kapcsán általa emlegetett Katowice és Ostrava sem. A közismertnek mondható Dunaújváros, Nowa Huta vagy Eisenhüttenstadt neve pedig egyetlen egyszer sem szerepelt az egyébként sok ponton hasznos összefoglalásában.

A nemzetközi földrajz- és településtudományi irodalom jelentős részét jelenleg leginkább a tranzitológia – a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet gazdasági-társadalmi hatásainak vizsgálata foglalkoztatja. Viszonyítási pontként ezek a munkák általában a fentebb ismertetett műveket használják. Ezek közé sorolhatjuk D. M. Smith-et is, aki 1996-ban a *Cities after Socialism* című – többek között Szelényi Iván által szerkesztett – tanulmánygyűjteményben publikálta *The Socialist City* című dolgozatát. Smith az említett szerzőkhöz hasonlóan a szocialista, illetve a kapitalista országok városai közötti különbségeket igyekezett megragadni. A szocialista városok jellegzetességeként három tényezőt jelölt meg:

24 French–Hamilton 1979: 6.

25 Weclawowicz 1992: 217–218.

- a szomszédsági egységeket;
- a terület(használat)i tervezést
- és a tömegközlekedés túlsúlyát.

A nyugat-európai és észak-amerikai városokkal való összehasonlíthatóság érdekében a szocialista országok városainak térbeli struktúráit három metszetben vizsgálta: az általános fizikai szervezet, a társadalmi-gazdasági megkülönböztetés és az etnikai szegregáció szempontjából.²⁶

Smith csupán egy ízben jelezte, hogy az általa szocialista városoknak nevezett településeket két csoportra lehet osztani: a „részlegesen megváltozott városokra”, illetve „új városokra”. Az előbbiekre tipikus példaként a fővárosokat (Moszkva, Budapest, Prága, Varsó), utóbbiakra pedig – konkrét példák megnevezése nélkül – a speciális ipari funkciókkal létrehozott városokat, a „tervezett szocialista város legtisztább változatát” említette.²⁷ A továbbiakban azonban az új városokkal egyáltalán nem foglalkozott, s a tanulmány hátralévő részében a régi települések átformálásával fejlődő szovjet városokra koncentrált.

Amint azt az eddigiekből is láthatjuk, a nemzetközi irodalomban ritkaságszámba megy, hogy valaki szocialista város alatt ne a(z egykori) szocialista blokk összes városát értse. A kivételek közé tartozik például egy szociálgeográfiával foglalkozó szerző, aki kutatási tapasztalatai alapján megváltoztatta a – véleményünk szerint egyébként pontatlan és félrevezető – fogalomhasználatot. L. Sýkora egy 2000-ben közreadott nagyszabású kutatási tervezetében a (valamikor) szocialista országok területén található városok megnevezésére bevezette a „kommunista város” (*‘communist city’*) terminus technicust. Ebben a *The geography of post-communist cities: research agenda for 2000+* című programjavaslatában egyébként felrótta tudóstársainak, hogy a „kommunista városokkal” foglalkozó tanulmányok többsége egy adott ország egy-egy városában tapasztalható jelenségek kivétisével igyekezett leírni a jellegzetességeket. Éppen ezért azt javasolta, hogy számos város párhuzamos, egységes metodikájú (szegregációs mutatók, faktor- és klaszter-análízis stb.), összehasonlító vizsgálatával tárják fel a kommunista korszak városainak jellemzőit. Az új városok problematikájára azonban sem itt, sem a fő kutatási kérdések meghatározásánál nem tért ki.²⁸

D. Aleksandrowicz *The socialist city and its transformation* címmel 1999-ben közreadott tanulmányában feltárta a szocialista város történeti-ideológiai hátterét, és meghatározta specifikus térbeli jellemzőit. Hangsúlyozta, hogy „sok új szocialista város egyetlen óriási termelőüzem vagy egy nehézipari ágazat dolgozói számára épült”.²⁹ A szocialista új város egyik legeklektánsabb példájának a tatárországi Nabereznije Cselnit³⁰ tartotta. E településen ugyanis végletes formában valósult meg a szocialista város ideája: a tatár sztyeppén felépítették a világ talán

26 Smith 1996: 71.

27 Smith 1996: 72–73.

28 Sýkora 2000.

29 Aleksandrowicz 1999: 5.

30 A város 1982–1988 között az SZKP KB egykori első titkárának, Brezsnjevnek a nevét viselte. A település mai tatár neve Jar Csalli (Aleksandrowicz 1999: 6).

legnagyobb teherautógyárát (Kamaz), amely a város egyetlen nagyüzeme, idetelepítettek közel 500 ezer embert, akik minden vonatkozásban az üzemtől függnének, s a megfelelő infrastruktúra, beleértve a városközpontot is, még máig sem épült ki teljesen. Aleksandrowicz a tanulmány befejező részében a szocialista városok általalakulásának – „konstruktív és dekonstruktív adaptációjának” – nehézségeit két lengyel új város, Tychy és Nowa Huta példáján keresztül mutatta be. E fejezetben a válság kapcsán egyértelműen „új szocialista városokról” írt, amelyek egyetlen – általában veszteséges – nagyüzemük, illetve iparáguk összeomlásával maguk is súlyos válságba kerültek.³¹

M. S. Szczepański A „*New Socialist City*” in the *Upper Silesian Industrial Region* című tanulmányában – az Aleksandrowicz által is vizsgált – sziléziai Tychyt mutatta be. A felső-sziléziai iparvidéken, Katowice közelében létesített települést „új szocialista városként” jellemezte, ahol „a tervezés és a fejlesztés alapelvei a politikai rendszer alapeszméin nyugodtak”.³² Tychyt alapvetően az iparvidék lakásproblémáinak megoldására hozták létre a határvidéken, mintegy laboratóriumi körülmények között kipróbálandó egy új helyi közösség létrehozását. Szczepański szerint Tychy egyszerre volt szimbolikus város a szocialista urbanizációs és építészeti alapelvek megtestesüléseként, ugyanakkor a város fejlődését mindig is a felső-sziléziai iparvidék szükségletei határozták meg. Az új várost, mivel eleve lakó és pihenő funkciókkal létesítették, Katowice és az iparvidék „nagy hálótermének” szánták a tervezők. A kiemelt fejlesztésnek köszönhetően egymás után nőttek ki a földből a lakótelepek, és a város népessége 1950 és 1989 között a tizenegyszeresére nőtt (12 ezerről 190 ezer főre). A település azonban megfelelő városközpont és infrastruktúra hiányában évtizedek alatt sem vált igazán városiassá, ezért Tychyt maguk az ott lakók is csak „Szilézia munkásszállásaként”, „szocialista stílusú hálózobaként”, karakter nélküli vagy alakatlan városként emlegetik.³³

A szocialista városok nyilvánvalóan mutatnak bizonyos rokon vonásokat a nyugat-európai új városokkal. Erre az összefüggésre-hasonlóságra nemcsak hazai kutatók mutattak rá (mint például Szirmai Viktória), hanem az Európát immár egységes egészként tekintő nyugati szakértők is. Nagy-Britanniában, ahol 1946 óta közel 30 új várost alapítottak, óriási irodalma van az új városok kérdésének, hiszen napjainkban már 2,5 millió ember él ilyen településeken. Az egyik legnagyobb és legifjabb brit új városban, Milton Keynesben 1994 óta önálló kutatóközpont is működik (Centre for New Town Development Studies), amely egyaránt foglalkozik az új városok helyi, nemzeti és nemzetközi kérdéseinek kutatásával, az új városi és a városfejlesztési politika tervezésének és végrehajtásának kutatásával, oktatásával stb. (www.mk.dmu.ac.uk/depts). A központ egyik első jelentősebb kiadványa *The Best Laid Plans* címmel éppen Milton Keynes-ről jelent meg. A kötet az újonnan alapított London-közeli város 30 éves történetét tekintette át, s nemcsak a tervezésben kezdettől részt vevő mérnökök visszaemléke-

31 Aleksandrowicz 1999: 13–14.

32 Szczepański 1993: 142.

33 Szczepański 1993: 153.

zéseit, hanem a további fejlesztési kilátásokat felvázoló tanulmányokat is közöltek benne.³⁴

Az új városokkal kapcsolatos kutatások, vizsgálatok, szakmai tapasztalatcserék minden bizonnyal egyik legfontosabb szervezője, összefogója az 1974-ben alakult, hágai székhelyű International New Town Association (INTA), azaz maguknak az újonnan alapított városoknak a szövetsége. Az INTA tevékenysége az 1990-es évek elején, a kommunista rendszerek bukását követően vett új lendületet. 1991-ben a szövetség Angliában, Franciaországban, Hollandiában, Svédországban, a Szovjetunióban, Magyarországon, az Egyesült Államokban, Hongkongban, Szingapúrban, Thaiföldön, Egyiptomban, valamint Indiában felmérést készített az új városokról, s az akkor „toborzott” tagvárosok részvételével azóta is rendszeren rendeznek konferenciákat. Legutóbb 2001 áprilisában a 25. „születésnapját” ünneplő hollandiai Almere-ben volt ilyen tanácskozás *Planned Communities in a Polycentric Europe, Inclusive New Town* címmel, amelyen Oroszlány képviselte hazánkat.³⁵ Az INTA, illetve újabb nevén IUDA (International Urban Development Association) saját honlapot is működtet (www.inta-aivn.org), illetve hozzá kapcsolódóan az új városoknak is van honlapjuk (www.newtowns.net). Utóbbin több, szempontunkból is érdekes beszámoló, illetve tanulmány található.

1999. év II. félévében két konferenciát is rendezett az INTA. A walesi új városban, Cwmbranban rendezett konferencián W. Thomas *The New Towns in England* című előadásában az új városokkal kapcsolatos brit politika közel 50 éves történetét mutatta be. Thomas a szigetországban létesült új városoknak három „generációját” különböztette meg. Az első periódusban, 1946 és 1951 között 14 új, közepes lakosságú települést alapítottak, többségüket London környéki szatelitvárosként. E tizennégyből ötöt viszont más, speciális célokkal hoztak létre, mégpedig:

- a skóciai Glenrothest a környéken nyitott új szénbányákba érkező munkakerő letelepítésére és ellátására, majd pedig a túlnépesedett Glasgowból kiköltözni kívánók elhelyezésére úgy, hogy közben – a válságba süllyedő bányászat helyett – új ipari beruházásokat is odavonzzanak a térség megújítása érdekében;
- Észak-kelet-Angliában Peterlee-t és Newton Aycliffe-et egy-egy kistérség új központjaként – új otthonokat, új munkahelyeket, új szolgáltatásokat biztosítva;
- a közép-angliai Corbyt és a dél-walesi Cwmbrant pedig, hogy új otthonok és szolgáltatások gyors megteremtésével előmozdítsák a megtelepült iparágak növekedését.

A brit új városok „második generációja” 1961–1966 között született, amikor is 7 újabb város helyét jelölték ki. Ezeket Liverpool, Birmingham, Glasgow és Edin-

34 Clapson–Dobbin–Waterman 1998.

35 Lásd www.oroszlany.hu/almere.htm. Almere-i konferencia részletes programját lásd: www.newtowns.net/10-almere/reports/overview.htm.

burgh körzetében hozták létre, hogy kedvezőbb lakáskörülményeket, munkahelyet és infrastruktúrát biztosítsanak a nagyvárosokból kiköltöző népesség számára.

A „harmadik generáció” új városait London és Birmingham ellenpólusaként alapították az 1960-as évek vége és az 1970-es évek vége között. Ezeket a Délkelet-, illetve Északnyugat-Angliában létrehozott új centrumokat (Milton Keynes, Peterborough és Northampton, illetve Warrington és Telford) eleve többszázézer lakosságszámra tervezték a két metropolisz tehermentesítésének céljával. Aztán az ilyen típusú városprojekteket a konzervatív kormányzat – az állami szerepvállalás korlátozásának jelszavával – 1979–1992 között szinte teljesen leállította. Viszont a magántőke bevonásával abban az évtizedben indultak a belső városnegyedek rehabilitálását célzó programok, mint például Liverpool és London kedvező fekvésű, ám addigra lerobbant dokk-negyedeinek újjáépítése és fejlesztése. Az 1990-es évek második felében aztán újra felmerült az új városok létesítésének gondolata, különösen a kelet-angliai régió, azaz London környékének megállíthatatlan népességnövekedését tapasztalva.³⁶

A skóciai – ugyancsak újonnan alapított – Cumbernauldban megtartott másik tanácskozáson G. Davies *The Scottish New Towns* című előadásában rámutatott, hogy a második világháború utáni brit várostervezésnek az új városok létesítése volt az egyik legjobb eszköze a regionális tervezés mechanizmusának kidolgozásához és a városok megújításához. Davies 1947-től napjainkig követte végig a skót új városi politika alakulását. Szerinte e politika kiindulópontja a városi túlnépese-
dés problémája volt: a háború után Skócia lakosságának 36%-a Clyde-völgyben, illetve 22%-a a völgy központjában, Glasgowban koncentrált. Ezért az 1946-ban kidolgozott Clyde-völgyi Regionális Terv legfőképpen a népesség decentralizálását tűzte ki céljául. Ezt három módon kívánták megvalósítani:

- a régióban limitált számú meglévő város növekedésének biztosításával;
- új városok építésével
- és az ipar fejlődésének más skóciai térségekben történő támogatásával.

Fontos jellegzetessége volt az új városokkal kapcsolatos politikának, hogy mindegyik új várost regionális terv keretében hozták létre: East Kilbride-et és Cumbernauldot az 1946-os Abercrombie Clyde-völgyi Terv, Glenrothet az 1948-as Mears Dél-kelet-skóciai Regionális Felmérés és Terv, Irvine-t az 1963-as Közép-skóciai Projekt, Livingstone-t pedig a Lothians Regionális Felmérés és Terv keretében. Tehát nem egyetlen települést fejlesztettek, hanem egész körzetek, térségek problémáját igyekeztek komplex módon rendezni. A tervek kidolgozását és a fejlesztés végrehajtását a Skóciai Új Városok Testületének (‘New Town Corporations Scotland’) helyi ügynökségei végezték. Davies tanulmánya további részében az új városokat mint növekedési pólusokat elemezte, valamint bemutatta a Thatcher-időszakban az iparban és a szolgáltatások területén az új városokban végrehajtott privatizáció hatásait.³⁷

36 Thomas 1999.

37 Davies 1999.

P. Merlin *New towns and European Spatial Development* címmel 2000 szeptemberében Párizsban ismertetett jelentése nagyszabású és igen alapos összefoglalása az új városok történetének és az Európai Unió (EU) ezzel kapcsolatos jelenlegi politikájának. A tanulmány fő kérdése, hogy az új városok célravezető tervezési-fejlesztési eszközök voltak-e az elmúlt évtizedekben, illetve azok lehetnek-e a jövőben, továbbá beilleszthetőek-e az unió területi politikájába? Merlin részletesen bemutatja a nyugat-európai új város fejlesztési politikákat és azok eredményét.³⁸

Merlin elemzésében 3 fő típusát különböztette meg az új városoknak:

- az újonnan alapított fővárosokat (mint például Canberra, Brazíliaváros, Iszlámábád);
- az új ipari városokat, amelyeknek döntő többsége a volt Szovjetunióban és a kelet-európai szocialista országokban (Lengyelország, Magyarország stb.) található, valamint néhány vállalati alapítású város Észak-Kanadában és Franciaországban; ezek elsődleges célja az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése volt, s legtöbbször egyetlen nagyüzemből vagy domináns ipari komplexumból nőttek ki;
- a városfejlesztési politikák keretében tervezett új városokat, amelyeket leggyakrabban a túlnépesedett nagyvárosok tehermentesítése, esetenként egy-egy régióban a városi hálózat kiépítésének (például Lelystadot) vagy a városszerkezet átstrukturálásának céljával (például Közép-Lancashireben) alapítottak.

Ezen kívül beszámolt néhány egyéb, egyedi kezdeményezésről is, mint például az Írország nyugati partján a Shannon-repülőtér mellé épített, ipari és kereskedelmi központnak szánt – hasonló nevű – új városról, vagy a belgiumi Louvain-la-Neuve-ről, amely a flamand-vallon ellentét nyomán alapított új egyetem városaként épült.

Merlin külön fejezetben elemezte az 1999 májusában az EU-tagállamok miniszterei által szentesített, az *Európai Területi Fejlődés Távlatai* ('European Spatial Development Perspective' [ESDP]) című dokumentum céljainak és az új városoknak a viszonyát. Az ESDP számos célkitűzéséből e viszonylatban kettőt külön is kiemelt:

- a városok gazdasági alapjának javítását, hogy azok vonzóvá váljanak a független befektetők számára;
- azon új városoknál, amelyek túlzottan függenek egy-egy iparágtól, elő kell segíteni a gazdasági alapjuk diverzifikációját, illetve a kevésbé kedvező helyzetű kis- és középméretű új városok gazdasági fejlődését is támogatni kell.

Ennek kapcsán felhívta a figyelmet arra is, hogy az angol és francia új városok esetében a tervezők igyekeztek eleve több (bár nem nagy számú) vállalatot letele-

38 Merlin külön felhívta a figyelmet arra is, hogy új városokról valójában csak Nagy-Britanniában és Franciaországban beszélnek, Hollandiában és Belgiumban viszont a hasonló fejlesztési projektek „növekedési magoknak” [‘grooikernen’] vagy „növekvő városoknak” [‘grootsteden’] nevezik e településeket (Merlin 2000).

píteni különböző gazdasági szektorokból. Ezzel szemben az új fővárosoknál és az új ipari városok döntő többségénél éppen ez a gazdasági diverzifikáció hiányzik, s Merlin erre példaként a franciaországi Mourenx, illetve a lengyelországi Nowa Huta és Nowe Tychy mellett a magyarországi Dunaújvárost, Komlót, Várpalotát, Ajkát, Kazincbarcikát, Tiszapalkonyát³⁹ és Százhalombattát is megemlítette.

Merlin tanulmányának harmadik fejezetében végül azt vizsgálta, hogy az új városok hálózata milyen szerepet kaphat az EU 2000–2006 közötti időszakra vonatkozó, az európai területfejlesztési terveiben.⁴⁰

A SZOCIALISTA VÁROS FOGALMA ÉS A MAGYARORSZÁGI SZOCIALISTA VÁROSOK

Tanulmányunk további részében arra teszünk kísérletet, hogy a fentiekben ismertetett szakirodalomból kiindulva, az utóbbi két évtizedben kidolgozott különféle városfogalmak (Szirmai Viktória „új város”, Beluszky Pál, G. Weclawowicz és D. M. Smith „szocialista város”, D. Aleksandrowicz és M. S. Szczepański „új szocialista város”, P. Merlin „új ipari város” és Szelényi Iván „II. várososztály”) egymásra vetítésével, e kategóriák egy-egy elemének felhasználásával, szociológiai, demográfiai és földrajzi szempontok együttes figyelembe vételével létrehozzuk a szocialista város új definícióját. Ezt követően pedig meghatározzuk, hogy az újonnan felállított ismérvek alapján mely magyarországi települések sorolhatók ebbe a városcsoportba.

A szocialista város kifejezés egykori ideológiai tartalmától több szerző – így például Szelényi Iván vagy Beluszky Pál – a kifejezés idézőjelbe tételével igyekezett elhatárolódni. Az elnevezés azonban a szocialista rendszer bukásával mostanra eleve történelmi távlatba került. És miért kellene ezeket a szocialista rendszer fejlesztéspolitikájának eredményeként létrejött városokat másként neveznünk, mint aminek – huzamos ideig – magukat is hívták?⁴¹ Ráadásul a szocialista gazdaság-, település- és területfejlesztési politika olyan új településtípust hívott életre, amely – bár bizonyos vonatkozásokban párhuzamba állítható a merlini értelemben vett nyugati új ipari városokkal – egyedi jelenség az urbanizáció történetében. Az alábbiakban több alkalommal ki fogunk térni arra is, hogy mely vonások különböztetik meg a szocialista városokat az új ipari városoktól. E különbségek miatt vetettük el azt a lehetőséget, hogy – Szirmai Viktória fogalomhasználatát esetleg átvéve – az általunk vizsgált településcsoportra az új város elnevezést alkalmazzuk.

A szocialista városok legfőbb ismérveit öt pontba rendeztük. A kritériumok egytől ötig történő számozása azok fontossági sorrendjét is tükrözi. Egy település

39 Helyesen: Tiszaújváros. Tiszapalkonya Tiszaújvárossal szinte összeépült szomszédos község, ahol a városi erőmű található.

40 Merlin 2000.

41 Érvelésünk Kornai Jánosnak a „szocialista rendszer” kifejezés használatának indoklása kapcsán kifejtett egyik érvére rímel, miszerint „miért kellene ezeknek [tudnillik a szocialista] az országoknak a megjelölésére más nevet keresni, mint aminek önmagukat nevezték?” Kornai 1993: 42.

tehát hiába felelne meg a 4. vagy a 2. kritériumnak, ha nem érvényes rá az 1. feltétel, akkor nem soroljuk a szocialista városok közé. Az 1. és 2. kritérium szoros kölcsönhatásban áll egymással. Ugyanis a szocialista rendszerben a fundamentális katonai- és gazdaságpolitikai célkitűzések határozták meg az iparosítás-iparfejlesztés céljait, hozták létre a nagy ipari központok létesítésének igényét. A preferenciák érvényesülését pedig redisztribúciós rendszereken keresztül biztosította a párt- és állami vezetés. A 3., 4. és 5. jellegzetességek inkább már a szimptomatikus jelenségek közé sorolhatók, amelyek azonban még inkább megerősítik a szocialista városoknak a hagyományos vagy az egyéb iparvárosoktól való elkülönülését.

1. Az első és talán a legfontosabb ismérv, hogy a szocialista városok a politika és a gazdaságpolitika által kiemelt települések, s így a redisztribúciós rendszer kedvezményezettjei.⁴²

A kedvezményezett-kiemelt helyzet két területen érhető leginkább tetten. Az egyik a városi jogállás kérdése. A szocialista városok – egy-két kivételtől eltekintve – még annak előtte elnyerték a városi jogállást, hogy funkcionálisan képesek lettek volna betölteni központi szerepköreiket. A városi cím elnyerésével aztán számos olyan előnyhöz jutottak, amelyek a merev, hierarchikus településrendszerben csak ezen szint számára voltak biztosítva. A cím tehát nemcsak jogi státust, hanem – második tényezőként – a gazdaságfejlesztési-beruházási, valamint a területi- és településpolitikában, a különböző központi elosztási rendszerekben elfoglalt pozíciót is jelentett. A kivételezettség a különféle középtávú gazdasági tervek, a terület- és településfejlesztési programok révén biztosított lehetőségek, eszközök és források nagyságrendjében is tükröződött.

Ez a redisztribúciós rendszerben elfoglalt kiemelt hely választja el szocialista város fogalmunkat Beluszky Pálnak a települések funkcionális szerepkörére épülő szocialista város-definíciójától.⁴³ Döntően e fogalmi különbségből következik majd egyes települések besorolásának Beluszkyétól eltérő megítélése is.

Továbbá itt kell felhívni a figyelmet a szocialista városokat P. Merlin új ipari városaitól elválasztó jelentős különbségre is. Az utóbbi csoportba tartozó nyugat-európai vagy észak-amerikai városok ugyancsak egy-egy ipari létesítménynek-nagyberuházásnak köszönhetőek létüket, ám fejlesztésük soha nem járt kivételezett pozíció megszerzésével, más települések és/vagy településcsoportok teljes ellehetetlenítésével. A nyugati terület- és településfejlesztési politika ugyan szintén élt a kormányzati beavatkozás, a központi programok eszközeivel, de az állam – nem lévén erre kompetenciája – nem egymaga szabta meg a települések sorsát. A nyugat-európai új városokat tehát elsősorban decentralizációs céllal, a szocialista országokban újonnan alapított városokat viszont éppen ellenkezőleg, kifejezetten centralizációs szándékkal hozták létre.

2. A második fő jellegzetesség, hogy a szocialista városok létesítésének elsődleges célja az urbanizálatlan térségek ipari fejlesztése volt, s általában egyetlen óriási

42 Szelényi 1990: 163.

43 A definíciót lásd Beluszky 1999: 413.

termelőüzem vagy egy nehézipari ágazat dolgozói számára épültek,⁴⁴ azaz speciális ipari funkciók hozták létre.⁴⁵ Így természetszerűleg a telepített ipar vagy a már meglévő ipar felfuttatása határozta meg a település jellegét⁴⁶ és későbbi prosperitását; ugyanakkor hanyatlását is ez okozta.

Köztudomású, hogy Tatabánya a szénbányáknak, Dunaújváros a vasműnek, Százhalombatta az olajfinomítónak köszönheti létrejöttét, s jellegüket ezek az üzemek határozzák meg szinte napjainkig. A csoport több települése esetében meglévő urbanizációs tengely mentén kezdődött meg a fejlesztés (például Tatabánya, Ózd, Kazincbarcika), másoknál rurális térségben alapítottak új várost (például Dunaújváros). Az ipari funkciók mellett más szerepkörök leginkább a két megyeszékhelyé emelt városban (Salgótarján és Tatabánya), illetve a fővárosi agglomerációhoz tartozó Százhalombattán jelentek meg, a többi szocialista városban 1990-ig nem történt e téren változás. (Lásd ezzel összefüggésben a 3. fő jellegzetességet.)

3. A harmadik fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban az iparban foglalkoztatottak mindvégig túlsúlyban voltak, átlagosan 60% körüli arányban.⁴⁷ E településeken – a funkciók egyoldalúsága miatt (lásd 2. jellegzetesség) – csökevényes maradt a szolgáltató ágazatokban dolgozók aránya.⁴⁸ A helyi társadalom túlzott homogenitást mutatott,⁴⁹ ami részben következménye, részben oka is a gazdasági diverzifikáció szinte teljes hiányának.

A szocialista városok (előd)településeinek többsége már 1949-ben is döntően ipari jelleget mutatott: népességüknek átlagosan 9%-a volt mezőgazdasági foglalkoztatott (míg országosan 49%); és ipari foglalkoztatott volt átlagosan a népesség 72%-a (szemben az országos 25%-kal); alacsonyabb volt továbbá az egyéb foglalkozásúak aránya.⁵⁰ 1960-ban a szocialista városok aktív keresőinek átlagosan 63%-a talált munkát az iparban (itt és a későbbiekben is beleértve a bányászatot és az építőipart is), ami majdnem kétszerese volt Magyarország átlagának (34%), és másfélszerese a vidéki városi átlagnak (43%). A csoport települései közül csak azoknál zajlott le radikális foglalkozási átrétegződés, ahol az iparfejlesztés érdemi előzmények nélkül történt – például Dunapentelén vagy Tiszaszederkényben. 1970-re a szocialista városokban – Salgótarján kivételével – az iparban foglalkoz-

44 Merlin 2000; Aleksandrowicz 1999: 5.

45 Smith 1996: 72–73.

46 Beluszky 1999: 413.

47 Beluszky 1999: 413

48 A jelenségre, miszerint a kevés központi funkciót ellátó, azaz az egy funkcióval rendelkező településeken az „egyéb” foglalkozású népesség aránya kifejezetten alacsony, Markos György már az Ajkáról és annak vonzáskörzetéről szóló elemzésében felhívta a figyelmet. Megfigyelése szerint, amíg 1960-ban az „egyéb” foglalkozású népesség aránya két régi járási központban, Devecserben és Sümegen 40% körüli volt (39% és 43%), addig az újonnan alapított városban, Ajkán az 1949. évi 12%-ról még 1960-ra is csak 20%-ra nőtt. Az „egyéb” népesség összetétele is eltérő volt: a két járási központban elsősorban államigazgatási dolgozók alkották a többséget, Ajkán viszont főként a közlekedési és a kereskedelmi dolgozók. Markos 1967: 98.

49 Weclawowicz 1992: 217–218; Merlin 2000.

50 Itt és a továbbiakban, ahol külön nem jelezük a forrást, ott az 1949., 1960., 1970., 1980., 1990. évi népszámlálások adatait használtuk fel.

tatottak aránya mindenhol túllépte a 70%-ot. 1980-ra stabilizálódott a foglalkoztatási szerkezet, sőt egyes szocialista városokban (Dunaújvárosban, Leninvárosban, Salgótarjánban, Százhalombattán és Tatabányán) az ipar szerény mértékű térvesztése is megfigyelhető volt. Átlagosan viszont még mindig 64% volt a szocialista városokban az ipari foglalkoztatottak aránya, miközben a vidéki városok átlaga már 47%, Magyarországé pedig 41% volt. Ezzel párhuzamosan a szocialista városokban a harmadik szektor foglalkoztatottainak átlagos aránya (32%) változatlanul 10 százalékponttal maradt el a városok átlagától (42%) és 6 százalékponttal az országos átlagtól (38%). Ez nem kevesebbet jelentett, minthogy az egyoldalúan domináns ipari foglalkoztatás visszafejlesztésére és modern szolgáltató ágazatokkal való felváltására irányuló törekvések a szocialista városok esetében kevésbé voltak sikeresek. E városok annyira túl voltak iparosítva, olyan későn vettek új irányt, hogy az 1980–90-es évek fordulójára sem lehetett megváltoztatni „monokultúrás” gazdasági szerkezetüket.

Márpedig a foglalkoztatási szerkezetnek, s azon belül is a terciér szektor arányának döntő szerepe volt és van a városi jelleg kialakulásában. Hiszen egyfelől a tagolt városi társadalomhoz, a diverzifikált funkciókhoz foglalkozási sokszínűség is szükségeltetik, másfelől a szolgáltató ágazatokban dolgozók járulnak hozzá leginkább a városi funkciók kialakulásához.⁵¹ A szocialista városokat „kvázi” városnak is tekinthetjük, mert éppen azok a rétegek hiányoznak társadalmukból, amelyek a 20. század második felében a városok legfőbb alakítói és meghatározói. Az egyoldalú termelési struktúra miatt közel 50 év alatt is csak a két megyeszékhely, Salgótarján és Tatabánya, valamint talán Százhalombatta tudott új városi funkciókkal gyarapodni. A kialakult és megcsontosodott diverzifikálatlan gazdasági és foglalkoztatási szerkezet rugalmatlanná tette a szocialista városokat, amelyek emiatt igen nehezen reagáltak az 1980–90-es évek új kihívásaira.⁵²

4. A negyedik fő jellegzetesség, hogy a szocialista városokban teljesen hiányoznak vagy jelentéktelenek a városi tradíciók,⁵³ területileg és társadalmilag integrálatlanok, hiányzik a városközpontjuk.⁵⁴

A szocialista városok esetében a hagyománynélküliség kettős gyökerű: egyfelől ipari jellegükre, másfelől többségük újonnan alapított voltára vezethető vissza. Az ipari városok kialakulásuknál fogva egyfajta ellenpontját képezték a hagyományos városoknak. Az ipari városokban ugyanis hiányzott a hagyományos polgárság

51 Erre az összefüggésre Timár Lajos hívta fel a figyelmet a két világháború közötti vidéki városok elemzése kapcsán. Tendenciaszerűen kimutatta, hogy a városhierarchia alsóbb szintjei felé haladva fokozatosan csökken – az akkori statisztikai fogalmak szerint – a kereskedelem és hitel, a közszolgálat és a szabadfoglalkozású foglalkozási csoportba tartozók részaránya. Önálló várostípusként felállította a „kvázi” városok kategóriáját, amelybe azok a települések kerültek, amelyeknél a kereskedelem, közlekedés, a közszolgálat és a szabadfoglalkozásúak aránya nem érte el a 15%-ot: az egyoldalúan agrárjellegű városoknál – mint Mezőkövesd, Törökszentmiklós, Karcag stb., illetve az egyoldalúan ipari vagy bányászati jellegű településeknél – mint Felsőgalla, Ózd, Pilisvörösvár stb. Timár 1993: 40–41; 46.

52 A szocialista városok közül Tatabánya és Ózd 1990 utáni gazdasági szerkezetváltásának nehézségeiről lásd részletesen Germuska 2002, Kazincbarcika átalakulásáról lásd Sikos T. 1995.

53 Beluszky 1999: 413.

54 Szczepeński 1993: 152–154.

és a megfelelő társadalmi tagoltság, valamint lassan alakult ki az infrastruktúra és a szükséges intézményrendszer. Mindemiatt széles körben elterjedt nézet, hogy az iparosodás révén létrejött város valójában nem is város.⁵⁵ Ráadásul az ipari településeken általában jellemző, hogy az identitás és a hagyomány legfőbb forrása nem igazán az épített tér, hanem a domináns iparághoz való kötődés. E tételt az 1990 utáni változások is visszaigazolják: a városok alapját képező iparág, nagyüzem felszámolása, megszűnése, sőt fizikai eltűnése mélyen megrendítette a lakosokat, sokaknak korábbi identitásuk szinte teljes elvesztését jelentette.⁵⁶

A városi tradíció hiányának-csökvényességének másik fő oka, hogy a szocialista városok többsége újonnan létesített város. Így az organikusan alakuló és a helyi hagyományok kialakulásának egyik kötődési pontját képező épített környezet jó részét hiányzott, a város szerkezetét is mesterségesen kellett létrehozni. Új lokális identitások természetesen kialakultak az új városokban is⁵⁷, ám az egymáshoz lazán kapcsolódó (fizikailag is jelentős távolságban, szétszórtan épült) lakóegységek nem voltak alkalmasak a megfelelő térbeli és társadalmi integráció kialakítására. A rossz forgalmi szervezés, részben a legfrekvenciáltabb területek beépíthetlensége, a monumentálisra tervezett, de véglegesen soha el nem készült főterek miatt a legtöbb szocialista városnak nem is alakult ki igazi centruma. A városközpont hiánya és a sok különálló városrész általában nem tudott egységes egésszé válni, hanem csak „föderációba” kényszerített területek halmaza maradt, amelyeket lényegében csak a mesterségesen meghúzott városhatár és a föléljük rendelt igazgatás tartott össze.⁵⁸

5. Az ötödik fő jellegzetesség, hogy a szocialista városok többségét a régi városok átlagát többszörösen felülmúló népességnövekedés jellemezte⁵⁹; mindvégig magas volt a fiatalok aránya⁶⁰.

A magyarországi szocialista városok népessége 1949–1990 között átlagosan hatszorosára növekedett, miközben a vidéki városoké 1,4-szeresére, Magyarország lakossága pedig csak 1,1-szeresére. Hazánkban korábban soha nem tapasztalt növekedési rátát mutattak a csoport települései: 1949–1990 között Dunaújváros népessége tizenötszörösére, Tiszaújvárosé tizennégyszeresére, Százhalombattáé tízszeresére, Kazincbarcikaé hétszeresére, Oroszlányé hatszorosára és Komlóé négyszeresére nőtt. Ózd, Salgótarján, Tatabánya, illetve Ajka és Várpalota 140–340% közötti lakosságnövekedése szintén jelentős volt, mégha nem is számított kiugrónak.

55 E nézet egyik közismert szószólója Lewis Mumford amerikai várostörténész, aki szerint az ipari települések „nem a jobb élet elősegítését célzó emberi összefogás eszközei voltak, csupán emberhalmazok, géptelepék”, és „még a kőkorszakbeli város jellegzetes intézményei” is hiányoztak belőlük. Mumford 1985: 417, 425.

56 A jelenséget lengyelországi szocialista városokban is megfigyelték: „A termelőüzem csődje az új szocialista város lakóinak nem egyszerűen csak a munkahely elvesztését jelentette, hanem mindannak az összeomlását, amit korábban »normálisnak« és »igazságosnak« tartottak, amiben addig éltek.” – írja Aleksandrowicz (1999: 13).

57 Sztálinváros példáján lásd erről részletesen Horváth 2002.

58 Szczeпаński 1993: 152–154. Érdemes megjegyezni, hogy 1990 után több szocialista városból kiváltak egykor önálló községet képező településrészek, hogy önálló életet kezdjenek: Ózdról Farkaslyuk, Kazincbarcikatól pedig Berente vált le.

59 Süli-Zakar 1979: 119.

60 Szirmai 1997: 109.; Süli-Zakar 1979: 119.

Az 1950-es években az óriási ütemű bevándorlás során rengeteg fiatal jött a szocialista városokba. Így a 15–39 év közöttiek aránya ebben az időszakban folyamatosan emelkedett: 1960-ban 4–10 százalékponttal haladta meg a vidéki városi és 10–14 százalékponttal az országos átlagot. Az 1980-as évekre aztán már csak Kazincbarcika, Leninváros és Százhalombatta őrizte meg korábbi demográfiai lendületét, a többi szocialista város korstruktúrája mindinkább az országos átlaghoz igazodott.

Az 1990 előtt városi jogállást nyert magyarországi ipari települések névsorát áttekintve, valamint P. Merlin, Szirmai Viktória és Beluszky Pál munkáit figyelembe véve 14 település kapcsán merül fel, hogy a szocialista városok csoportjához tartoznak: Ajka, Bátorterenye, Dunaújváros (egykor Sztálinváros), Kazincbarcika, Komló, Martfű, Oroszlány, Ózd, Paks, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros (egykor Tiszaszederkény, majd Leninváros) és Várpalota.

A tizennégyből Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Százhalombatta, Tiszaújváros és Várpalota esetében kevés kétségünk lehet. Mindannyian újonnan alapított, vagy ipari község(ek) felfejlesztésével létesített ipari városok, amelyek egyértelműen megfelelnek a felállított kritériumoknak.

Ózd, Salgótarján és Tatabánya több vonatkozásban eltér a csoport többségétől. 1945-re mindhárom település túl volt első és legdinamikusabb növekedési szakaszán, így a népességük a szocialista korszakban már nem gyarapodott olyan mértékben, mint például Sztálinvárosé vagy Kazincbarcikáé. (Tehát az 5. kritériumnak lényegében nem felelnek meg.) Ózd 1949-től, Salgótarján 1922-től, Tatabánya 1947-től volt város, tehát városi jogállásuk valamivel régebbre tekint vissza, mint az előbb említett nyolc településnek. Legkevésbé Salgótarjánra érvényes a 4. kritérium. Teljesül viszont Ózdnál és Tatabányánál a területi széttagoltság, a kiépítetlen városközpont miatt. Salgótarján és Tatabánya a bányászatnak és/vagy a kohászatnak köszönhető kiemelt szerepét 1950-ben megyeszékhelyi pozícióval is megerősítették. Helyzeténél fogva mindkét városnak több lehetősége volt, hogy központi szerepkörét erősítse. Ám egyoldalú ipari jellegüket – Ózdhoz hasonlóan – 1990-ig nem tudták felszámolni.

Bátorterenyét nógrádi bányászközségek, Nagybátony, Kisterenye és Szúpatak egyesítésével hozták létre 1984-ben, várossá azonban csak 1989-ben nyilvánították – a tömeges címosztogatás idején. Az 1950-es években egy ideig Salgótarján helyett Nagybátonyban kívántak új bányászvárost létesíteni, s az építkezések meg is kezdődtek. Ám a település hiába duplázta meg a népességét 1949 és 1970 között (9 ezerről 15 ezer főre), a bányászati adottságok változása miatt a fejlesztés félbemaradt. Ezzel stagnálásra ítéltetett a község, amit az is tükröz, hogy népessége a következő 20 esztendőben (1970–1990) egyáltalán nem változott, 15 ezer fő körül stabilizálódott. Bátorterenye tehát nem felel meg az 1. és az 5. kritériumnak.

Martfű az ország legmagasabb aranykorona értékű földekkel rendelkező vidékén fekszik, gazdag mezőgazdasági községek szomszédságában. Martfűt a szocialista érában viszonylag folyamatosan fejlesztették: a háború előtt alapított cipőgyár mellett növényolajgyárat, majd sörgyárat létesítettek a községben. Gazdasági szerkezete viszonylag sokoldalúnak mondható. Népességét ugyan 1949–1990

között megötszörözte (1500 főről 7400-ra), de a könnyűipar szerényebb alkupozíciói és Szolnok, illetve Tiszaföldvár közelsége miatt kiemelt települési fejlesztése elmaradt. Várossá csak 1989-ben nyilvánították, így elesett a redisztributív rendszerek által biztosított előnyök többségétől. Martfű tehát nem felel meg az 1., a 2. és a 3. kritériumnak.

Paks – bár az atomerőmű építése miatt 1970–1990 között népessége 45%-kal nőtt (13 ezer főről 20 ezerre) – tradicionális kisvárosias központja Tolna megye északi részének. Gazdasági szerkezete viszonylag sokoldalú. 1976-os várossá nyilvánítását természetesen az ipartelepítésnek köszönhette, de növekedési pályája gyökeresen eltér a szocialista városokétól. Paks tehát nem felel meg egyetlen kritériumnak sem az ötből.

Mindezek alapján tizenegy magyarországi települést sorolunk a szocialista városok közé: Ajka, Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros és Várpalota.

ÖSSZEGZÉS

Az új városokkal és a szocialista városokkal kapcsolatos irodalom áttekintéséből többféle következtetést vonhatunk le. Magyarországon ahhoz képest, hogy a vidéki városi lakosság egytizede egykori szocialista városokban lakik ma is, és további jelentős része ipari városokban él, igen kevés kutatás foglalkozott és foglalkozik a települések problematikájával. Ráadásul csak néhány elvétett kísérlet akadt az új városokkal, szocialista városokkal kapcsolatos fogalmak rendszerezésére, tisztázására. A nemzetközi szakirodalomban egyfelől makacsul tartja magát egy rosszul meggyökeresedett szóhasználat (szocialista város – a szocialista országok városai helyett). Másfelől viszont több irányú elméleti és empirikus kutatás folyik a második világháború után újonnan alapított városok megismerésére. E kutatók közül néhányan (mint például Aleksandrowicz és Szczepański) kifejezetten szocialista városokról beszélnek. Az új városokkal kapcsolatos tanulmányok (Davies, Thomas és Merlin) pedig egyértelműen kijelölik a nyugati és a volt szocialista térségek új városai között húzható párhuzamok határát: Nyugat-Európában és Észak-Amerikában összesen talán egy tucatnyi sem létesült a diverzifikálatlan iparvárosokból, amelyeknek a száma a posztszocialista országokban megközelíti az 1200-at. A Szirmai Viktória által minduntalan hivatkozott London- és Párizs-környéki szatelitvárosok pedig egészen más kategóriát képeznek, amint erre Merlin is rámutatott. Thomas és Merlin munkájából az is kiviláglik, hogy Nyugat-Európában oly' mértékben sikeresnek és eredményesnek tekintik az új városok alapítását, hogy az, mint fejlesztési eszköz, mint a regionális problémák megoldásának egyik módja, szervesen beépült immár az EU területi politikájába. A szocialista város új definíciójának kidolgozása során legfőképpen a lengyel kutatási eredményekre építhetünk. A felállított kritériumrendszer – bár főként magyarországi adatokon alapul – véleményünk szerint alkalmas a (volt) szocialista országok ilyen típusú városainak leírására, meghatározására is.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aleksandrowicz, Dariusz 1999: *The socialist city and its transformation*. Frankfurt (Oder): Frankfurter Institut für Transformationsstudien [Europa-Universität Viadrina], Discussion Papers No. 10/99.
- Beluszky Pál 1967: A magyar városok központi szerepköre. *Statisztikai Szemle* 6. 543–563.
- Beluszky Pál 1999: *Magyarország településföldrajza. Általános rész. /Területi és Települési Kutatások 13./* Budapest–Pécs
- Borsos József (szerk.) 1961: *Vidéki városaink*. Budapest
- Clapson, Mark – Dobbin, Mervyn – Waterman, Peter 1998: *The Best Laid Plans. Milton Keynes since 1967*. Luton
- Davies, Gordon 1999: *The Scottish New Towns*. Cumbernauld, Scotland 11 October 1999. www.newtowns.net
- French, R. A. – Hamilton, F. E. Ian 1979: *Is There a Socialist City?* In: R. A. French, F. E. Ian Hamilton (eds.) *The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy*. Chichester–New York–Brisbane–Toronto, 1–21.
- Germuska Pál 2000: Tradíció nélkül. A magyarországi szocialista városok önképe, 1949–1989. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 479–499.
- Germuska Pál 2002: Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.) *Évkönyv 2002 (X.)*. Budapest, 1956-os Intézet. 391–417.
- Horváth Sándor 2002: *A városi lakosság életformája az ötvenes években. A mindennapok története Sztálinvárosban*. PhD-értekezés, Budapest
- Kornai János 1993: *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest
- Markos György 1967: *Ajka, a bauxitváros. Gazdasági és településföldrajzi tanulmány. /Földrajzi tanulmányok 6./* Budapest
- Merlin, Pierre 2000: *New Towns and European Spatial Development*. Paris, 5 September 2000. www.newtowns.net
- Mumford, Lewis 1985: *A város a történelemben. Létrejötté, változásai és jövőjének kilátásai*. Budapest
- Sikos T. Tamás (szerk.) 1995: *Kazinbarcika – zsákutca vagy útelágazás*. Budapest
- Smith, David M. 1996: *The Socialist City*. In: Andrusz, Gregory – Harloe, Michael – Szelenyi, Ivan (eds.) *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-socialist Societies*. Oxford, 70–99.
- Süli-Zakar István 1979: Kazinbarcika népessége. In: Frisnyák Sándor (szerk.) *Kazinbarcika földrajza*. Kazinbarcika
- Sýkora, Ludek 2000: The geography of post-communist cities: research agenda for 2000+. *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica, Supplementum* No. 2/II, 269–278. (www.natur.cuni.cz/iso)
- Szczepański, Marek S. 1993: A „New Socialist City” in the Upper Silesian Industrial Region. A Sociological Case Study. In: Marek S. Szczepański (ed.) *Dilemmas of Regionalism and the Region of Dilemmas. The Case of Upper Silesia*. Katowice, 142–161.
- Szelényi Iván (szerk. és bev.) 1971: *A szocialista városok és a szociológia*. Budapest
- Szelényi Iván 1990: *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest
- Szirmai Viktória 1988: *„Csinált” városok*. Budapest

- Szirmai Viktória 1992: „Új” ökológiai válság. Az újjvárosi társadalmak és az ökológiai problémák. In: Fűrészné Molnár Anikó (főszerk.) *Tatabánya 45 éve város. Tatabánya várossá nyilvánításának 45. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásainak anyaga.* (Tatabánya, 1992. október 1–2.) /Tudományos füzetek 7./ Tata, 5–22.
- Szirmai Viktória 1997: Közép-európai új városok az átmenetben. In: Kárpáti Zoltán (szerk. és bev.) *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon.* Budapest
- Timár Lajos 1993: *Vidéki városlakók. Debrecen társadalma 1920–1944.* Budapest
- Thomas, Wyndham 1999: *The New Towns in England.* Cwmbran, Wales 10 December 1999. www.newtowns.net
- Weclawowicz, Grzegorz 1992: A városok térbeni-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 3–4. 215–225.

Tóth Árpád

„Hatalom, tudás és társadalom a városban”

Beszámoló az Európai Várostörténészek Egyesületének edinburgh-i konferenciájáról

Edinburgh-ban tartotta hatodik konferenciáját a *European Association of Urban Historians* 2002. szeptember 4. és 7. között. Az 1989-ban alapított és az Európai Unió támogatását is élvező EAUH a várostörténészek legtekintélyesebb európai szakmai szervezetének számít, melynek vezető személyiségei közül többen egyúttal a szakdiszciplína fontos folyóiratainak és könyvsorozatainak szerkesztői és elismert kutatók. A társaság két évente rendez nemzeti konferenciáit, melynek legutóbb Berlin (2000), előzőleg Velence (1998), azelőtt pedig Budapest (1996) adott otthont.

Az idei rendezvényt az edinburgh-i egyetem festői környezetben (egy pazar vulkanikus sziklakúp lábánál) kialakított campusa látta vendégül. Az Edinburgh várostörténetét felvázoló nyitó- és a városi tér huszadik századi használati módjait tárgyaló záróelőadás között két napon át, párhuzamosan 6–7 teremben, összesen 35 szekcióban hangzott el összesen 210 előadás angol vagy francia nyelven. A konferencia nagyságrendjét a kvantitatív stílust folytatva azzal is érzékeltethetjük, hogy a 288 résztvevő 32 országból érkezett, ami egyben a várostörténet globális és komparatív természetét is jelzi. (A hazaiakon túl legnagyobb számban Német- és Franciaországból, valamint az Egyesült Államokból jöttek, de a Japántól Ausztrálián át Brazíliáig terjed a lista.) A szakmai programok nem merültek ki az előadásokkal – a szervezők a mindennapi élet bemutatásának szentelt helyi múzeumba és a városi levéltárba is elkalauzolták a résztvevőket.

A recenzens dolgát megnehezíti a párhuzamos szekciók nagy száma, feladatának súlyát viszont csökkenti, hogy az előadásszövegek mintegy kétharmada már a konferencia kezdete előtt felkerült az internetre és a http://www.esh.ed.ac.uk/urban_history weblapon azóta is olvasható. Így az alábbiakban részint az általam látogatott szekciók munkájáról, részint az interneten közzétett szövegek alapján fogok beszámolni, néhány szekciót, ill. előadást kiemelve.

A konferencia címe (*Power, Knowledge and Society in the City*) a helyszínt adó város múltja előtti tisztelgés, részint mivel Edinburgh az addigra Angliával unióra lépő Skócia fővárosaként a felvilágosodás eszméinek otthont adó értelmiségi várossá, egyetemi tanárok, lapszerkesztőségek és nyomdák központjává „szakosodott” a 18. században, részint mivel – friss fejleményként – itt ülésezik az újonnan megalakult skót parlament. Az előadáscímeken végigtekintve azonban azt tapasztalhatjuk, hogy azok távolról sem szorítkoztak „a tudás mint hatalom” városi környezetbe ültetett összefüggésének boncolgatására. A tematika a város-

dással összefüggő kérdések széles skáláját ölelte fel – implicite azt a felfogást igazolva, hogy a várostörténet nem koherens tudományág, hanem inkább sokféle szakterület és módszer találkozási pontja –, és a vizsgált korszakok szerint is a koraujkortól a posztindrusztriális városokig terjedt (bár talán a modern/ipari városok korára esett az előadások számszerű többsége). A „színhelyek” is roppant változatosak mind a város földrajzi elhelyezkedése (Dél-Afrikától Észak-Európaig, Távól-Kelettől Dél-Amerikáig, ám a legtöbb előadás esetében Nyugat-Európa), mind mérete és típusa/funkciója szerint.

A konferencia nyomán megállapítható, hogy a várostörténések körében is tért hódítanak a történetírásban az utóbbi években kurrenssé vált kutatási témák. Ilyenek tekinthetjük a városi nők helyzetét elemző előadásokat. Az egyik kisebb szekció azt vizsgálta, hogy a koraujkori városba vándorlásban milyen sajátos szerepet játszottak a nők, és milyen – a férfiakétól eltérő – motívumok vonzották őket. Az itteni előadások közül Erika Kuijpers amsterdami esettanulmánya emelkedett ki, mely bizonyította, hogy a kép sokkal árnyaltabb, mint hogy a cselédi szolgálatba lépés céljából vándoroltak a környező falvakból a városba, ahogyan azt korábban feltételezték. A főként prostituáltak ügyeit vizsgáló kihallgatási jegyzőkönyveken alapuló elemzéséből célok, munkalehetőségek és vándorlási irányok széles skálája derült ki, melyek közül kiemelkedik az, hogy az amszterdami szegényügyi intézmények és kórházak a kortársak ismerete szerint nyitottnak, fogadókésznek mutatkoztak az „idegenek” iránt is, és sokan főként ezért választották az oda települést. Egy másik szekcióban Åsa Karlsson Sjögren a svéd választójog változásait elemezve azt vizsgálta, hogy a nőknek milyen lehetőségeik voltak a koraujkori Svédországban a választásokban való részvételre. Az örökösödési jog és a választójog alapján az özvegy, háztartásfő asszonyok jogosultak voltak a választásra, és esetenként valóban nagy számban részt is vettek a választásokon már a koraujkorban, de csak a városokban, és csak bizonyos időszakokban, mert az aktív választójog kiszélesítésének folyamata nem lineárisan haladt előre, hanem a törvények változása és politikai események függvényében alakult.

Egy másik divatos, és a konferencián sűrűn előforduló fogalom a „tér”. Az egyik szekció azt vizsgálta, hogy a „birodalmi városokban” – a gyarmattartó anyaországban, ill. a gyarmati központokban – hogyan jelenítették meg a birodalmi keretek szimbólumait a közterületeken. Egy további szekciót a városi térhasználat szabályainak megszegésének szenteltek. Itt Maria Alexandre Lousada azt az átmenetet mutatta be, amikor a 18. század végén és a 19. század elején a rendőrség szabályokat fogalmazott meg a lisszaboni utcák használatával kapcsolatban, amelyeknek ezentúl a „gyönyörködtetés” is a funkciójuk, és amelyet nem „sajátíthatnak ki” többé az ott lakók. Amikor ezzel egyidejűleg az ott folytatott tevékenységek nagy részét száműzték erről a köztérről, ez nem csupán a lakosság és a rendőrség között gerjesztett konfliktust, de a rendőrség vezetői között is vita alakult ki például arról, hogy mi a fontosabb érték: a lakosság szigorúbb felügyeletével elérhető rend vagy a későbbig nyitva tartó „ivóhelyek” által végzett közvilágítás, mely a város szépségét emeli ki. A szekció többi előadói más helyszíneken elemezték

a tér kialakuló hatósági szabályozásának fejleményeit, jól érzékeltetve, hogy ez a jelenség globális – így a közönség hallhatott esettanulmányt a 19. századi Melbourne-ről és Delhiről éppúgy, a II. világháború utáni Los Angelesről. Egy további szekció pedig a „polgári társadalom” térhasználatának szokásait boncolgatta, pl. a társadalmi egyesületek utcai rendezvényeit vizsgálva (a 19. századi holland, ill. a kora 20. századi észti városokban).

Külön szekciót szenteltek a konferencián a várostörténeti múzeumoknak mint a polgári identitás múltját is bemutató intézményeknek, melyet a „történeti emlékezet” szintén népszerű témájának várostörténeti adaptálásának tekinthetünk. Ennél azonban nagyobb teret kapott a városi hatalomgyakorlás és hatalmi viszonyok vizsgálata. Az egyik szekcióban korai polgári esettanulmányoktól kezdve a 20. század eleji nagyvárosi politikában a különféle elitcsoportok (az értelmiség, a vállalkozó polgárság, ill. a bürokrácia) szerepét kutató elemzésekig terjedt az előadások tematikája. Egy másik szekcióban azt a kérdéskört feszegettek az előadók, hogy a felvilágosodás és a forradalmak korában hogyan alakult át a városi polgár alattvalóból állampolgárrá. Egy további szekció előadói a modernkori városi igazgatás működését, demokratikus legitimitását vizsgálták és a közéletben játszott szerepét mérlegelték.

A várostörténetírás egyik hagyományosabb megközelítésének tekinthetjük az egyes várostípusok vizsgálatát. A konferencia az ilyen szempontok iránt érdeklődőkre is gondolva külön szekciókat szentelt a fővárosok és uralkodói udvarok a modern nemzettelé válásban játszott szerepének, a közigazgatási szerepkörű regionális központok korai polgári és 19. századi sajátosságainak, az ipari városok hanyatlásának a 20. század második felében, a földesúri városok („mezővárosok”) mint a földesúr sajátos stratégiai (gazdasági, ill. politikai) eszközei vizsgálatának, és a folyó- és tengerparti városok újkorai gazdasági fejlődésének és jelenkori megújulási lehetőségeinek.

A konferenciának négy magyar résztvevője volt: Bácskai Vera emeritus professzor, az egyesület elnökségi tagja, valamint három, különféle módon az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének doktori iskolájához kötődő történész, akik doktori kutatásuk egyes eredményeiről tartottak előadást. Közülük Germuska Pál két egykori szocialista város (Tatabánya és Ózd) 1980-as évekbeli hanyatlását mutatta be, valamint az eltérő módszerű és sikerű válságkezelési próbálkozásokat. Horváth Sándor a szocialista városokról kialakult kétféle kép kontrasztját vizsgálta Sztálinváros példáján keresztül: a hivatalos ideológia által sugallt, a tudatosság, civilizáltság, rendezettség és a – mind a faluhoz, mind a „kapitalista városokhoz” mért – fölény elemét kiemelő imázsát egyfelől, illetve a hatalom által huligánoknak titulált fiatalok alternatív kultúráját másfelől. Végül jelen beszámoló szerzője azt elemezte, hogy milyen értelemben hozott újdonságot a hatalom szerkezetében és gyakorlásának módjában a polgári társadalmi szerveződési forma, az egyesület kialakulása az 1848 előtti Pesten. A felsoroltakon kívül még egy előadó kötődik Magyarországhoz: Jaroslav Miller, a budapesti CEU hallgatója, aki a morva városok – különösen Olmütz – eladósodásának újszerű

okait ismertette a török háborúk korszakában (a 16. század utolsó és a 17. század első harmadában), kiemelve, hogy az államkincstár kimerülése miatt az uralkodók egyre súlyosabb rendkívüli adókkal sújtották a városokat, és hogy az ekkor kezdődött eladósodás hatásai egészen a 18. század közepéig eltartottak.

Régi, kedvezőtlen hagyomány folytatódásának tekinthetjük, hogy régióink jelenléte továbbra sem jelentős ebben a főleg nyugat-európai országok által fémjelzett szervezetben, hiszen térségünkben az eddig említetteken kívül csupán néhány bolgár, lengyel és orosz történész vett részt a rendezvényen. Ez annál is inkább fájdalmas, mivel a 35 év alatti kelet-európai kutatók (még állandó állás nélküli Ph.D. hallgatók vagy posztdoktori ösztöndíjasok) az egyébként nem olcsó konferencián való részvételének támogatására külön anyagi támogatást biztosított az EAUH, és mivel a hasonló rendezvények jó alkalmat nyújtanak tudományos elszigeteltségünk csökkentésére és szakmai kapcsolatok létesítésére. Az Edinburghban született döntés értelmében a következő konferenciát 2004 október végén (tehát az olimpia után néhány héttel) Athénben tartják. Ezen remélhetőleg már nagyobb arányú lesz a magyar várostörténeti kutatás képviselője – az említett részvételi kedvezményt (a 2002-es évi konferencia felhívásának megfogalmazását használva) „a kontinens kevésbé szerencsés országaiból érkezőknek” ezúttal is biztosítják. A szekciókról, a 2003. október eleji határidővel beadandó előadás-tervekről, valamint a további részletekről a www.panteion.gr/gr/tmimata/topa/UK0.html weblapon lehet tájékozódni.

Nagy Balázs – Szende Katalin

A különbségek összekötnek? – Szegregáció, integráció és asszimiláció a középkori városokban¹

*Beszámoló a Közép-európai Egyetemen tartott konferenciáról –
2003. február 20–22.*

Bábel esete óta tudjuk, hogy a városok egyik leggyakoribb jellemzője és számos városi konfliktus forrása lakóik sokfélesége. Ez a változatosság vajon nélkülözhetetlen előfeltétele, katalizátora, vagy éppen nemkívánatos mellékterméke az urbanizációnak, ezen belül is középkori jelentkezésének? Hogyan illeszkedett a sokféleség megnyilvánulásai közé a különböző vallási és etnikai csoportoknak a középkori városokban való együttélése? Milyen megoldás-minták alakultak ki az idők során az együttélésből adódó kihívások kezelésére? Ezek voltak azok az alapkérdések, amelyekre a Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszéke immár hagyományos tévégi interdiszciplináris műhely-konferenciájának résztvevői választásokat kerestek.²

Az idei konferencia szervezőiként célunk az volt, hogy ez az alkalom ne váljon hagyományos „felolvasóüléssé”, hanem lehetőséget adjon az előadók és a hallgatóság véleménycseréjére, és valódi, ötletadó hozzászólások segítsék az egyes résztvevők további munkáját.³ Igyekeztünk közösen elérhető és feldolgozható források köré szervezni a megbeszéléseket. Ennek megfelelően az előre kiosztott összefoglalások és forrásszemelvények jelentették az eszmecserében való részvétel alapját. Tudatosan pályájuk különböző szakaszán álló kutatókat hívtunk meg, így teremtve bemutatkozási alkalmat az ismert professzorok mellett pályakezdőknek és doktoranduszoknak egyaránt. Szintén fontos szempont volt, hogy

- 1 *Segregation, Integration and Assimilation in Medieval Towns – Interdisciplinary Workshop.* A konferencia megrendezését a Közép-Európai Egyetem Kutatási Alapjának (Research Fund), valamint Budapest Főváros Önkormányzata Kulturális Bizottságának, a Budapest Történeti Múzeumnak, a Közép-Európai Egyetemen működő Jewish Studies programnak és a bukaresti New Europe College-nak a támogatása tette lehetővé.
- 2 A korábbi hasonló konferenciák: 1996: *Heremitaie, Monachi, Fratres. The Interactions of Medieval Monastic Culture*; 1996: *The Year 1000 A.D.*; 1997: *Urban Culture in Late Medieval Europe*; 1998: *Aspects of Courtly Culture in Late Medieval Europe*; 1999: *Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity: The Crusaders and the Military Orders*; 2000: *Medievalism, National Heritage, World Heritage*; 2001: *Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context*; 2002: *Religion and Rulership*. A 2004-re tervezett konferencia: *Irruption, Interruption and Interaction: The Latin Conquest of Constantinople, 1204.*
- 3 A konferencia programja és az elhangzott előadások angol nyelvű összefoglalásai elérhetők a következő honlapon: <http://www.esh.ed.ac.uk/CEU/conference03.htm>

a Közép-európai Egyetem Középkortudományi Tanszékének szellemi bázisára alapozva a konferencia tükrözze a középkori Európa etnikai és vallási sokszínűségét. Szándékunk ennek megfelelően az volt, hogy a résztvevők között is képviselve legyenek Európa különböző régiói. A tizenöt európai országból, valamint az Egyesült Államokból és Kanadából érkezett előadók névsora is ezt a törekvést tükrözi.

Az idei konferencián a fent vázolt problematikához kapcsolódva a következő kérdéseket javasoltuk az előadóknak továbbgondolásra: Milyen szerepe volt a különböző kisebbségi csoportoknak a városi topográfia formálódásában? Hogyan alakult a városi kormányzat és a kisebbségi csoportok viszonya? Mi jellemezte a nyelvhasználatukat a szóbeli és írásbeli kommunikáció különböző szintjein? Mi volt a szerepe a külső megjelenésnek, az öltözködésnek és a speciális életmódnak az etnikai és vallási csoportok megítélésében? Hogyan változott a kisebbségi csoportok egymásra gyakorolt hatása, milyen lehetőségei voltak az együttműködésnek és a toleranciának a változó politikai és gazdasági körülmények közepette?

A konferencia bevezető előadását *Derek Keene*, a londoni *Centre for Metropolitan History* professzora tartotta.⁴ Ebben a középkori városon belüli zónák kialakulásának lehetőségét vizsgálta, összehasonlítva ezt az iparosodás utáni városok mintájával. Érvelése szerint a középkori városokat kevésbé jellemezte az az erős térbeli szegregáció, ami a modern városok sajátossága. Az előadás ennek figyelembevételével elemezte a középkori városok belső térbeli rendjének dinamikáját, ennek a foglalkozási csoportok és társadalmi tagolódás szerinti alakulását.

Az előadások igen széles időbeli és térbeli skálán mozogtak, a késő-antikvitástól az újkor hajnaláig, példákat hozva szinte a teljes középkori *oikumenéből*, a Balti-tengertől a Mediterrán világ számos pontjára. Ebben a helyzetben tematikus blokkok összeállítása ígérte a legtöbb összehasonlítási és vitalehetőséget. Az előadások első csoportja a koraközépkor és a későantikvitás határán elemezte a különböző vallási csoportok és etnikumok helyét és szerepét. *Sághy Marianne* (Budapest/Párizs) Róma városának krisztianizációját, és ennek a városi topográfiára gyakorolt hatását vizsgálta.⁵ Hogyan alakult a római mártírkultusz térbeli helyzete Damasus pápa (366–384) korában, miért maradtak olyan sokáig meghatározók a város topográfiájában a pogány kultusz helyek; a korai szentisztelet színhelyei miért a város hagyományos határain túl épültek ki? *Cristian Gaşpar* (Bukarest) azal a hagyományos nézetten szemben fogalmazott meg ellenvéleményt, miszerint a 4–5. századi keleti szerzetesi kezdeményezések valóban a várostól elkülönülve, lakatlan helyeken jöttek létre.⁶ Érvelése szerint a szerzetesek sokkal szorosabban kötődtek a városi környezethez, erős kölcsönhatás jött létre a korai monasztikus csoportok és a kor városi társadalmá között. *Juan Zozaya* (Madrid) Andalúzia

4 *Zoning, Segregation and Desegregation in Medieval Towns*

5 *Pagans, Christians, Schismatics: Segregation and Assimilation in Fourth-century Rome*

6 *Between the City and the Desert: Defining a Proper Place for Monks in the Early Byzantine World*

8–11. századi átalakulását és az iszlám térhódításának hatását elemezte régészeti és településtörténeti adatok alapján.⁷

Az elhangzott előadások közül öt a középkori kereskedelem és térbeli mobilitás kérdése, illetve a városban élő idegenek alakja köré rendeződött. *Ian Blanchard* (Edinburgh) a piaci információk áramlásának alakulását elemezte a 15–16. századi németalföldi és angliai források alapján, kiemelve a kereskedelmi gócpontot jelentő városokban élő etnikai csoportok jelenlétének fontosságát az üzleti kapcsolatok formálódásában.⁸ Ennek konkrét elemzését adta a következő két előadás egy-egy város példáján. *Stefan Stantchev* (Szófia) a Krím-félszigeten lévő genovai empórium, Kaffa társadalmáról beszélve azt világította meg, hogy miként virágozhatott a 15. század második feléig ez az idegen környezetben fekvő, erősen kevert népességű kereskedőváros.⁹ *Pakucs Mária* (Bukarest/Budapest) főleg Brassóból és Nagyszebenből származó forrásai alapján az erdélyi városok esetében bizonyította, hogy a különböző etnikumú kereskedőknek, ezen belül is a „görögöknek”, azaz az oszmán birodalom havasalföldi alattvalóinak milyen fontos szerepe volt a kapcsolatok formálódásában.¹⁰ *Robert Braid* (Párizs) a 14. század közepén pusztított pestisjárványnak a migrációra gyakorolt hatásával foglalkozott.¹¹ Azt elemezte, hogy a népességcsökkenés következtében hogyan változott meg a központi uralkodói adminisztráció és a helyi hatóságok gyakorlata és szabályozási rendszere, miként igyekeztek gátat vetni a hirtelen megerősödött migrációs nyomásnak, vagy éppen elősegíteni azt. *Velich Andrea* (Budapest) a Tudor-kori Londonról beszélve vizsgálta a bevándorlók beilleszkedésének körülményeit.¹² A város lakossága ebben az időben négyszeresére nőtt, és ennek a gyarapodásnak a nagy részét a bevándorlás tette ki. Velich Andrea előadásában ennek az együttélésnek a néha kisebb villongásoktól, csetepatéktól sem mentes történetét mutatta be. Megelőlegezve a záró blokk tematikáját, az idegenekről alkotott vizuális és mentális képzetek elemzését, *Gerhard Jaritz* (Krems/Budapest) a középkori városban élő idegenekről alkotott sztereotípiák jellegzetességeit taglalta gazdag képi anyag bemutatásával.¹³

Az előadások következő csoportja a vallási kisebbségek szerepével foglalkozott. *Mezei Mónika* (Budapest) a 6. századi galliai városokban élő zsidó közösségek helyzetét vizsgálta, következtetéseit elsősorban Tours-i Gergely *Libri Historiarum Decem* című munkájára alapozva.¹⁴ *Emily R. Gottreich* (Berkeley) nem keresztény, hanem iszlám környezetben elemezte a zsidók térbeli szegregációját.¹⁵ A 16. században a marokkói Marrakeshben a zsidók alkották a legszámottevőbb

7 *Different Ethnic Groups, Different Cultures, Different Religions: the Archaeological Information on al-Andalus from the Eighth to the Eleventh Centuries*

8 *Foreign Merchants in Early Modern Towns and International Market Intelligence Systems*

9 *Business and Limits of Tolerance in a Multiethnic Society: Caffa in the Late Middle Ages*

10 *“Greek” Merchants in the Saxon Towns of Transylvania in the Late Middle Ages*

11 *Labor Migration in Western Europe after the Black Death: Abandon or Integration?*

12 *Immigrants in Early Tudor London*

13 *The Visual Image of the Other in Medieval Urban Space: Patterns and Construction*

14 *Jews in Early Medieval Towns as Described by Gregory of Tours*

15 *On the Origins of the Walled Jewish Quarter of Marrakesh*

vallási kisebbséget a többségi iszlám társadalomban, a kisebb jelentőségű ferencesek és más menekültek mellett. A *mellah*, a zsidó közösségnek a központi hatalom által is támogatott elkülönült városrésze jelentette azt az alapot, ahonnan kiindulva ez a csoport kiépíthette kereskedelmi kapcsolatrendszerét először Marokkóban, majd bekapcsolódhatott a transz-szaharai kereskedelembe, illetve az Európával folytatott forgalomba. *Majorossy Judit* (Budapest) nem egy vallási, hanem egy más szempontból elkülönülő csoport szerepét vizsgálta a 15. századi Pozsony és Sopron polgárainak végrendeletei alapján.¹⁶ A városi ispotályban élő betegek és közösségi ellátásra szoruló szegények javára tett adományok feldolgozásával arra a kérdésre kereste a választ, hogy térbelileg és társadalmilag mennyire integrálódtak ezek a periférikusnak tartott csoportok egy későközépkori város életébe.

A konferencia nyolc előadása foglalkozott az etnikai kisebbségeknek a középkori városi társadalmakban betöltött helyzetével. *Nada Zečević* (Belgrád/Budapest) a Nápolyból származó és a Jón-szigeteken jelentős birtokokra, köztük városokra szert tett Tocco család balkáni szerepvállalását kutatta.¹⁷ Leukas, Kefalonia, Arta és Ioannina birtokában a Tocco család sajátos várospolitikát alakított ki, amely természetesen figyelemmel volt a nekik alárendelt városok etnikai sokszínűségére is, sőt esetenként ki is használta azt. *Petrovics István* (Szeged) a dél-magyarországi városokban kereste az ott élt idegen származású csoportok: *latinok*, németek, délszlávok, kunok és más csoportok nyomát.¹⁸

A konferencia programjának szerves részét jelentette *Végh Andrásnak* (Budapest) a budai várban tett sétával egybekötött előadása.¹⁹ Ennek során az eredeti helyszíneken mutatta be a Buda városában a középkor különböző periódusaiban élt magyar, német, itáliai, zsidó és más csoportok lakókörnyezetét, istentiszteleti és temetkezőhelyeit.

A középkori városok etnikai kisebbségi csoportjainak helyzetét számos további előadás taglalta, amelyek közül három a konferenciát támogató Budapesti Történeti Múzeum jóvoltából a budai vár királypincéjében hangzott el.

Felicitas Schmieder (Frankfurt) gondolatmenetének kiindulópontja az volt, hogy a hagyományos szemlélet szerint a német városokban – a zsidókat leszámítva – alig éltek vallási kisebbségek, és az esetleges etnikai csoportokra vonatkozóan is kevés az információ.²⁰ Előadásának témájául ezért a Német-római Birodalom keleti határvidékén kimutatható német–szláv, illetve a déli és nyugati „periférián” kialakult német–francia és német–itáliai együttélés következményeinek összehasonlítását választotta. *Anti Selart* (Tartu) egy másik régióban, a livóniai Rigára, Revalra (Tallinn) és Dorpatra (Tartu) vonatkozólag kereste annak az okait, hogy milyen módon kapcsolódtak be az oroszok ezen városok életébe, és miért csökkent arányuk

16 *Integration through Religion? Donations for the Hospitals of Medieval Bratislava*

17 *Nobiles, cives et popolari: The Population of the Four Tocco Towns in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*

18 *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary*

19 *Buda: the Multi-ethnic Capital of Medieval Hungary*

20 *Various Ethnic and Religious Groups in Medieval German Towns? Some Evidence and Reflections*

a középkor végére a lakosság körében,²¹ *Olha Kozubska* (Lviv/Budapest) pedig az etnikailag és vallásilag is erősen megosztott Lviv/Lvov/Lemberg példáját idézte.²² *Kazimir Popkonstantinov* és *Rossina Kostova* (Veliko Trnovo) régészeti és írott adatok alapján elemezte előadásában a hagyományos zsidó és örmény közösségek mellett a későbbi betelepülés révén kialakult itáliai, kun és tatár csoportok sorsát a bulgáriai városokban.²³ A konferenciától sajnálatos módon távol maradni kényszerült *Boris Golec* (Ljubljana) tanulmányának ismertetéséből kiderült, hogy a modern Szlovénia nem-tengerparti területén létezett húsz középkori város etnikai összetételének rekonstruálására a személynévadási gyakorlat elemzése szolgáltathat más módon nem elérhető adatokat.²⁴ *Zdenka Janeković-Römer* (Zágráb) a középkori Dubrovniknak a bevándorlókkal szembeni ellentmondásos, néha támogató, néha tiltó gyakorlatát vizsgálta.²⁵

Önálló szekciót alkotott a különféle társadalmi csoportok meghatározására kísérletet tevő három előadás. *DeLloyd Guth* (Manitoba) egy angliai kisváros, Harwich 1441 és 1518 közötti bírósági iratai alapján rekonstruálta a helyi társadalom elkülönülő, vagy éppen egymáshoz közelítő kategóriáit.²⁶ A walesi városok társadalmának későközépkori átalakulását bemutatva *Michael Richter* (Konstanz) a külső hatalmi befolyás szerepére mutatott rá, részletesen elemezve az angol hódításnak a régió urbanizációjára gyakorolt hatását.²⁷ Egy sajátos helyzet, a domináns nagyváros és a mellette élő kisebb közösség viszonyát világította meg *Edna Ruth Yabil* (Párizs/New York) Párizs és Saint-Germain-des-Prés példáján, egy tanúvallatási jegyzőkönyv iratai és a céhes életre vonatkozó források alapján.²⁸

A záróülés során Nagy Balázs (Budapest) a középkori magyarországi városokról a külföldi utazók írásaiban fennmaradt leírásokat elemezte, okát keresve annak, hogy a 12. század derekán miért adtak gyökeresen eltérő képet a közel egy időben keletkezett nyugati keresztény és arab beszámolók.²⁹ *Dick E. H. de Boer* (Groningen) a németalföldi városokban megjelenő bevándorlókkal kapcsolatos attitűdöket vette vizsgálat alá, példaként idézve az 1420-as évektől érkező cigány csoportokkal kapcsolatos először pozitív, majd egyre inkább negatív előítéleteket és a velük való bánásmódot.³⁰ A konferencia utolsó beszámolója a korábban elhangzott előadások egy sajátos szempontból való szintetizálásának a feladatát is magára vállalta. *Szende Katalin* (Budapest) a különböző nyelvű közösségeknek a középkori magyar váro-

21 *Russians in Livonian Towns in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*

22 *Living in a Multiethnic Community: Aspects of Urban Life in Late Medieval and Early Modern Lviv*

23 *Foreigners and Minorities in Medieval Bulgarian Towns: Written and Archaeological Fragments*

24 *The Ethnic Structure of the Medieval Continental Towns of Today's Slovenia*

25 *Diversified Differences: Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik*

26 *Legal Pluralism and Social Control: Harwich's Court Leet in Late Medieval England*

27 *The Colonial Towns of Wales in the Later Middle Ages*

28 *Remembering Isabelle of Bavaria's Entry into Paris: The „Separate City (ville séparée)” of Saint Germain and its Guilds*

29 *Hungarian Towns in the Accounts of Foreign Travellers*

30 *The Duke of Egypt and the Easterlings: Assimilation or Segregation of Immigrants, Merchants, Vagabonds and Gypsies in Medieval Dutch Towns, with Special Reference to Leiden*

sokban való együttéléséről beszélt, de általánosításra is alkalmat adó megállapítása szerint a multilingualizmus kérdése nem kapcsolható szorosan az etnikai határokhoz, hanem azoknál sokkal összetettebben értelmezendő.³¹

A konferencián elhangzott huszonkilenc előadás sorát egy záró kerekasztal-beszélgetés követte, amelyen *Peter Johane*k (Münster) tartott vitaindítót. Találó megállapítása szerint egy hasonló konferencia programját akár csak két-három évtizeddel ezelőtt is sokkal inkább a társadalmi osztályok és rétegek közötti szegregáció, integráció és asszimiláció uralta volna, ezt a konferenciát a szervezők azonban szándékosan az etnikai és vallási csoportok kérdése felé orientálták. Ugyancsak felvetette az *etnicitás* kifejezés használatának problémáját, mivel ez összefügghet valamely *patriából* való származással, illetve egy adott nyelvi és vallási csoporthoz való kötődéssel egyaránt. Szintén felmerült a kérdés, hogy kik voltak a konferencia címében jelzett három folyamat, az integráció, asszimiláció illetve szegregáció alanyai: egyének vagy közösségek? Ha mindkettő, akkor vannak-e különbségek a többségi társadalom reakcióiban? Továbbá mi a három elemzett folyamat egymáshoz való viszonya? Lehetséges-e, hogy a szegregáció, paradox módon, elősegítheti az integrációt, nemcsak a különálló csoportokon, hanem a közösség egészén belül is?

Maga Peter Johanek és a záróvita számos más résztvevője is felhívta a figyelmet több olyan kérdésre, amellyel bővíthető lett volna a konferencia előadásainak tematikája. Az egyik ilyen a középkori városi lakosság nemek szerinti szerepeinek alakulása, a férfiak és nők eltérő integrációs stratégiáinak és élethelyzeteinek bemutatása. Mások egy modern szemléletű jogi megközelítés igényét vetették fel, amelynek témánk szempontjából a polgárjog és más státusbeli definíciók integráló vagy szegregáló szerepének kutatásában lehetne fontos feladata.

A háromnapos konferencia előadásait folyamatosan élénk vita, hozzászólások és kommentárok követték, mind a résztvevők, mind a közönség soraiból. Ez is bizonyítja a kiinduló kérdésfelvetések indokoltságát és aktualitását. A konferencia a résztvevők aktivitásának és az előadások színvonalának köszönhetően alapos áttekintést adott a középkori európai várostörténet számos kérdéséről. Mivel az összehasonlító vizsgálatok jelentik a középkori várostörténet egyik legígéretesebb területét, ezért a konferencia egyik fő hozadékának éppen az elhangzott előadások kronológiai és tematikai sokfélesége tekinthető. Ennek köszönhető, hogy a konferencia végére – amelynek előadásai reményeink szerint könyv formájában is napvilágot látnak majd – a jelenlevők mindegyike nemcsak elméleti ismeretekkel gyarapodott, hanem szinte személyesen is átélhette, hogy a középkorban sem léteztek városok különbségek nélkül, és hogy a különbségek együttes megélésének szinterei, eredményei és elősegítői éppen a városok voltak. A különbségek befogadásának, kezelésének és jó értelemben vett kihasználásának képessége tette a hajdani városokat igazán életképesé, és eredményezte azt, hogy középkori „kisebbségi” státusukból napjaink meghatározó településformájává váljanak.

31 *Integration through Language: the Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns*

Katona Csaba

1945 utáni források az interneten – Az ArchivNet

<http://www.natarch.hu/archivnet/>

A rendszerváltás óta különösen megélnékült az érdeklődés Magyarország második világháború utáni éveinek története iránt. Az 1945–1989 közötti időszak – bármilyen furcsán hangzik is – ma már a múlt század történelmének része. A korszak kutatásához igen bőséges forrásanyag áll a kutatók rendelkezésére: a levéltárainkban őrzött iratok döntő többsége a 20. század során keletkezett. Ennek oka részben az e századra jellemző tömeges irattermelődés, de az 1945 utáni forrásanyaggal kapcsolatosan meg kell jegyezni, hogy az itthoni levéltárainkban őrzött, ekkor keletkezett iratanyagot háborús pusztítások sem érték.

Az 1945 utáni korszakkal foglalkozó történész így gyakorta abban a szerencsés helyzetben van, hogy a forrásanyagot tekintve a bőség zavarával is meg kell küzdenie. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy rövid időn belül többekben is felmerült – egymástól függetlenül – annak gondolata, hogy az 1945 utáni forrásanyagot az internet nyújtotta lehetőségek segítségével (is) elérhetővé tegyék az érdeklődők számára. A teljességre törekvés napjainkban természetesen még nem lehet cél, de azt nem lehet tagadni, hogy az információs társadalom az internet révén a történeti forrásközlés számára is új csatornákat nyit, sőt már nyitott meg.

E gondolatok jegyében indította útjára *ArchivNet* néven elektronikus forrásközlő periodikáját az ország legnagyobb levéltára, a Magyar Országos Levéltár 2001-ben. Tény, hogy az *ArchivNet* létrehozása – a szakmában teljesen újszerű kezdeményezés lévén – jelentősen megosztotta a levéltáros közvéleményt, ám az újabb és újabb számokban közreműködő szerzők számának gyarapodása, az, hogy nem csupán a Magyar Országos Levéltár, hanem más intézmények (Budapest Főváros Levéltára, 1956-os Intézet, Magyar Rádió Archívuma, MTA TTI, Politikatörténeti Intézet, Miskolci Egyetem stb.) munkatársai is publikáltak „hátsábjain”. A fenntartó, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma erkölcsi elismerése, illetve anyagi támogatása és a napi 15–20 látogató, igazolták a kezdeményezés sikerét.

Az *ArchivNet* 1945–1989 közötti iratokat tesz közzé. Részben azért, mert ez az a korszak, amelyre a történelem iránt kevésbé behatóan érdeklődő emberek is nyitottabbak, hiszen legtöbbszörnek személyes emlékei vannak, részben pedig azért, mert az ekkor keletkezett források olvasása nem igényel olyan speciális tudást, mint például amilyen egy középkori oklevél, vagy egy kora újkori összeírás megértéséhez szükségeltetik. Az elektronikus közlés sajátossága, hogy a terjede-

lemnek nincsenek technikai korlátjai, ám kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy célszerű viszonylag rövid bevezető után közölni a forrásokat. Minthogy egyszerre volt cél a népszerűsítés, ugyanakkor azonban a lehetőség szerinti szakszerű formában való közzététel, az *ArchivNet* sajátos szabályok szerint közli dokumentumait. Lábjegyzetek nincsenek, a dokumentumban szereplő események jobb megértéséhez elengedhetetlenül szükséges tudnivalók a bevezetőben kapnak helyet. A források után mindig megtalálható a pontos jelzet, méghozzá a levéltárakban kevésbé járatos olvasók számára feloldva, például: MOL M-KS-288 5. cs. 263. őe. – 1962. (Magyar Országos Levéltár. MSZMP Központi Szervei. Politikai Bizottság. 263. őrzési egység –1962.)

A publikálásra kerülő források körét döntően három szempont határozza meg (a közelmúltra vonatkozó érdeklődés általános volta mellett). Egyrészt napi aktualitással rendelkező eseményekhez keresett a szerkesztőség a meghatározott időszakra vonatkozóan analóg példákat. Ilyen a Ferencváros és a politika kapcsolata, a Magyarországon rendezendő olimpia ötlete vagy a Nemzeti Színház közelmúltjának egy-egy érdekes epizódja (Katona Csaba – Majtényi György: *Fasiszták és homoszexuálisok a Fradi elnökségében?* 1961. (I. évf./1.); S. Kosztricz Anna: *Olimpia Magyarországon?* (II. évf./2.); Ring Orsolya: *Igazgatóváltás a Nemzeti Színházban – anno 1962.* (II. évf./ 5.).

A másik elv, amely a publikációk körét meghatározza, a kerek évfordulókhoz kötődik. Ilyen volt például a Mindszenty József esztergomi érsek ügyével foglalkozó forráscsoport közlése (Szatucsek Zoltán: *Makacs öregúr vagy nemzetmentő vátesz?* (I. évf./1.), amelynek aktualitását az adta, hogy 30 éve, 1971-ben hagyta el az országot az egykori hercegprímás.

A harmadik elv: közlésre kerülhet minden olyan téma, amely a szó leghétköznapibb értelmében érdekes.

Az *ArchivNet* a Magyar Országos Levéltár honlapjának főoldaláról érhető el (www.natarch.hu/archivnet/). A Neotek Bt. által tervezett főoldalon két úton is elérhetjük az aktuális szám tartalmát a vízszintes és függőleges kialakításban is megjelenő rovatokra kattintással. Ugyancsak a főoldalon olvashatóak az aktuális szám cikkeinek pár soros összefoglalásai – ezekre kattintva az adott forrásközlés egésze legördül.

A folyóiratnak hat állandó rovata van: *Kuriózumok a művelődés történetéből*, *A diplomácia története*, *Kisebbségekben*, *Politika*, *Kalászatok* és *Hétköznapi történetek*. Ezekhez csatlakozik még a *Politikai vicctár*, amelyben az Open Society Archives (Nyílt Társadalom Levéltára) anyagából kölcsönözött vicceket olvashatja a politikai humorra is fogékony érdeklődő. Külön egység az *Archívum*, ahol a korábbi számok teljes anyag elérhető. Az egyes rovatok lényegéről pár soros bevezető nyújt tájékoztatást.

A *Kalászatok* rovatban néhány soros rövid bevezető után általában mindössze egy, ám önmagában sokat mondó forrás következik. Így például egyetlen Rákosi Mátyáshoz címzett levél segítségével képet nyerhet az olvasó az ÁVH működési mechanizmusáról (T. Varga György: *Apró adat az ÁVH történetéhez* (I. évf./1.)

A *Diplomácia* rovatban egy-egy közlés jóval több, az adott témára vonatkozó forrást közöl. E rovatban – akárcsak a *Kalászatok* kivételével az összes többiben – a szükségszerűen hosszabb bevezető szövegből linkek segítségével ugorhatunk az adott forrásra. Az itt megjelent írások közül csupán példaként említjük Szőke Zoltán: *A vietnámi kaland* című munkáját, amely a vietnámi háborút lezárni kívánó 1973. évi párizsi egyezményben foglaltak betartását felügyelő magyar katonai misszió tevékenységéről árul el részleteket.

A *Hétköznapi történetek* rovat írásai a mindennapok embere szemszögéből közelítik meg a közelmúltat. Kiváló példája ennek Koltai András: *Hegyi tanár úr motorja és a tatai piarista rendház 1950. évi felszámolása* című közlése (II. évf./3.).

A *Politika* rovat leginkább a hatalmi szféra elméleti és gyakorlati működését hivatott bemutatni. A napi politika aktualitásai kapcsán került közlésre pl. Kurecskó Mihály: *Egy ítélet háttere. Bárdossy László perének dokumentumai* című munkája (I. évf./1.), amely nem csupán a perre vonatkozó dokumentumokat, de az ott hivatkozott jogszabályokat is közzé teszi.

A *Kuriózumok a művelődés történetéből* rovat címe nem igényel különösebb magyarázatot. E rovat egyik legjelentősebb írása talán S. Kosztricz Anna és Ring Orsolya forrásközlése, amely a Nemzeti Színház helyének közelmúltbeli – sikertelen – kijelöléseiről szól (I. évf./1.).

A *Kisebbségben* rovat címe ugyancsak nem szorul elemzésre: itt főleg Seres Attila – jórészt erdélyi témákat tárgyaló – írásaival találkozhat az olvasó.

Az *ArchivNet* eddigi fennállása során bizonyította „életképességét”. A közölt források egy-egy mozaikot villantanak fel a 20. század második felének történetéből, a cél nem az, hogy mélyreható történeti ismeretekkel bővítse az olvasók tudását, hanem inkább az, hogy felhívja a figyelmet ennek az érdekes időszaknak a kiapadhatatlan forrásbázisára. A szerkesztőség várja az új szerzőket és az új témákat a továbbiakban is.

Csiszolatlan gyémánt. Bél Mátyás életművéről három kiadvány kapcsán

Zala vármegye leírása. (ford. Szabó Béla, sajtó alá rendezte: Tóth Péter)

In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.*

/Zalai Gyűjtemény 46./ Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 11–70.

Sopron vármegye leírása I. (szerk. Kincses Katalin Mária, ford. Déri Balázs, Földvály Miklós, Tóth Gergely) /Sopron Város Történeti Forrásai C/sorozat, 2. kötet/ Soproni Levéltár, Sopron, 2001. 350 oldal

Heves megye ismertetése. 1730–1735. (szerk. Bán Péter, ford. Kondorné Látkóczyki Erzsébet) /A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8./ Eger, 2001. 229 oldal 2 térk. mell.

„Nagy dolgokban elég érdem a pusztá merés.”

Bél: *Adparatus* (1984a: 187)

„Mert úgy áll a dolog az egész történelemmel,
hogy a földrajz és a kronológia fénye nélkül

vak vagy legalábbis vakoskodik.”

Bél: *Adparatus* (1984a: 190)

I.

A 18. század legjelentősebb magyarországi tudósa Bél Mátyás volt. Mikor Szekfű Gyula a neobarokk társadalomról értekezik, valódi barokk nagyságként az ő személyét emeli ki, illetve állítja szembe korának kiüresedett reprezentálási formáival, nem véletlenül.¹ Pedagógiai, iskolaszervezői és lelkesítő tevékenysége mellett, évtizedeken át görgetett gigantikus vállalkozása messze kiemeli kortársai közül. Ennek is köszönhető, hogy Bél Mátyást egy sor tudomány az „ősatyák” között tartja számon, így a történetírás (historiográfia, művelődéstörténet, helytörténet, társadalomtörténet), néprajz, szociológiatörténet, nyelvészet, statisztika és a földrajz, hogy csak a legfontosabbakat említsük. A legnagyobbbrészt kéziratban maradt életmű feldolgozása még több tudósgeneráció számára ad munkát. Kitűnik, hogy a hagyaték feldolgozásának rendkívüli feladata nem sorolható egyértelműen egyetlen tudományterület illetékességi körébe sem, aminek következtében feldolgozottsága töredékes, rendszerbe foglalása hiányzik. Mindezt az is tükrözi,

1 Szekfű 1989: 411.

hogymunkásságának első, s egyben utolsó monografikus igényű feldolgozása 124 évvel ezelőtt jelent meg.² A hazai viszonyokat jól jelzi, hogy a felsorolt tudományok ugyan sajátjuknak tekintik Bél Mátyás örökségét, ez mindaddig nem inspirált az egész életművet átfogó kutatásokat. Felteszem, itt nem csupán a barokk latin nyelvezetben rejlő és nehezen áthidalható nyelvi szakadékot kell okként megjelölni, hanem a tudományszervezés, az interdiszciplinaritás népszerű, de a gyakorlatban jobbra csak szakmai féltékenységet indukáló problémáját is. Pedig általános vélekedés, hogy Bél Mátyás személyében nemcsak a hallatlan széleskörű műveltséggel bíró polihisztort kell tisztelnünk, hanem olyasvalakit is, aki, ha „ösztönösen” is, de roppant érzékenységgel nyúlt választott témájához, s művelte az általam e helyen történeti beágyazottságú társadalomföldrajznak nevezett diszciplínát, irányt adva legalább 100 évre a hasonló jellegű próbálkozásoknak.³ Így életművének feldolgozása valamennyi nevezett tudománynak elsőrangú érdeke volna.

Bél munkássága akkor nyeri el valódi jelentőségét, ha művét az azóta eltelt, lassan 300 esztendő kiindulópontjának tekintjük és személyében a magyarországi társadalom első tudományos igényű hírmondóját látjuk. A 18. században Nyugat-Európa történetében az ipari forradalom megindulásával beállt fordulat, aminek jelentőségét a német társadalomtörténet egyszerűen csak a neolitikummal beköszöntött új korszakhoz méri, – az időhatár szintjén legalábbis – a magyar történelemben is jelen van. Amíg azonban az ekkor kibontakozó nyugati fejlődést általában valami szervesen felépülő képződményként szokták taglalni, addig a 18. század Magyarországa igen sok tekintetben a tabula rasa időszak, főleg, ha a század első harmadát vesszük, hiszen a társadalomtörténetben elsődleges hangsúllyal bíró folyamatok szempontjából nagyon sok esetben a 18. század jelenti a kiindulópontot. A török–Thököly–Rákóczi háborúk után Magyarország „puszta ország”, melynek benépesítése a 18. század feladata: ekkor alakul ki az ország 1918-ig jellemző etnikai és felekezeti arculata. Bél Mátyás működését ennek fényében kell értékelnünk. Hatalmas, a kor tudományosságának szintjén, illetve a fölött álló vállalkozása jelenti az első és hosszú ideig egyetlen munkát, amely szisztematikusan, egységes szempontrendszer alapján írja le a magyarországi társadalmat.

II.

Írásunkban a hagyatékból az elmúlt években megjelentetett néhány munkára szeretnénk a figyelmet felhívni, úgy, hogy eközben vázlatosan az elmúlt 35 év Bél-recepciójára is kitekintünk. Mielőtt recenzióknak érdemi részére térünk, lényegesnek tartjuk, hogy – az unalomig ismételt életrajzi elemeket mellőzve – valamelyest fel-

2 Haan 1879.

3 Vö. Magda Pál *Statistikájának* IV. része a vármegyék leírásával (1819), Szepesházy – Thiele: *Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungern...* (1825), Fényes Elek *Geográfíája* (1836–1839) és *Magyar Birodalom...*c. vállalkozásból egyedül elkészült *Komárom vármegye leírása* (1848).

idézzük az egykori koncepció néhány elemét. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert számtalan szöveghellyel találkozhatunk, ahol Bél Mátyás vállalkozása pusztán mint a helytörténet számára fontos forrás szerepel, degradálva, egyben félreértve mind az eredeti koncepciót, mind pedig a mű mai értékét.

Bél Mátyás az egész vállalkozás előfutárának szánt *Prodromus*ban (1723) világosan megfogalmazta céljait, melyek a későbbiekben sem módosultak. Kiindulópontja az volt, hogy egy alaposan végiggondolt tudományos koncepció alapján megalkossa a régi és az új Magyarország leírását. A munkával nemcsak az ismerethiányt kívánta pótolni, legalább ennyire fontosnak tartotta, hogy Magyarországot valós állapotai alapján ismertesse meg a külfölddel⁴ (hallei tartózkodása alatt feltehetően számtalan tévképzettel találkozott). A tudományt magában a tudományban rejlő értékek miatt művelő tudós⁵ portréja az országért tenni akaró hungarus tudatú hazafi alakjával egészül ki,⁶ aki józan „patriotizmussal” fordul az őt körbevevő világ felé, ahogy kései tanítványa, Magda Pál fogalmaz.⁷

Célja „a nép múltjának nyomozása”, a források feltárása, települések történetének leírása, a természeti környezet részletes bemutatása, „mindannak kifejtése, ami bárhol szokatlan és föltűnő – szóval figyelmünket (már amennyire minket illet) kiterjeszteni a középső és az új történelemre, sőt a természetrajz egész mezejére: ez lesz csak igazán a munka!”⁸ Ennek megfelelően „Az új Magyarország három könyvet kívánt: egy történetit, melyben a magyar történelmet vesszük szemügyre, egy földrajzit, melyben a lakott helyek fekvését írjuk le, végül egy fizikait, melyben Magyarország természetrajzát foglaljuk össze. Az a szándékom, hogy az említettekhez három másikat is csatolok: egy politikait, egy diplomatikait s egy genealógiai-címertanit; úgy tervezem, hogy az elsőben a magyar közjog főbb pontjait, a másodikban az okleveleket, a leveleket és az efféle dokumentumokat, végül a harmadikban a hazai családok genealógiáját és címereit írom össze”.⁹

4 „Továbbá mivel a külföldiek végtelenül sok képtelenséget állítanak a mi viszonyainkról írva, amelyeket vagy tudatlanságból, vagy rosszindulatból nagyon sötét színekkel ábrázolnak, s lassan mindent úgy összezavarnak, hogy a jó emberek méltatlankodását is könnyen kivívják; ezért hát azt gondoltam, erőm szerint le kell törölnöm e szégyenfoltokat, hogy ennek a hajdan oly virágzó országnak képe ne a mi hibánkból beszenyezve öröklődjek az utókorra.” (Bél 1984a: 149–150 – *Prodromus*)

5 „Valóban a tudomány az, amire aligha lehet túl sokat költeni; főként ha valamelyest a haza dicsőségét és ékességét szolgáljuk vele. Szűkkeblűsége vall ugyanis az idegen és nemes gondolkodástól költségeket hánytorgatni föl a műzásoknak, vagy hasznót húzni a velük való foglalkozásból. A tisztességes embernek mindig megvan, ami épp elég. Miért féljek hát, hogy meggyűlölnék egy olyan dolog miatt, ami egészen tiszta, és minden jó polgárt egészen érint?” (Bél 1984a: 147 – *Prodromus*)

6 „Mert mindenképpen kötelessége a jó polgárnak, hogy tőle telhetően minden tisztességes és hasznos dologgal segítse, díszesebbé tegye, ékesítse a hazát.” (Bél 1984a: 188 – *Adparatus*)

7 Magda 1819: III.

8 Bél 1984a: 152 – *Prodromus*

9 Bél 1984a: 158–159. – *Prodromus*. Mindez a *Notitia*ban kiegészül azzal az igen lényeges szemponttal, hogy „Szándékom szerint olyannak akartam bemutatni Magyarország képét, amely egyetlen pillantásra elárulja régi szépségét, és a hibákat is, amik utóbb elcsúfították. Ez a szándékom: úgy gondoltam, semmit nem kell leírni kapkodva, hanem mindent olyan módon, ahogy a régmúlt koroknak és a mainak állapota megkívánja.” (Bél 1984a: 201 – *Notitia*)

Szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy az előbb idézett, „mindannak kifejtése, ami bárhol szokatlan és föltűnő” passzus adja meg a kulcsot az egész vállalkozáshoz. Bár a szakirodalomban máig viták folynak arról, hogy Bél tulajdonképpen milyen elméleti hatások alatt fogott munkájához,¹⁰ nem lehet nem észrevenni, hogy e ponton a Bél idejében még reneszánsza előtt álló német államleíró statisztika koncepciója köszön vissza: a statisztika feladata mindazon dolgok számbavétele, melyek az állam életére befolyással és jelentőséggel bírnak, a váraktól kezdve a díszkerteken át egészen a parasztok életmódjáig. Achenwall és Schlözer még nem írták meg klasszikus munkáikat, mégis Bélnél is a „Staatsmerkwürdigkeiten”, vagy 19. századi magyar fordításban: az „államnevezetességek” halmazába tartozó dolgok és jelenségek minél teljesebb leírása adja azt a feladatot, amit a tudósnak teljesítenie kell. A definiálatlanság és a korabeli szerzők szubjektivitása miatt szabadon értelmezett fontosság ad választ arra, hogy az adott művekben miért a dolgok és jelenségek eltérő, mai szemmel gyakran nem is éppen legfontosabb köre kerül tárgyalásra (s akkor még nem beszéltünk a cenzúra elvárásairól). Így van ez Bél esetében is: a *Notitia* – bár szerkezete, felépítése, koncepciója ismert –, a kutatás horizontján megjelenő tárgyak sokszor egy a maitól távoli logikát tükröznek. Míg azonban az egyes részeket (megyéket) külön szemléljük, addig szükségyszerűen a perspektíva is „helytörténeti” marad, vagy éppen megmarad az általánosítások szintjén. Megjegyezzük, csak az egész vállalkozás *egységes fogalmi háló mellett történő* megjelentetése adna esélyt arra, hogy a *Notitiat*, s így Bél koncepcióját is, a maga teljességében lássuk, ami rendkívüli előnyökkel járna a társadalomtörténeti kutatások számára is.¹¹

III.

A három kötet tételes ismertetése előtt még egy kitérőt teszünk: ha egy ennyire fontos kéziratanyagokról van szó, vajon miért hiányoznak csaknem teljesen a vonatkozó alapkutatások,¹² a hagyaték kiadása miatt nem egy központilag szervezett kiadói/kutatói vállalkozás keretein belül valósul(t) meg, miért nincs az MTA-nak egy olyan munkacsoportja, ahol egységes szempontrendszer mentén koordinálnák, indokolt esetben szakmailag kontrollálnák az életmű feltárását, miért a területileg illetékes levéltáraknak kell felvállalnia a kiadás megszervezését? E kérdésekre nem tudjuk a választ, úgy véljük azonban, segíti az előttünk álló három kötet megítélését, ha azokat legalább vázlatosan szembesítjük az elmúlt évtizedek kutatásaival és az elért eredményekkel. (Mivel ezen eredmények a legkülönbözőbb, sokszor alig elérhető és ismert formában láttak napvilágot, mellékelteként

10 Az öt ért hatásokra összefoglalóan lásd Kápolnai 1984: 1013–1015.

11 Reisz T. Csabának a Bél-szótár megalkotására tett felhívása ez irányba mutató javaslat (Reisz 2002: 309).

12 Pozitív példaként említhetjük a Szelestei N. László által összeállított *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa* (1984) című munkát, csakúgy a szintén általa sajtó alá rendezett *Bél Mátyás levelezése* című kötetet (1993).

közzetesszük az általunk ismert, magyar nyelven elérhető Bél-fordítások remélhetőleg hiánytalan listáját.)

Tarnai Andor lassan fél évszázada írta a Bél Máttyás-kutatásról: „Mint pedagógusnak és a *Notitia* írójának tagadhatatlan érdemei vannak, s mégis: évtizedenként ha megjelenik róla néhány olyan cikk, amely életművének egy-egy mozzanatát új szempontból világítja meg, vagy szerteágazó európai kapcsolataira hívja fel a figyelmet.”¹³ Az azóta eltelt időszakban igazából csak a *Notitia* egyes részeinek kiadása terén történt jelentős előrelépés, az életműre vonatkozóan – ami az új kutatási eredményeket illeti – továbbra is meg kell elégednünk a csekélyszámú – egymást gyakran körbehivatkozó – tanulmánnyal. A *Notitia* egyes fejezeteinek sajtó alá rendezése és szisztematikus kiadása a '60-as években indult meg. Az előzmények, mint azt Zolnay László a Prokopp Gyula fordította szemelvényes (értsd: a trianoni határokon belüli) Esztergom vármegye kiadás előszavában írja, az 1956-os évre mennek vissza. „A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya az 1956-os évvel kezdődő lustrum egyik súlyponti kérdésévé tette Bél Máttyás: *Notitiae...* című műve kiadott és kiadatlan köteteinek feldolgozását, a kiadatlan részek publikálását. Akadémiánk a magyar történetírás és néprajztudomány több, mint két évszázados késedelmét igazítja helyre e hatalmas munkálattal.”¹⁴ A látványos nekifutás ellenére, e munkálatok lassan már 50 éve tartanak, az eddig megjelent kötetek pedig igencsak egyenetlen színvonalúak, e tekintetben a '70-es évek közepétől kezdett egyre emelkedőbb tendenciájú javulás mutatkozni. A megyeírások megjelentetésének hőskorában a fordítók gyakran sajátos szerkesztési elvek mentén, a filológiai és forrásközlési szempontok nagyvonalú figyelmen kívül hagyásával nyúltak a kéziratokhoz, ami több esetben szerencsétlen megoldásokat eredményezett. Ilyen például a Soós Imre fordította *Heves megye ismertetése* (1968), melynek előszavában a szerző nyíltan bevallja, hogy „Nem adunk egészében szóserinti fordítást, hanem a bőbeszédű latin szöveget a szükséghez képest sok esetben summásan, tömören összevontuk, de természetesen az értelem megváltoztatása nélkül. Mellőztük a semmi újat nem tartalmazó hegy- és vízrajzi leírást, valamint az Eger történetére vonatkozó, közismert okmányszövegek közlését.”¹⁵ E kirívó példa viszont nem általánosítható: az elmúlt 20 évben az egyes részek már általában önálló kötetben láttak napvilágot, megszűnt a szövegrészek szétदारabolása, a szerkesztők egyre alaposabb szövegkritikai előmunkálatok után fogtak az adott vármegye fordításához. A munkát jelentősen nehezítette, hogy

13 Tarnai 1955: 123.

14 Bél 1957: 3.

15 Bél 1968: 7. Rövid, nyolcsoros ismertetésében a recenzens, Benda Kálmán szóvá is tette a fordító eljárását „A rövid *Bevezetésből* érdekes dolgokat tudunk meg arról, miért nem jelenhetett meg a maga korában a Heves megyei rész. Azt sem volna érdektelen tudni, miért kellett napjainkban is megelégedni a sokszorosított alakban való közreadással.” (Benda 1972: 748) Hasonló – bár nyilvánvalóan sokkal igényesebb formában – eljárást követett Bendefy László *Vas vármegye leírása* esetében, mikor elárulja, hogy a Bél által beszűrt, más szerzőktől való idézetek, „[...] ismétlések főlegesen és fárasztóak, ezért vagy az egyik, vagy a másik változatot mellőztem. [...] Ezzel az eredeti szöveg tartalmát – teljességének csorbítása nélkül – kb. 22–25 százalékkal sikerült rövidebbre fognom.” Bél 1977: 463.

a mai országterületről mindössze Nógrád, Pest-Pilis-Solt és Moson vármegyék jelentek meg Bél idejében, a többit a legutolsóként vélt kéziratváltozat(ok) alapján kellett elkészíteni. Az életmű kiadásában jelentős dátum 1984, Bél Mátyás születésének 300. évfordulója, amikor a *Notitia*-részletein túl, a hagyaték sok fontos, de kevésbé szem előtt levő darabja látott napvilágot többek között Déri Balázs, Tarnai Andor Wellmann Imre közreműködésével.¹⁶

E munkálatok eredményeképpen a mai Magyarország csaknem valamennyi megyéjéről készült fordítás, Zala és Sopron vármegyékkel – Győrt, a Lukács Károly fordította Somogy vármegyét és Baranyát leszámítva¹⁷ – a dunántúli rész immár majdnem teljesnek mondható.¹⁸

IV.

Jelen három kötet az előbbi trendbe illeszkedik: igényes szerkesztői/fordítói munka áll mindhárom vármegyeleírás megjelentetése mögött. Valamennyi a megyei levéltár gondozásában megjelenő sorozatban látott napvilágot. Érdeklődési körünknek megfelelően mindhárom kötetben elsősorban a történeti ökológiai és a társadalomtörténeti vonatkozásokkal bíró részeket emelnénk ki. Célunk a figyelemfelhívás: rávilágítani a kötetekben a helytörténeti szempontokon túl megbúvó értékekre és Bél Mátyás szempontjainak korszerűségére.

Zala vármegye leírása

A *Zalai Gyűjtemény* 46. kötetében megjelent *Zala vármegye leírása* szintén illeszkedik a majdan csak nehezen megtalálható Bél-fordítások sorába, mert a kötet a *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján* címet viseli. A Bél-fordítás a kötet körülbelül egyharmadát teszi ki (7–70), a második rész a II. katonai felmérés keretében 1810–12 között táblázatos formában felvett adatok szöveges kiértékelését tartalmazza T. Mérey Klárától, *Zala megye útjai és a mellettük fekvő települések a XVIII–XIX. század fordulóján* címmel (71–225). *Zala*

16 Bél 1984a és 1984b.

17 Lukács 1943, vö.: Lóczy 1982; Tóth 1982, 1984.

18 Bél eredeti koncepciója szerint a *Notitia* hat kötetben jelent volna meg. A magyar fordításban részben vagy egészben elérhető részeket dőlt betűvel szedtük (Haán 1879: 51–52):

1. kötet (1735): *Pozsony vármegye*

2. kötet (1736): *Pozsony folytatása*, Turócz, Zólyom, Liptó vármegyék

3. kötet (1737): *Pest-Pilis-Solt vármegye*

4. kötet (1742): *Nógrád*, Bars, Nyitra, Nagy- és Kishont vármegyék

5. kötet (1742): *Moson* (ide jött volna még: *Sopron*, Győr, *Komárom*, *Vas*, *Fejér*, *Esztergom*, *Veszprém*, *Zala*, Somogy, *Tolna*, Baranya) – A megjelent 5 kötet alapos tartalmi kivonatát adja Dékányi 1903: 25–87.

A teljesen kéziratban maradt 6. kötet ölelte volna fel az ország többi részét: Maramaros, Ugocsa, Kraszna, Békés, Zaránd, Arad, *Csanád*, Ung, *Bereg*, *Bihar*, Temes, Kővár, Torna, Bács-Bodrog, *Szatmár*, *Szabolcs*, *Csongrád*, *Heves-Külső Szolnok*, Borsod, Abaúj, Sáros, *Zemplén*, *Gömör*, Árva és Trencsén vármegyéket.

megye leírásának megjelentetése kétszeresen is posztumusz munka, ugyanis Szabó Béla¹⁹ a fordítást már vagy 20 éve elkészítette (mely az Esztergomi Főszékes-egyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található, és a 18. század második felében készült másolat alapján készült), ami részben időközben bekövetkezett halála, részben a szerkesztő által nem részletezett egyéb okok miatt mindeddig kéziratban maradt. Feltehetően ezen körülményekre vezethető vissza, hogy a fordító által egykor készített hat darab magyarázó jegyzet, bár a szöveg azt még jónéhány helyen elbírta volna, újabbakkal nem bővült. A munkán annak hagyaték-jellege ennyiben érződik.

Bél kézírata szintén befejezetlen munka, jelen formában csak a vármegye általános ismertetését és 17 várának leírását²⁰ adja, különös tekintettel a törökkori küzdelmekre; az egyes járások kibontása, a muraközi kezdeményét leszámítva (benne Csáktornya és Új-Zrinyivár ismertetése), teljesen hiányzik. Recenzióknban így az általános részből vett megállapításokra kell szorítkoznunk, melyekből néhányat kiemelünk.

A Bakonyról szólva megjegyzi, hogy az csaknem egyetlen hatalmas tölgyerdő, amely „megszámálhatatlan sertéskondát tud táplálékkal ellátni” (14). Megemlékezik a füredi és kékkúti savanyúvizekről, a füredinek adva elsőbbséget, amit mind fürdő-, mind pedig ivóvíznek használnak. Dicséri a balatoni borok jóságát, de nem hallgathatja el, hogy tartósságuk sok kívánnivalót hagy maga után: „Azon aztán már nem vitázunk, hogy ez a szőlőtöke hibája-é, vagy a termelőké. Az biztos, hogy a bort elég hanyagul öntik a hordókba, s aztán a pincékben is többnyire piszkosan tartják. Az pedig nem szorul a mi kifogásoló szavunkra, hogy ez mennyire árt a nemes bornak” (18).

Tapasztalatai alapján a földművelés alapját az évente ismételt nyilasosztás képezi (21). Kiemeli a marhahús olcsóságát, mégis a sok makkot adó erdők miatt a lakosság inkább disznóhúst fogyaszt (18). Több helyen is említi, hogy a megye lakói piachelyek híján nem tudják kihasználni kedvező mezőgazdasági adottságukat, így szinte semmi pénzjövedelmük nincsen. „Ez pedig amellet, hogy bosszantó, fölöttébb káros is, mert ennek következtében csak annyira foglalkoznak a földműveléssel, amennyiből az életük fenntartását, az adófizetési összeget és a katonatartást biztosíthatják. Ez a fő oka a paraszti tömegek szegénységének” (19, vö.: 21). Mégis, a csáktornyai uradalom kapcsán a közvetlen régió túlmutató kereskedelmi kapcsolatok létezését bizonyítja, hogy borát már sziléziai kereskedők is vásárolják (55). A vármegye műveltségi szintjének alacsony voltát a felsőbb iskolák hiányának tudja be („mert a gimnáziumoktól távol élnek, gyermekeik műveletlenek, illetve csak a földművelésnek szentelik életüket” – 21). A délnyugati széleken élő horvátok csaknem mindannyian beszélnek magyarul (22), asszonyaik, bár katolikusok, „török szokás szerint, ha nyilvánosan mutatkoznak, fejüket eltakarják” (47).

19 Nevéhez fűződik a *Pest megyéről* címmel (1977) megjelent Bél-fordítás is.

20 Zalavár, Kanizsa, Tihany, Csobánc, Szigliget, Alsólendva, Lenti, Fenék, Egerszeg, Sümeg, Lövő, Keszthely, Tapolca, Szentgrót, Kemend, Légrad, Stridó.

Azt hiszem, már ennyi is elegendő a munka kincsesbánya voltának alátámasztására, s akkor még nem szóltunk a részletes ostromleírásokról és Zrínyinek a függelékben található gyászénekéről...

Sopron vármegye leírása I.

A *Soproni Levéltár Történeti Forrásai* sorozatban megjelent kötet több szempontból is mérföldkőnek tekinthető az eddigi kiadványok sorában. Eddig mindössze egyetlen esetben, Pest-Pilis-Solt (PPS) vármegye esetében fordult elő, hogy az eredeti anyag több kötetben látott napvilágot, feltehetően a túlságosan nagy terjedelm miatt. PPS leírásának szakaszos megjelentetése azonban inkább vezethető vissza a terjedelemből fakadó szükségszerűsége, semmint valamiféle tudatos koncepcióra. Így jelen munkát tekinthetjük az első olyan vállalkozásnak, ahol a szerkesztők a járulékos anyagok és a jegyzetapparátus bősége miatt úgy döntöttek, hogy a kéziratot két részletben nyújtják a nagyközönség elé. Ehhez kapcsolódik az a *Notitia*-fordításoknál eddig példa nélküli eljárás, hogy a kiegészítő és orientáló szövegrészeket és tanulmányokat az olvasó német nyelven is megtalálja a kötetben, csakúgy az eredeti latin változatot.²¹ Az így előállt kerekén 350 oldalas kötetben maguk a Sopron vármegyére vonatkozó részek ugyan kisebbségben vannak, még sincs hiányérzetünk, mert a kapcsolódó tanulmányok magas színvonala kárpótolja a hiányzó *Notitia*-részt. A kötet ugyanis a vármegye általános leírása mellett csak Sopron város leírását tartalmazza, a *pars specialishoz* tartozó többi település majd a folytatásban lát napvilágot.

Bél személyes élményeivel kiegészített leírásában hallatlanul érzékeny és mindenre kiterjedő leírást közölt Sopron vármegye természeti viszonyairól. Számítatlan olyan meglátást tesz, melyeket olvasva irigykedve gondolunk a természet és ember között egykoron volt bensőséges kapcsolatra. A Fertő menti hegyek szőlői kapcsán megjegyzi például, hogy a tufa „[m]egpuhul, és a legszebben hűsíti a szőlő gyökerét nyáron, s tartja meg nedvességét.” („...melyik, akárha középszerű gazda ne tudná”) (105). Szintúgy érdekes, ahogy a Fertő kiáradásának hatásait értékeli, amikor a tó „visszahúzódva fűnek és vetésnek igen alkalmas földet hagy hátra” (108). A tarlóra vetett, gazdagon termő répaföldek már-már egyfajta korai vetésforgó képét vetítik elénk (114), míg azon megállapítása, miszerint „[a] svájci tehének fajtája, amelyet a nemesek hoztak be és terjesztettek el, a lakosság pedig őket utánozta, immár gyarapszik és szaporodik” (115), egyenesen forradalmian új információnak számít agrártörténet-írásunkban. A megye három népének leírása megfelel a róluk alkotott ismert képnek: a magyarokat műveltségük és életvitelük alapján a németek mögé helyezi, míg a horvátok szegénységét („mindenki másnál súlyosabb iga alatt vannak” – 125) a szorgalmukkal kompenzálja. A habermasi értelemben vett reprezentatív nyilvánosság mibenlétének kiváló példáját

21 A német verzióval a ma Burgenland részét képező részek osztrák kutatóinak munkáját kívánták a szerkesztők megkönnyíteni.

nyújtja Eszterházy Pál Antal főispáni beiktatásának leírása, ami egyben a kötet leg-hosszabb egybefüggő szövegrésze (127–138). Sopron városánál feltűnően sokat ír az egyes természeti csapásokról, tűzvészekről és járványokról, melyek jól jelzik, hogy a hivatalos, naptár és országos politika által meghatározott fordulópontokon túl, ezen események egy az előbbiektől független, önálló helyi kronológia alapját képezték (159–160).

A város határmentiségéből fakadó előnyöket, az Ausztria felé való közvetítő szerepet Ulászló és II. Lajos idejéből említi először, amikor „a kereskedők Ausztriából és Stájerországból versengve özönlöttek az itteni piacokra” (154). Figyelemreméltó, amit a császárváros mintaadó szerepéről ír, ahogy a bécsi divat a soproniak mindennapjaira kisugárzott, „[h]iszen mivel Béccsel szomszédos a mi városunk, újdonságait utánozzák azok, akik úgy érzik, hogy megtehetik; leginkább az asszonyok és akik meg kívánják különböztetni magukat a néptől” (175).

A város polgárai, magyarok és horvátok is, mindannyian a német nyelvet használják, ugyanakkor magyarul is tud szinte mindenki. A cseregyerek, a „magyar-szó/németszó-tanulás” intézményének korai meglétét bizonyítják alábbi sorai: „Akiknek ezt otthon megtanulniuk nem lehetett, a magyarokhoz küldetve sajátítják el. Mondani is csodás: sokan, miután alig fél évet maradtak távol, visszatérve gondtalanul beszélgetnek” (173).

A fordításhoz három tanulmány kapcsolódik. Kincses Katalin Mária *Bél Mátyás soproni tudóskapcsolatai* címmel közölt tanulmányában (209–220) ismerteti a városra vonatkozó 16–18. századi irodalmakat, majd aprólékos filológiai kutatással számba veszi mindazon személyeket, akik Bélt a Sopron megyei rész megírásában segítettek, ill. akikkel a kortársak közül kapcsolatban állhatott.

Tóth Gergely *A kézirati hagyomány* című írásában (234–254) a Sopron vármegyéről fennmaradt 10 kézirat egymáshoz való viszonyát tisztázza. A rendkívül alapos vizsgálat szerint Bél Mátyás már az 1710-es évek végén elkezdte az anyaggyűjtést, amiből 1725 körül készült el az első munkapéldány, amit aztán folyamatosan újabbak követtek, figyelembe véve a vármegye, a kancellária és a helytartótanács kritikai észrevételeit.

Kiss Andrea *Sopron vármegye természeti viszonyainak változása a XVIII–XIX. században* című dolgozata (279–288) rámutat, hogy a Bél által leírtak korabeli térképekkel és földrajzi leírásokkal összevetve – még a 19. század elején is! – az adatok hitelességét támasztják alá. A táj átalakítását a vizek (Fertő-Hanság), az erdők és a soproni-ruszi borvidék alapján vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy visszafordíthatatlan hatásokkal járó tájatalakító műveletekről csak a 19. század második felétől beszélhetünk, a korábban végbement természetbe való „belenyúlás” sem kiterjedésében, sem pedig hatékonyságában nem mérhető össze az ezután kezdődő időszakkal.

A tartalmi ismertetés után nem hagyhatjuk szó nélkül, hogy a kötet kézikönyvként vagy oktatási anyagként történő használatát nagyban megnehezíti annak szerkezete. Kár volt a német fordításokkal ennyire szétदारabolni a kötetet, s a latin eredeti is sokkal jobban megfelelt volna feladatának, ha a magyar fordítás tükörfor-

dításban követte volna a páratlan oldalon. A fordításhoz amúgy a szerkesztő igen alapos jegyzetapparátust mellékel, bár néhol zavaró, hogy a jegyzetben a vonatkozó kérdéshez irreleváns vagy információértékkel nem bíró megjegyzések bukkanak fel.²² Fényes sokat hivatkozott *Geográfiai szótára* (1851) kétségtelenül a legkönnyebben elérhető kézikönyv, kérdés, hogy az egyes településeknél vajon tényleg ez, a jó 120 évvel későbbi munka a legmegfelelőbb útmutató. Egyik szerző és szerkesztő sem használta (legalábbis nem hivatkozta) Kiss József alapvető leírását, sem pedig Bredetzky Sámuel megyeleírását,²³ melyek ugyan nem községsoros szerkezetűek, de időben közelebb esnek Bél korszakához, mint Fényes Elek műve.

A kötetet valamennyi írásra kiterjedő irodalomjegyzék (mely jegyzékből több tétel hiányzik), személy-, földrajzi név, valamint tárgymutató zárja.

Heves megye ismertetése 1730–1735

A cím ez esetben megtévesztő is lehet, mert a forráshű fordítás miatt nem derül ki, hogy a korszakban a Heves vármegyéhez tartozó Külső Szolnok megye leírását is megtaláljuk a kötetben. A szerkesztők igen gondosan jártak el, amikor a páros oldalakat meghagyták a latin eredeti számára, amit a magyar szöveg tükörfordításban követ (szükségesnek látszott „fenntartani mindenki számára a további egyéni kutatási lehetőségeket” – 24–25). Mivel ez esetben sem állt rendelkezésre egy véglegesnek szánt kézirat, a szerkesztők az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányt vették alapul, amit az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található másik, befejezetlen példány többletinformációt hordozó részeivel egészítettek ki. Ezen részek a szövegben – a megfelelő részre beillesztve – kapcsos zárójelben található.

A pályaképet vázoló és a szerkesztés elveit taglaló rövid bevezetők után a pont 200 oldal terjedelmű latin-magyar megyeleírás következik, amit két megyetérkép egészít ki. Az első, színes térkép érdekes és hasznos vállalkozás: Bél információi alapján kísérli meg megrajzolni a vármegye korabeli képét, jelölve a mocsarak kiterjedését, a hidakat, kompokat és az általa vagy munkatársai által feltételezhetően bejárt településeket.

Bél Mátyás 1730-ban járt a megye egy részében, ennek megfelelően a természeti környezetnek – főleg a vizek, gyógyvizek esetében – részletes és pontos leírását adja. Önmagában is érdekes és fontos felvetés lehetne annak vizsgálata, hogy Bél miként viszonyult a természeti környezethez, ehhez e kötet különösen jó szempontokat kínál. A vizeket jellemző módon hasznosságuk foka szerint tárgyalja, alapmotívum az a kettősség, amit a terület *Minősége* című (3. §.) alig háromsoros fejezetben ír róluk: „Mindenütt vízfolyások és folyók öntözik, amelyek szépen megnedvesítik a talajt és termékeny partokat alakítanak ki, de nem kevés kárt

22 Ezeket részletesen tárgyalja Reisz 2002: 308.

23 Kiss 1833, Bredetzky 1821 (itt három, Sopron megyére vonatkozó cikke összevont formában található meg).

okoznak, amikor kiáradnak.” (31, bővebben: 77). Külön foglalkozik a vidék klímájával, azaz élıhetőségi fokával – ami Schwartnernél majd mint „*medicinische Geographie*” tér vissza – megállapítva, hogy a mocsarak káros kigőzölgései inkább csak az idegeneknek ártalmasak, „a lakosság ugyanis a saját környezetéhez valahogy hozzászokva serényen és vígan él” (59).

A föld termékenységét a gyakori áradásokra vezeti vissza, nem hallgatva el ezek káros hatásait sem. A paraszti táplálkozásban a kétszeres ismert szerepe mellett érdekes adalékkal szolgál a kölesről, ami „a vidék napszamosainak tápláléka” (61). Míg elismerően szól az egrri borról, a vármegye fő hírességéről („Merem állítani, hogy én az egrinél egészségesebb bort nem ittam.” – 63), addig a magas színvonalon űzött dinnyetermesztést nem számítva, kritikusan szól a gyümölcsfák hiányáról a síkon, ahol a föld a „lakosság mulasztása miatt vált meddővé” (63). A rét-gazdálkodásról megjegyzi, hogy bár rengeteg dűsfüvű rét van, „szénát még csak ott kaszálnak, ahol kedvük tartja, nem mindenütt, ahol lehetséges”, ehelyett inkább legeltetnek (65). A földben rejlő lehetőségek ki nem használásának okát az alacsony népsűrűségben látja: hiába természetene valaki nagyobb területen gabonát, hiányoznak az aratók, s nincs aki megvegye a felesleget, így jobbára önellátásra rendezkedik be mindenki. Emellett a korábbi időszakok folyamatos háborús fenyegetettsége sem kedvezett a hosszabbtávú tervezésnek (159–161). Ennek ellenére a marhaállományról dicsérően szól („sehol nem láttam tetszetősebb marhát, mint ebben a vármegyében”), amit a lovakra vonatkozóan is megerősít (67). Meglepő új információ, hogy „[a]líg találhatsz egy falut, hogy ne legyenek benne egyik-másik parasztnak agarai vadászni.” (71), míg a halászatról írva megerősíti a Tiszának és mellékvizeinek hallatlan halgazdagságáról szóló híradásokat (75).

A megye társadalmáról szólva szemléletesen cáfolja azon elképzeléseket, melyek szerint a népesség Árpád ivadékainak egyenes ágú leszármazottja (nyilván saját szülei – magyar és szlovák – vegyesházassága és a német kulturális környezet, amiben felnőtt, segítette tisztánlátását), kijelentve, hogy „egyetlen magyar ember sincsen, akihez ne keveredett volna valami vagy szlovákoktól, vagy a németektől. [...] Láthatjuk ezt minden nap a svábok új településein, mikor az ő német apától és anyától született fiaik [...] úgy használják a magyar szót és viseletet, hogy úgy látszik, mintha színmagyaroktól születtek lennének. [...] ki kételkedne, hogy az ilyen szülöktől tiszta magyar utódok születnek, jóllehet az apjuk vagy az anyjuk német nemzetiségű. Ugyanezt a szlovákokról is elmondhatjuk” (83, vö.: 139). Érdekes módon a nemrég bevándorolt németekről azt írja, hogy többségük nem találta meg szerencséjét, mert magukkal hozott tőkájükből nem jövőjüket alapozták meg, hanem házat építettek, nem tudván, hogy mesterségükből nem tudnak majd megélni, csak ha földet is művelnek. Így viszont egyikben sincsenek igazán otthon, így „ezen a vidéken szerencsétlen a németek sorsa” (87).

A második, „különös rész” ismertetésétől, melyben a négy járás településeit mutatja be tételesen, eltekintünk. Csupán az Eger városáról írottak kapcsán utalunk néhány figyelemreméltó momentumra (94–155). Egernek nemcsak kiváltságleveleit ismerteti, hanem bemutatja a püspöki fennhatóság alatt álló város

működését, a lakosság kemény életét és utal vallási toleranciájukra: „Nem hallgathatom el itt, milyen hálás szívvel gondolok (arra), mennyire emberségesen és mennyire szívélyesen fogadtak engem, a más vallású (embert), nemcsak a szolgák, hanem minden polgár.” (143).

A három most megjelent munkát igen fontos pillérnek tartjuk az elmúlt évtizedek Bél-recepciójában. Szerencsére jó ideje elmondható, hogy az életmű újabb, a nagyközönség előtt eddig ismeretlen területeit bemutató helyi vállalkozások egyre magasabb szinten kívánnak megfelelni az elvárásoknak, s tanulnak a korábbi kritikákból. Elmondható, hogy mára az igényes szöveggondozás mellett alapkritériummá vált a latin eredeti közreadása, csakúgy a Bél-kutatás egyetemi műhelyeinek bevonása a munkába, aminek az ezután következő munkálatok számára is példaként kell szolgálnia. Így rendhagyó ismertetésünk végén ismét csak azon örömmünknek adunk hangot, hogy az elmúlt néhány évben ilyen szépszámú kiadvánnyal gyarapodott Bél Mátyás vármegyeleírásainak sora (s akkor még nem is említettük az időközben szintén megjelent *Esztergom vármegye leírását*). Bízunk benne, hogy e folyamat ezután sem fog szünetelni, s a nem is olyan távoli időben elmondható lesz: Bél *Notitia*jának mind egykoron megjelent, mind pedig kéziratban maradt részei immár magyar nyelven is hozzáférhetőkké váltak.

Horváth Gergely Krisztián

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bél Mátyás 1957: *Esztergom vármegyéről*. (ford. Prokopp Gyula, szerk. és jegyzetek: Zolnay László) Tatabánya
- Bél Mátyás 1968: *Heves megye ismertetése 1730–1735*. (ford. és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre) Eger
- Bél Mátyás 1977: Vas vármegye leírása. 8. rész. *Vasi Szemle* 3. sz. 446–469.
- Bél Mátyás 1984a: *Hungáriából Magyarország felé*. (válogatta, bev. tan. és jegyzetek: Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor) Budapest /Magyar Ritkaságok/
- Bél Mátyás 1984b: *Magyarország népének élete 1730 táján*. (válogatta, s. a. rend., bev. tan.: Wellmann Imre, ford. Wellmann Imre és Püspöki Nagy Péter) Gondolat, Budapest /Történetírók Tára/
- Benda Kálmán 1972: lásd: Benda Kálmán – Glatz Ferenc – Stier Miklós: Helytörténeti kiadványok. *Századok* (106) 3. 743–753.
- Bredetzky Sámuel 1821: Oedenburger Comitatus. In: Csaplovics, Johann (Hrsg.) *Topographisch-Statistisches Archiv des Königreichs Ungern*. Wien II./422–457.
- Dékány Kálmán 1903: *Bél Mátyás földrajza*. Marosvásárhely
- Haan Lajos 1879: *Bél Mátyás*. Budapest
- Dr. Kápolnai Iván 1984: Emlékezés Bél Mátyásra. *Statisztikai Szemle* (62.) 10. 1009–1018.
- Kiss József 1833: Sopron Vármegye Esmertetése. *Tudományos Gyűjtemény* I. 5–41.
- Lóczy István 1982: Bél Mátyás és Somogy megye. In: Marton István (szerk.) *Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron*. Községi Közös Tanács, Balatonkeresztúr, 64–67.

- Lukács Károly 1943: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismeretése In: *Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái* 15. Pécs, 220–300.
- Magda Pál 1819: *Magyar országnak és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statistikai és geográfiai leírása*. Trattner János betüivel 's költségével, Pesten.
- Reisz T. Csaba 2002: Recenzió Bél: *Sopron vármegye leírása I. c. kötetéről. Levéltári Közlemények* 1–2. 305–310.
- Szekfű Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest
- Szelestei N. László 1984: *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. MTA Könyvtár, Budapest
- Szelestei N. László 1993: *Bél Mátyás levelezése*. Budapest
- Tarnai Andor 1955: Bél Mátyás ismeretlen művei. *Magyar Könyvszemle* január–június, 123–128.
- Tóth István 1982: Bél Mátyás Pécs-Baranyai kapcsolatai. In: Marton István (szerk.) *Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron*. Községi Közös Tanács, Balatonkeresztúr, 79–88.
- Tóth István 1984: Bél Mátyás leírása Baranya megye gazdasági és társadalmi viszonyairól. In: *A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században*. Szeged, 137–140. /A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984 március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások/

MELLÉKLET

Bél Mátyás magyar nyelven olvasható műveinek bibliográfiája, – a kivonatolt munkák is. (Az egyes fordításokhoz rendelt tanulmányokat külön nem véve fel.)

- Bács-Bodrog vármegye. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI*. Budapest, 1982. 69–92. (bevezetéssel)
- A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. (írta és ford. Lukács Károly) In: *Magyar Biológiai Kutatóintézet munkái* 15. (szerk. Entz Géza †) Tihany, 1943. 220–300. (Reprintje: Bél: *Veszprém vármegye leírása* 1989, 155–236.)
- Békés vármegye leírása*. (a kötetet szerkesztette: Krupa András, ford.: P. Szalay Emőke – Pánczél Barnabás, lekt. Erdmann Gyula) Gyula, 1993. /Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 18./
- Bereg megye leírása. Laurensik Keresztély kiegészítéseivel (kb. 1846–48) (ford., bev. és jegyzetek: Balogh István) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás V–VI*. (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1985. 9–71. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Bél Mátyás kézírata a magyarok öltözködéséről és erkölcséről. (írta és ford. Vida Tivadar) *Orvostörténeti Közlemények* (XXIII) 1977/4. 123–130.
- Bihar megye leírása. (ford.: P. Szalay Emőke, bev. és jegyzetek: Csorba Csaba) In: *A Bihari Múzeum Évkönyve II*. Berettyóújfalú, 1978. 51–107.
- A Bodrogi közről. – Zemplén vármegye*. (ford., bev. és jegyzetek: Püspöki Nagy Péter) Madách Kiadó, Pozsony, 1977, valamint *Irodalmi Szemle* (20.) 1977/10. 904–920.
- Buda város leírása 1. A kezdetektől Mohácsig*. (ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1987. /Fejezetek Budapest múltjából 2./

- Buda város leírása 2. A török Buda.* (ford. Déri Balázs, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1990. /Fejezetek Budapest múltjából 3./
- Buda város leírása 3. Buda visszavívása.* (ford. Déri Balázs, szerk. Faragó Éva) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest, 1993. /Fejezetek Budapest múltjából 3/a./
- Buda visszavívásáról.* (ford., jegyzetek: Déri Balázs) Zrínyi Katonai kiadó, Budapest, 1986.
- Csepelsziget és Budafok kétszáz év előtt.* (írta és ford. Bodor Antal) Magyar Társaság Falukutató Intézete kiadása, Budapest, 1936.
- Csongrád és Csanád megye leírása. (ford. Lakatos Pál és Téglássy Imre) In: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81.* (II.) Szeged, 1984.
- Esztergom vármegyéről.* (ford. Prokopp Gyula, szerk. és jegyzetek: Zolnay László) Komárom megyei Tanács V. B. Művelési [sic!] Osztálya, Tatabánya, 1957 (2. kiad.: 1968) – szemelvényes fordítás. (A 80 oldalas kötet tartalmazza még Helischer József 1823–1827 között írt, alapvetően a béli kéziratot követő szemelvényes megyeleírását.)
- Esztergom vármegye leírása* (ford. Deák Antal András) Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Igazgatósága, Esztergom, 2001.
- Fejér megye leírása. (ford. Prokopp Gyula) In: *Fejér megyei történeti évkönyv 11.* Székesfehérvár, 1977. 83–118.
- Gömör vármegye leírása. (1749)* (ford. Tóth Péter, jegyzetek, bevezető nélkül) KLTE – Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1992. /Gömör Néprajza XXXV./
- Heves megye ismertetése 1730–1735.* (ford. és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre) Eger Vára Barátainak Köre, Eger, 1968.
- Heves megye ismertetése. 1730–1735.* (szerk. Bán Péter, ford. Kondorné Látkóczki Erzsébet) Eger, 2001 /A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 8./
- Hungáriából Magyarország felé.* (válogatta, bev. tan. és jegyzetek: Tarnai Andor, ford. Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. /Magyar Ritkaságok/ – ebben Pozsony és Nógrád vármegye egy része.
- Komárom vármegye.* (Ford. Vilimszky László, s. a. rend. és szerk.: Koncsol László), Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1996. /Csallóközi Kiskönyvtár/
- A Kővári Kerület története. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI.* Budapest, 1982. 93–123. (bevezetéssel)
- A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. (ford. és jegyzetek: Illyés Bálint – Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából I.* Kecskemét, 1975. 7–51. /A Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kiadványai II./
- Magyarország népének élete 1730 táján.* (= 1. *Magyarország mezőgazdaságáról* 36–372., 2. *Magyarország szőlőiről és borairól* 376–440., 3. *Magyarország gabonakereskedelméről* 443–445. 4. *Értekezés a magyarok öltözetéről és szokásairól* 449–478.) (válogatta, s. a. rend., bev. tan.: Wellmann Imre, ford. Wellmann Imre és Püspöki Nagy Péter) Gondolat, Budapest, 1984. /Történetírók Tára/
- A magyarországi halakról és azok halászatáról (a Tractatus de re rustica Hungarorum részlete).* (ford.: Deák András) Vízdok, Budapest, 1984.
- Pest megyéről.* (ford. Szabó Béla, jegyzetek: Pintér Emilné, szerk. Ikvai Nándor) Szentendre, 1977. /Pest Megyei Múzeumi Füzetek X./
- Pest-Pilis-Solt vármegye. (ford. és jegyzetek: Szóts Rudolf) In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából VI.* Budapest, 1982. 9–67. (bevezetéssel)
- Pest város leírása.* (ford. Szálka Irma, szerk. Csomor Tibor) Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, Budapest, 1985. /Fejezetek Budapest múltjából 1./

- Sopron vármegye leírása I.* (szerk. Kincses Katalin Mária, ford. Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely) Soproni Levéltár, Sopron, 2001. /Sopron Város Történeti Forrásai C/ sorozat, 2. kötet/
- Szabolcs megye a XVIII. században. (bev. és ford. Balogh István), kiegészítve Schemberger Ferenc „Pótlás Bél Mátyás nemes Szabolcs megye leírása történeti művéhez” c. dolgozattal (1784) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II.* (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1979. 12–44.; ill. 45–76. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Szatmár megye ismertetése. (ford. Soós Imre) In: *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás III–IV.* (szerk.: Dr. Gyarmathy Zsigmond) 24–77. vö. uo.: Kávássy Sándor: Ismertetések a régi Szatmárról. 9–92. Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 1982. /Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadványai/
- Tolna vármegye leírása. (ford. és előszó dr. Kun Lajos, lekt. dr. Prokopp Gyula). In: *Tanulmányok Tolna megye történetéből IX.* (szerk. K. Balog János) Tolna Megyei Tanács Levéltára, Szekszárd, 1979. 327–364. (életrajzi függelékkal kiegészítve)
- Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Komárom vármegye.* (ford. Vilimuszky László) József Attila Megyei Könyvtár, Tatabánya, 1989.
- Az újkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése. Moson vármegye.* (ford és bev. tan. (3–31.): Mihály Ferenc, lekt. Gecsenyi Lajos). Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek IV. Mosonmagyaróvár, 1985.
- Vas vármegye leírása. (ford. Tihanyiné Szálka Irma, bev. és jegyzetek: Bendefy László) *Vasi Szemle* 1976/1: 108–125; /2: 241–257; /3: 463–476; /4: 567–582; 1977/1: 60–80; /2: 266–294; /3: 446–469.
- Veszprém vármegye leírása.* (ford. Takáts Endre, lekt. Kredics László és Wellmann Imre) (szerk.: Madarász Lajos) Veszprém, 1989. /A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 6./
- Zala vármegye leírása. (ford. Szabó Béla) In: *Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján.* Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1999. 11–70. /Zalai Gyűjtemény 46./

Reisz T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése.*

Cartofil, Budapest, 2002. 512 oldal, 16 tábla, 2 térkép melléklet

A szerző által monográfiának minősített és feltétlenül tanulmányozásra érdemes munka ismertetéséhez a recenzens a személyes ismeretség előnyével és az elfogultság esetleges veszélyétől óvakodva kezd hozzá. A kötet tanulmányozása számtalanszor bizonyította, hogy az évekkel ezelőtt, még Reisz T. Csaba egyetemi tanulmányai idején kialakult diák–tanár, majd később kollegiális kapcsolat több előnnyel, mint hátránnyal jár. A folyamatos munkakapcsolat lehetővé teszi ugyanis, hogy az objektivitás igényét folyamatosan szem előtt tartva, a kutatásnak, a feldolgozásnak és a kiadásnak olyan mozzanatai is megragadhatóak legyenek, amelyek egyébként nem tűnnének fel, illetve könnyen elsikkadhatnának.

Reisz T. Csaba nem csupán egy, a már terjedelmével is tiszteletet parancsoló munka témájának tudományos feldolgozását, közreadását végezte el, hanem ő volt egy személyben a kötet igen gondos tördelője, nyomdai előkészítője és kiadója is. Amikor kézbe vesszük a kiadványt, azonnal megállapíthatjuk, hogy a Cartofil Kiadó ezzel az első kötetével úgy jelentkezik a könyvpiacra, hogy az igényes tartalom mellett minden bizonnyal kielégíti a külső megjelenésben is színvonalas-ságot kívánó olvasók elvárásait. A könyv megírása, majd kiadása a vállalkozó szerzőtől nem csupán a forrásai feldolgozásához nélkülözhetetlen, megfelelő szakmai felkészültséget, képzettséget, elméleti, tudományos ismereteket kívánt, hanem a szükséges gyakorlati jártasságot is. A monográfia átolvasása után óhatatlanul felmerül a gondolat, hogy a szerzőnek többek között nemcsak választott korszaka és korszaka szereplőinek napi könyvkiadói gyakorlatát sikerült megismernie, hanem e gyakorlat legjobb hagyományait úgy leste el, hogy azok saját, napjainkban is hasznosítható gyakorlatává váltak.

A megjelent kötetnek már a külső borítója feltűnő igényességet mutat. A főcím szövegéből kiderül, hogy térképtörténetet, illetve ennél is többet, egy mappa elkészítésének történetét kínálja a szerző. Ma a régi korok térképei iránti érdeklődés szerte a világon és Magyarországon is egyre jelentősebb. Nem csupán a tudományos igényű feldolgozások és az ismeretterjesztő közlemények tanúsítják ezt, hanem az antikváriumok kirakataiban feltűnő, nagyméretű, gyakran színezésükkel figyelmet keltő térképlapok is. A könyvborító nagyobb részét díszítő ábrázolás ez esetben nem hivalkodó térkép-reprodukció, hanem a *Mappa generalis*nak, azaz Magyarország általános térképének a maga korában is igényesnek minősült, igen szépen metszett kartus részlete. Figyelmes olvasónak kell lennie annak, aki a kartus alján megtalálja Lipszky Jánosnak, a térkép készítőjének, a térképészeti vállalkozást összefogó személyiségnek nevét. Az ő alakja indította Reisz T. Csabát

még egyetemi hallgatóként – a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa, Böhm Jakab ösztönzése, majd a recensens biztatása alapján – kutatásra, és az ő alakja került fokozatosan az egyre sokrétűbb feldolgozás középpontjába.

A kötetet fellapozva a belső címdalalon szereplő alcím viszi közelebb az érdeklődőt a monográfia témájához. Itt jelenik meg ugyanis egyértelmű világossággal a térképész katonatiszt Lipszky János neve, amely az értő kutatóknak, legyenek azok kartográfusok, legyenek levéltárban dolgozók, kutatók, a 18–19. század fordulója utáni Magyarországgal foglalkozó történészek, a pontos, a megbízható lokalizálás biztosítékát jelenti. Az a körülmény, hogy „*a Lipszky*” máig fogalomként él és nem egy esetben pótolhatatlan, önmagában is jelzi, hogy sem a szerző, sem műve nem lehet érdemtelen a kutató érdeklődésére. Lipszky János munkásságának jelentőségét a kortársak és a közel egykorúak véleménye is alátámasztja. Mednyánszky Lajos már 1824-ben, a térkép utolsó szelvényének megjelenése után 16 évvel, a *Mappa generalis* lapjait mint „klasszikus értékű térképek”-et dicsérte. Splény Béla 50 évvel a szelvények elkészültét követően Lipszky térképével a kezében meglepetten állapította meg, hogy a medrét folyamatosan változtató Tisza kanyarulatai még részleteiben is mennyire megfeleltek a mappán ábrázoltaknak. 1856-ban a német tudományos szakirodalomban Lipszky térképét már mint a bámulat tárgyát, minden későbbi ábrázolás forrását mutatta be Emil Sydow, aki nem feledkezett el dicsérni a szerző rendkívüli szorgalmát sem. A 19. század végén Wilhelm Wolkenauer pedig Lipszky mappáját méltán a század elején készült térképek legjobbjai és legszebbjei között említette.

A rendkívüli szorgalom, a pontosság sem lett volna azonban önmagában elegendő a térképek elkészítéséhez. Éppen ezért utal az alcím további része Lipszky segítőire. A „segítők” – amint ez a kötet tanulmányozása során kiderül – ebben az esetben nemcsak a közvetlen munkatársakat, hanem a korban nélkülözhetetlen mecénásokat, a munkához méltó fizetést és a gyakorlati tevékenység elvégzéséhez szükséges támogatásokat is jelentik. Az utóbbiak a 18–19. század igényes térképeinek elkészítéséhez nélkülözhetetlenek voltak. Hiányuk az egyéni vállalkozás bukását is jelenthette, mint ezt a komolyabb pártfogók nélkül dolgozó, csupán polgári háttérrel rendelkező Korabinszky János Mátyás kudarca is mutatta. Lipszky munkáját saját kitarító szorgalma, szakmai felkészültsége mellett nemcsak jó érzékkel megválasztott, tudományosan felkészült munkatársai – mint például Bogdanich Dániel, Schedius Lajos vagy Zach Ferenc – segítették sikerre. A *Mappa* elkészítéséhez ugyancsak biztosítékot jelentettek a mecénások, akik között ott találjuk a Lipszkyt személyesen fogadó uralkodót, I. Ferencet, József nádort, Károly főherceget, a katonatiszti pályán működő térképész hadsereg béli előljáróit és a magyar arisztokraták közül kiemelkedő segítséget nyújtó Festetics Györgyöt, valamint Széchényi Ferencet. Az Udvari Haditanács támogatása mellett a kormányzások közül a Magyar Kancellária és a Helytartótanács rendeleteivel biztosították azt a szabad mozgást és munkalehetőséget, amelyet a térkép csillagászati alapon történő megszerkesztéséhez szükséges felmérések, a háromszögelések elvégzése igényeltek. A Helytartótanács tartotta a kapcsolatot a megyékkel és adta ki azokat az utasításokat, amelyek nyomán a helyi adatok pontosításába

a megyei mérnökök is bekapcsolódtak. Lipszky munkássága jól mutatja, hogy a pontos és tudományos igényű készült térképlapok, valamint az azok egyszerű használatát biztosító *Repertorium* csak a katonai és a polgári hatóságok, valamint az önkormányzatok olykor kelletlen, de végül mégiscsak hatékony, továbbá az egészen az uralódóig terjedő támogatók segítségével készülhettek el.

A munkatársaknak és a segítőknek ez a teljesség igénye nélküli felsorolása is jelzi, hogy Reisz T. Csaba kötetének alcíme joggal minősíti térképészeti vállalkozásnak a *Mappa generalis* elkészítését. Hiszen mindazok, akik vállalkoznak, a szó eredeti értelmében és a *Magyar nyelv értelmező szótárának* tanúsága szerint „többé-kevésbé nehéz, kockázatos vagy komoly megfontolást kívánó feladat, munka elvégzését, lebonyolítását” vállalják. Lipszky és munkatársai – miként ezt a kötet szerzője világosan bemutatja és forrásokkal egyértelműen dokumentálja – valóban komoly és nehéz feladatot vállaltak és olyan kockázatos munkát végeztek, amely például a csillagászati méréseket végző Bogdanich Dániel, a Monarchia első matematikusa, tragikusan korai halálához vezetett. És amint a vállalkozás egésze nem volt azonos Lipszky János munkáját előkészítő levelezésével, adatgyűjtésével, a háromszögelési eljárások és a csillagászati mérések megszervezésével, lebonyolításával, a vetülettani alapok kidolgozásával, valamint a vármegyéknek a kéziratot pontosítását szolgáló javításával, majd mindezek alapján a végső kéziratot tisztázta elkészítésével, úgy Reisz T. Csaba sem fejezte be kutatásait ezen a ponton. A *Mappa generalis* kiadása ugyanis a kéziratot kirajzolódó térkép sokszorosításához szükségessé tette annak rézmetszetes formában való elkészítését is. Így a vállalkozás bemutatása a térkép szelvényeinek metszésében résztvevő Prixner Gottfried és Karacs Ferenc munkásságát is tárgyalja. A kész rézlemezokről a térkép megjelentetése az egyes szelvények 1804 és 1808 közötti kinyomtatásával folytatódott. A térképszelvények főforgalmazója és legjelentősebb árusítója a pesti Kilián Testvérek Könyvkereskedés volt.

A teljes vállalkozáshoz tartozott a mutatókönyv, a *Repertorium* összeállítása és 1808. évi közreadása. A kötet nemcsak a térképen feltüntetett valamennyi *objectum* egyszerű visszakereshetőségét szolgálja, hanem a helységek valamennyi egykor használt nyelvi változatát is közli. A vállalkozás 1810-ben zárult. Ekkor jelent meg a *Mappa generalis* kilenc térképszelvényének és három, a Magyarország közigazgatási beosztását áttekinthető csatlakozó szelvényének alapján készített egylapos változat, a *Tabula generalis*.

Az alcímben jelzett témakörök áttekintése után az érdeklők bizonyára természetesen és logikusnak minősítik, hogy az említett kérdéseket a monográfia kimerítően tárgyalja. A Reisz T. Csaba által igen áttekinthetően megszerkesztett és olvasmányos stílusban előadott mondanivaló azonban a hazai térképtörténeti tárgyalásban egyáltalán nem magától értetődő. Térképtörténeti szakirodalmunk legtöbb szerzője ugyanis kartográfus és geodéta, aki a térkép készítőjének kartográfiai tevékenységét és a korábbi évszázadok kész térképeit szemléli, elemzi és értékei szakterülete szempontjából. A megközelítésnek ez a módja az elmúlt korok térképeit természetesen nem elsődlegesen történeti forrásnak tekinti és a feldolgo-

záshoz szükséges információinak kiegészítésére sem egyéb történeti források bevonásával törekszik.

Reisz T. Csaba kutatásai során fokozatosan jutott el arra az álláspontra, hogy a hazai gyakorlattól eltérő, új szempontú, a német nyelvterületen már elméletileg is kidolgozott komplex térképtörténeti feldolgozást készítsen. Lipszky Jánosnak a kor törekvéseibe helyezett munkásságát nemcsak ismertetni akarta, hanem az előzmények bemutatásával az újdonság, a tudományos munka új minőségének világos érzékeltetésére is törekedett. Kitartó kutatásai során az eddig nyomtatásban megjelent források és a szakirodalom egésze mellett a Lipszkyvel kapcsolatos teljes levéltári anyagot is feltárta. A magyarországiak mellett kutatott a szlovákiai levéltárakban is és áttekintette a bécsi levéltárak, kéziratárak forrásait. Munkájának kézenfekvő, de a tényleges munka során ugyancsak számos gondot felvető részét jelentette a Lipszkyhez kapcsolható térképek teljes katalógusának elkészítése. A források elérhető teljes köre és a szakirodalom áttekintése tette világossá számára, hogy a Johannes Dörflinger bécsi történész professzor által kidolgozott követelményrendszernek megfelelő, valamennyi térképtörténeti kérdésre választ kereső munka megírására kell vállalkoznia. A Dörflinger-féle komplex térképtörténeti kutatás szempontjai értelmében a feldolgozás során nyomon kell követnie a térképeket, az elkészítésükkel kapcsolatos igény felmerülésétől utóéletükig. Ezt az elvet követve eredményesen és magas színvonalon oldotta meg Reisz T. Csaba a *Mappa generalis* elkészítésének bemutatását. Végigkísérte a térképek kéziratok lapjainak megszületését, vizsgálva a munka első szakaszában részt vevő személyek pályáját, tudománytörténeti jelentőségét. Foglalkozott a sokszorosítást lehetővé tevő rézmetszetek elkészítésével, majd a térképek kiadásával, a kiadó történetével. Utalt a térképek felhasználására és utóéletükre, valamint a Lipszky-féle térképészeti hagyaték későbbi sorsára is.

Reisz T. Csabát munkája során nemcsak sokoldalú képzettsége segítette, de az a mindenkori támogatás is, amelyet a történész szempontjából „rokon szakterületeken” dolgozó kollégáktól kapott. Elsősorban kartográfiai szakkérdésekkel kapcsolatban merültek fel olyan nehézségek, amelyek megoldásához a térképész kollégáktól kapott mindig segítőkész és érdemi segítséget. A recenzens úgy látja, hogy Reisz T. Csaba új kötetének eredményei jól mutatják egyrészt a komplex térképtörténeti kutatások szükségességét, az ebben rejlő lehetőségeket, az eredményes megoldásokat, másrészt pedig a különböző szakterületeken kutató kollégák egymásrautaltságát és együttműködésüknek nélkülözhetetlen voltát.

Anélkül, hogy a kötet tartalmának fenti bemutatását akár csak közelítőleg kiemertőnek, teljesnek minősíthetnénk, meg kell említenünk a szerző munkájának, munkamódszereinek olyan jellemzőit, amelyekre külön is érdemes figyelmet fordítanunk.

A feldolgozást első lapjától az utolsóig világos, egyértelmű fogalmazás jellemzi. Az előadottak gyakran didaktikus módon magyaráznak egy-egy kérdést, nem titkolva a szerző kételyeit, bizonytalanságait sem, és emellett az olvasót további kutatásra buzdítva és a tudományos munkában továbblépésre vezetve.

Reisz T. Csaba rendkívül pontos, sokszor már-már a következő kutatónemzedéket előzékenységgel elkényeztető jelzetei, hivatkozásai mind azt a célt szolgálják, hogy felmerülő kételyeinket az eredeti források ismételt kézbevitelével eloszlássuk vagy új utat választva, más módon kutassunk tovább. „Előzékeny hivatkozásai” nem csupán a levéltári anyag pontos jelzeteit kínálják, hanem olykor egy-egy nehezebben hozzáférhető nyomtatott anyag őrzési helyét is közlik. A kutatás történetére vonatkozó megjegyzései sem egyszerűen a szerző kitarását, igen jó kapcsolatteremtő készségét dokumentálják, hanem egyrészt jól mutatják azokat a lehetőségeket, amelyek egy-egy adat megtalálásához elengedhetetlenek voltak, másrészt hasznos ötletként szolgálhatnak a további munkára vállalkozóknak is. Azzal, hogy még az elveszett forrásokról is tájékoztatást kapunk, a teljes forrásbázisban rejlő további lehetőségekre, a téma alaposabb historiográfiai értékelésére irányulhat figyelmünk.

A pontosság igénye nemcsak a jegyzetekben, hivatkozásokban jelentkezik, hanem jellemzi a források elemzésénél alkalmazott filológiai módszert is. Így például a Gothában élt Zach Ferenc leveleiben szereplő csillagászati, vetülettani javaslatokat, érveket sikerült a szerzőnek szinte szó szerint kimutatni a vállalkozással kapcsolatban keletkezett kérvényekben, jelentésekben. Összegyűjtötte Reisz T. Csaba továbbá az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött *Reperotium* Schedius Lajos által használt példányában szereplő kéziratos bejegyzéseket, amelyeket a Függelékben külön táblázatban közöl. Ugyancsak az aprólékos, pontos, filológiai munka eredményeként sikerült a szerzőnek számos, a szakirodalomban fellelhető hibát és téves adatot kijavítani. Csak kívánni és remélni lehet, hogy a jelen kötet olvasói a helyes adatokat használva minél előbb átviszik a köztudatba a kutatás új eredményeit.

A világos fogalmazást, a pontosságot, a gazdag hivatkozásokat szerencsésen egészíti ki és erősíti a jól követhető és arányos szerkesztés. A tudományos munkák áttekinthető szerkezete már önmagában is jelzés értékű, mert csak az a kutató, az a szerző tudja anyagát világosan tagolni, aki azt kimerítő alaposággal ismeri.

Külön értéke Reisz T. Csaba munkájának az az emberközpontú tárgyalás, amellyel az egész feldolgozást rendkívül élővé sikerült tennie. Az emberközpontúság ez esetben azt jelenti, hogy valamennyi témakör áttekintésében az emberek a főszereplők, ők állnak a tárgyalás középpontjában, talán ezzel azt is jelezve, hogy a szerző számára igazában ők a legérdekesebbek. A *Mappa generalis* megszületésének minden szakaszát életrajzok, pályaképek során kísérhetjük végig. A Lipszky család napjainkig terjedő történetének áttekintésében Reisz T. Csaba – az újabban felmerült adatok ismeretében – saját korábbi kutatási megállapításait is helyesbíti. Olyan genealógiát kapunk itt kézhez, amely nem az életet elfedő száraz adatokból, hanem a mindennapok élő embereinek portréiból alkotnak nemzedékrendi táblázatot. A nem kis nehézség árán, a család még ma élő tagjaival is személyes kapcsolatot teremtő szerző olyan forrásokat tudott vizsgálatába bevinni, amelyek néhány év elteltével talán teljesen feledésbe merültek volna. Lipszky János családjának bemutatása mellett számos rövidebb-hosszabb életrajzot, pályá-

képet kapunk, főként a mappa készítését segítő munkatársokról, így Bogdanich Dánielről, Zach Ferencről, Schedius Lajosról, a rézmetszőkről és a forgalmazást bonyolító Kilián testvérekről.

A *Mappa generalis* megszületését bemutató kötet témaválasztása és tartalmi erőnei alapján is méltán tarthat igényt a nemzetközi érdeklődésre. Szerencsés megoldást talált a szerző a magyarul nem tudó kollégák legalább alapvető tájékoztatására. A kötet befejezéseként ugyanis egy 70 oldalnyi terjedelmű, a monográfia fejezetbeosztását követő összefoglalást és a tartalomjegyzéket találjuk angolul, németül és szlovákul. A külföldi kutatók ugyancsak használni tudják azt a 63 darabból álló *Iratgyűjteményt*, amely eredeti nyelven azokat a levéltári forrásokat tartalmazza, amelyek a térképtörténetre és különösen a *Mappa generalis* elkészítésére vonatkoznak. Ezeket a forrásokat gazdagítják még a lábjegyzetekbe került, ugyancsak eredeti nyelvű, bőséges forrásidézetek is. Végül a *Függelék*ben olvasható németül Lipszky János életrajza, amelyet jegyzetei alapján Gyurikovits György állított össze 1847-ben.

A recenzensnek lehetősége volt végigkísérni Reisz T. Csabának Lipszky János munkásságát és a *Mappa generalis* elkészítését kutató tevékenységét az első térképjegyzék összeállításától és a vonatkozó irodalom bibliográfiai gyűjtésétől kezdve a jelen kötet megírásáig. Az olvasó az elkészült és a most ismertetett kötettel egy hosszú éveken át rendkívüli szorgalommal és kitartással folytatott kutatás végső eredményét veheti kézbe. A munka jelenlegi formájában az indulás idején remélténél jóval többet tartalmaz, hiszen a kitartó és a sokrétű forrásfeltárás számos új eredményt hozott. Külön örömet jelent, hogy Reisz T. Csaba esetében a szorgalom mellé még szerencse is társult. Hiszen a szerencsének is szerepe volt abban, hogy 1997-ben váratlanul felbukkantak a már elveszettnek hitt, a megyék által egykor javított kéziratos térképlapok. Az ezeken szereplő feljegyzések ismeretében teljes bizonyossággal és joggal állapíthatta meg a szerző, hogy az egész országot egységben, matematikai számítások és csillagászati felmérések alapján ábrázolt Lipszky-féle *Mappa generalis* rendkívüli pontosságát, megbízhatóságát annak is köszönheti, hogy adatait helyi, azaz megyei szinten ellenőrizték és javították.

A térképlapok megjelenése idején a Helytartótanács a terjesztésre vállalkozó Kilián Könyvkereskedést már 1806–1807-ben arra kötelezte, hogy a legjelentősebb oktatási intézmények kapjanak ingyenes példányokat a mű egészéből. 1807 tavaszán pedig ugyancsak a Helytartótanács utasította a törvényhatóságokat, hogy mind a *Mappa generalist*, mind a *Repertoriumot* fizessék elő, hogy majd a napi hivatali munkában azt használhassák. Reisz T. Csaba munkájáról szólva a recenzens csak azt kívánhatja, hogy mindazok, akik térképtörténeti kutatásokkal foglalkoznak, vagy akik a régi, történeti forrásértékű térképek iránt érdeklődnek, ne egyszerűen monográfiát látva a kiadványban olvassassák egyes fejezeteit, hanem azt kézikönyvként, ugyancsak a napi munkájukban folyamatosan tanulmányozzák! Meggyőződésem, hogy az utóbbi módszer mindannyiunk javára fog szolgálni.

Bak Borbála

Kis magyar várostörténet

Bácskai Vera: *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Osiris, Budapest, 2002. 172 oldal

Egy tudomány történetét sokféleképp meg lehet írni, akárcsak egy kutatási tárgyét. A feladat akkor válik igazán érdekessé, ha ezt a kettőt egyszerre kell megtenni. Bácskai Vera erre vállalkozik a *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című legújabb munkájában. Bár a monográfia címe alapján a preindusztriális város, tehát egy történeti tárgy históriáját ígéri, az olvasó már a bevezetésben fontos, a várostörténetre vonatkozó megállapításokkal találkozik. Valamint azzal a személyes hanggal, ami többször visszaköszön a könyv olvasása közben: a szerző felvállalja, hogy – mások eredményeit is felhasználva, ám – főleg személyes kutatásai, eredményei, hipotézisei alapján rajzolja meg a magyar város első több mint nyolcszáz évét.

A szerző igen sokrétű, a várost és a városlakót számtalan szempontból vizsgáló kutatói múltja alapján joggal hozhatta meg ezt a döntést. Az eredmény egy könnyed, jól olvasható, lényeglátó, a fiatal és az érett kutató számára egyaránt élvezetes olvasmány, mely egyben azt a várostörténeti szintézist is megadja, mellyel régóta volt adós a hazai társadalomtörténet-írás.

A mű szerkezete kronologikus logikát követ, ám a történeti korszakok esetében szakít a magyar ország-, illetve városmonográfiáknál megszokott politika–gazdaság–társadalom–művelődés négyes egységével. Ehelyett az adott korszak várostörténetét azon a problémán keresztül közelíti meg, mely a kortársak, illetve a várostörténész számára a legjelentősebb volt. Így a középkor a *civitas* kontra *oppidum*, a kora újkor a hanyatlás kontra átrendeződés, a 18. század a városhálózat, a 19. század pedig a polgárosodás kérdésén keresztül kerül kifejtésre. A nyugat-európai társadalomtörténet-írásban megszokott, nálunk talán meglepő megközelítésnek köszönhetően a várostörténet iránt csak felszínesen érdeklődő olvasó is megértheti, hogy a várostörténeti kutatások kérdésfeltevései hogyan fogalmazódtak meg a konkrét történeti problémák a történész korára jellemző szellemi háttér metszetében.

A kötet számos olyan bevett történeti közhellyel számol le, melyek a mai napig erősen jelen vannak oktatásunkban. Ezt azért is igen fontosnak tartom, mert gyakorló egyetemi oktatóként nap mint nap szembesülök azzal a visszás helyzettel, hogy a történészhallgatók egy jelentős része determinista modellekkel értelmezi a történelmet, anélkül, hogy ezen modellek eredetét, kontextusát, vagy akár megnevezését is ismerné. A determinista modellek legnagyobb hátránya, hogy egy optimális fejlődési irányt meghatározva mindent fejletlennek vagy retrográdnak minősítenek, ami eltér a kiválasztott ideáltól. A várostörténetben a determinista történeti hagyomány az angol indusztriális városfejlődést tekintette az ideális

példának, amihez képest a francia és a nyugati német megkésettnek, az Elbától keletre fekvő területek pedig egyenesen torznak minősült.

Bácskai Vera nemcsak a hazai várostörténetben mozog otthonosan, hanem igen jól ismer más európai történeti hagyományokat, mindenekelőtt az angolt és a németet. Könyvében tehát többször joggal figyelmeztet arra, hogy sokszor az optimálisnak tartott példa sem felel meg a determinista történészek elvárásainak. Még az angol városhálózat is rendelkezik számos olyan kis- és középvárossal a 19. században, melyet a legjobb esetben is csak közvetve érintett meg az industrializáció. „A városállomány összetétele” – pedig nemcsak nálunk, hanem „más európai országokban is elég nagy folytonosságot mutat, és csak csekély mértékben bővült új városokkal [...] amelyek száma, a közhiedelemmel szemben, elsősorban Angliában és kisebb mértékben Németországban, a Ruhr-vidéken volt jelentős, és majd a (19.) század második felében vált számottevővé.” (167).

A várostörténet-írás két megközelítése, a monografikus, azaz egyetlen város történetére koncentráló, illetve a várost rendszerben vizsgáló közül Bácskai Vera ebben a művében is az utóbbihoz kapcsolódik. Ez lehetőséget ad számára, hogy bemutassa a hagyományos jogi, privilégium-központú megközelítés következtetlenségét mind a városok számának meghatározásánál, mind a városi társadalom és gazdaság jellemzésénél. Az *oppidum*ok igen heterogén köre például így nem falusias, azaz elmaradott jellegénél fogva jelenik meg mint a korai Mályusznál, nemcsak speciális fejlődésén, „mezővárosiasodásán” keresztül, mint Szűcs Jenőnél, hanem a „kisvárosodás” folyamatának meghatározó részeként, mely így elhelyezhető és értelmezhető a hosszú időtartamú hazai városfejlődésben éppúgy, mint az európaiban.

Az *oppidum*ok belső, illetve a *civitas*okhoz képest való meghatározása természetesen korántsem lezárt. Bácskai Vera kettős elkülönítése (*oppidum* – fal nélkül, földesúri joghatóság alatt, *civitas* – fallal, központi joghatóság alatt) operatívnak tűnik. A két csoport együttes kezelése mindenestre lehetővé teszi, hogy a magyar városfejlődés ne a folyamatos válságokon és a lesújtó elmaradottságon keresztül jelenjen meg a történetírásban.

A mezővárosokra és a szabad királyi városokra egyaránt jellemző, a 15. század végétől megerősödő agrártermelés az európai gazdasági átrendeződéshez való alkalmazkodásnak is tekinthető. Ebből a szempontból a háborúkkal – egyébként nem csak Magyarországon – terhes 17. század olyan továbbmutató jellegzetességei is megjelennek, mint a városok mind szorosabb szerveződése, illetve nem lebecsülendő gazdasági ereje, melynek köszönhetően az igen tetemes adóterheket is képesek voltak fizetni.

A mezővárosokat a várostörténetből azért sem lehet kihagyni, mert már a középkorban is fontos szerepük az újkorban még tovább erősödik, sőt a polgárosodás társadalmi folyamatai itt kisebb ellenállásba ütköznek, mint a királyi városokban. „Paradox módon e negatívum (a földesúri joghatóság) teremtett e városokban kedvezőbb feltételeket a modern értelemben vett polgárság kialakulásához” (130). Hasonlóképp torzító lehet a nemesség városba áramlásának jogi alapú elíté-

lése, vagy a megkésett magyar fejlődéssel való magyarázata, hiszen ez a folyamat éppúgy végbemegy az ideálisnak tartott Nyugat-Európában is.

A nyugati példákkal való összehasonlítás végig jelen van Bácskai könyvében, ám ez sosem jelenti egy ideális és egy megrekedt típus összevetését. A nyugati példák a bevett modellek cáfolatára vagy árnyalására, illetve a magyar specialitások kidomborítására szolgálnak. Ilyen jellegzetesség az országos központ, vagy nagyváros hiánya a Kárpát-medencében a 19. század első harmadáig. Ekkor Pest-Buda szédületes, a nyugat-európai metropoliszoknál is jóval lendületesebb növekedése megindul, amit ugyanakkor nem követ a regionális központok, Nyugat-Európára jellemző dinamikus növekedése a 19. század során. Szintén magyarországi specialitás, hogy az agrárvárosok és a városi őstermelés a középkorra, és főleg a kora újkorra jellemző dominanciája alig csökken a 19. század során, csak néhány iparvárossal, illetve vasúti csomóponttal bővül a városállomány.

A magyar sajátságként tartott mezővárosi fejlődés ugyanakkor szervesen illeszkedik a Nyugat- és Közép-Európa más országaiban megfigyelt ún. strukturális urbanizációhoz, melynek lényege, hogy a preindusztriális városrendszer az egyre intenzívebb áru- és információcserének köszönhetően mind több nagy-, közép- és főleg kisközponttal fedi le a teret, mintegy előkészítve azt az industrializáció befogadására. Ebből a szempontból nem megvetendő jelenség a magyar városhálózat újkori, és főleg a 19. században megfigyelhető viszonylagos stabilitása. Bácskai megállapítása szerint a dualizmus kori városhálózat lényegében már a század elején készen állt. Az állam és az iparosodás – a korábbi tétellel szemben – tehát nem felforgatta a korábbi városrendszert, hanem kihasználta azt.

Az urbanizáció számos történeti értelmezése közül Bácskai a Hohenberg – Hollen Lees szerzőpárost, illetve Jan De Vriest idézi. Ezzel alátámasztja saját funkcionista várostörténeti megközelítését, amit Hohenberg és Hollen Lees is követ, illetve amit – a strukturalista urbanizáció kora újkori jelentőségének hangsúlyozásával – De Vries eredményei is indokolnak. Ezzel Bácskai Vera Nagy Lajossal folytatott kutatását is elhelyezhetjük a Keleti Károly, Dávid Zoltán, Gyimesi Sándor-féle magyar funkcionista várostörténeti hagyományban, melynek máig legfontosabb klasszikusa a Bácskai–Nagy szerzőpáros Magyarország 1828-as piackörzeteire és piacközpontjaira vonatkozó műve.

Az 1828-ra vonatkozó kutatás a piacközpont és a piackörzet kapcsolatából indul ki, de vajon milyen szoros a kapcsolat a piacközpontok között? Vajon létezik-e egységes városhálózat a Kárpát-medencében akkor, amikor egységes piacról még nem beszélhetünk? Ha igen, akkor mikortól? Erre a kérdésre a hazai szakirodalom még nem adott megnyugtató választ, így ez a probléma a könyvben sem merül fel, holott az újkori magyarországi város- és társadalomfejlődés egy olyan kulcskérdése, mely módszertani kérdéseket is felvet. Mit tekint a várostörténész városhierarchiának, illetve városhálózatnak? Hogyan alkalmazhatók ezek a településföldrajzból kölcsönzött, tehát indusztriális városrendszerek leírására kidolgozott modellek preindusztriális városokra?

A történeti városdefiníció másik elterjedt, a városi népességszámból kiinduló megközelítése szintén jelen van a magyar várostörténet-írásban. Ennek eredményei részben megegyeznek a funkcionalista megközelítés eredményeivel, így említésük mindenképp a kötet érvrendszerét gazdagította volna.

Mind a funkcionalista, mind a demografikus urbanizáció-értelmezés a töréspontok helyett a folytonosságot emeli ki egy adott városrendszer vizsgálatánál. A kanonizált történeti fordulópontok (forradalmak, háborúk, stb.) gyakran nem jelentenek általános társadalomtörténeti vízválasztót, ahogy arra Bácskai Vera is felhívja a figyelmet 1848 kapcsán. A városi társadalom szempontjából ugyan Pest társadalma és városvezetése esetében mindenképp jelentős átalakuláshoz vezet a forradalom, ám a vidéki városoknál ez korántsem ilyen nyilvánvaló.

A városi társadalom bemutatására Bácskai Vera végig nagy hangsúlyt fektet munkájában, a legizgalmasabb képet mégis a 19. századi változások (vagy épp folytonosság) során kapjuk. Itt válnak igazán élessé a régi és a modern polgárfogalomban megjelenő különbségek. Az egyre összetettebbé váló városi társadalom hasonlóan bonyolult hivatkozási rendszert eredményez, melyben csak nagyon körültekintően vizsgálódhat a történész.

Ha az újkori városfogalom meghatározása nehézségekkel jár, akkor ez még inkább igaz az újkori polgárfogalomra. Bácskai mindkét esetben tapasztalt társadalomtörténészként vezeti az olvasót: a törések és a sematikus értelmezések helyett az átmenet, a folytonosság, az alkalmazkodás jeleit emelve ki. A történeti szereplő és a történész véleményét kontextusba helyezve, ütköztetve gondolja át a magyar és a nyugati várostörténeti hagyományt éppúgy, mint saját eddigi életművét, ezek ismeretében jelzi a kutatás további irányait, ami diáknak és kutatónak egyaránt igen fontos segítség.

Sonkoly Gábor

Irinyi Károly: *A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918.*

Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen, 2002. 354 oldal

Különös a sorsa némely könyveknek. Éppen ez a helyzet Irinyi Károly most megjelent művével is. Már jóval azelőtt tudni lehetett, hogy jelentékeny történetírói alkotás született, mielőtt önálló kötetként is megjelenhetett volna. Irinyi Károly, a debreceni egyetem professzora 1986-ban nagy feltűnést keltett írást jelentetett meg az *Alföldben*,¹ amely a *Debrecen története* harmadik kötete számára írandó politikatörténeti fejezetből adott némi ízelítőt. A tanulmány akkoriban heves reakciókat váltott ki a cívis városban, egyúttal jelezte: olyan történeti kérdéshez nyúlt a szerző, határozottan állást is foglalva vele kapcsolatban, amely máig érzékeny és meghatározó pontja a debreceni identitásnak. Irinyi azonban néhány év múlva, 1988-ban, váratlanul meghalt és hátrahagyott (ám lényegében kész) kézírata ezután sokáig az asztalfiókban hevert. Hatvanadik születésnapjának a tiszteletére, vagy inkább a tudós emlékére 1992-ben rendezett konferencia anyagát közreadó kiadványban a kézirat egy további fejezete került ugyan a nyilvánosság elé,² ám ez inkább csak tovább fokozta a várakozásokat. A kézirat rendhagyó története akkor sem ért azonban véget, amikor 1997-ben napvilágot látott végre a várostörténet szóban forgó kötete. Ekkor sem jelent meg ugyanis a teljes szöveg, hanem csak a kötetbeli fejezet számára előírt 15 ívnyi rész, ami pedig kimaradt, arról a szerkesztő, Gunst Péter rövid összefoglalói tájékoztattak.³ Így jutunk el végül a mostani kötethez, amely – újfent Gunst Péter közreműködésével – immár a teljes szöveget a kezünkbe adja.

A várostörténeti monográfiák olvasói megszokhatták, hogy az elmaradhatatlan várospolitikai fejezet rendszerint a helyi közélet eseményeinek, valamint a helyi döntéshozó fórumoknak (tanács, polgármester stb.) a ténykedését mutatja be. Ezért és ennyiben a meglepetés erejével hat, legalábbis szokatlan, hogy Irinyi eredetileg úgyszintén egy ilyen várostörténeti biográfia számára készített narratívája teljesen mellőzi a szokványos tematikát. Nem mondom, hogy ezekről a kérdésekről egyetlen szó sem esik könyvében, ám még ha szóba kerülnek is hébe-hóba, akkor sem élnek önálló életet, hanem belesimulnak egy másféle gondolatmenetbe. A könyv tárgya ugyanis a *debreceniség*, a várost hatalmában tartó cívis politikai kultúra és mentalitás történeti alakulásának gondos rekonstrukciója.

A szerző, könyve első soraiban így indokolja témaválasztását. „Debrecen társadalmának politikai gondolkodását és mentalitását a történelmi hagyományok öröklött és újabb keletű öntetszelgő mítoszai nagymértékben befolyásolták.

1 Irinyi 1986.

2 Irinyi 1992.

3 Irinyi 1997.

Történetéhez tehát önmagáról táplált illúziói is hozzátartoznak.” (11) Az önkultusz, fűzi hozzá, nem tekinthető ugyan sajátosan debreceni tulajdonságnak, mivel előszeretettel kultiválják azt az egyes nemzetállamok, sőt a birodalmak is. Mégis: Debrecen esetében a kora újkori és a modern kori história fejleményeinek talán éppen ebben a masszív identitáskultuszban találni a legfőbb magyarázatát. Ezért nem is kerülhetjük meg, hogy a dolgok lényegéig hatolva ne fejtjük fel a debreceniség szellemi és politikai konstrukciójának igazi természetét, hogy ne tisztázzuk valós történelmi szerepét.

A feladat ekkénti kijelölése nem ígér a szerzőnek feltétlen népszerűséget, érthető tehát, ha némelyekben ellenkezést váltott ki már az első mutatvány megjelenése is. Irinyi Károly ahhoz a jó ideje létező historiográfiai vonulathoz csatlakozott, amely nyíltan kritikus hangot üt meg a debreceniséggel és a cívis hagyományokkal szemben. A debreceniség fogalmát Kazinczy Ferenc alkotta meg még a 19. század elején. Az írónak a város iránt táplált irodalmi-szellemi idegenkedését kifejező pejoratív terminust azonban csak jóval később „érdemelte ki” a város azt követően, hogy kezdte mindinkább magára öltetni a Kazinczy által neki tulajdonított, a 19. század elején azonban még csak megszorításokkal érvényes vonásait, úm. az önteltséget, az intoleranciát, a maradiságot és a parlagiasságot. Minden bizonnyal Balogh Istvánt tekinthetjük azon historiográfiai áramlat kulcsszereplőjének, amely „komolyan vette” Kazinczyt, mivel alkalmazta a debreceniség így megelőlegezett fogalmát a város társadalmi és mentális historikumának a vizsgálata során. Balogh 1947-ben megjelent összefoglaló társadalomtörténeti és néprajzi munkájában már hangsúlyozta, hogy a 19. századi cívis közösségre, amely a század derekáig egybe esett magával a várossal, „a statikus állapot jellemző [... mivel] a szokások olyan kötelező érvényűek, hogy a közösségből kitörni szerfelett nehéz”.⁴ A kérdésről írt legfontosabb tanulmányában pedig – hosszabb irodalom- és társadalomtörténeti elemzés végeredményeként – egyértelműen leszögezte. „A XIX–XX. század fordulójára a cívis-társadalomban mindig is meglévő konzervatív vonások megerősödtek. A debreceniség ettől fogva politikai és társadalmi állásfoglalás.”⁵

Irinyi ennek a most csupán futólag jelzett történetírói felfogásnak az örököse és látható kiteljesítője. A szerző, aki nem ezzel a munkájával csatlakozott a Debrecen kutató historikusokhoz, hiszen Benda Kálmánnal együtt már 1961-ben könyvet szentelt a debreceni nyomda történetének,⁶ határozottan kritikusan szemléli a debreceniség modern kori múltját. Ezt viszont az imént említett „nyomdatörténeti” munkája – a kultúrtörténeti orientáció mellett – már szintúgy megelőlegezte.⁷ Ám mielőtt tüzetesebben is szemügyre vennénk könyve fő téziseit, érdemes szólni a munka néhány, látszatra csupán formai sajátosságáról. Mindez talán

4 Balogh é.n. (1947): 67.

5 Balogh 1969: 48.

6 Benda–Irinyi 1961. Igaz viszont, hogy ezt követően hosszú időn át fő kutatási témája már nem Debrecen múltja, hanem a Mitteleuropa koncepció és hazai politikai fogadtatása volt, amiről két könyvet is publikált.

7 Erről meggyőzően szól a szerzőtárs emlékezése és elemzése: Benda 1992: 51–55.

azért is hasznos lehet, mert ennek során felvillanthatunk valamit a szerző sajátos munkamódszeréből és történetírói arcéléből.

Az imponálóan gazdag dokumentációval alátámasztott argumentáció elsősorban levéltári, valamint sajtóforrásokra épül. Irinyi úgyszólván teljesen kimerítette a helyi megyei levéltár közgyűlési, tanácsi, polgármesteri és főispáni iratanyagát, és nem volt rest kiterjedt kutatásokat végezni az Országos Levéltárban sem. Az utóbbit illetően a központi kormányzati szervek és a helyi hatalmi tényezők közti kommunikáció vonalát követve többnyire a miniszterelnökségi, valamint a különféle miniszteri-minisztériumi iratanyagokban kutatott. Emellett hihetetlen bőségben aknáztta ki a helyi sajtó anyagát, beleértve a felekezeti orgánumokat is, és nem feledkezett meg a pamfletirodalomról sem. A témérdek archivális és nyomtatott forrás feldolgozása során gyakran élt forrásszövegei közvetlen beszéltetésének, a korabeli megnyilatkozások idézésének az eszközével.

Részben ezért is és részben pedig azért, mert Irinyi nyelvezete erősen feldűsült a források által közvetített korabeli (főként) helyi nyelvi kultúrával, történeti narratívája egészen különleges hangulatot áraszt magából. Legalábbis ez az érzése támad az olvasónak az ilyen és hasonló mondatok (és kifejezések) olvastán, melyekből hadd álljon itt ízelítőül néhány példa: „A cívis csonka, mintegy féleresz demokratizmusa” – szóló érzékletes meghatározása (137). Vagy: A szociális érzékenységű, egyúttal a radikális liberalizmusával is feltűnő református lelkész függetlenségekhez csapódását taglalva írja: „az ellenzéki tábor többsége és a városi közgyűlés cseppet sem örvendezett a »hozzá átszöktetett nem igaz jószágnak«” (196). A politikai intranszigencia feltűnő hiánya, e Debrecenben sem ritka jelenség egyik megnyilvánulása kapcsán pedig azt olvassuk, hogy „igen hamar elkezdte befele göngyölni az ellenzék harci lobogóját”; ez viszont egyúttal maga után is vont, hogy „a politikai életben is a végletekig elburjándzott a »bakonyi zsványok kora«” (200). S végül: a folyton taktikázó politikusok (ezúttal éppen Baltazár püspök) és a társadalom viszonyának időnként megfigyelhető ambivalenciájáról szólva megjegyzi: „A kerület 20 református faluja sem tolerálta egységesen püspöke közéleti-politikai szöcskejátékát” (280).

Nemegyszer tapasztalhatjuk, hogy a historikus túlságosan hatása alá kerül a behatóan, s már hosszú ideje kutatott kor gondolatvilágának és nyelvi kultúrájának. Többnyire azoknál szokott ez gyakrabban előfordulni, akik tárgyukkal és főként egyik-másik hősükkel a kíváncsinosnál is jobban azonosulnak. A múlthoz fűződő ezen empátiás viszonyt híven tükrözi a nyelvi archaizmus eluralkodása a mondott történések narrációjában. Itt azonban korántsem erről van szó.

A legkevésbé sem állítható ugyanis, hogy Irinyi különösebb empátiával viseltetne a cívisek értékei és a rájuk oly jellemző magatartásformák iránt. Sőt. Ám, ha ennek ellenére mégis rajta hagyta nyomát a szerző stílusán a kor egyébként izes nyelve, amitől Irinyi szövege kifejezetten élvezetessé vált, azt inkább indokolja, hogy a szerző ezúton is tompítani kívánta a tárggyal szembeni kritikai attitűdjének, némelyek számára esetleg bántó, élet. Nem biztos persze, hogy valóban ez állt a historikus szándékai mögött, olvasóként azonban hihetőnek tűnik egy

ilyen magyarázat, mivel ilyen hatást kelt benne a tartalomnak és a formának a műben létrejövő elege.

S még valami. A recenzens nem olvasott még egy olyan – nívós – szakmunkát, melyből oly mértékben hiányoztak volna a szakirodalmi utalások, mint ebből a könyvből. Szinte hihetetlen, de igaz, a szerző egyetlen szakkönyvre vagy szak tanulmányra sem hivatkozik (ami azonban semmilyen következménnyel sem jár az érvelés színvonalára nézve); s ennek minden bizonnyal szintén van némi szerepe a tudatos nyelvhasználatban. Abban ti., hogy a minimumra szorítja vissza szövegében az analitikus nyelv használatát, ezáltal pedig tárgya nyelvi közegében, de mindenképp annak közelében tud, mert ott kíván maradni.

Lássuk ezek után, mit állít Irinyi a debreceniség formájában megnyilvánuló debreceni politikai kultúráról és mentalitásról. Az első és talán legfontosabb tézise, amit azonban már Balogh István is hangoztatott, hogy a debreceni politikai közgondolkodást végig, a tízes évek elejéig bizonyosan, a cívisek és politikai exponensük, a Függetlenségi Párt értékrendje és politikai viselkedése itatta át. Ez a roppant sajátos szellemi klíma szabta meg a város dualizmus kori közvéleményét, amit a törvényhatósági bizottság közgyűlése mintegy koncentrált formában juttatott kifejezésre (225). Mélyen beidegzett politikai meggyőződésről (életformáról és értékrendről) van tehát szó, melynek hatása alól még a végső fokon iparorientált kormánypárti gondolkodás sem tudta magát maradéktalanul kivonni (171).

Az iménti függetlenségi eszmekör és politikai beállítódás fő mozgatórugója Irinyi szerint a nacionalizmussal szorosan összefonódó konzervativizmus, ami viszont közvetlenül magából a cívis mentalitásból eredt. A „modern polgári fejlődéssel szembeni idegenkedés” mint „a cívis mentalitás fundamentális alapja” (134) azonban, szögezi le újra és újra, egyértelműen a város kárára szolgált, mert csökkentette Debrecen modernizációs és urbanizációs esélyeit a kiegyezéssel meginduló vagy felgyorsuló kapitalista fejlődés körülményei között. De nem csak az ásatag cívis konzervativizmusnak, hanem a cívis gazdákra különösen jellemző, szinte doktrinér nacionalista ethosznak is nagy figyelmet szentel a szerző. Az igazi, az autentikus magyarsággal azonosított debreceni szellem, amely – harmadik elemként – a puritán életelvű kálvinizmussal kapcsolja egybe a hamisítatlannak tartott magyar szellemet (és politikát) – ez így együtt képezi a cívis mentalitás teljes komplexumát. És hogyan vizsgáljuk vajon a cívis debreceniség a modernizációs élet nagy próbáin?

Korábban már láttuk, hogy a korszak nagy kihívásával, a gazdasági, társadalmi és intellektuális megújulással (a piacosodással, a polgárosulással és a racionalizálódással) szembeni merev, elzárkózó cívis konzervativizmus szinte végzetesnek tűnő lépésvesztésre ítéli a kívánatos modernizációra ezáltal képtelenné vált Debrecen-t. A dualista közjogi berendezkedés ugyanakkor a magát a nemzeti lét legfőbb letéteményesének valló, s ebbéli hitét töretlenül kultiváló cívis debreceniség számára jelentett az előbbinél semmivel sem erőtlenebb kihívást. Irinyi mesteri módon mutatja be, hogy hogyan válaszolt a gyakorlatban a város cívis magja, vala-

mint az általa olyannyira befolyásolt kormánypárti elit a kiegyezéssel, a 20. század eleji alkotmányos válsággal, vagy az első világháborúval együtt jelentkező folytonos kihívásokra. Ezek a reakciók önmagukban is beszédesen tanúsítják, hogy a cívisek minden nemzeti retorikájuk és hangzatos nemzeti identitásuk ellenére is mindenkor készek voltak kiszorgálni a Monarchiát, feltétlenül lojálisnak bizonyultak tehát mind Ferenc József, mind a dualista közjogi berendezkedés iránt. A frázisos nacionalizmus debreceniséget átható szüntelen jelenléte sokat elárul ennek a politikai kultúrának a mély belső meghasonlottságáról, amely – ahogy Irinyi szigorúan ítél –, híján volt mindennemű belső koherenciának, ezért formátlanság és kétlelkűség jellemezte elsősorban. Következésképpen a korabeli debreceni társadalmi közgondolkodás még nacionalizmusát tekintve is módfelett egyenetlen volt. „Nincs homogén nacionalista aktivitás. A nemzetiségellenes nacionalizmus inkább magatartásforma volt és csak a társadalom egy szűkebb csoportja számára jelentett célirányos politikai programot.” (108). Mindenekelőtt azért, mert: „A debreceni politikai közvélemény valójában a lojalitás és hazafiság keresztútján vergődött.” (193) Egyszerre volt lelkes és már szinte kirekesztően hazafi, valamint a birodalom iránt lojális közszereplő.

Összerakva az eddig nyert képet, azt mondhatjuk: a debreceni politikai mentalitást elsősorban az „a konzervatív nézetekkel terhelt quasi liberális politikai közvélemény” képviselte, melyet mély belső ellentmondások feszítettek. Ha mindehhez még hozzávesszük a debreceniség harmadik alkotóelemét, a vallást, akkor – Irinyivel szólva – kijelenthetjük: „Az eredendően is létező kálvinista magyar vallás mítosza további tehertételekkel bővült. A hazafiság, a nemzettudat kritériumává a királyhoz, a Monarchiához és a Németországhoz való hűségnyilatkozat lett” (315) –, mint ahogy azt az első világháború kihívására adott válasz is kézzelfoghatóan bizonyítja. Az iménti látélet azzal a vigasztalan megállapítással zárul tehát, hogy: „Debrecen »lelke« még hosszú időre »falusi, primitív lélek« maradt, amely csak külsőségeiben mímelte a modernséget és kultúrát.” Ennek folyamányaként pedig „hiányzott az a szélesebb, átütő erővel rendelkező társadalmi közeg, melyre alapozottan egynémelyek erőtlen kreativitása, a modernizáció többdimenziójú, koncepcionális törekvéseit építhette-irányíthatta volna” (288).

Irinyi várostörténeti kontextusban tárgyalja szorosán vett témáját, ami nem zárja ki, hogy eredményeit ne értelmezhetnénk tágabb körben, az általánosság magasabb szintjén is – erre egyébként ő is utal egy mondat erejéig.⁸ Ennél fontosabb talán, hogy konkrét társadalomtörténeti kontextusba ágyazva kerít sort az eszme- és mentalitástörténeti beszámolóra. Kifejezetten ritka, hogy az eszmék és magatartásformák modellezése során a mentális struktúrák alanyaiként hús-vér emberek jelenjenek meg szemünk előtt elvont csoportkategóriák (és azok egy-két nevesített képviselője) helyett. Irinyi ugyanakkor nem követi a gazdasági redukcionális gyakorlatát, noha ez akkor, amikor munkáját írta (a nyolcvanas években), még rendhagyó eljárás volt. Hadd említsek erre csupán egyetlen példát. A mun-

8 „Debrecen politikai gondolkodásában is kiteljesedett a magyar nemzettudat gerinctörése” (315).

kásság politikai értékeit és magatartását ecsetelve írja: „a debreceni munkásságnak többféle kötődése volt, s nem feltétlenül és minden esetben osztálykötődése volt a legerősebb” (149). Majd hozzáteszi: a munkásság életvitelét és tudatát éppúgy megszabta társadalmi eredete, mint az, hogy „indukáló” szerepet töltött be a „kapitalista formáció gazdasági és társadalmi elemeinek és struktúrájának, intézményrendszerének kialakulásában” (150). Azaz: elsősorban nem antikapitalista erőként, hanem mint a polgári fejlődéshez és az urbanizációhoz tevőlegesen hozzájáruló társadalmi tényezőt veszi számba a munkásságot.

Irinyi abban a kivételes helyzetben volt, hogy a civis mentalitás jelenségét konkrét személyekhez, dinasztikához, sőt egyes utcákhoz és városnegyedekhez kötve kontextualizálhatta. Innen fakad, hogy zavarbaejtően sok név szerepel könyvében, olyanoké (némelyikükről még miniportrét is rajzol), akik személyesen testesítették meg a debreceniség fogalmában összefoglalt jellegzetes habitust. Nagy kár tehát, hogy nem készült a könyvhöz névmutató, ami pedig jelentősen megkönnyíthetné a munka társadalomtörténeti hasznosítását. Így azonban feletébb nehéz eligazodni a nominális adatok hallatlanul bő anyagában, nem utolsósorban azért, mert a gyakori politikai pálfordulásokból, vagyis az állhatatosság (a következetesség) e téren is megfigyelhető hiányából fakadóan úgyszólván követhetlenné válik a roppant mennyiségű adattömeg.

A város- és politikai köztörténet határmezsgyéjén álló (ne feledjük: az országgyűlési választások állnak a szerző érdeklődésének előterében) monográfiájában Irinyi Károly egy a mentalitástörténet körébe vágó jelenséget mutat be emlékezetes módon. Nem bővelkedünk az efféle történeti feldolgozásokban; így bizony állítható, hogy Irinyi iskolateremtő munkát írt. A könyvében alkalmazott megközelítés módszertani és tartalmi erényei (és persze a hibái is, amikről azonban ezúttal kevesebb szó esett) kiindulópontul (sőt túlzás nélkül: mintául) szolgálnak majd a jövő kutatói számára. Ennek során pedig külön is ki kell emelni azt a szakmai és magánemberi ethoszt, ami képessé tette őt arra, hogy szembe tudjon és szembe merjen nézni az életünket kitöltő (és fogságban tartó) mítoszok és közösségi kultuszok valódi történelmi mibenlétével és tényleges értékeivel.

Gyáni Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh István é.n. (1947): *Civisek társadalma*. Budapest
- Balogh István 1969: Debreceniség (Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere). In: *Studia Litteraria. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei* Tomus VII. Debrecen, 11–55.
- Benda Kálmán – Irinyi Károly 1961: *A négy száz éves debreceni nyomda 1561–1961*. Budapest

- Benda Kálmán 1992: Irinyi Károly művelődéstörténeti munkássága. In: Rác István (szerk.) *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 11–55.
- Irinyi Károly 1986: A debreceni cívis gondolkodása és mentalitása a századfordulón. *Alföld* 12. 47–55.
- Irinyi Károly 1992: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. In: Rác István (szerk.) *Politikai gondolkodás – műveltségi áramlatok. Tanulmányok Irinyi Károly professzor születésének 60. évfordulója tiszteletére*. Debrecen, 111–133.
- Irinyi Károly 1997: A politikai közgondolkodás és mentalitás Debrecenben (1867–1918). In: Gunst Péter (szerk.) *Debrecen története 1849–1919*. III. Debrecen, 267–419.

Polgárok, vállalkozók Nyugat-Magyarországon

Szakál Gyula: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás.*
L'Harmattan, Budapest, 2002. 450 oldal

A polgárság és a vállalkozások témaköre az utóbbi száz évben szerte a világon nagyon sok történeti jellegű diszciplína méltán kedvelt tárgya. A nyugat-európai területeken a 18–19. századi iparosodás folyamatának értelmezése hívta életre a vállalkozókkal való foglalkozást, hiszen magyarázni kellett a gazdasági folyamatok működését, az újszerű beruházások létrejöttét. A 19. század nagyon sok nyugati társadalmi csoport számára az identitáskeresés jegyében telt el, mindenki saját múltjának keresésével volt elfoglalva: az arisztokrácia azonosította magát a modern mezőgazdaság létrejöttével, az ipari polgárok azt bizonygatták, hogy a modernséget ők testesítik meg, míg a kereskedők, bankárok és egyéb szolgáltatók a társadalomba való beágyazottságuk mentén érveltek. A kései iparosodáson átment magyarországi területeken ezek a folyamatok némileg később jelentkezhetek csak, intenzitásuk azonban annál nagyobb volt. A magyarországi történeti irodalomban az 1970-es évek vége óta nálunk is szaporodnak a vállalkozásokkal foglalkozó tanulmányok és könyvek, a nagy országos jelentőségű áttekintések mellett egyre több kisebb városra, területre vonatkozó szakirodalom jelenik meg. Mivel e sorok írója is már több éve egy délnyugat-magyarországi város 18–19. századi gazdaság és társadalmi változásainak kérdéseivel foglalkozik, így nem volt érdektelen számára a legnagyobb nyugat-magyarországi város vállalkozóiról és polgáraitól szóló kötetet kezébe vennie. Érdekes jelenség, hogy egy olyan jelentős kiterjedésű és nagy gazdasági háttérrel rendelkező város esetében, mint amilyen Győr, mindeddig viszonylag kevés társadalom-és gazdaságtörténeti szakmai anyag jelent meg. Pedig a város gazdasági pozíciói, amelyek főleg a trianoni kényszerbéke után erősödhetek ezen a területen (hiszen eltűntek a versenytársak), mindig is híres volt valamiről, valamilyen gazdasági és társadalmi vonatkozásáról, s nincs ez másképpen ma sem. Győr gazdasága és társadalmi fordulójától egészen az 1870-es évekig a magyar gazdaságban és köztudatban főleg mint a kereskedelem egyik központja jelent meg, hiszen a Dunán felfelé hajózva igen jelentős volt a gabonakivitelben játszott szerepe. A kalmárváros működéséhez természetesen kalmárok is kellettnek, nem véletlen, hogy tekintélyes létszámú kereskedő lakott és működött a városban.

Szakál Gyula alkotásáról az első kis bevezetőben megtudjuk, hogy a szerző vagy 15 éven keresztül foglalkozott témájával, s gyűjtögette tradicionális és újszerű forrásait, adatait. Egyre több írása jelent meg a témakörből, amelyek elsődlegesen az 1900–1940 közti időszakra vonatkoztak, ám folyamatosan szélesedett

a kutatói perspektíva, s így a végén már 70 éves időszakra foglalhatta össze kutatási eredményeit a szerző. A kötet vállalkozásokkal foglalkozó fejezetei pedig a szerzőnek a megvédett PhD-értekezését tartalmazzák.

Ami a nagyobb szerkezeti egységeket illeti, egy logikusan és jól szerkesztett könyvet kap az olvasó. Ez a történettudományi szakmában megszokott sémára épül, miszerint a bevezető után a téma jelentősebb nemzetközi szakirodalmi vonatkozásait tekinti át, amelynek végén sor kerül a magyarországi szakmai eredmények ismertetésére is. Ezt követi a Győrt és a győri gazdasági elit helyzetét bemutató fejezet, amelyben információkat kapunk a vagyoni gyarapodásról, az elit összetételének változásáról, a foglalkozási kategóriákról, életutakról és vállalkozói karrieréről, valamint a polgári vagyon szerkezetéről, majd pedig terjedelmes fejezet foglalkozik a reklám, a vállalkozások és a polgári életmód kérdéseivel. A második nagy fejezet a győri polgár társadalmi és politikai értékeivel, így a liberális polgárság megszerveződésével, a vállalkozói magatartással, a politikai életben való részvétellel foglalkozik. A harmadik fejezet a gazdasági elit és a városi politikai vezetőréteg kapcsolatát boncolgatja, míg a zárófejezet a gazdasági elit sajátosságait foglalja röviden össze. Tartalmaz a kötet egy függelékét is, amelyben az érdeklődők tömött névsorokat böngészhetnek az 1900–1939 között legtöbb adót fizető győri polgárokról, illetve egy kisebb írást az asztaltársaságokról. Látható mindebből, hogy a szerző törekedett arra, hogy a vállalkozó polgárról átfogó áttekintést adjon: a gazdasági attitűdöktől a politikai érdekérvényesítésen át, a társadalmi önszerveződésig meglehetősen nagy szférát fog át a kutatási produktum. Mindez növelheti az érdeklődést a könyv tartalma iránt, hiszen az összehasonlító szakmai kutatásoktól az egyetemi kiscsoportos felhasználásig, a minták bemutatásáig igen szélesre nyitható az eredmények terjesztésének kísérlete. (Ugyanakkor a széles vizsgálati spektrum létrehozása és a tekintélyes terjedelem azt is magával vonhatja, hogy az olvasók csak a mű egy bizonyos vonatkozásra lesznek kíváncsiak.)

A szerkezeti egységek után szóljunk néhány szót a valós tartalmi értékekről, hiszen bőségesen találhatunk új eredményeket és hosszú távon is hasznosítható tanulságokat a győri mintában. A könyv szakmailag legjobb fejezete egyértelműen a második, a győri polgárok gazdasági helyzetét bemutató egység. Az 1870-es évek vége és a nyolcvanas évek eleje volt a város gazdasága szempontjából sorsfordító néhány esztendő, amikor a régi kereskedelmi jelleg helyébe az ipari város modellje lépett. Ennek okait a szerző Pest-Buda szerepkörének felértékelődésében, a pesti vasúti csomópont kialakulásában, s a Buda-Trieszt vasút kialakulásában látja. Ez a tény többször meg vagyon említve a műben, ám sajnos nincs kibontva és megmagyarázva. A győri kereskedelem pozíciójának térvesztése azért is érdekes lett volna, mert lehetséges, hogy abból racionálisabban lett volna magyarázható a győri iparváros-modell kialakulása. Mindenesetre tény, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évektől Győrben megindultak a városfejlesztő törekvések, amiben egyrészt maga a város, másrészt a jelentősebb ipari beruházók voltak a meghatározó tényezők. A városfejlesztés a középületekre irányult, iskolák, belvárosi lakások épültek nagy számban ebben az időben, olyanok, amelyek ma is meghatározzák

a belváros arculatát. Ugyanebben az időben jöttek létre a bankok és egyéb részvénytársaságok által létrehozott neobarokk és szecessziós stílusú paloták is. Jellegetes volt az a korabeli Magyarországon, hogy a főváros után egy-két évtizeddel lemaradva a vidéki nagyvárosokban is kialakult a ma is látható belvároskép. Az iparosodó Győr népessége és polgáriasa jellege folyamatosan emelkedett: 1910-ben 44 ezer győri polgár már 9633 lakásban élt.

A kalmárvárosból iparvárossá válás folyamata persze Győrben is lassú volt, s ez a századforduló elitjének adataiban is világosan tükröződik. Szakál Gyula megvizsgálta a korszak gazdasági vezetőrétegének összetételét, s azt találta, hogy az 1900-es állapottal, ahol az eliten belül még viszonylag sok háztulajdonost, földbirtokost, terménykereskedőt találni, az 1920-as évekre már a gyáriparosok, ügyvédek, egyházi személyek és a mérnökök kerültek túlsúlyba. A két világháború közötti változásokat mutatja, hogy az 1930-as évekre az eliten belül a legnagyobb foglalkozási csoportot már a vendéglősök, szállodások, illetve a malomtulajdonosok képezték. A fejezet részletes áttekintést ad erről a folyamatról, amikor is az egyes foglalkozási ágak specifikumait tárja föl a szerző. Ezek között emeljük ki azt, hogy a győri terménykereskedelmi forgalom 1890–1930 között 2,5 millió tonnáról 1,4 millióra csökkent; s bár a kereskedők száma nőtt, gazdasági befolyásuk csökkent. Ugyanakkor a gyáriparosok száma 1900–1915 között folyamatosan emelkedett. A kérdés persze az, hogy mit is jelentett a „győri ipar” ebben az időben, mitől lett Győr iparváros?

Szakál Gyula világos példákkal, esetleírásokkal mutatja be a folyamatot. Megtudjuk például, hogy Back Hermann gőzmalom-tulajdonos volt a város egyik leggazdagabb embere, míg a malomipar másik nagy embere, Jankovics Ferenc 30–40 főt foglalkoztató üzeme révén emelkedett ki a sorból. A Monarchia felbomlása után egyéb nagy malomipari vállalkozók is megjelentek, így például a Thaler-fivérek, valamint Kopfstein Richárd. Voltak a malomgyárosok mellett olajsajtólással foglalkozó vállalkozók. Kiemelkedik a sorból Schmiedl János cukorgyáros, aki hosszú virágzás után egészen az 1929-es világgazdasági válságig meg tudta tartani vezető pozícióját a győri iparosok között. Bár Szakál Gyula alapvetően nem gazdaságtörténeti könyvet írt, mégis kihagyta a ziccernek is beillő megállapítást, miszerint az iparvárosi jelleg bizony alapvetően nem a maihoz hasonló nehéz-és gépiparból állt, hanem inkább egy élelmiszeriparból összeálló rendszerként tűnik fel. Sajnos a foglalkozási ágazatok bemutatásakor kimaradt a nehézipar és a mérnökök csoportjának elemzése, arra csak az egyéni életutak felvázolásánál tért ki a szerző. Mindenesetre az a pénzintézmények részvényeseinek elemzéséből világosan látszik, hogy anyagi erőben a gyártulajdonosok kiemelkedtek az elitből, amit jól mutat az 1904-es Takarékpénztár tulajdonosainak elemzése: a részvények 41%-a volt a gyárigazgatók kezében, s messze lemaradva következtek mögöttük az egyéb elitcsoportok: a földbirtokosok, a képviselők és a kereskedők. A változást sejteti az is, hogy a 19. század vége felé létrejött a vagongyár, amit a szeszgyár tulajdonosa hozott létre, eleinte a vagongyár a szeszgyár épületeit használta.

Értekes része a munkának a vállalkozói életutakat bemutató fejezet is, már csak azért is, mert a korábbi magyar szakirodalmi feldolgozásokban egy-két vidé-

ki esetet leszámítva döntően fővárosi élettörténetek, vállalkozói karrierminták jelentek meg, s még a végén azt hihetnők, hogy a budapesti vállalkozók tevékenysége adja a magyar vállalkozókra jellemző sajátosságokat. Szerencsére erről nincsen szó, a fővároson kívül is volt élet Magyarországon. Ami specifikusan Szakál Gyula munkájából kiderül, az az, hogy viszonylag jelentős létszámot képviseltek az elitben a jogi pályáról odakerült egyének (ügyvédek, jogászok stb.), valamint a *self made man* típust megtestesítő meggazdagodott emberek, így például mérnökök vagy az egyéb szakismerettel rendelkezők. A szerző jó érzékkel veszi észre az értelmiség felértékelődését a korabeli Győr városában, több ilyen életpályát is ismertet, így például Szávay Gyula pályáját, aki vélhetően az első menedzsertípusú vezető volt a városban, akit viszont nem a gyáripart jellemző tagságok és címek érdekelték, hanem a közszereplés. De említhetjük a szerző példái közül Mihalkovics Tivadart is, aki tipikusan a jogásztársadalom felől a gazdaság irányába forduló értelmiségi volt, s aki a századforduló után már befektetőként és részvényesként bukkant fel néhány nagy cégben. Az életpályákhoz kapcsolódik a polgári vagyron szerkezetéről szóló fejezet is. A kutatók sajnálatos módon nagyon ritkán találkoznak ezt pontosan bemutató hagyatéki anyagokkal, Győr esetében is meg kell elégednie az olvasónak mintegy tucatnyi vagyron struktúrájának bemutatásával, ami nyilván átfogó kép és általános tendenciák levonására nem alkalmas. Jelen sorok írója azért megkockáztatja, hogy néhány antropológiai eszközzel (módszerrel) még mélyebbre lehetett volna menni ezek bemutatásánál.

Azért maradt a korabeli valóság bemutatására muníciója a szerzőnek, amit az 1896–1938 közötti reklám és vállalkozások kapcsán mutat be. Valószínűleg maga az anyag jellege, de vélhetően az eltérő időben írt rész is magyarázza, hogy a korábbi szaktudományos nyelvezet itt hétköznapi fordulópontra fordul. A fejezet forrása elsődlegesen a Győri Hírlap volt, amelynek anyaga alapján a szerző joggal állapíthatta meg, hogy „a reklámvilág kialakulásának és átalakulásának igen mozgalmas korszaka volt az 1890-es éveket követő két évtized” (221). A szerző bemutatja a legfontosabb kereskedelmi tárgycsoportok reklámozásának sajátosságait, amelyek között a terjedő polgári életforma újdonságai erőteljes súlyt képviseltek, így például a tisztálkodási szerek, a gyógyhatású készítmények, illetve a munkavállalással kapcsolatos piaci jelenségek is egyre nagyobb számban szerepeltek a győri újságban. De ott voltak már az áruházak reklámjai, ahol a bőség és a kínálat bemutatása volt a fontos. Mindehhez képest a két világháború közötti időszakban a technika és a tömegfogyasztás előretörését mutatja be a szerző. Az Európa-szerre fellendülő új iparágak (villamosenergia-ipar, rádiózás, autózás, háztartási ipar stb.) termékeinek marketingje hatja át ezt a két évtizedet. A boltok kínálata is megváltozott, „...már rendszeresen kínáltak csillárokat, izzólámpákat és rádiókat. A városban ez idő tájt több mint hatezer fogyasztót kapcsoltak be a közel száz km-nyi villamosvezeték-hálózatba” (232). Szintén újdonság volt a szórakoztatóipar előretörése a reklámok területén: felbukkantak a filmszínházak hirdetései, a kulturális eseményekről való tudósítások stb. Fontos megállapításokat tartalmaz a szerzőnek a technika demokratizálásáról szóló alfejezete, amelyben az

egyres termékek tömegfogyasztási sajátosságait vizsgálva rávilágít arra, hogy a többség által már elérhető, megszerezhető termékek beszerzése valóban nóvum volt ebben a korszakban.

A könyvnek mintegy 60%-át kitevő részletes elemzés után a szerző a győri polgárok társadalmi önszerveződésének elemzésébe kezdett, amihez elsődlegesen a szabadkőműves páholy tevékenységét elemezte. Hiányérzeteink vannak e fejezet kapcsán, hiszen az önszerveződésnek egyéb területei is voltak országszerte (egyesületek, klubok, polgári karitatív testületek stb.), amelyeknek bemutatására nem került sor. Hamar át is tért a szerző a város politikai képének elemzésére a világháború előtti időszakra vonatkoztatva. Érdemes megjegyezni, hogy Szakál itt messze eltér alapvető témájától, hiszen itt már nemcsak a gazdasági elitet jelentő vállalkozókkal foglalkozik (bár a második fejezettől kezdve csúszik a téma), hiszen a politikai tagoldás szükségszerűen kitágítja a vizsgálati horizontot. Mindenesetre a korábról jól ismert személyiségek, nevek újra előkerülnek, mint politikusok. Új eleme a vizsgálatoknak, hogy a munkában megjelenik egy minimalizált várostopográfia is, amelyben az adózó polgároknak a városon belüli területi megoszlását vizsgálja a szerző. Néhol felesleges elemzések idegen testként növelik a munka terjedelmét, itt főleg azokra a részekre gondolunk, amelyek a pártokra és egyebekre vonatkoznak. Az azonban világosan kiderül, hogy a harmincas években a választásra jogosultaknak a győri kereskedők és iparosok mintegy felét tették ki.

Nagy kíváncsisággal olvastuk a gazdasági elit és a vezető rétegek kapcsolatára vonatkozó fejezetet, amihez elsődlegesen a virilislistákat használta föl a szerző. Vörös Károly Budapestre vonatkozó úttörő kötete óta szerencsére egyre több munka születik e tárgyban. Győrrre vonatkozóan Szakál Gyula megállapította, hogy a vizsgált 70 évre vonatkozóan a „stabilan szereplő virilisek szinte kizárólag a vagyonosok közül kerültek ki” (370), míg a virilisek, de nem gazdag csoport 49%-át a kereskedők és a vendéglősök jelentették. Részletesen bemutatta a szerző a virilisek és a választott tagok foglalkozási szerkezetének változását, ahol elemezte a gazdasági elit előfordulását a képviselőtestületben. Győrben, mint a 1930-as évekre az ország egyik leginkább iparivá vált városában a lakosság 41%-a foglalkozott ipari tevékenységgel, további 11% kereskedelemmel, nem véletlen az iparosok szinte minden téren való előretörése.

A zárófejezet is tartalmaz újdonságokat, ugyanakkor sok ismétlés is van benne. Itt vizsgálja Szakál a gazdasági elit különböző, eddig mellőzött aspektusait, mint pl. a vallási és iskolázottsági megoszlást. Korábban a szerző nem sokat foglalkozott vele, de megállapítja, hogy „az izraeliták igen sikeres gazdasági szereplése” látszik abban, hogy a városi elitben magasan felülreprezentáltak voltak. Megállapítja róluk, hogy a második győri vállalkozó generációjuk már igyekezett mélyebben beágyazódni a helyi társadalomba, hiszen diplomát szereztek, s köztük sokan műszaki pályák felé orientálódtak. Jelentősen árnyalja a fővárosi zsidóságból származó vállalkozó képét Szakál Gyula, amikor több típust különít el ezen csoporton belül. Ám az is tény, hogy a gazdasági eliten belül Győrben a katolikusok iskolázottsága volt a legmagasabb, ezek „szinte kizárólag jogi vagy orvosi diplomával

rendelkeztek” (397). A legnagyobb adófizetők között a katolikusok aránya folyamatosan emelkedett, ami persze egy régi püspöki központban nem túlságosan meglepő. A foglalkozást tekintve az izraeliták a kereskedők között voltak a legnagyobb arányban, míg az értelmiségi, a földbirtokos és az iparos kategóriában messze a katolikusok vezettek. Szakál kiemeli a város befogadó jellegét, ahol a kívülről jött vállalkozók gyorsan beilleszkedtek, s családi kapcsolatokkal erősíthették meg állásaikat. A befogadás mellett a másik értéknek a szerző a hangsúlyozottan urbánus életmódot és értékrendszert tartja, aminek lényeges eleme volt, hogy „...a sikeres győri vállalkozókat a 19. század második felétől már egyáltalán nem érdekelte a föld”, ugyanakkor a győri identitás szempontjából „nagyon korán megfogalmazódott az a felismerés, hogy a város jövőjét csak a gyári jellegű ipar megletelepedése biztosíthatja” (402).

Hadd hívjuk fel a figyelmet egy-két hiányosságra, amivel biztosan teljesebb lehetett volna a korabeli győri polgárokról szóló bemutatás. Hiányoltunk a könyvből egy olyan áttekintő térképet, amivel talán a nem szakemberek is tájékozódhatnának. Bár a recenzens ismeri a város térszerkezetének főbb sajátosságait, abban biztos, hogy a különböző városrészek, egyáltalán a folyók szabdalta város gazdasági rendszerének térképes bemutatása emelte volna az alkotás nem lebecsülendő színvonalát. A kiadó láthatóan megspórolta az olvasószerveztőt, aminek eredményeképpen sok elütés és gépelési hiba maradt a szövegben, ezek már egyszeri átolvasás után is szembeűnőek. Sajnálatos, hogy ismételtetések vannak a szövegben: a különböző tanulmányokból való szerkesztés látszik akkor, amikor például a 405. oldal szövegét olvasva a recenzensnek feltűnik, hogy két nappal korábban a 81–82. oldalon már olvasta szó szerint ugyanazt (egy olvasószerveztőnek ezt kapásból ki kellett volna szűrnie). Szintén lehetett volna javítani a tipográfián. Jelen sorok írója pontosan ismeri a mai számítógépes szövegszerkesztés kiadói gyakorlatát, amikor is valaki egyszer kitalált egy általános keretformát, s abba nyomják bele a szöveget. Itt is azt láthatjuk, amikor ragaszkodik a szerkesztő a sémához, és senki nem mondja meg neki, hogy mennyivel jobb is lehetne, ha eltérne attól. Nem ártott volna a címetek vastagabbal szedni, hogy egymástól jól elkülöníthetőek legyenek a fejezetek; felesleges a részfejezeteket (főleg az 1–2 oldalas kis fejezeteket) új oldalra tördelni, nyugodtan lehetett volna egymás mögé folytatólagosan szerkeszteni őket, s akkor nem keletkezne folyton az olvasóban az az érzés, hogy most éppen melyik fejezet melyik kis részét olvassa. Azért tesszük szóvá mindezt, mert sajnálatos módon saját alkotásainknál is találkoztunk ezzel a szerkesztői-kiadói gyakorlattal, s egyre több helyen fedezhetjük fel ezeket a problémákat. Az azonban tény, hogy küllemre a könyv szép kiállítású alkotás, igen sok kép van benne, amelyek segítenek az olvasónak érzékletessé tenni a korabeli győri polgárok gazdasági-társadalmi életvilágát. Érdemes Szakál Gyula könyvét forgatni, hiszen egy nagy nyugat-magyarországi város mikrovilágába enged bepillantást tudományos eszközökkel, jelentős új szakmai értékek megteremtésével.

Kaposi Zoltán

Az épületektől a várostörténetírásig

Ferkai András: *Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek.*

MTA Művészettörténeti Kutató Intézete, Budapest, 1995. 286 oldal

Ferkai András (szerk.): *Pest építésze a két világháború között.* Szerzők: Branczik

Márta, Ferkai András, Hajdú Virág, Molnos Attila és Oláh Éva. Modern

Építészetről Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., Budapest, 2001.

526 oldal

A Ferkai András, illetve Ferkai András és munkatársai által összeállított két kötet a főváros jobb és bal partjának két háború közötti építészetéről, véleményem szerint sokáig megkerülhetetlen lesz mindenki számára, aki Budapest történetének ezzel a korszakával kíván foglalkozni. Annak ellenére állítom ezt, hogy egyelőre nincs kielégítő válaszuk arra a kérdésre, hogy milyen szerepe legyen nemcsak általában a várostörténet-írásban, de konkrét városok, így a magyar főváros múltjának történeti kutatásában is az épített környezet kialakulása és állandó változásai megismerésének.

A városi tér és az épített környezet kutatásának fontossága mindig magától értetődő volt a helytörténetírás számára. Az ilyen szakmunkák azonban, még a legmagasabb szakmai színvonalon írottak is, sokszor pusztán helyiértékkel bírtak, csak az adott városban lakók számára lehettek érdekesek. Ami pedig a várost a helytörténetre jellemző kisszerűségből és dohosságból egykor kiemelte, az a történelem fogalmának társadalomtudományos átértelmezése volt. Ez a strukturalista szemlélet a társadalmi makrofolyamatokban talált fogódzót a történelmi nyomok értelmezéséhez. Az iparosodás, a polgárosodás, a kommercializáció, a racionalizáció és az urbanizáció makrofolyamatainak vizsgálata emelte a várost a történeti érdeklődés fókuszába, amely azelőtt a történetírás egyik marginális ágának tárgya volt csupán. De éppen a város múltjának az a történeti megközelítése a legérzékletlenebb a város mint egyedülálló téralkazat iránt, amely igazi tudományos jelentőséghez juttatta. „Ezt a horizontvesztést erősíti e várostörténet-írás közkedvelt metodikai eljárása: az összehasonlítás. Minél nagyobb az összehasonlítás tudományos készítése, annál kevésbé nyilvánvaló, hogy egy város nem csak többnyire mérhető paraméterekkel kifejezhető, az időben és főleg a térben kiterjesztve érzékelhető dimenziók gyűjteménye; egy mással nem vagy korlátozottan összemérhető külön entitás is egyúttal, olyan magába zárt univerzum, melyet csak a maga egyedi kvalitásaiból érthetünk meg.”¹ A konkrét városoknak a maguk egyediségében való megismerése pedig elképzelhetetlen az adott várost egyedien jellemző épített, fizikai térnek, és a városlakók térhasználatának megismerése nélkül. A kérdés csak az, hogy ez megvalósítható-e anélkül, hogy visszaesnénk egy helytörténeti jellegű várostörténet színvonalára.

1 Gyáni 1995: II.

Ebben a könyvismertetésben nem fogok kísérletet tenni arra, hogy ezt a kérdést megválaszoljam, pusztán egy másik dilemmát szeretnék körbejárni, nevezetesen azt, hogy milyen segítséget, módszertani fogódzót, inspirációt meríthet a két háború közötti Budapest térhasználatának kutatója az olyan nem várostörténeti, hanem művészettörténeti indíttatásból készült „topográfiaiból”, mint amilyen az itt tárgyalt két kötet is.

Az első, immáron nyolc évvel ezelőtt megjelent első kötet 522, két háború között épült budai, míg a második kötet 600 pesti épület leírását tartalmazza. Budapest történeti kutatásában mind a mai napig a pesti oldal viszi a domináns szerepet, ezért a Ferkai András által választott sorrend, miszerint előbb a budai kötetet készítette el még egyedül dolgozva, majd csak ezután a pestit már több munkatárssal összefogva, meglehetősen szokatlan eljárásnak tekinthető. Persze ez csak a töredéke a Budán és Pesten ebben a korszakban felépített épületeknek, hiszen a főváros jobb partján csak 1921–35 között 5510, míg a bal parton 5635 az újonnan épült épületek száma.² Ha figyelembe vesszük, hogy Buda területe mennyivel kisebb, mint Pesté, akkor egyértelműen az a következtetés adódik mindebből, hogy a városfejlődés a két világháború közötti korszakban a budai oldalon volt dinamikusabb. Míg Pesten teljes városrészek épültek ki az első világháborút megelőzően, már akkor véglegesen elnyerve ma is meglévő városképüket, addig Buda jelentős része egyrészt csak ebben a korszakban épült és népesült be, másrészt a vidékies, kisvárosias városképet ekkor váltotta fel egy nagyvárosias térszerkezet. Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy ami az épületek számát illeti, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a budai kötetet Ferkai teljesen egymaga készítette el, Buda nem szorul oly mértékben háttérbe, amilyen mértékben ez egyébként megszokott a Budapest történetével foglalkozó irodalomban. Ugyanakkor már nem ilyen kedvező a kép, ha a két kötetben megtalálható épületleírásokat hasonlítjuk össze, mert a pesti épületleírások jóval részletesebbek. Mutatja ezt az is, hogy csak 78 a két kötetben bemutatott épületek számának különbsége, de a pesti kötet terjedelme oldalszámra is hozzávetőlegesen a duplája a budainak, viszont ha tekintetbe vesszük a 7 év különbséggel megjelent két kötet között fennálló tipográfiai különbségeket is, akkor a pesti kötet a többszöröse a budainak. Végeredményben tehát Buda mégsem kapja meg ebben a topográfiában a két háború közötti városfejlődésben betöltött szerepe alapján őt joggal megillető súlyt.

Néhány szót ejtenünk kell a műfajról. A szerző a nemzetközi szakirodalomból két műfajt említ, a népszerűbb guide-ot és a tudományosabb topográfiát. Mindkettő egy adott terület és korszak építészeti termését mutatja be, de amíg a guide egyszerre próbálja kielégíteni a szakemberek és a turisták igényeit, addig a topográfia szigorúan tudományos céllal készül. Ferkai szerint két fajtáját lehet megkülönböztetni a korszak-topográfiaiknak. Az egyik a teljes épületanyagot

2 Az 1921–29 közötti adatok forráshelye Dr. Illyefalvi I. Lajos: *A hatvanéves Budapest*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1933. 26–27, míg az 1930–35 közötti adatokat Dr. Illyefalvi I. Lajos (szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Zsebkönyve 1937*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1937. 32. című műből merítettem.

mutatja be, a másik valamilyen szempont szerint (stílusirányzat, épülettípus) válogat. Ferkai igazából egyiket sem akarta. Nem akarta kötetbe gyűjteni sem a teljes épületanyagot, de nem akarta épülettípusok és stílusirányzatok szerint sem korlátozni magát. Az előbbit valószínűleg azért nem akarta, mert területi okokból nehéz lett volna kiadót és szponzorokat találni egy ilyen vaskos kötet kiadására – nem beszélve arról, hogy akkor nem csinálhatott volna egy saját, egyszemélyes Buda kötetet –, az utóbbit meg talán azért, mert az egyes épülettípusoknál és stílusirányzatoknál jobban érdeklő Budapest építészetének egyfajta átfogó képe, legalábbis ami a két háború közötti időszakot illeti.

Mindkét kötet bevezetővel indul, amelyben a szerző röviden szól a műfaji besorolásról, ismerteti a válogatás szempontjait, majd bemutatja Buda, illetve Pest városfejlődését. A budai kötet bevezetője az épülettípusok jellemzésével, míg a pesti a két kötetben bemutatott épületállomány egészének elemzésével zárul. Ezután következik a mindkét kötet nagy részét kitevő inventárium.

A budai kötet megjelenése után a *BUKSZ*-ban megjelent dupla recenzió erőteljesen megkérdőjelezte,³ hogy Ferkai műve topográfia lenne. Ezekkel a kritikákkal a magam részéről egyetértek, hiszen sem a korszak épületállományának egészét, sem egyes stílusokat vagy épülettípusokat nem mutat be a maga teljességében. Ezeknél kevesebb is, több is, mert többféle stílusra, épülettípusra hoz nem kevés számú példát, miközben egyiket sem mutatja be a maga egészében.

A várostörténészek számára növeli a kötet értékét, hogy nemcsak a művészet-történeti szempontból kiemelkedő alkotásokat, hanem hétköznapi, átlagos munkákat, is felvettek a gyűjteménybe, de még a „stílus alatti kategóriára” is találunk példákat. A válogatásnál ugyanakkor az a szempont mindennél határozottabban érvényesült, hogy az első vonalba tartozó építészek lehetőleg minden, a korszakban Budapesten épült jelentős munkája bekerüljön, míg a másod- és harmadvonalbeli építészeknél csak arra törekedtek, hogy egy-két munkájukkal képviselve legyenek. A válogatásnak ezek a hangsúlyosan érvényre jutó szempontjai azonban egy kissé egyenletlenné teszik az anyagot, persze nem a szerzők művészettörténeti céljai, hanem a lehetséges várostörténeti felhasználók sajátos érdeklődése szempontjából.

Egy rövid ideig magam is egy kerületi helytörténeti gyűjteményben dolgoztam, és tapasztalhattam, hogy milyen történeti ismeretérhesség van a budapestiekben azoknak a házaknak a múltját illetően, amelyekben maguk vagy szeretteik laktak egykor vagy laktak ma is, és bizony nem áll rendelkezésre olyan inventárium, amelyet nyugodtan oda lehet adni minden érdeklődőnek azzal a biztos tudattal, hogy abban megtalálja az általa keresett házra vonatkozó alapinformációkat. Ferkaiék műve nemcsak a Budapest történetével foglalkozó kutatókat tölti el ambivalens érzésekkel, hanem a városa, utcája, háza múltja iránt érdeklődő hétköznapi fővárosi polgárokat is. Hiszen egyrészt lenyűgöző a gyűjteménybe bekerült házak alapadatainak gazdagsága. Fényképeket láthatunk a házakról, alaprajzokat, meg-

3 Rév–Pazár 1996.

ismerhetjük a megbízókat, a tervezőket, a kivitelezőket, kiderül számunkra, hogy mikor készültek a tervek, mikor kezdődött és fejeződött be az építkezés. A professzionális városkutató nem kevés módszertani fogással lesz gazdagabb a kötetek áttanulmányozása után. Azonban a legtöbb házat mégcsak nem is másod-harmadvonalbeli építésszek, hanem iparosok építették, és az ilyen házak múltja iránt ugyanakkora a kereslet – ha nem nagyobb – a fővárosban, mint a legjobb építésszek munkái iránt. Úgy gondolom azonban, hogy nem Ferkai Andrásék feladata, hogy az ilyen igényeket is kielégítő topográfiákat készítsenek. Nekik az volt a céljuk, hogy egy olyan gyűjteményt állítsanak össze, ami alapján művészettörténeti szempontból empirikusan is alátámasztott értékelését adhatják Budapest két világháború közötti építészetének. Az általuk összeállított inventárium, amennyire laikus kívülállóként ezt meg tudom ítélni, erre alkalmas is. A hétköznapi városlakó és várostörténész érdeklődése azonban ugyanúgy kiterjedhet adott esetben a Margit körút páros oldalára, ahonnan csak egy házat vett be a szerző, mint a páratlanra, amelyet több ház képvisel.

A fővárosi történész, levéltáros és muzeológus szakmának azért is érdemes lenne továbbfejlesztenie Ferkai András topográfia alapanyagát, mert a fővárosi levéltárban rendkívül jó források találhatóak (pl. az 1941-es népszámlálás lakásívei, választási névjegyzékek, közjegyzői iratanyag stb.), amelynek révén a házak építészettörténete kiegészíthető a benne lakó bérlők, tulajdonosok mindennapi életének megismerésével. Ha ez megvalósítható lenne, akkor biztos vagyok benne, hogy a főváros egyedi téralakzatára koncentráló várostörténeti kutatás nem süllyed vissza szükségszerűen egy provinciális helytörténetírás színvonalára.

Lugosi András

HIVATKOZOTT IRODALOM

Gyáni Gábor 1995: Bevezetés. In: Uő. (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen
Rév Ilona – Pazár Béla 1996: Budai villák két nézetből. *BUKSZ Nyár*, 160–166.

Struktúra és városkép

Tóth G. Péter (szerk.): *A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában.*
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém, 2002. 599 oldal

Öt éves késéssel jelent meg a veszprémi konferencia kötete – hála az előszóban gyötrő érzéseivel harcoló szerkesztő erőfeszítéseinek. Félelme ellenére nem leszünk olyan kritikusok, akik „a szerkesztő homlokáról lecsipegetik az odagondolt babérokat” (10), azért sem, mert bármennyire is alábecsült manapság nálunk a tartalmi szerkesztés munkája, a cikkeket egyenként, szerzőnként fogja majd az utókor értékelni. Az előszóban Gyáni Gábor tekinti át a polgári átalakulás historikumát és értékeli a különféle perspektívákat. A szöveg igazi *keynote lecture* (jobb magyar megfelelő hiányában talán vitaindító), kár hogy a kötet fejezetekbe rendezett cikkeinek jó része kevéssé reflektál nemcsak az ő felvetéseire, de más elméleti problémára sem tér ki.

A *Struktúra és mobilitás* fejezetben T. Mérey Klára és Mohos Mária több települést hasonlít össze: előbbi Nagyatád, Nagykanizsa és Pécs vonatkozásában a lakosság statisztikai adatain túl egyéb nyilvánvaló tényekkel egészíti ki a képet (pl. melyik városban milyen iskolák, állami intézmények találhatóak – ehhez forrása pl. a *Pallas Nagy Lexikona*), az igazi összehasonlítást, elemzést hiába keresi az olvasó. Utóbbi Alsólendva és Lenti tekintetében a statisztikai adatokon túl a különféle egyesületeket elemzi. Szalai Károly a gyáripari fejlődés keretein kívül maradt Székesfehérvár 1900–1918 közötti mobilitását vizsgálja, szemléletes példákon keresztül bemutatva az egyes rétegek vagyoni és hatalmi pozíciójának változásait. A városban kiemelkedően magas volt a törvényhatósági bizottságba bejutott virilisek között a kereskedők és bankárok (60%) aránya. Nagy Mariann az egész Dunántúlra vonatkozóan tesz kísérletet az 1862-es birodalmi adóstatistikák felhasználására, hogy azok mennyiben használhatók fel a polgárosodás regionális és országos vizsgálatához. A hangsúly az egyes területek közötti különbségek feltárásán van, így a Monarchia egészében helyezi el a Dunántúlt és alrégióit. A dolgozat mellékletei fontos források: meglepő például az egyes régiók közötti jelentős eltérés az adóösszeg arányában illetve a szakmák jövedelmezőségének bemutatása

Az *Elit* fejezetet két osztrák történész tanulmánya nyitja. Sigrid Freisleben a bécsiújhelyi községi tanács összetételét elemzi a 19. század második felében. A hatósági, katonai, iskolai és gazdasági székhelyként működő település tanácsa összetételének kontinuitását és változását ismertette, kitér a tagok származására, foglalkozási összetételére, rokoni kapcsolataira és egyéb társadalmi szerepvállalásaira. Oliver Künschelm egy sajátos település, Vöslau fürdőváros elitjét és a modern infrastruktúra megteremtésének összefüggéseit tárgyalja. Egy olyan településről van szó, melyben az elit nagyobb részét a bevándorolt nagypolgárság adta, akik az idegenforgalomban voltak érdekeltek, míg a gyáriparban és a mezőgazdaságban érdekelt

családok a hagyományos elitet képviselték. A két érdekcsoport közötti összecsapásokat jelképezi a kommunális infrastrukturális beruházások felett kitört vita: az idegenforgalomból élők számára a beruházások hasznot hoztak, még a helyi adók emelése árán is, míg a többiek elleneztek a modernizációt. A rossz kompromisszum eredményeként a település költségvetését kellett destabilizálni, és nem valósulhattak meg teljes mértékben a szükséges beruházások sem. Söptei Imre Sopron legtöbb adózó polgáraitól készített áttekintést 1872-től a századfordulóig, három időmetszetben (1872, 1883, 1893). Dolgozatának erénye, hogy hangsúlyozza a virilis jegyzékek elemzésének buktatóit és bemutatja, hogy valójában mennyire vettek részt a döntéshozatali folyamatokban. Várható módon elsősorban a nem-termelő (pl. háztulajdonos) rétegek és a hitelügy képviselőinek aránya magas. A viszonylag alacsony adóösszegek mutatják, hogy a város gazdasági ereje nem volt jelentős. Csekő Ernő a szekszárdi virilisek összetételéről ír (1872–1918) a Tolna vármegyei jegyzékek alapján. Utóbbiak előnye, hogy így nemcsak egy-egy település, hanem az egész vármegye elitje vizsgálható, azon belüli elmozdulások jól nyomon követhetők. A megyeszékhelyen az értelmiség számaránya volt a meghatározó, a kereskedő réteg lassú megerősödésével, és más téren is lassú kiegyenlítődés figyelhető meg: csökkent a nemesi származásúak aránya, növekedett a zsidó vallásúak száma. A szerző bőséges példákkal kitűnően mutatja be a társadalmi összetételekben való elmozdulásokat. Bognár Bulcsú is a virilis-jegyzékeket választotta kiindulásul a szombathelyi dualizmuskori felső- és középrétegek vizsgálatához. Ő a korszakból fennmaradt összes (vármegyei) listát feldolgozta, vállalva, hogy azon hátrány ellenében, amit az eltérő számú virilis okoz a listákon, a megyei listák – miként Szekszárd esetében is – bemutatják a település jelentőségének, gazdasági súlyának és az adott személyek térnyerésének vagy -vesztésének folyamatait is. Részletesen foglalkozik a település jelentőségének növekedésével, a foglalkozási szerkezetben bekövetkezett változásokkal. A szöveg – mely nem az előadás jegyzetelt változata, hanem ténylegesen tanulmánnyá érlelt szakcikk – fontos megállapítása, hogy az ideologikus modellek, így a „kettős társadalom” elmélete sem alkalmazható a dualizmus-kori Szombathelyre, de a nyugat-dunántúli térségre sem, ennek alapos felülvizsgálatát is felveti a szerző.

A *Foglalkozás, jövedelem, presztízs* fejezet tartalmazza talán a leginkább különböző cikkeket. Gál Zoltán tanulmányában, mely két különálló részre tagolódik, egyrészt a Dunántúl regionális bankpiacainak átalakulásáról, másrészt a bankároknak Pécs város társadalmában betöltött helyéről ír. Szemléletesen mutatja be egy új típusú banki elit kialakulását, megjelenését a virilis listákon. A banktörténet szempontjából is érdekes adalék, hogy miként próbáltak a fővárosi nagybankok befolyást szerezni helyi pénzintézetekben – és miként sikerült részben ezt elhárítania a Pécsi Takarékpénztárnak, a vidék egyik legőkeőbb pénzintézetének, sőt fővárosi fiókintézetet nyitni, mely az államosításig működött. Nagy kár, hogy cikkét már megjelentette korábban is (Gál 1996–97). Huszár Zoltán egy, a Monarchia egészére kiterjedő tevékenységű vállalat, a Dunagőzhajózási Társaság történetét kutatja hosszú ideje. Jelen írásában bemutatja a vállalaton belüli mindennapi munka-

végzést, a munkarendet, a dolgozók javadalmazását, és megvizsgálja mennyit ért a fizetés a pécsi bányavidéken és Steiermarkban (nem okoz nagy meglepetést, hogy az utóbbi helyen többet). Ennek ellenére jelentős számú munkás érkezett családjával Pécsre és környékére, akik minden bizonnyal elégedetlenek voltak ottani helyzetükkel. A DGT dolgozói irányában egyedülálló paternalista jellegű szociálpolitikát valósított meg, ami egybeesett a cég gazdasági érdekeivel: a termelésközpontú munkát úgy valósították meg, hogy ők szervezték meg a dolgozók bevásárlását, szabadidejét, a gyermekek taníttatását stb. Nagy Imre Gábor egy réteget, a pécsi közigazgatási tisztviselőket mutatja be, s a szegényes forrásadottságok ellenére sikerült jól megragadni a réteg legfőbb jellemzőit: rétegzettségüket a legfőbb városi és megyei tisztviselőktől az „egyintartatós” hivatalokig, életmódjukat (különösen érdekes térképre vetítve, hogy mely pécsi utcákban laktak), fizetési beosztásukat. A munka, melyben jó pár példát is olvashatunk egy-egy életpályára, fontos hozzájárulás lehet az egyszer talán megvalósuló rétegmonográfiához. Csurgai Horváth József Havranek József, Székesfehérvár polgármesterének állít emléket, aki évtizedekig volt a város polgármestere. Sikerét személyes kvalitásain túl a várostervezési munkálatok tervezésnek, a jelentős építkezéseknek és a tisztségén túlmutató közéleti szerepének köszönhetette.

A *Városkép* fejezetet a két cikkel szereplő Csurgai Horváth József nyitja, aki Székesfehérvár városképi alakulásának történetét elemzi, az ügy érdekében tett városi és lokálpatrióta erőfeszítéseket és az 1870-es években elinduló jelentősebb park- és utca rendezéseket, melyek sokszor egyéb infrastrukturális beruházásokkal is együtt jártak. A város terjeszkedése is beindult, a magánszemélyek részére segélyező egyesületek nyújtottak kedvező hiteleket. Majdán János a *Vasút polgárosító hatása* című cikkében azt a közvetlen és áttételes hatást elemzi, amit ezek a beruházások gyakoroltak a kisebb és nagyobb települések életére. A közvetett kedvező gazdasági hatáson túl, az egységes szabályok által megvalósított állomásépület egy új nyilvános teret alkotott, ugyanakkor ugyanez (pl. az I., II., III. osztályokba való sorolással) a társadalmi rétegek elkülönülését is megvalósította. A típustervek alapján megvalósított térrendezésnek köszönhetően terjedt el a kavicsos sétáló út, a muskátlí, a *rest*i révén a Zwack unikum, sőt a szerző a külön megépített mellékhelységek magánházaknál való elterjedését is ennek tulajdonítja. Az egyre gyakoribbá váló utazások a lakosok látókörét tágították, lehetőséget nyújtottak egy régió belüli azonosság tudat kialakításához. Megyeri Anna Zalaegerszeg, Szilágyi István Szombathely, Varga Éva Kaposvár, Winkler Gábor pedig Győr dualizmus-kori városépítészetét tárgyalja. Az adatgazdag cikkek részletes taglalására nincs lehetőség: bemutatják milyen jellegű épületek valósultak meg, mely építészeti és beruházói közreműködésével. Figyelemre méltó, hogy mindenütt városkép-tervezés valósult meg jelentős építészeti közreműködésével. Szombathelyen Éhen Gyula polgármester szerepe kiemelkedő a város infrastrukturális fejlesztésében; a városszerkezet változása és a nagyberuházások (pl. vasút) mindenütt a mentalitás változását is okozták.

Külön fejezet foglalkozik a *Társasági élet, szórakozás* témakörével. Hannes Stekl *Városi jubileum és polgári identitás: Wiener Neustadt 1192–1892* című írásában

a település 700 éves jubileuma alkalmából tartott emlékünnepségek azon funkcióját emeli ki, hogy az mennyire alakította ki a polgárok (túlértékelt) közösségének eszményképét, és emellett a „német” osztrák tudatot miként hangsúlyozta – szemben a „keletről jövő barbárok” ellenségképével. Ezt természetesen a történeti példák hangsúlyozásával, de emellett az idegenforgalom szempontjából is kiaknázható rendezvényekkel támasztották alá. Baja Helga a pécsi ünnepi eseményeket elemzi egy kiválasztott év (1893) alapján, melyhez a forrás egy napilap, a *Pécsi Napló* híradásai voltak. A legtöbbet szereplő hivatalnokok, értelmiségiek és a gazdasági élet szereplői bemutatása után azokat az ünneplő csoportokat (vármegye, bíróság, katonaság, jogászhallgatók, egyesületek, egyházak, stb.) veszi számba, akik ünnepeket szerveztek (bálokat, bankettet, vacsorát, stb.) Bemutatja az év legfontosabb eseményeit, külön a báli szezont, azok külső kereteit és az azon résztvevők kapcsolatrendszerét. Jobb lett volna, ha még néhány mintaévet választ a szerző, és nemcsak egy évet vizsgál, talán árnyaltabb képet alkothatt volna és a szokások változását is bemutathatta volna. B. Horváth Csilla a pécsi kereskedők szerepét vizsgálja a helyi polgári társas élet szervezésében, a sport és dalegyletekben, a Mecsek egyesületben és a jótékony célú egyesületekben. Bősze Sándor a dél-balatoni fürdőegyesületekkel, mint a szocializáció sajátos színtereivel foglalkozik, kiemelve, hogy ezek az egyéni és a közösségi erő és érdek találkozásánál jöttek létre: telektulajdonosok védelme mellett a település szépítése, infrastrukturális fejlesztése is napirenden volt. A helyi lakosok is hamar felismerték azt a piacot, amit a Balaton-kultusz jelentett mind az odaérkezők kiszolgálása, mind pedig a teleklárok növekedése terén – az odaérkezők pedig az új nagyvárosi divatot, mentalitást hozták magukkal, miközben megváltozott a települések külső képe. Kónya Péter az eperjesi polgárság szabadidő-eltöltését és üdülési lehetőségeit vizsgálta a századfordulón. A „Tarcaparti Athén” fontos iskolavárosként kiemelkedő tudományos és kulturális élettel bírt, emellett a környező kiránduló- és gyógyfürdőket is szívesen felkeresték. Szakál Gyula új megközelítésben elemzi reklám és életforma kapcsolatát a 19. és a 20. század fordulóján Győrben. A hirdetések keresztlül próbál a korabeli szokásokhoz és értékekhez közelebb jutni. Elemzi, hogy milyen fogásokkal próbálták a termékeket eladni, és két mintaév (1886–87, 1897) tükrében hogyan változott a reklámozott cikkek összetétele, mennyit változott az életmód (a téma továbbfejlesztett változata: Szakál 2002: 215–259). Gergely Anna a székesfehérvári zsidó egyletekkel, illetve inkább segélyegyletekkel foglalkozik cikkében, főként a gyász és a jótékonyosság fogalmával a zsidó vallásban, és a családi kapcsolatok szerepével.

A *privát szféra világa* témakör talán jelen konferencia alkalmával külön szekciót kapott, és így fejezetet a kötetben. (Természetesen ez nem jelenti automatikusan azt, hogy elméleti–módszertani szempontból is újszerű tanulmányokkal találkozunk.) Roman Holec a magyar kutató számára kevésbé ismert terület, a dualizmus kori szlovák polgári lakáskultúrával foglalkozik. A meglehetősen áttekinthető jellegűre sikerült cikkben magyar városokkal foglalkozik és az idézett szakirodalom áttekintése is azt mutatja, hogy épp ugyanannyira van szó a magyarság kultú-

rájáról benne... Szikra Éva egy eddig kevésbé művelt témát, a polgárság kertkultúráját veszi górcső alá. A példákon keresztül bepillantást nyerünk, hogy milyen mentalitás- és műveltségbeli változások figyelhetők meg a társadalom különböző rétegeiben – és miként alakítják ezek a kertkultúrát. Jávor Kata a pécsi Zsolnay nagypolgár-család szakértője, ezúttal a fegyelem, szigor és puritánság, illetve a luxus együttes jelenlétéből fakadó életviteli stratégiákról ír, teljes monográfiája időközben (Jávor 2000) megjelent. Vállalatirányítás, a gyermekek iskoláztatása, a szabadidő eltöltése, a pécsi „közönséggel” való kapcsolattartás, stb. mind-mind terítékre kerülnek, ahogy bemutatja, hogy a család három gyermekének miképp valósít meg három különböző nagypolgári létformát. Radnóti Ilona egy eddig gyakorlatilag feldolgozatlan témát, a pécs–baranyai zsidóság temetkezésének dualizmuskori változásait mutatja be. A szokások megváltozása, egymás mellett élése (Dávid pajzsa és nemesi címer Schrapringer Joachim sírján) az asszimiláció és az ősök hagyományához való ragaszkodás egymás mellett élését mutatja be. Fokozatosan azonban a sírkert kialakítása, a temetés menete és egyéb külsőségekben átvették a magyar polgári szokások elemeit, a vagyoni gyarapodást pedig a sírkövek anyaga és formája is mutatja. E változások elsősorban Pécsre voltak jellemzőek, a vidéki közösségek tovább kitartottak (anyagi lehetőségeik okán is) a régebbi szokások mellett. Metodikai szempontból Tóth G. Péter kötetzáró cikke (relatíve) a legmerészebb. A feldolgozott anyag jól ismert: a veszprémi Francsics Károly visszaemlékezése, amit az otthon–külvilág, magánélet–nyilvánosság fogalmai felől közelít meg. A szerző elkészíti a visszaemlékező mentális térképét, és bemutatja, hogy a kívülről érkezett ember miként illeszkedik be a közösségbe: visszaemlékezésében leírt álma a szerző pszichohistóriai elemzése szerint a „felesleges ember” lélektani képe.

A kötet végén található konferencia-résztevők listája inkább bosszantó, a szakmán kívüliek számára kevés haszonnal jár. Azonban a babérkoszorút meghagyjuk a szerkesztőnek (és a szerzőknek): fáradtságos munkájuk eredményes volt. De ne legyünk optimisták: még sok tanulmánykötet (és még inkább szakszerűen irányított és finanszírozott kutatás) kívántatik, hogy közelebb juthassunk a dunántúli dualizmuskori társadalom szövetéhez.

Lengvári István

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gál Zoltán 1996–1997: A dunántúli bankpiaci átalakulása a századfordulón. (A bankárok szerepe Pécs város társadalmában.) *Baranya* 9–10, 171–185.
- Jávor Kata 2000: *Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében*. Budapest /Néprajzi tanulmányok/
- Szakál Gyula 2002: *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történelmi modellváltás*. Budapest

Deák Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*” *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860.*

Osiris, Budapest, 2000. 399 oldal

A 19. századdal foglalkozó magyar historiográfia egyik sokszor tárgyalt témája a „nemzeti ébredés”, a „nemzetiségi kérdés”, a nem magyar népek nemzeti mozgalmainak története. A kérdés szakirodalmát azonban meglehetősen aránytalanságok jellemzik. A munkák legnagyobb része politikatörténeti elemzés, ám ezek megoszlása is egyenetlen: a reformkor, a szabadságharc, illetve a dualizmus korához képest a szabadságharc bukását követő évtized – mindeddig – jóval kevesebb figyelmet kapott. Deák Ágnes kutatásának időkereteit éppen ez a korszak, a Schwarzenberg-kormány megalakulása (1848 ősze) és az abszolutista kormányrendszer válsága (1859 ősze) közötti évtized alkotja, de kiindulásként röviden összefoglalja a birodalom népeinek 1848/49-es nemzeti programjait, illetve kialakulásuk közvetlen előzményeit, végül pedig felvázolja az új politikát jelző 1860-as októberi diploma kiadását megelőző kormányzati lépéseket is. A politikatörténethez képest azonban jóval több a „fehér folt” a kérdés társadalomtörténeti feldolgozásában. A feltáráshoz váró problémák közül a közelmúltban például Benda Gyula az etnikum politikai és kulturális megkonstruálásának a társadalmi gyakorlatra kifejtett hatása vizsgálatát, az etnikai különbségek megjelenésének, jelentőségének, társadalomalakító szerepének helyi forrásokra támaszkodó, regionális és községi szintű elemzését, a statisztikákból alkotott makroszintű adatoknak, átlagoknak a mikroszintű rekonstrukcióval való szembesítését sürgette.¹ Deák Ágnes nem „csak” a korszak megválasztásával alkotott valóban hiánypótló monográfiát, de a politikum vizsgálatát középpontba helyezve hozzájárul a problematika társadalomtörténeti vonatkozásainak, és ezen belül a fent idézett kérdéseknek a vizsgálatához is.

A feldolgozás egy igen pontosan körülhatárolt problematikára összpontosít. Az 1848/49-es forradalmi mozgalmak a monarchia egészének válságához vezetnek. A Birodalom új politikai alapokra helyezésének egyik központi kormányzati jelszava a nemzetiségi mozgalmakban megfogalmazódó követelésekben is vezérmotívumnak számító – a munka címét adó – „nemzeti egyenjogúsítás”, vagyis a „Gleichberechtigung” volt. A nemzeti egyenjogúsítás elvét azonban a központi kormányzat kezdettől fogva a rendies különállás felszámolásával, a központosított modern egységállam, a Gesamtösterreich megvalósításával igyekezett összeegyeztetni, az egyes nemzeti mozgalmak számára viszont a Gleichberechtigung valójában a területi/kulturális/politikai önállósulás felé vezető út fontos lépcsőjét

1 Millennium és társadalomtörténet. Benda Gyula társadalomtörténetéssel beszélget Kovács Éva és Melegh Artila. *REGIO*, 2000. 2. 35–54.

jelentette, vagyis végső soron két egymást tagadó, ellentétes irányba ható politikai akarat találkozott e jelszó alatt. Egyfelől a történelmi, területi, vallási kötődéseken, rendi privilégiumokon alapuló – illetve ezek ötvözetéből kialakuló – nacionalista, elkülönülést hirdető mozgalmak programjai, azok a követelések, miként Deák Ágnes fogalmaz, melyek a nyugat-európai nemzetállam-modellhez kívántak a leginkább közelíteni az adott körülményekhez képest, vagyis soknemzetiségű birodalomban, részben kevert etnikai viszonyok között. Másfelől pedig a központi kormánynak a birodalmi egységet célul tűző politikája, amelynek szintén a nyugat-európai modern nemzetállam volt a mintája, és éppen ennek megvalósítása érdekében igyekezett leszerelni a központ felől nézve partikuláris, szeparatista, és egymással is rivalizáló törekvéseket.

A központi kormányzat politikai programjában a nemzeti egyenjogúsítás elve, amelyet tehát a birodalmi egység megvalósítása egyik fontos eszközének tekintettek – nem utolsó sorban, mivel a magyar különállás megtörésére is alkalmasnak vélték – addig játszott jelentős szerepet, amíg a monarchia átalakítását alkotmányos alapokon gondolták el, vagyis lényegében 1848 őszétől 1851 végéig. Az uralkodói abszolutizmus kormányrendszerének kialakulását követően aztán a Gleichberechtigung programjából csak igen szűk korlátok között érvényesültek bizonyos elemek. Ezzel együtt Deák Ágnes az 1850-es évek kormányzati nemzetiségpolitikáját úgy tekinti, mint – a svájci példát leszámítva – „az első kísérlet arra, hogy egy államon belül szabályozzák és a gyakorlatban megvalósítsák a modern nacionalizmus követelményeinek bizonyos mértékű figyelembevételével különböző nemzeti csoportok együttélésének normáit, s az államhatalom viszonyát e nemzeti csoportok önérvényesítő igényeivel kapcsolatban az államélet különböző területein” (12). A munka ennek a „részeredmények mellett is egyértelműen kudarcot vallott” vállalkozásnak a bemutatását tűzi tehát célul, melynek dilemmája végső soron az állami szuverenitás és a kollektív nemzeti jogok összeegyeztetése volt.

A magyarországi kormányzati nemzetiségpolitika feldolgozásánál a szerző két megszorítást tett: nem tért ki sem a korban külön nemzetiségként számon tartott zsidóságra, sem a cigányokra vonatkozó intézkedésekre, amit egyrészt e két nemzetiségnek a többitől számos vonatkozásban különböző helyzetével, illetve azal indokol, hogy célja „a kormányzati nemzetiségpolitika általános elveinek és gyakorlatának vizsgálata volt” (13). A monográfia a kormányzat magyarországi nemzetiségpolitikáját két nagy tematikus egységben, egyrészt az államigazgatás (*Nemzetiségpolitika és államigazgatás* – 174 oldal), másrészt a kulturális politika (*Kultuskormányzat és nemzetiség* – 88 oldal) szempontjából tekinti át. Az előbbi, hosszabb fejezetben tárgyalja a kormányzat nemzetiségpolitikai irányelveit és azok módosulásait, az 1850–51-es, többek között az ország nemzetiségi viszonyainak feltérképezését célul tűző összeírást, a monarchia közigazgatási átszervezésének nemzetiségpolitikai összefüggéseit, az államigazgatásban résztvevők nemzeti-összetételével és a hivatali nyelvhasználattal kapcsolatos kérdéseket. A másik, rövidebb fejezet legrészletesebben az oktatásügyet tárgyalja, emellett az egyházpolitikának és a művelődés egyéb területeinek, így a színháztársáknak, újság- és könyv-

kiadásnak, illetve az egyesületi, társasági életnek nemzetiségpolitikai aspektusait elemzi.

A kötet, amelynek alapját a szerző disszertációja alkotja, nem tartalmaz külön sem a kialakított módszerről szóló értekezést, sem historiográfiai áttekintést: az utóbbira vonatkozó, igen fontos, többek között az egyoldalú, a nemzeti sérelmeket soroló irodalom kritikáját, nem egyszer tárgyi tévedéseket is korrigáló észrevételeit a szerző a lábjegyzetekben teszi meg. A feldolgozás módszerének lényegét a *Bevezető*ben, a munka célját megfogalmazó, már idézett mellékmondat foglalja össze: ez Deák Ágnesnek az a törekvése, hogy a kormányzat nemzetiségpolitikájának általános elvei mellett annak gyakorlatát is bemutassa. Nemcsak az egyes kormányzati intézkedések hátterének, a döntések meghozatalának – egyébként döntően feltáratlan levéltári forrásokra támaszkodó – aprólékos rekonstrukcióját végzi el (itt jegyezzük meg, hogy a korszak német kézírásos forrásainak feldolgozása önmagában komoly teljesítmény), hanem legalább akkora terjedelemben a döntések fogadtatásának, az egyénekre, kisközösségekre gyakorolt hatásának, végrehajtásuk körülményeinek a bemutatására is törekszik. Éppen ezzel tud többet nyújtani a hagyományos kormányzat- vagy politikatörténeti feldolgozásoknál, és ezzel ad egyben társadalomtörténeti vonatkozású információkat is. Úgy vélem, ennek a munkának a legfőbb értékét, amellet, hogy egy kevésbé elemzett terület széleskörű szakirodalmi áttekintésre és levéltári forrásanyagra épülő bemutatására vállalkozik a szintézis igényével, elsősorban a téma feldolgozásának ez a következetesen érvényesített módszere jelenti.

Deák Ágnes a korabeli sajtóanyag, a hivatalnokok, besúgók jelentései, naplók, visszaemlékezések, különféle panaszos beadványok felhasználásával rendszeresen szembesíti a „makroszinten” megfogalmazódó politikát a „mikroszint” realitásával, és ezzel egyben a két szint közötti kölcsönhatás bemutatására is lehetőséget nyílik: egyik oldalról, hogy a lokális törekvések miként gyakoroltak hatást a birodalmi döntéshozókra, másik részről pedig, miként befolyásolták az egyes közösségek, egyének sorsát a központi döntések. Az említett módszer révén a helyi, apró konfliktusok, vagy egyéni életutak felidézése nem csupán színesíti, olvasmányosabbá teszi a munkát, hanem ezek szervesen beépülnek a fő mondanivalóba. Ugyanakkor, az idézett eseteken keresztül a szerző „testközelbe hozza” a rendkívül heterogén birodalom hétköznapjait is, azokat a gyakorlati nehézségeket, amelyekkel az egységesítésre törekvő központi vezetésnek szembe kellett néznie.

A fentiek illusztrálására a könyvben tárgyalt témákból csupán két részletet említenék. Az egyik a nemzeti hovatarozás megvallásának problematikája az 1850–51-es összeírással kapcsolatban. A szerző számos konkrét esetet idéz annak bemutatására, hogy egy felületes megközelítésben talán magától értetődőnek tűnő dolgot, a nemzeti identitás megválasztását valójában hányféle különböző tényező befolyásolhatta. Az anyanyelv és a származás – egyébként szintén összetett, és korántsem minden esetben egyértelmű – kritériumai mellett, szerepet játszhatott a rendi tudat, a területi-regionális kötődés, vagy az egyéni érvényesülés vágyától vezérelt életstratégia. A lakosság nemzeti besorolásában mindezek mellett

meghatározónak bizonyultak a bevallás körülményei is (megfélemlítés, befolyásolás, az összeíró tudatos vagy akaratlan félrehallása). Az azonban, hogy ki hogyan íródott össze, illetve az adott pillanatban minek vallotta magát, a továbbiakban társadalmi közegében- és saját maga számára is meghatározó tényezővé válhatott. Vagyis, ahogy a szerző rámutat, a központ érdekei által diktált összeírás jelentős szerepet játszott a nemzeti identitás tudatosításában is.

A másik az ünnepek témaköre, vagyis egy a mindennapi életritmust, időbeosztást, a közösségi összetartozást, illetve az azonosság/másság érzékelését és meghatározását alapvetően meghatározó kérdés. A vegyes lakosságú, többvallású területeken konfliktus forrásává vált, hogy nem ugyanazokat az ünnepeket, illetve az eltérő időszámítás miatt ugyanazt az ünnepet máskor tartották katolikusok, protestánsok, görögkatolikusok és ortodoxok. Így, a monarchia egységére törő vezetésének többek között az olyan típusú panaszokat is kezelni kellett, hogy míg egy falu egyik fele farsangot ülne, a másik rész éppen böjti időszakban van, melyet sért a zajos táncmulatság. A kormányzat ebben az esetben egyrészt meghatározta, melyek azok a „normanapoknak” nevezett kiemelt ünnepnapok, melyeket az adott helyi közösség minden tagjának tiszteletben kell tartania, és az ünnepeket következetesen a viszonyosság – valóban modern, liberális – elve szerint igyekezett szabályozni. A szabályozás ugyanakkor a modern többségi elv alapján igyekezett érvényt szerezni az adott közösségen belüli többség igényeinek is. Deák Ágnes szerint itt az abszolutizmus-kori nemzetiségpolitika egyik legmodernebb elemét érhetjük tetten.

Az utóbbi évek hazai történettudományos „termését” főként a tanulmánykötetek, illetve a szélesebb közönségnek szánt, változó színvonalú összefoglalások jellemzik, ritka az olyan monográfia, amely valóban újat hozó, több éves rendszeres levéltári adatgyűjtés, kutatómunka eredménye. Deák Ágnes ilyen munkával gazdagította a magyar történetírást.

Czoch Gábor

Karády Viktor – Kozma István: *Név és nemzet.*

Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.

Osiris, Budapest, 2002. 378 oldal

Elsőként jelent meg Magyarországon a 19–20. századi névmagyarosításokat összefoglaló önálló kiadvány, Karády Viktor és Kozma István tollából.

A szerzők a Belügyminisztérium és a Magyar Országos Levéltár 1894 és 1956 közötti, egyébként mindenki előtt zárolt névmagyarosítási aktáit dolgozták fel a statisztikai mintavétel módszerével. A levéltári feldolgozás Kozma István, a statisztikai feldolgozás, a kiértékelés és az összegzés a szerzőpáros közös munkája. Összességében közel 13.300 névváltoztatási ügy 23.600 személyre kiterjedő adatait vizsgálták meg a szerzők, és ez már önmagában is a legnagyobb hazai feldolgozások közé sorolható. A magyarországi asszimiláció-kutatás a történettudomány vitatott területe, elsősorban azért, mert kevés objektíven mérhető forrást tud felmutatni. A szerzők által feldolgozott névváltoztatási kartotékok és akták viszont rendkívül nagy forrásértékkel bírnak, hiszen a névváltoztatási iratokon feltüntetett anyakönyvi jellegű adatok (eredeti név, felvett név, születési hely és idő, lakhely, felekezeti) pontosságához kétség sem férhet. Kevésbé teljese az iratok foglalkozási adatai, ám a hamisításhoz vagy a torzításhoz itt sem fűződött érdeke a kérvényezőknél (8–11). A nagy mennyiségű adat feldolgozásának közlése már önmagában is nagy értéke a könyvnek.

A névváltoztatások ügye nem tartozik a magyar történettudomány ismertebb kérdései közé, már csak ezért sem lehet érdektelen a kötet főbb megállapításainak áttekintése. Ezt követi néhány általánosabb jellegű észrevétel, illetve a kötet méltatása és értékelése.

A névmagyarosítás bonyolult és összetett folyamatát egy rövid recenzió nem képes visszaadni, csak a főbb tézisek ismertetésére nyílik lehetőség. Az első névváltoztatást megtiltó magyarországi rendelet megjelenéséig a névváltoztatás nem volt engedélyhez kötve, ezért a névcsereknél sem volt akadály, és még a nemesiség önkorlátozása sem jelentett kizárólagos szabályt 1814-ig. Ezelőtt egyedül II. József híres 1787. évi rendelete jelentett szabályozást, amely kételemű nevek felvételére kötelezte a zsidókat. Bár a rendelet csak keresztneveknél írta elő a német neveket, a szöveg félreérthetősége és a körülmények miatt a zsidók túlnyomó többsége német vezetékneveket vett fel, és ez alapot szolgáltatott a későbbi névmagyarosításukhoz. 1894 és 1956 között a névmagyarosító zsidók 85%-a viselt német családnevet (13–23).

A névmagyarosítások története nem követi egy az egyben a magyar történelem korszakhatárait. A névmagyarosítások négy nagy korszakra tagolhatók:

az 1814 és 1880, az 1881 és 1918, az 1919 és 1944, valamint az 1945 és 1956 közötti időszak.

Az 1814 és 1880 közötti korszak tanulmányozásához jelenleg csak Szentiványi Márton (1895) és Telkes Simon (1906) korántsem hiánytalan, de nagyságrendjében megbízható adatokat közlő munkája áll rendelkezésre. A névmagyarosítás első korszaka több kisebb kisciklusra oszlott, amely ciklusok követték a politikatörténeti időhatárokat és azok jellemzőit. A nemzeti ébredés kora, a reformkor a névmagyarosításban is tükröződött. A csúcspontot az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc jelentette, 674 névváltoztatással. A neoabszolútizmus elején, 1849-ben érvénytelenítették a forradalom és szabadságharc alatti névváltoztatásokat. A következő évben a névváltoztatásokat rendeletileg megszigorították, és 1850 és 1860 között a minimumra szorították vissza. 1861–62-ben fellendülés, 1863–66 között visszaesés, majd a kiegyezés után ismét fellendülés következett be.

A névmagyarosítás első korszakát egyrészt a névváltoztatási kérelmek alacsony száma jellemezte, hiszen 1834 és 1880 között évi átlagban mindössze 101 kérelmet engedélyeztek hazánkban. Másrészt a névváltoztatást ekkor még az egyének olyan belső ügyének tekintették, amelyre nem kívántak külső (állami, hatósági) nyomást gyakorolni, és nem létezett ilyen célú országos kiterjedésű (csak kisebb helyi) társadalmi mozgalom, igaz elvi elutasító magatartás sem. Védtek és tiszteletben tartották az élő nemesi családok neveit, amely a mintaadó, nemesinek látszó (földrajzi és -fi végű) nevek túlzott felvételéhez vezetett. Még a kiegyezés utáni évtizedekben sem tett az engedélyező belügyminiszter elvi különbséget a névmagyarosítások és (a gyakorlatban ritkán előforduló) más névváltoztatások között, hanem a liberalizmus szellemében mindkettőt engedélyezte (23–40).

A névmagyarosítások első korszakát az eddigi hiányos adatok és szűkös feldolgozások alapján a zsidók, a német és szlovák római katolikusok felülreprezentáltsága jellemezte. A szerzők 1867–68. évi mintavétele szerint a névváltoztatók 20%-a zsidó, 70%-uk római katolikus, 7%-uk evangélikus és 3%-uk egyéb keresztény felekezetű volt. A névmagyarosítók többsége már ekkor is városi lakos volt, igazolva azt a tételt, hogy a névmagyarosítás „a nyelvében megmagyarosodó városi polgárságra volt jellemző” (Telkes 1906: 64). A névváltoztatók kétharmada a magasabb igazolt műveltséghez kötött foglalkozásúakból (hivatalnokok, katonák, értelmiségiek, szabad foglalkozásúak) és az a felé törekvő tanulókból került ki. A névmagyarosítások dualizmus kori első szakaszában a közhivatalnoki kar volt közülük a leginkább túlképviselt réteg, és sokszorosan felülmúlta az össznépszerűségi arányát (40–47).

A névmagyarosítások második korszaka három szakaszra osztható. Az 1881 és 1897 közötti időszakban évi átlagban 937, az 1898 és 1914 közötti időszakban évi átlagban 2910, az első világháború alatti (1915 és 1918 közötti) időszakban évi átlagban 1588 névváltoztatást engedélyeztek (49).

A névmagyarosítási mozgalom szakaszolását nemcsak a névmagyarosítók ciklikusan alakuló számai, hanem a jellege is indokolja. Az első szakasz a névmagyarosítási mozgalom születésével indult. Az 1881-ben megalakult Központi Névmag-

gyarosító Társaság megalakulásától számíthatjuk a névmagyarosító mozgalmat Magyarországon. Ekkor indult meg a névmagyarosítás társadalmasítása, amikor a sajtó és a társadalmi szervezetek erőteljesebben propagálták a magyar név felvételét. Az első támadások a mozgalom ellen ebben a szakaszban még nem a kisebbségek, hanem a magyar nemzeti oldalról érkeztek, mert a dualizmusban nem voltak védett nevek (60–64).

A millenniumtól (az előzményektől eltekintve) többé-kevésbé az állam és az önkormányzatok is propagálták a névmagyarosítást. A Bánffy-kormánynak különféle rendeletekkel és felhívásokkal sikerült ugyan elérni a közalkalmazottak egy részének látványos névmagyarosítását, ám e kormányzati névpolitika ellen a kisebbségek is felléptek (például Meltzl Oszkár erdélyi szász képviselő), és egyértelműen sérült a liberalizmus elve, amit pedig szerettek volna elkerülni. Az 1898. évi dualizmus kori névmagyarosítási csúcs 6722 névváltoztatójának többsége a szorosán vett állami és önkormányzati alkalmazottak közül került ki, ezen belül különösen a kereskedelemügyi tárca alá tartozó dolgozók: a vasúti, a postai és a távírdai alkalmazottak névmagyarosítási mozgalma volt példa nélküli méretű a dualizmusban. A Bánffy-kormány bukása után viszont nincs tudomásunk arról, hogy a hatóságok számottevő névmagyarosító kampányt kezdeményeztek vagy karoltak volna fel (64–76, 107–108).

A névmagyarosítás azokat a nem magyar etnikumúakat jellemezte, akik megtalálták helyüket a gazdasági modernizációban (zsidók), akik olyan etnikumból származtak, amelyben nem fejlődött ki szeparatista nemzettudat és polgáriasuló jegyeket mutattak (Erdélyen inneni németek), és akik nagy nemzetiségű tömbjükről leválva a magyar nyelvhatáron belülré kerültek, például az alföldi és fővárosi szlovákok (8, 51–54).

A „nemzeti kisebbségek”, „nem magyarok”, „idegen ajkúak” kifejezések helyett Karády Viktor az „allogének” fogalmát vezette be, és a könyvben is az „allogének” kifejezést használják a szerzők (8). Mivel a nemzetiség, kisebbség, etnikum megnevezésére a magyar történettudománynak megfelelő fogalmak vannak, ezért az „allogének” kifejezést, mint feleslegest, Magyarországon szinte senki sem használja.

A névmagyarosítók többsége tehát egy viszonylag jól körülhatárolható kisebbségből tevődött össze: a magyar nyelvhatáron belüli és magyar nyelvszigeten élő városi asszimilánsokból, elsősorban a zsidókból, másodsorban a római katolikus németekből és szlovákokból. Nyelvilag a zsidóság és az Erdélyen inneni németiség szolgáltatta a névmagyarosítók háromnegyedét. A névmagyarosításban a zsidók túlképviseltsége a legfeltűnőbb jelenség. 1881-től a névmagyarosítók 50–60%-át (időnként többet is) a zsidók tették ki. Az 1894 és 1918 között jóváhagyott 61.000 névváltoztatási kérvény közül 34.000–35.000 a zsidók közül került ki, vagyis a felnőtt zsidó lakosságból körülbelül minden nyolcadik megváltoztatta a nevét. A nem magyar keresztényeknél ez csak alig egy százalékra tehető (51–54, 60, 76–77).

A vallást tekintve a zsidók után a római katolikusok (németek és szlovákok), valamint a csekély számú kisebb szórványcsoportok (német nevű görög katoliku-

sok, román nevű reformátusok, illetve római katolikusok) túlképviseltsége jelentős (79–83).

A névmagyarosítási mozgalom sajátosan fővárosi és igen erősen urbánus jelenség volt. 1894 és 1918 között a névmagyarosítók körülbelül egyharmadát Budapest, összességében a háromnegyedét a városok szolgáltatták. Az ország középső részét (Budapest, Duna-Tisza köze, Dunántúl) viszonylagos felülképviseltség jellemezte. Itt lakott a zsidó névmagyarosítók 70%-a, illetve a keresztény kérvényezőknek kevesebb mint a fele (51–54, 84–87). A névmagyarosítás gyakran társult a mobilizációval is, hiszen a magyarosítók több mint negyedrésze urbanizációs mobilitást tudhatott maga mögött (88–89).

A dualizmus kori névmagyarosító mozgalom urbánus jellegéből következett, hogy a mozgalmából gyakorlatilag kimaradt a parasztság. A névmagyarosítók között kétötödnyi arányban szereplő falusiak és kisvárosiak majdnem kizárólag a „városi funkciójú” ipari, kereskedelmi, közhivatalnoki rétegekből kerültek ki (93–95).

A névváltoztatók a külső nyomásra magyarosítók (például a közszerződéses alkalmazottak 1898-ban) és a már asszimiláltak csoportjára oszthatók. A dualizmusban a névmagyarosítók többsége nem, vagy nem csupán külső nyomásra magyarosított, hanem mert elért az asszimilációnak erre a fokára. A névmagyarosítást elsősorban a nyelvi magyarosodás folyamata serkentette (49–50).

A Horthy-korszakban alapvetően megváltozott a névmagyarosítási mozgalom, hiszen a trianoni békediktátummal a soknemzetiségű történelmi Magyarország is megszűnt létezni. Becslés szerint a trianoni Magyarország lakosságának mintegy egyharmada azonban továbbra is idegen nevű maradt (115–128).

Az 1919 és 1944 közötti névváltoztatási mozgalomban négy szakasz különíthető el: az 1919-es év, az 1920 és 1932 közötti, az 1933 és 1938 közötti, az 1939 és 1944 közötti időszak.

1919-ben a forradalmak és ellenforradalmak, vörös- és fehérterror, idegen katonai megszállás hatására lecsökkent, az ezres nagyságrendű névváltoztatási kérelem a körülmények figyelembevételével mégis elég soknak minősíthető. A névváltoztatók kétharmada zsidó volt. A Tanácsköztársaság alatti névváltoztatásokat annak bukása után hatályon kívül helyezték (128–129, 134–136, 177–178).

A második szakaszban (1920–30) alacsony, évi átlagban 807 volt a névváltoztatások száma, és az engedélyezési eljárás szigorításával (magas illeték, nemzethűség igazolása stb.) a kormányzat is visszafogta a névmagyarosításokat. A két világháború közötti névváltoztatási mozgalom legnagyobb változása, hogy a zsidóság háttérbe szorult és már nem ők alkották a többséget. Mivel a trianoni Magyarország kisebbségei közül a zsidóság részaránya jelentősen növekedett, a névváltoztató zsidóknak nemcsak a száma, hanem az aránya is (a szerzők számítása szerint 1920 és 1930 között 6,6%-ra) lecsökkent. A keresztény névváltoztatók aránya és abszolút száma viszont növekedett és túlszárnyalta a dualizmus kori szintet. A zsidó névváltoztatások számának csökkenése nem írható egyedül a zsidóság asszimilációját nem pártoló kormányzati politika számlájára, ugyanis a zsidóság körében

felerősödött a zsidó nacionalizmus és a disszimiláció. A zsidók névváltoztatását 1938-ig kormányzati szinten nem állították le teljesen (sőt az 1930-as években még az államhatalom pártolta is azt), csak szigorú korlátok közé szorították. A baloldali mozgalmak, a vegyes házasságok és a vallásváltások viszont ösztönözték a zsidók névmagyarosítását (129–130, 136–147).

1933-ban radikális változás következett be a kormányzati névpolitikában, és a névmagyarosítás lelkes hívének számító Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter kiadta a névmagyarosítást ösztönző híres rendeletét. A rendelet széleskörű társadalmi mozgalommal társulva eddig soha nem tapasztalt névmagyarosítást eredményezett. 1933 és 1938 között a családtagokkal együtt évi átlagban 27–28 ezer ember neve változott meg, melynek 97%-a névmagyarosítás volt. Az államhatalom névmagyarosító kampánya, a hatósági nyomásgyakorlás a névváltoztatók foglalkozási összetételében, életkorában, családi szerkezetében is tetten érhető. A külső nyomás miatt (némileg megelőzve az 1933-as kormányrendeletet) 1930 és 1938 között a névváltoztatók többségét a közszolgálati alkalmazottak (MÁV, posta, közhivatalok, közüzemek) és a fegyveres erők állományába tartozók tették ki (130–133, 160–161, 188–2).

A negyedik szakaszban (1939–44) becslés szerint 56 ezer ember neve magyarosodott meg, 1600–1700 személy magyar neve változott másik magyar névre és 2,5–3 ezer ember neve változott vissza magyar hangzásúról korábban viselt német névre. A zsidók számára 1938-tól a hatóságok már egyáltalán nem engedélyezték a névmagyarosítást. A visszacsatolt területekkel ellenben megnövekedett a névmagyarosítók száma (133–134, 166–170, 232–268).

A Horthy korszakban a névváltoztatók többségét a nem magyar keresztények tették ki, nagyjából fele-felelő részét németek és szláv anyanyelvűek. A németek arányukhoz képest alul voltak képviselve a névmagyarosítási mozgalomban (kivéve a visszacsatolt területeket), ugyanakkor 1940-től a visszanémetesítés nem csökkentette a németek számarányát (148–155, 168–170). A névváltoztatók többsége (az 1930-as évek kivételével) már falusi és mezővárosi környezetből került ki, és megszűnt a városok túlsúlya, ugyanakkor megmaradt az ország nyugati és középső részének a koncentrációja. Újdonságot jelentett, hogy a parasztság, elsősorban a katonaság, az iskolázottság, a vitézzé avatás révén (igaz erősen alulképviselve) bekapcsolódott a névmagyarosítási mozgalomba (150–159, 250–256).

1945 és 1956 között a politikai vezetés (ritka kivételtől eltekintve) már nem vett részt a névmagyarosítási mozgalom irányításában, és a pártkáderek, rendőrség kivételével nem is volt érdekelt a nemzetállamiság e szimbólumának erősítésében.

1945 után, a koalíciós korszakban a névváltoztatási eljárás legfontosabb új vonását a politikai és nemzethűségi megbízhatóság igazolásának elrendelése jelentette. A belügyminisztérium a zsidók esetében pozitív, a németek esetében általában negatív diszkriminációt alkalmazott. A társadalmi változások eredményeként egyrészt emelkedett a magyar ajkú és feltehetően magyar nevű népesség, és tragikusan meggyengültek a kisebbségi csoportok. Másrészt a maradék kisebbségekre a koráb-

bitól eltérő, de annál súlyosabb disszimulációs kényszer nehezedett a társadalmi sokkhatás (a holocaust, németek kitelepítése, szovjet kényszermunka stb.) következtében, amely főként 1945–46-ban a névmagyarosítási mozgalom eddigi legintenzívebb időszakához vezetett. Németnek lenni hátránynak számított, ezért lehetőség szerint meg akartak szabadulni e megbélyegzett kisebbségtől, melynek sokszor illuzórikus menekülési kísérlete volt a névmagyarosítás. A náciizmus üldözési politikája viszont átmenetileg előnyt biztosított a zsidóság számára, akiket az eddigi tiltások feloldása, valamint a „rejtekezés” ösztönzött a névmagyarosításra. A zsidók túlreprezentációja ekkor érte el a mozgalom történetének legmagasabb szintjét. A szláv nevű kérelmezők száma viszont a mélypontra zuhant, sőt sokan (többségükben szlovákok) szláv hangzású nevük visszavételét is kérelmezték (269–320).

A magyarországi sztálinista hatalom az 1950-es években szakított ugyan a nemzetállam-építő koncepcióval, de az etnikai kisebbségek iránti közönyből, olykor bizalmatlanságból egyfajta csendes asszimilációs politikát valósított meg. Tovább folytatódott a zsidók névmagyarosítása, a német névmagyarosítókat viszont a szláv anyanyelvűek (főként horvátok, szlovákok) váltották fel, mert ezt indokolta a német kitelepítések, szlovák lakosságcsere lezárulta és a Magyarország és Jugoszlávia közötti megromlott viszonyok (321–326).

Az 1950-es évektől egyértelműen módosult a családnév-változtatások társadalmi funkciója, amit az 1955. évi névváltoztatási rendelet is kifejezett. A mozgalomban csökkent a nemzeti asszimiláció súlya, és 1951 és 1956 között a névváltoztatók 21%-a magyar névről magyar névre változtatott, 2%-a pedig idegen névre kívánt változtatni a vizsgált minta szerint. Végérvényesen lezárult az a korszak, amely a reformkortól az államszocialista fordulatig tartott, és amikor a nemzeti kérdés miatt a névváltoztatások több mint 90%-a névmagyarosítás volt. A kommunista rezsim számára – a nyilvánosság előtt szereplő káderek kivételével – a névmagyarosítás elvesztette politikai jelentőségét, és a névváltoztatás az idő haladtával egyre inkább a családok magánügyévé vált (340–357).

A szerzők zárszava szerint (361): „Végső konklúzióként azt kell megállapítani, hogy a névmagyarosítók száma és társadalmi kiválasztása a *kormányzati névpolitikától függetlenül* történelmileg mindig is nagyjából azonos jellegű politikai, demográfiai, gazdasági és szimbolikus (a partikuláris identitás megőrzésére vonatkozó) érdek- és erőviszonyok meghatározta stratégiai magatartások eredőiként elemezhetőek. A hivatalos névpolitika mintegy külső tényezőként befolyásolhatja ezeknek a stratégiáknak eredményességét, amennyiben egyes csoportok így megnyilvánuló asszimilációs késztettségének érvényesülését esetenként támogatja, míg másokét fékezi vagy egyenesen meggátolja.”

A könyv szerkezetét tekintve nem egységes alkotás. Vannak olyan könnyen olvasható fejezetei, amelyek leíró jelleggel, rendkívül árnyaltan mutatják be a magyarországi névmagyarosítási mozgalmat. Ilyen például a Bánffy-kormány névmagyarosítási politikáját (64–76) vagy a két világháború közötti névpolitikát bemutató (188–236) fejezetek. Összességében a mű szerkezete nem tekinthető szerencsésnek, mert egyaránt vannak korszakonkénti, tematikai, bevezető és összegző

fejezetei, illetve részei. Egy-egy téma – bőséges táblázatokkal, statisztikai elemzésekkel, lábjegyzetekkel alátámasztva – ebből következően két-három-négy helyen is előkerül, ami rendkívül szövevényessé teszi a mondanivalót. Ezen a szövevényes szerkesztésmódon (az egyébként szelektív) név- és tárgymutató, a gyakori utalások sem tudnak segíteni. Egy-egy kérdés megértéséhez a műben állandóan előre-hátra kell vagy kellene lapozni, és egy kérdéskör megfogalmazása kapcsán a könyv különböző részein némileg eltérő megfogalmazással, adatokkal is találkozhatunk.

A szövevényes szerkesztésmód miatt néha keverednek egymással a névmagyarosítások igencsak eltérő (a szerzők által is hangsúlyozott) szakaszai. Csak egyetlen példát említve. A névmagyarosítások egyik központi kérdése, hogy mennyi volt a zsidók aránya a mozgalomban az első világháború előtt. A szerzők szerint 1867–68-ban 20%, 1835 és 1880 között becslés szerint maximum 26–43% (41), 1894 és 1918 között 56,1%. Egy másik adat szerint a névmagyarosító zsidók aránya 1850 és 1893 között 47%-ot tett ki (76). Az utóbbi százalékos arány azonban így torzít, hiszen egyértelmű, hogy 1881 után a névmagyarosítók döntő többsége (50–60%-a) zsidó volt, 1881 előtt viszont a zsidók aránya messze nem közelítette meg az 50%-ot.

A források névelemzéssel történő feldolgozása mindenképpen üdvözölendő tudományos módszer, még akkor is, ha erről a történettudománynak nincs egységes álláspontja (Kovács 2002: 193). Mint a szerzők is megállapítják, a családnév csak statisztikai általánosságban szolgáltat bizonyítékot a névviselők etnikai származásának megállapításához. Ez egyes esetekben nem megbízható, hiszen nem magyar etnikumúak is kaphattak magyar nevet és az idegen eredetű szavak is válhattak magyar családnévvé (19–20, 261). Nem tisztázott kérdés, hogy meddig lehet egyáltalán elmenni a névelemzésekben. A névelemzések korlátai többször kiütözköznek a könyvben. Példaként említhető például a szerzők által is zárójelbe tett ún. „zsidós” nevek kategóriája. A zsidók többségének német neve volt, ugyanakkor a szerzők is idéznek olyan példát amikor egy kereszténynek volt „zsidós” hangzású neve, mit bizonyítanak tehát a „zsidós” nevek (146–147, 248–249)?

Nem problémamentes a szláv nevének etnikai jellegének megállapítása sem, még akkor sem ha ezt a vallással és a régiók szerinti lakóhellyel kombinálják, hiszen a római katolikus szláv nevének szlovákok, horvátok, szlovének stb. egyaránt lehettek (150–151). Közismert, hogy délszláv nemzetiség vagy népcsoport valójában nincs (Sarosácz 1973: 369–370, Sarosácz 1993: 307), mégis sokan használják Magyarországon megtévesztően a délszláv kifejezést. A szerzők egyébként is sokkal kevesebbet foglalkoznak a szláv anyanyelvűek névmagyarosításával, mint a zsidókéval és a németekével. Ez éppen a vallási adatok és a névelemzés segítségével történő elemzésekből adódhat.

A mű bővelkedik statisztikai elemzésekben és hipotézisekben, amelyeknek helyességét magától értetődően a későbbi kutatásoknak kell eldönteni, például a túlságosan alacsony (száz körüli) mintavételek feltevései mindenképpen további kutatásokat igényelnek.

A téma „elhanyagoltságából” következik, hogy az 1894 előtti éveket és az 1956 utáni Kádár-korszakot a szerzők sem tudták részletesen és elmélyülten tárgyalni (10, 361).

A könyv jelentőségét fokozza, hogy a szerzők saját kutatásaikon kívül kevés megjelent munkára támaszkodhattak, mert a névmagyarosítás társadalom- és politikatörténeti vonatkozásai nem számítanak kutatott témának Magyarországon.

Nagy Imre Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Kovács I. Gábor 2002: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középiskolaiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez. *Korall* 9, 193–232.
- Sarosács György 1973: Magyarország délszláv nemzetiségei. In: Ortutay Gyula (főszerk.) *Népi kultúra – Népi társadalom* 7. 369–390.
- Sarosács György 1993: A magyarországi horvátok etnikus jegyei. In: Fejér Ádám, H. Tóth Imre, Bognár Ferenc, Bibok Károly (szerk.) *Magyarok és szlávok*. Szeged. 307–319.
- Szentiványi Márton 1895: *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedélylyel megváltoztatott nevek gyűjteménye*. Budapest
- Telkes Simon 1906: *Hogy magyarosítsuk a vezetékneveket?* Budapest.

Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem.*

L'Harmattan, Budapest, 2002. /Atelier Füzetek/ 220 oldal

Az Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ mindezidáig egyedülálló vállalkozás a honi felsőoktatásban és a tudományos életben egyaránt. Az Atelier már a '80-as években doktori iskolaként működött, s már akkor élő kapcsolatot ápolt a frankofón országok tudományos műhelyeivel, amikor a külsországi tanulmányok lehetősége az egyetemisták közötti beszélgetésekben jobbra csak a házi bulikon vetődött fel, ott is inkább éjfél után, amikor már eltávolodtunk a realitásoktól. Az Atelier szervezésében a francia tudományos élet, mindenekelőtt a történész szakma kiválóságai érkeztek Budapestre, s tartottak előadásokat. Ugyancsak az Atelier közreműködésével szereztek francia posztgraduális ösztöndíjakat honi történészhallgatók, mindenekelőtt az École des Hautes Études en Science Sociales-ba, ahol az 1990-es évek első felében jelentős „magyar kolónia” működött. Ennek az évtizedes együttműködésnek volt fontos állomása az a szeminárium, amelynek keretében francia társadalomtudósok, elsősorban történészek a tér értelmezésének problémáit elemezték Budapesten. A szemináriumon elhangzott előadások szerkesztett változata a L'Harmattan Kiadó gondozásában jelent meg, az *Atelier Füzetek* sorozatban. A kötet szerkesztői Benda Gyula és Szekeres András voltak, s a tanulmányok elé Sonkoly Gábor írt előszót.

A kötet címéül a szerkesztők Bernard Lepetit tanulmányának címét választották, amit némileg provokatívnak éreztem. Két okból is. A 18–19. századi diszciplináris osztozkodás során a térvizsgálatok jogosultágát mindenekelőtt a földrajztudomány szerezte meg. A második ok, hogy amint Alain Musset írja: „a földrajz a történelemnek egyszerre édestestvére és vetélytársa”. A geográfia tudománnyá válását két tényező hátráltatta a 19. század idején Marie-Vic Ozouf-Marignier megjegyzése szerint, részint a már említett történettudomány, amely a tudománnyá válásban a geográfia előtt járt, és „[...] hagyományosan a történelem segédtudományaként tartották számon a földrajztudományt, amely a történelem szolgálóleánya volt”. Részint pedig a politika, amellyel kapcsolatban Jacques Lévy megjegyzi, hogy „[...] a földrajz elfogadta, tudásanyagát állami meg gondolások alapján használják fel”, s úgy gondolom, hogy ez mindmáig a geográfia talán legnagyobb teherterele.

Nézzük a szerzők névsorát, a már említett Alain Musset, Jacques Lévy, Marie-Vic Ozouf-Marignier mellett Hervé LeBras, Jean-Marc Besse, Christian Topalov, Daniel Nordmann és Jacques Revel egyaránt a francia történettudomány kiválóságai, sőt sajnos van egy kiváló szerző, Bernard Lepetit, aki már nem élhette meg a kötet megjelenését.

Amikor olvastam a kötet tanulmányait, azon gondolkodtam, hogy melyek azok a témák, amelyekben diskurzus van a szerzők között, amelyek nem pusztán

a saját, jól körülhatárolható személyes kutatási területen született eredmények bemutatásai. Tehát van-e koherenciája a tanulmánykötetnek, valóban kapcsolódnak-e a tanulmányok egymáshoz? Nos három ilyen kérdés, illetőleg témakört találtam:

- Franciaország térszerkezeti problémái
- Paul Vidal de la Blache, illetve a 20. század eleji francia geográfus tradíció értékelése
- a földrajz jelenkori fejlődési irányzatainak értelmezése.

Nézzük az elsőt! Franciaország térszerkezeti problémáival, mindenekelőtt a „département” rendszer kialakulásával több szerző is foglalkozik, így Jacques Revel, Daniel Nordmann és Marie-Vic Ozouf-Marignier. A 83 département-ra alapozott közigazgatási rendszer a francia forradalom idején viharos gyorsasággal lett létrehozva annak érdekében, hogy az ancien régime hagyományos tartományi rendszerét leváltásák. Az elv, amellyel a département-ok kialakítását indokolták, Jacques Revel megfogalmazása szerint a következő volt: „Ésszerűsíteni, egyenlősíteni, egyöntetűvé tenni, de meg is kell adni minden területi egységnek ugyanazokat a lehetőségeket és eszközöket, miközben szorosabban hozzákötjük őket a kialakulásának folyamatát élő nemzet kollektív sorsához”. A département-ok kialakítását nagy viták kísérték, a rendszer számos reformon esett át, ám rendkívüli módon időtállóan bizonyult, s az eltelt több mint két évszázad során kialakult valamiféle *département patriotizmus*. Revel összegzése szerint: „A látszólagos központosítás mögött olyan »sajátos, területi, viszonylag decentralizált kormányzásmód« valósul meg, amely az állami apparátus és a tekintélyesek nagyon erős egybeolvadásán nyugszik. [...] s ez az új hajtóerő döntő szerepet játszott a Franciaországban végbemenő átalakulásokban.”

A második nagy kérdéskör Paul Vidal de la Blache, és a francia geográfus tradíció értelmezése volt, amellyel Jacques Lévy, Bernard Lepetit, Alain Musset és Herrvé LeBras foglalkoztak írásaikban. Igen baljóslatú volt, amikor Jacques Lévy tanulmányának bevezetőjében Vidal de la Blache-ról, mint „a nagyon hivatalosan is földrajztudósról” emlékezik meg. Nos eddig sem olvastam kellő rendszerességgel Paul Vidal de la Blache *Les division regionales de la France* című alapmunkáját, de Lévy minden további erőfeszítésről lebeszél, amikor az írta: „Meglepő az a néha kényszeres igyekezet, hogy kimutassák: Paul Vidal de La Blache (1845–1918) a (francia) földrajztudomány alfája és ómegája; különösen ha tudjuk, intellektuálisan mennyire kétértelmű személyiség volt, és mennyire nem volt következetes. Összességében őrá igaz, hogy Émile Durkheimmel szemben nem hajlandó a földrajzot a társadalmiság problémakörébe ágyazni, inkább egyfajta »helyek tudományát«, valójában azonban az »életmódok« egyfajta természettudományát akarta megteremtteni.” Vagy egy másik helyen: „Az eredetnek, az apának ezzel a kétségbeesett keresésével a társadalomtudományok egyre inkább felhagynak [...]A földrajz esetében ráadásul mintha rossz irányba tapogatóznának, hiszen a XIX. század végi iskolai és egyetemi intézményesülés inkább a diszciplína intellektuális mélypontjának tekinthető.” Lévy értelmezése szerint, amellyel a többi

szerző is egyetért (igaz nem fogalmaznak ilyen karakteresen), a geográfia, nem kis részben épp Vidal tevékenysége következtében a 20. század első felében zsákutcába került: „Azokkal a diszciplínákkal szemben, amelyek többnyire csak a XIX. század végén (szociológia) vagy a XX. század elején (politikatudomány, antropológia) születtek, a földrajz által bejárt út sajátosságát abban kell keresni, hogy mikor a történelem, a közgazdaságtan, a szociológia között fokozatosan kialakult egy többé-kevésbé strukturált háló, és néhány nagy szerző (Tocqueville, Marx, Weber...) a társadalmi jelenségekről átfogó képet kínált, a földrajz leszakadt, illetve másik elágazást jelentett.”

Nem megkerülhető kérdés tehát, hogy milyen fejlődési perspektívái vannak a geográfiának. Ezek a problémák bizonyos tekintetben történettudomány problémái is, hiszen Bernard Lepetit szavai szerint: „a történettudomány a jelentől kölcsönzi kérdéseit, módszereit pedig nagyobb részt a rokon társadalomtudományoktól.” S ezt a gondolatot Jacques Lévy szavaival folytatva: „A »társadalomtudományoknak« nevezett együttes, amelyhez a »társadalom tudományai« (földrajz, közgazdaságtan, szociológia, politikatudomány, történettudomány, antropológia) éppúgy hozzátartoznak, mint a »humán tudományok« (a széles értelemben vett pszichológia, a nyelvészet), csak nemrégiben bukkant fel a tudás történetében.” S Lévy szemrehányást tesz a geográfusoknak: „Miért tartott ilyen hosszú ideig, amíg a társadalmak térbeli dimenziójának tanulmányozása bebocsátást nyert a társadalomtudományos mezőbe?” Mindenekelőtt azért (válaszol önmagának), mert a földrajznak volt egy belső tudományos-tektonikai törésvonala, amely kettéosztotta, a természet és a társadalomtudományok között, s ez Lévy szerint megszűnt: „Az, hogy manapság a földrajz jobb megítélésben részesül, ha egyre nagyobb igény van rá alap kutatásokban, szakértői és tervezési munkákban – s mindez az iskolai örökség továbbra is súlyos handicapje ellenére – annak köszönhető, hogy alapjaiban megváltozott. A földrajz nem visszatér; új tudomány van kialakulóban.” Vagyis Lévy szerint a geográfia egyértelműen és véglegesen társadalomtudománnyá vált. Ezt a vélekedést közöltem egy természeti földrajzos kollégámmal, de reakciói láttán úgy döntöttem, a többiekkel nem közlöm ugyanezt személyesen, inkább a tanulmánykötet megvásárlására biztatom őket, s mindazokat, akik a francia társadalomtudomány térszemlélete iránt érdeklődnek.

Rácz Lajos

Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa.*

L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002. 218 oldal

Jó emberöltővel ezelőtt hirdette meg (nem elsőként, de kivételesen markáns megfogalmazásban) Keith Thomas a társadalomtudományokra támaszkodó történetírás programját „The tools and the job” című írásában. Szóhasználatával Thomasra és programjára utal a címe ennek a kötetnek is, mely az ilyen típusú történetírás hazai zászlóshajója, a tízéves Atelier által 1999–2001 között rendezett „Történelem-Társadalomtudományok” konferenciasorozat (voltaképpen négy előadás és két-két ezekhez kapcsolódó hozzászólás) szerkesztett anyagait adja közre.

Milyen rendező elvek kapcsolják össze a négy tematikai egységet (*Foucault és a történettudomány; Történelem és emlékezet; Koselleck és a fogalomtörténet-írás lehetőségei; Esemény-beszéd*)? A szerkesztő, Szekeres András előszavában két ilyet említ (leszámítva az interdiszciplinaritással szembeállított transzdiszciplinaritás momentumát: azt a történeti törekvést, hogy egyazon jelenséggel kapcsolatban minél több nézőpontra tegyünk szert). Egyrészt, a tanulmányokban felvetett kérdések „így vagy úgy” (a recensens megjegyzése: legalábbis a harmadik esetben nagyon „úgy”, azaz lazán), de kapcsolódnak az *Annales* és voltaképpen a francia történettudomány legutóbbi fordulatához (*tournant critique*). Másrészt, a szerzők a történeti tárgyakat egyaránt nem annyira „talált” mint inkább „kitalált” tárgyként kezelik – a szerkesztő megfogalmazása érthető, bár talán kissé szerencsétlen, hiszen nem a történelem fabrikálásáról van szó, hanem arról, hogy a kötet írásainak tanúsága szerint a történeti kutatás fejlődése a konceptuális áthelyeződéseknek, a múlt másképpen való elgondolásának köszönhető. A kötet mindenestre valóban bemutatja ennek néhány különösen izgalmas alternatív útját, újak feltárására inspirál – a szerkesztő pedig arra invitálja az olvasót, hogy kutassa fel a maga számára az olyan további szempontokat, amelyek a kötet koherenciáját alátámasztják.

Az alábbiakban ennek a felhívásnak eleget téve, módszeres tartalmi ismertetés és elemzés helyett inkább egy további „koherencia-jegy” köré szervezve igyekszem áttekinteni a kötet írásait. Ez a redukált vállalkozás ugyanis, úgy érzem, a kötet törekvésének afféle tesztje lehet: mennyire nyitja tágra a szerszámosláda fedelét, ha olvasója történetesen nem franciás tájékozódású társadalomtörténész, hanem angolszász iskolákon felnőtt eszmetörténész? Ez a jegy a történelem diszkontinuitásának gondolata: az a gondolat, hogy jelenünk, vagy elődeink és utódaink jelene, nem a múlt logikus kérlelhetetlenségével egymásra épülő, egymásból következő rétegeinek kimenetele, illetve hogy az egyes rétegek elemeinek összesimulásában is jóval több az esetlegesség, mint azt a koherens és közérthető magyarázatra törekvő történész a lelke mélyén akkor is szeretné, ha kétségbeesetten igyekszik

elkerülni a teleológia hálóját. Maga az elképzelés cseppet sem revelatív – nem inkább az, mint a transzdiszciplinaritás sürgetése, vagy az emlékeztető, hogy történelmi eredetiség nem csak felfedezésből, hanem újrafelfedezésből is adódhat. De ezekhez hasonlóan örökké időszerű gondolat, ráadásul roppant tanulságos azal szembesülni, különösen a kötet írásai által képviselt színvonalon, hogy hányféleképpen gondolható el és gondolták el az utóbbi három-négy évtizedben egymástól igen eltérő ihletésű történetírói irányzatok képviselői.

A történelem folyamatosságának tagadása a legradikálisabban és a leginkább explicit módon, hovatovább rendszerré emelve Michel Foucault munkásságában jelentkezik (akit persze, mint a kötet szerzői – ki-ki a maga módján – emlékeztetnek rá, egyesek „az igazi történésznek” tartanak, mások kétségbe vonják, hogy egyáltalán történelmet írt volna). Takács Ádám tanulmánya, Bódy Zsombor és Kiss Balázs hozzászólásai az absztrakció különböző szintjein általában véve foglalkoznak Foucault-nak a „történelmi megismerés és tudás” problémájához, a „történelmi diszciplínához” való hozzájárulásával; a vitaindító ezt mindenekelőtt abban látja, hogy Foucault alternatívát kínál minden történetfilozófia ismeretelméleti paradoxonára (ti. hogy a történetfilozófia „magyarázza a történelmet anélkül, hogy felvetné saját pozíciójának történelmi beágyazottságára irányuló kérdést”). Takács bemutatásában a megoldás szerves része a múlt olyan elgondolása, mely szerint azt nem fűzi természetes kötelék a jelenhez, azaz a történelmi mező „heterogenitásának” tételezése; s épp a történelemnek ez a minősége, tehát a folytonossághiány teszi egyszerre elkerülhetetlenné és igazolttá a történész konstruktív hozzáállását. Ugyancsak az egyes történelmi korszakok közötti diszkontinuitás foucault-i állítására Bódy *A szavak és a dolgok* „episztemé” fogalmán keresztül hívja fel a figyelmet. Sem az ember, sem más egyéb nem jelent olyan „szubsztanciát”, mely a korszakokat egyetlen történelemmé összekötné: a történelem folyamata szétszakad darabokra – episztemékre: az adott korszakban kimondható dolgok kimondhatóságának feltételét alkotó „tudás-alapsémákra” –, melyek sem pozitív, sem negatív értelemben nem következnek egymásból. Végül Kiss Balázs, Takács mondanivalóját vállaltan „vulgarizálva” (ez esetben: konkrét példákkal megvilágítva), két újabb foucault-i kulcsfogalom, az archeológia és a genealógia mint a történetírás mérvadó válfajai összefüggésében ábrázolja a történelmi korok és jelenségek diszkontinuitásának tételét. A történetírás mint archeológia figyelembe veszi a bármely adott korra jellemző körülményeket, végső soron azonban mégis a „furcsa összetartozások”, a „másfajta koherencia” kutatása annak a belátásnak az alapján, hogy a tudást alkotó elemek „szétszóródva” léteznek. A történetírás mint genealógia pedig úgy számol a történelmi előzményekkel, hogy közben szakít az „ősigazság”, az „eredeti állapot”, a „felszínre törekvő lényeg” fikciójával.

A történelmi diszkontinuitás gondolatával a középpontjában született meg Pierre Nora elmélete az „emlékezethelyekről”. Századunkban, így Nora, a korábban spontán módon, mesterséges segédeszközök nélkül, magától értetődően zajló, ezáltal a jelen részét alkotó emlékezés és a történelem egysége felbomlott, a történelem kritikai értelmezéssé, az emlékezet pedig reflektálatlan magánjellegű tudássá lett.

A *lieux de mémoire* a múlt és a jelen e kettéválására adott válaszként, egy-egy kiemelt esemény köré sűrítve jelenítik meg a múltat – ami azonban azt (is) jelenti, hogy múlt és jelen csak bizonyos pontokon érintkezik, kapcsolatuk többé nem megszakítatlan folyamatosságon alapul. Apor Péter tanulmánya a Kerepesi temetőben létrehozott Munkásmozgalmi Panteon mint „emlékhely” példáján illusztrálja a probléma bonyolultságát. A panteon, eredeti szándékai szerint, „az 1919-es proletárforradalom, a faszizmus elleni harc és az 1956 októberi ellenforradalom” mártírjainak állított emléket, ezáltal éppen az ellenforradalom megszakítatlan folytonosságát sugallta; az utóbb megvalósult koncepció ráadásul még tágabb folytonosságot, a kommunizmus illetve a munkásmozgalmat folytonosságát mutatja be – ezáltal „történelem-környezetet” teremtve, mely az emlékezet-hagyomány Nora szerinti utolsó formájával hasonlítható össze. Hozzászólásában K. Horváth Zsolt egyebek mellett, Hermann Bausinger „párhuzamos különidejűségek” fogalmát felidézve, arra emlékeztet, hogy az emlékezet nem csak vertikálisan, azaz az időrend tekintetében, hanem horizontálisan is széttördeli a történelem folyamatosságát – hogy ezen keresztül eljusson a „res factae – res fictae dichotómia” jelentőségének taglalásához. Gyáni Gábor „az emlékezés szökőárjának” ugyancsak Pierre Norától származó képéből kiindulva reflektál Apor tanulmányára. Az emlékezet válogatás nélkül halmozza fel a nyomokat, nem jelezve egyértelműen az utókor számára hátrahagyni szándékozott kép mibenlétét. Innen a múltak pluralizálódása, legalábbis ami a társadalmi gyakorlatban való hasznosításukat illeti – aminek kapcsán Gyáni az ünnepek vallásiból nemzetivé való átváltozását elemzi, ugyancsak arra kilyukadva, hogy az „ünnepalapítás” (hagyományteremtés) akkor sikeres, ha lemond a jelennek a múltba történő törésmentes visszavezetéséről: a kommunisták kudarcát épp az eredményezi, hogy nem klasszikus, norai értelemben vett emlékezhelyeket igyekeztek létrehozni.

A harmadik szerkezeti egységhez elérkezvén, engedjék meg egy szubjektív megjegyzés: örvendetes, és talán több mint gesztus, hogy a társadalomtörténeti súlypontú Atelier műhelyéből származó kötetben a legnagyobb terjedelmű blokk éppen a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kérdéseit taglalja. Nem volt (és ma sem) mindig magától értetődő annak a belátása, hogy a társadalomtörténet elválaszthatatlan a társadalomról való gondolkodás történetétől. Igaz, Trencsényi Balázs nagyívű tanulmányának egyik főszereplője, az itt leginkább Reinhart Koselleck nevével fémjelzett fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) eredetileg a német társadalomtörténeti hagyományban gyökerezik. De már az *Annales* történeti szemantikai irányú törekvései, amelyek természetesen szintén társadalomtörténeti ihletésűek, itt inkább csak jelzésszerűen jelentkeznek; a Cambridge-dzsel asszociált „nyelvi kontextualizmus” viszont pusztán megközelítésmódjával a társadalomtörténet alternatívájaként fogalmazza meg magát. Mindenesetre a diszkontinuitás éppen olyan kézenfekvő vezérfonal ennek a résznek az esetében, mint a Foucault-és emlékezet-tanulmányoknál. Hiszen Pocock, Skinner és társaik egyebek között éppen a politikai eszmetörténet teleologikus szemléleteivel szemben, a modern ideológiák forrásvidéke iránti kizárólagos érdeklődés (a „whig mítosz” és párhuzamai)

alternatívájaként alkották meg a kora újkori „politikai nyelvek” fogalmát – melyekből az előbbiek nem következnek evidensen, törésmentesen. E módszertan kelet-közép-európai adaptációjával kapcsolatban pedig a legszembeötlőbb jelenség talán megint csak az, hogy a cambridge-iektől megismert diskurzusok belső története maga is diszkontinuitásokkal terhes, amikor pedig „importra” kerül sor, az szintűgy széttöredezve, az „eredetitől” eltérő hangsúlyokkal történik. Koselleckéknek a modernitás társadalmi-politikai szótárának a kora újkori előzményekből való megszületését nyomon követő vállalkozása voltaképpen ugyancsak arra hívja fel a figyelmet, hogy a terminológia folytonossága nem jelent egyszersmind szemantikai folytonosságot. Trencsényi ezt elvitatni, vagy legalábbis relativizálni látszik, s éppen a diszkontinuitás elemének adekvátabb megragadása okán érvel a mellett, hogy régióink politikai eszmetörténetének feltárására a pocockiánus megközelítés szolgáltatja a legmegfelelőbb eszközöket. Ez az egyetlen pont, amelyen a kötetben érdemi polémia alakul ki a vitaindító tanulmány és a kommentátorok között. Szabó Márton egyrészt mintegy rehabilitálja a *Begriffsgeschichtét* mint a diszkontinuitás bemutatására alkalmas módszert, másrészt úgy véli, a Trencsényi által szorgalmazott eljárás a leginkább annak az egyébként legitim célnak a megvalósítását segíti elő, hogy történeti fogalomelemzésekkel is igazoljuk a megkésett modernizáció többé-kevésbé ismert természetét. Szabó a modernizáció problémájával kapcsolatban úgy véli, a „példaadó” országokra épülő elemzési keretnél „termékenyebb”, ha „sajátosságainkat [saját – K. L.] társadalmunk múltjában keressük”. A részletekben való elmerülés nélkül úgy vélem, a két szerző álláspontja ebben a kérdésben voltaképpen jóval közelebb áll egymáshoz, mint Szabó sugallja. Halmos Károly korreferátuma Koselleckék munkáját mint „egy hatalmas, a német filozófiai antropológia talaján álló történeti antropológia vázlatát”, illetve mint „egy tudósi hagyomány [a náciizmussal történelmileg véget ért német humanista professzori tradíció] monumentális lezárását” értékeli, egyben a Trencsényi tanulmányában megjelenő projekt alternatívájaként rekapitulálja a nyolcvanas évek vége óta (ugyancsak diszkontinuuus módon...) létező, a magyar politikai nyelv fogalomtörténetét kutató „Kulcsszavak és jelszavak” program alap gondolatait.

A kötet utolsó része egyben a legrövidebb is, jóllehet a címében is szereplő kérdés („mire jutnak a társadalomtudományok az eseménnyel?”) a legszorosabban összefügg az *Annales*-nak a szűk politika- és diplomáciatörténet meghaladását célzó törekvésével, és általában a klasszikus társadalomtörténet eseményellenes (*anti-événementielle*) attitűdjével. Más-más megfogalmazásban, de Sohajda Ferenc vitaindítója és Szeberényi Gábor hozzászólása egyaránt rámutat, hogy Braudel és kollégái a „rövid időtartamba bezárt” eseményt – individualitása, elszigeteltsége (mondhatnánk: a diszkontinuitás képviselte!), ezáltal „mérhetetlensége” – miatt mintegy lefokozzák, nem tekintik komoly tudományos vizsgálatra alkalmas tárgy-
nak. A kötet szerzői azonban egyúttal többféle rehabilitációs kísérletet is mérlegre tesznek. Ezek egyike – ismét csak – Pierre Nora nevéhez fűződik, akinek programja újból hajlandó az eseményt problémaként kezelni, mintegy „klinikai esetként”, „laboratóriumként” felfogva azt, ahol a társadalmat működés közben lehet tanul-

mányozni (igaz, az esemény fogalmának érvényességét a kortárs történelemre korlátozza). A másik a narrativista Hayden White (azóta több oldalról vitatott) elmélete a történelmi konstrukcióról: arról, hogy a rögzített események káoszával szembeálló történész munkájának lényege egyes események beépítése vagy kiemelése és mások elvetése vagy alárendelése – olyan szelekció, mely alapján véve diszkontinuus elemekből alkot kontinuitást. Sohajda a továbbiakban az analitikus filozófiai hagyományból kiindulva kérdőjelezi meg, hogy a történelmi esemény fontossága szükségszerűen összefüggene az individualitással, az egyszeriséggel, és a jogi antropológiát hívja segítségül annak alátámasztására, hogy az esemény fogalmában komoly értelmezési lehetőségek rejlenek. Szeberényi pedig konklúziójában rámutat arra az ambivalenciára, amellyel az elméletek az esemény laikus felfogása iránt viseltetnek. A kötet frappáns záróakkordja Mesterházi Miklós megszo-kottan ironikus és önironikus írása. „A csak utóbb alakot öltő események alaktalansága olyan átok, amely nem csak a jelenre nehezedik – a múlt kútjának mélységes mélysége, tudjuk, a jövő nyitottságából adódik.”

Könnyen előfordulhat persze, hogy a konferencia-sorozat szervezőinek, a kötet szerkesztőjének és szerzőinek eszük ágában sem volt a történelem diszkontinuitásával kapcsolatos, az írások nagyon sokféle főszereplőjének gondolkodásában nagyjából egy évtizedes határon belül egyaránt markánsan jelentkező gondolatot „rendező elv” gyanánt tekintetbe venni. Sebaj, legyen akkor ez is afféle történészi konstrukció, a recenzens megátalkodott törekvése arra, hogy folytonosságot kreáljon ott, ahol az esetlegesség az úr. Mindez nem változtat azon, hogy a gyűjteményt kötelező olvasmányként ajánlhatom minden olyan műhelynek, ahol a cél a múlt „másképpen való elgondolása”.

Kontler László

Lehet-e kétszer ugyanabba a folyóba lépni?

Andorka Rudolf: *Gyermek, család, történelem. Történeti demográfiai tanulmányok*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 336 oldal

Becslésem szerint úgy tucatnyi lehet azon kutatók száma, akik ma Magyarországon hivatásszerűen történeti demográfiával foglalkoznak. Kis ország, kis tudomány – mondhatnánk, de ebben az esetben ennél többről van szó. Vannak olyan szakdiszciplínák, amelyek egyéni kutatói teljesítmények révén is sikeresen tudnak működni (ilyen például a történettudomány), azonban a történeti demográfia nagy teljesítményei – mint pl. az angolok által kezdeményezett háztartásszerkezeti, vagy a francia családrekonstrukciós vizsgálatok – nagyobbrészt csapatmunkában, komoly intézményi háttérrel megtámogatva készültek (Angliában a Cambridge Group, Franciaországban az INED jelentőségét kell kiemelnünk). Nálunk egészen más a helyzet, a történeti demográfia – amely nevében is hordozza a multidiszciplinaritást – a történettudományon és a demográfián belül is mostoha gyermeknek számít. Magyarországon ma nincsenek olyan műhelyek, amelyek átgondolt, hosszabb távú kutatási koncepcióval – és a megvalósításhoz szükséges forrásokkal – rendelkeznének a magyarországi népességtörténet vizsgálatához, így ezek híján a különböző egyetemeken, kutatóintézetekben szétszóródott tízegyhány, ezzel a témával (is) foglalkozó kutató egyéni sikereinek összessége jelenti a történeti demográfiát. Ezért is különösen fájdamas, hogy a közelmúltban a szakma újabb két nagy öreget veszített el Andorka Rudolf és Dányi Dezső személyében, akik, mondhatni, „egyszemélyes” intézményekként működtek a történeti demográfia egy-egy fontos kutatási területén. Az előbbi kutató tiszteletére az Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság és a Századvég Kiadó nemrégiben közösen jelentetett meg egy kötetet, amelyben Andorka fontosabb történeti demográfiai tárgyú írásait olvashatjuk újra. A könyv jó példa annak igazolására, hogy bár a tömeges népesedésszisztematikai adatok szisztematikus feldolgozása inkább kollektív műfaj (lásd fent), azért ezen a területen érdekes, és a nemzetközi tudományos életben is hivatkozott eredményeket felmutatni egyedül sem lehetetlen vállalkozás.

A *Gyermek, család, történelem* című tanulmánykötet három tematikus blokkból áll. Az első rész Andorka termékenységgel kapcsolatos történeti vizsgálatait mutatja be. A *dél-dunántúli egyke kutatások története* az egyke kérdésének témakörében született hazai szépirodalmi és szakirodalmi (statisztikai, demográfiai, szociográfiai) munkák rövid, ám annál szélesebb körű áttekintését nyújtja. Az irodalomjegyzékben az alapmunkák mellett kevésbé ismert tanulmányokra, cikkekre

re is bukkanhatunk, így az jó kiindulópontul szolgálhat a termékenység-kutatók története iránt mélyebben érdeklődők számára.

A következő három tanulmány: *Az ormánsági születéskorlátozás története, az Adalékok az ormánsági „egyke” történetéhez Vajszló és Besence református anyakönyveinek családrekonstrukciós vizsgálata alapján*, és *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben* egy tudatosan alkalmazott kutatási koncepció, Andorka település szintű családrekonstrukciós vizsgálat-sorozatának egyes állomásait jelzi. A szerző – mint azt a kötet végén szereplő, vele készült egyik utolsó interjúból megtudjuk – a ’60-as években ismerkedett meg ezzel a módszerrel, amely a keresztelési, házassági és temetési anyakönyvek bejegyzéseinek szisztematikus feldolgozásán alapul. Ezekből az adatokból egyfelől nem-nominatív elemzések készíthetők, másfelől a matrikulák név szerinti összekapcsolásával családlapokat állíthatunk össze, amelyek leginkább a házas termékenység vizsgálatokor lehetnek hasznunkra. A módszer a ’60-as, ’70-es években élte reneszánszát, amikor Európa-szerte – de Kanadában és az Egyesült Államokban is – egymás után készültek a családrekonstrukciós vizsgálatok. Az említett eljárás nálunk is viszonylag korán ismertté vált, és többen is kísérletezni kezdtek egy-egy település anyakönyveinek ilyen típusú feldolgozásával. Az elsők között volt Andorka Rudolf is, aki először az Ormánságban már régóta alkalmazott „egykezés” időbeli kezdeteit kutatta. Az első eredmények azt mutatták, hogy az általa vizsgált dél-dunántúli településeken a feltételezettnél jóval korábban, már a 18. század végén megindult a születéskorlátozás. Ez a felfedezés – amely ellentmondott azon korábbi vélekedésnek, amelyek a születésszám szándékos visszafogását a jobbagyfelszabadítás hatásának tulajdonította – arra sarkallta Andorkát, hogy további településszintű feldolgozásokba kezdjen. Halála előtt írt, a kötetben is szereplő tanulmányában (*Házartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban*) már 15 település családrekonstrukciójának adatait ismertette, amelyből kilenc feldolgozása az ő nevéhez fűződik.

A blokk fent említett három tanulmánya közül kettő az ormánsági Vajszló és Besence anyakönyveinek vizsgálatával foglalkozik: az egyik inkább a módszer ismertetésére fókuszál, míg a második, hosszabb írás a kutatási eredmények részletes dokumentációját tartalmazza. A harmadik, a nyolcvanas évek legelején megjelent cikk az addig elkészült családrekonstrukciós feldolgozások eredményeit kívánta összegezni. Az összefoglalás kicsit felemásra sikeredett: még hivatkozás-szinten sem került be olyan témába vágó kutatás, amely nem az Andorka által használt termékenységi mutatókat használta (lásd Kovács Zoltán csurgói vizsgálata), ugyanakkor szerepelnek a kelet-magyarországi Átány adatai, amelynek anyakönyvi feldolgozása akkoriban éppen csak elkezdődött. Ezért aztán a termékenység szintjének összehasonlítására hivatott táblázatok településtől és házassági kohorsztól függetlenül hol tíz, hol pedig közel kétszáz házas nő szüleiére vonatkoznak, ami nagyban megnehezíti a mutatók egymáshoz viszonyított értékeinek értelmezését. (Az egyik szélsőséges példaként említhető, hogy Átány esetében a szerző tíz év házasságkötéseiből rekonstruált 15 családlap feldolgozása alapján von le következtetést a település bővített reprodukciójára vonatkozóan).

A termékenységgel kapcsolatos blokkot Andorka nemzetközileg is ismert, itthon ma is alapl munkának számító *Gyermekszám a fejlett országokban* című könyvének egy fejezete zárja, amely a '80-as évekig tekinti át a termékenység történeti alakulását. Az említett könyv érdekességét az adja, hogy az eredeti szöveg angol nyelven készült egy londoni kiadó megbízásából, amelyet a némileg átdolgozott magyar változat csak majdnem tíz évvel később követett.

A második blokk tanulmányaiból Andorka család- és háztartásszerkezeti kutatásainak főbb eredményeiről kaphatunk képet. Az első írás bizonyára elsősorban módszertani relevanciája miatt került a kötetbe, mivel a szerző itt részletesen ismerteti a nemzetközi háztartásmorfológiai vizsgálatok standard metódusát, a P. Laslett és E. Hammel által kidolgozott klasszifikációt, amely az együttélő háztartások egymáshoz való rokonsági viszonya alapján tipizálja a háztartásokat. Az ezzel a módszerrel végzett első vizsgálatok a *Cambridge Group for the History of Population and Social Structure* elnevezésű kutatócsoportban készültek. Céljuk az volt, hogy kimutassák: a korábbi vélekedéssel ellentétben a nukleáris családmodell nem tekinthető az iparosodás „termékének”, mivel Nyugat-Európa egyes területein ez a forma már a preindusztriális korban is igen elterjedt volt. A nagy horderejű megállapítás hatására a világ számos országában indultak meg település szintű kutatások a háztartásösszetétel Laslett és Hammel módszerével végzett tanulmányozására. A kezdeti lelkesedést az sem törte meg, hogy ezzel szinte egyidőben láttak napvilágot az első komoly kritikák is, amelyek vitatták a klasszifikáció alkalmasságát a család történeti vizsgálatára, és megkérdőjelezték az ezen alapuló kutatási eredmények relevanciáját.

Andorka település szintű háztartásmorfológiai kutatásai viszonylag kis időbeli kiséssel követték a nemzetközi hasonló vizsgálatokat, itthon is meghonosítva a Laslett–Hammel-féle háztartástipológiát. A kötetben megismerkedhetünk az első két, ezzel a módszerrel készült feldolgozás eredményeivel: Alsónyék és Kölked református községek háztartásainak 18. század végi – 19. század eleji jellemzőivel. Mint említettem, a cikk – historiográfiai érdekessége mellett – leginkább metodológiai szempontból fontos írás: abban Andorka nemcsak egy standard tipológiát ismertet, de a függelék kilenc táblázatában szereplő megoszlások néhány további, gyakran használt statisztikai mutatóval is megismertetnek bennünket. Ami a tartalmi kérdéseket illeti, az alsónyéki és kölkedi adatokból leszűrt fő következtetés – tudniillik, hogy a magyarországi háztartások az északnyugat-európaiakhoz képest jóval nagyobbak és bonyolultabb összetételűek voltak – az idők során kissé elhamarkodott általánosításnak bizonyult. A további településszintű feldolgozásokból ugyanis kiderült, hogy a két református község háztartásainak jellemzői inkább kivételesnek, mintsem általánosnak mondhatók. Ugyanezt erősítették meg az országos és megyei adatokon nyugvó makroszintű elemzések is, amelyek durvább statisztikai mutatók használatával is jelentős regionális különbségeket jeleztek, miközben regisztrálták Magyarországnak Északnyugat-Európa és a Balkán jellemzőihez képest köztes helyzetét. A blokk második tanulmánya – Andorka Faragó Tamással írt közös munkája – az említett település szintű és makro-

statisztikai elemzések főbb eredményeit tekinti át. Ezt az írást már csak azért is érdemes elolvasni, mert – habár a cikk 1984-ben született –, leíró megállapításainál sokkal többet ma sem nagyon tudunk mondani a magyar 18–19. századi jobbágháztartások szerkezetét illetően.

Mint említettem, a *Cambridge Group* háztartásmorfológiai kutatási irányvonalát számos bíráló érte. Az egyik kritikai észrevétel arra hívta fel a figyelmet, hogy a statikus (egy-egy időpontra vonatkozó) adatok csak formális leírásra alkalmasak, míg a szubsztantív elemzéshez a háztartásszerkezet jellemzőinek dinamikus megközelítésére van szükség. A család, háztartás mint társadalomszervező intézmény lényegi sajátosságairól ugyanis csak annak fejlődési folyamatát vizsgálva nyerhető reális kép. A kritika nyomán a nemzetközi tudományos életben több figyelemre méltó tanulmány is született, amely az egyes családformák fejlődési ciklusait írta le. Andorka is próbálkozott a dinamikus megközelítéssel, amikor Sárpilis esetében két, egymáshoz közeli időpontban fennmaradt összeírás név szerinti adatait kapcsolta össze. A Balázs-Kovács Sándorral közösen végzett kutatás – amelynek eredményeiről írt tanulmányt a könyvben is olvashatjuk – számos ponton újdonságnak számított a korábbi hazai mikroszintű történeti demográfiai vizsgálatokhoz képest. A tanulmány érdekessége nemcsak az, hogy ebben a szerzőpáros a háztartások szintjén követi azok összetételének időbeli alakulását, hanem az új megközelítésre utal a különböző típusú források együttes kezelése is. Ugyanis a szerencsének köszönhetően Sárpilisben nemcsak a két népességösszeírás maradt fenn, hanem ugyanabból az időszakból egy gazdasági összeírás is, továbbá ezen források mellett a szerzők feldolgozták a református község anyakönyveit is. A különböző irattípusokból nyert információk kombinációja végül is érdekes eredményekre vezetett a jobbágháztartások gazdasági ereje, háztartásszerkezete és demográfiai jellemzői (termékenység, migráció) közötti összefüggésekre nézve. (A részletekről lásd a kötetben szereplő, *A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisben 1792–1804* című tanulmányt.)

A Laslett–Hammel-féle háztartástipológiát és az ezen alapuló elemzéseket ért kritikák másik, talán legfontosabb eleme éppen a módszer lényegét, a komparatívitás lehetőségét támadta. A vizsgálatok forrásul szolgáló népességösszeírások területenként és időszakonként különböző céllal, eltérő szempontok szerint készültek, így a feldolgozás során fennáll a veszélye annak – szól az érvelés –, hogy az eredmények különbségei valójában ezen eltérő célokat jelenítik meg. Ezen felül a prestatisztikus kor településszintű vizsgálatainak megvan az a hátránya is, hogy országos összesítések hiányában azok reprezentativitását nehezen lehet megítélni. Andorka, habár tisztában volt ezzel a veszéllyel – minden tanulmányában utalt az általánosíthatóság problémájára –, mégis gyakran használta a rendelkezésre álló település szintű feldolgozások eredményeit országok, sőt európai régiók demográfiai folyamatainak összehasonlítására. Jellemző példa erre a kötet 166. oldalán található táblázat, amely a korábban már említett alsónyéki és kölkedi háztartások típusok szerinti megoszlását egy-egy francia, német, olasz, szerb, japán stb. falu, város hasonló adatai mellett szerepelteti. A társadalomtörténeti kontextusukból

ilyen módon kiszakított „adatok” komparatív értékelése joggal válthat ki gyanakvást az olvasóban Andorka háztartástörténeti kutatásainak némely konklúziójával szemben. A szerző védelmében azonban hozzá kell tennünk, hogy az 1970-es években, sőt a ’80-as évek elején megjelent külföldi alapmunkák is ezzel a módszerrel kívánták Európa egyes régióinak sajátos demográfiai fejlődési útjait bemutatni. Habár a további kutatások más országok (így pl. Franciaország) esetében is jelentős regionális különbségeket mutattak ki, a mikrovizsgálatok eredményei mégis mindinkább illusztratív szerepet kaptak az Európa kelet-nyugati (később négy nagyrégió szerinti) demográfiai megosztottságát tárgyaló elméletekben. (Feltehetően részben ennek, az extenzív adatgyűjtés csökkenő hozadékának tulajdonítható a család- és háztartástörténeti kutatások súlypontjainak a 80-as évektől megfigyelhető áthelyeződése, a lasletti irányvonal háttérbe szorulása).

A blokk utolsó tanulmánya, a *Háztartási rendszerek és az idős emberek élete a 18–19. századi magyarországi falvakban* nem sokkal a szerző halála előtt, 1996-ban született. A cikk tulajdonképpen Andorka történeti demográfiai életművének az időskor történeti probelmaticájában aktualizált rövid összefoglalása. Ennek megfelelően új kutatási eredményekkel nemigen szolgál, viszont megtalálhatjuk benne a szerző vezetésével a ’80-as évek közepétől végzett, újabb település-szintű családrekonstrukciók és háztartásszerkezeti forrásfeldolgozások alapadatait. A kérdés az, hogy az extenzív adatgyűjtés, az újabb és újabb falvak anyakönyveinek, lélekösszeírásainak mára már hagyományosnak mondható feldolgozása mennyiben hoz új eredményeket a már meglévőkhöz képest, érdemes-e az Andorka által vizsgált témákban továbbra is a ’60-as, ’70-es években megszületett kutatási irányvonalakat követni. Az is kérdéses, hogy mikrovizsgálatok esetében szükséges-e a tartalmi mélységet feláldozni az eredmények országok közötti összevethetősége érdekében. (A kötet szövegeiben szereplő nemzetközi összehasonlításokkal gyakran nemigen lehet mit kezdeni. Például: „A 22 százalékos elvándorlás Sárpilisről 1792 és 1804 között kisebb, mint a vándorlás gyakorisága Clayworth és Cogenhoe angol településekről a 17. században, és Hellines francia településről a 18. században, és körülbelül hasonló intenzitású vándorlást jelent, mint amilyen Longuenesse francia faluban fordult elő a 18. században. [...] Nagyobb viszont a vándorlás Sárpilisén, mint a lettországi Pinkenhofban [...] a 19. század első felében [...], és mint Krasnoe Sobakino orosz faluban a 19. században.” – 262.) Andorka ezen utolsó történeti demográfiai tárgyú írása mindenesetre azt jelzi, hogy számára az igenlő válasz nem volt kérdéses.

Mint a fentiekből is kitűnik, Andorka Rudolf történeti demográfiai vizsgálatainak számos vitatott pontjára lehet rámutatni. Életművének tudománytörténeti érdeme azonban elvitathatatlan. Nemcsak azért volt jelentős személyiség, mert egy adott időszakban – a nemzetközi tudományosságnak egyáltalán nem kedvező ’70-es években – gyorsan adaptálni tudta a nyugati új tudományos módszereket és eredményeket. Talán még ennél is fontosabb, hogy az ennek hatására elinduló vizsgálatok eredményeit a külföldi kutatókhoz – elsősorban P. Lasletthez – fűződő kapcsolatai révén meg is tudta jeleníteni a nemzetközi szakirodalomban. Erre

a teljesítményre Nyugat-Európán túl csak kevés ország volt képes. Ugyanakkor azt sem lehet elhallgatni, hogy a történeti demográfia nemzetközi kutatási irányvonalai mára már túlhaladták ezeket a módszereket, új családrekonstitúcióval vagy a cambridge-i háztartásszerkezeti vizsgálatokhoz hasonló elemzésekkel csak elvétve találkozunk. Igaz, még az új témák és módszerek kidolgozása előtt, az ebben élenjáró országokban (itt elsősorban Franciaországra és Nagy-Britanniára gondolok) elkészültek azok a nagy történeti demográfiai összefoglalók, amelyek létrejöttét a kellő számú településszintű feldolgozások tették lehetővé. Nálunk azonban még nem is körvonalazódik egy ilyen, a mikroszintű vizsgálatok megállapításait is magában foglaló szintézis. Ez nem utolsó sorban azzal is magyarázható, hogy a kutatásokba eddig bevont települések regionálisan meglehetősen egyenetlenül helyezkednek el: a leginkább feltártnak a Dunántúl (elsősorban a Dél-Dunántúl) mondható, míg például az Alföldről vagy Észak-Magyarországról csak egy-két falu feldolgozása alapján kapunk képet. Nincs tehát könnyű helyzetben a hazai történeti demográfia. Ha a nagy szintézis megírásán fáradozik, akkor kézenfekvő megoldás az eddigi településszintű vizsgálatok folytatása, hogy azok teljes értékűen beépülhessenek az összefoglalásba, a makrostatistikai elemzések eredményei mellé. Ha viszont a nemzetközi tudományos élet új fejleményeivel kíván lépést tartani, akkor a születéskorlátozás vagy a háztartásmorfológia helyett a gyermekkor, a rokonság, a kollektív életutak, és egyéb, a hagyományos kvantitatív módszerekkel kevésbé vizsgálható területek elemzésébe kezd. Bizonyára a közeljövőben elválik, hogy e kis létszámú kutatói csoport melyik stratégiát választja, illetve hogy tudja-e mindkét irányvonalat egyszerre felvállalni.

A rövid kitérő után térjünk most vissza a könyvre! A kötet utolsó blokkja, amely Andorka járványokkal kapcsolatos írásait tartalmazza, több szempontból is kilóg a többi cikk közül. Ezek a tanulmányok, a korábbiakkal ellentétben, nem önálló empirikus kutatások eredményeit mutatják be, hanem színvonalas szakirodalmi összefoglalások. Az *európai nagy pestisjárvány* című írás jó kiindulópontul szolgál a magyarországi járványtörténet meglehetősen kevésbé kutatott témájának tanulmányozásához, de hasznos kiegészítő olvasmány a társadalomtörténet és a történeti demográfia más területei iránt érdeklődőknek is. A másik három, az *Élet és tudomány* hasábjain megjelent cikk egy szélesebb olvasóközönséget megcélözva kívánja az általános műveltséget szélesíteni. Ez utóbbi cikkek ugyan némi egyenetlenséget visznek a kötet amúgy gondos szerkesztésébe, egy emlékkötetben mégis ott a helyük, hiszen a tudományos népszerűsítő szerep is része volt az Andorka-életműnek.

A kötetet egy Andorkával röviddel a halála előtt készült interjú zárja, amely többek között adalékkul szolgál a tanulmányok születési körülményeit illetően. A beszélgetés az *Aetas* hasábjain jelent meg, amit eredetileg egy, a szerző történeti tárgyú szociológiai és demográfiai életművét felölelő bibliográfia egészített ki. Sajnálatos módon ez utóbbi a kötetből kimaradt, holott legalább egy szelektált irodalomjegyzék ide kíváncskozott volna. Ettől eltekintve a könyv szerkesztése jól átgondolt, a szövegekben, táblázatokban található néhány elütés nem zavaró. A szer-

kesztő – a történész Faragó Tamás – bizonyára a forráshűséget tartotta szem előtt, amikor az egyes tanulmányok elérő könyvészeti megoldásait (hivatkozások módja, jegyzetek elhelyezése) meghagyta az eredeti szövegeknek megfelelő formában. A könyv ilyen típusú homogenizálása talán elegánsabb megoldás lett volna, a szövegértést azonban ez nem zavarja. A kötet szép kidolgozása, a sokat forgatott, időtálló kézikönyvekhez méltó keményfedeles kötés a kiadók igényességét dicséri.

Husz Ildikó

SZERZŐINK

Bácskai Vera (1930) történész (ELTE BTK)

bacskaiv@yahoo.com

Bak Borbála (1943) történész (ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék)

bakborbala@freemail.hu

Belszuky Pál (1936) geográfus (MTA RKK KÉTI)

fenyvesi@rkk.mta.hu

De Cevins, Marie-Madeleine (1965) történész (Université d'Angers)

cev.mo@wanadoo.fr

Czoch Gábor (1965) történész (Teleki László Intézet)

gczoch@tla.hu

Fallenbüchl Zoltán (1924) történész

Germuska Pál (1971) történész (1956-os Intézet Közalapítvány)

ger13053@helka.iif.hu

Granasztói György (1938) történész (ELTE BTK)

gygranasztoi@tla.hu

Gyáni Gábor (1950) történész (MTA TTI)

h8632gya@ella.hu

Győri Róbert (1976) geográfus (MTA RKK KÉTI)

rombert@stella.eotvos.elte.hu

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus (ELTE BTK Szociológiai Intézet)

hktm@mailbox.hu

Husz Ildikó (1968) szociológus (BMGTE Szociológia és Kommunikáció Tanszék)

huszildi@freemail.hu

Kaposi Zoltán (1960) történész (PTE KTK Gazdaságtörténeti Tanszék)

kaposi@ktk.pte.hu

Katona Csaba (1971) levéltáros (Magyar Országos Levéltár)
katona@natarch.hu

Kontler László (1959) történész (Közép-európai Egyetem – Budapest)
kontlerl@ceu.hu

Lengvári István (1970) történész – levéltáros (Baranya Megyei Levéltár)
lengvari@bml.hu

Lugosi András (1969) szociológus (Budapest Főváros Levéltára)
alugo@freemail.hu

Nagy Balázs (1962) történész (ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék; Közép-európai Egyetem, Középkortudományi Tanszék)
nagyb@ludens.elte.hu

Nagy Imre Gábor (1958) levéltáros (Baranya Megyei Levéltár)
nig@bml.hu

Rácz Lajos (1963) történész (Szegedi Tudományegyetem)
raczl@jgytf.u-szeged.hu

Sonkoly Gábor (1969) történész (ELTE BTK – Atelier)
rnd@axclero.hu

Szende Katalin (1965) történész (Közép-európai Egyetem, Középkortudományi Tanszék) szendek@ceu.hu

Tilcsik György (1952) levéltáros (Vas Megyei Levéltár)
tilcsik@chello.hu

Tóth Árpád (1969) történész (Miskolci Egyetem, Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bb66@freemail.hu

Walter François (1950) történész (Université de Genève)
francois.walter@lettres.unige.ch

CONTENTS

	„One has to work hard to be a »Honoraciør«” An Interview with Zolán Fallenbüchl	5
Fallenbüchl, Zoltán:	Pension – from Benevolence to Right (1600–1790)	30

THE CITY AND ITS SOCIETY

De Cevins, Marie-Madeleine:	The Assistance to the Poor and the Sick in the Late Medieval Hungarian Towns	47
Granasztói, György:	Nagyszombat (Trnava, Slovak Republic), 1579–1711. The Territory of the Town as a Narrative	75
Bácskai, Vera:	Immigration and Integration in the Transdanubien Towns in the first half of the 19 th Century	103
Tilcsik, György:	The Commercial Importance and Role of Szombathely in the Reform Age	111
Kaposi, Zoltán:	From Traditionalism to Modern Economy (Kanizsa Merchants and Their Business in the Latest Period of Feudalism, 1690–1848)	135
Sonkoly, Gábor:	Market Places and Towns of Transylvania in 1820	163
Walter, François:	Problems of the Definition of Town in the 19 th Century Europe	183
Beluszky, Pál – Győri, Róbert:	The urban System of Hungary in the Beginning of the 20 th Century	199
Germuska, Pál:	Industrial City, New City, Socialist City	239

PANORAMA

Tóth, Árpád:	Power, Knowledge and Society in the City. 6 th Report on the Edinburgh Conference of the European Association of Urban Historians	260
Nagy, Balázs – Szende, Katalin:	Segregation, Integration and Assimilation in Medieval Towns – Report on the Interdisciplinary Workshop of the Central-European University	264
Katona, Csaba:	Post 1945 Sources on Internet – The ArchivNet	270

BOOKS

Rough Diamond. On the Oeuvre of Mátyás Bél with Reference to Three Publications Bél, Mátyás: Zala vármegye leírása; Sopron vármegye leírása I.; Heves megye ismertetése. 1730–1735. – Horváth, Gergely Krisztián	273
Reisz, T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése – Bak, Borbála	288
Short Hungarian Urban History Bácskai, Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt – Sonkoly, Gábor	294
Irinyi, Károly: A politikai közgondolkodás és mentalitás változatai Debrecenben 1867–1918. – Gyáni, Gábor	298
Bourgeois, Entrepreneurs in Western Hungary Szakál, Gyula: Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történelmi modellváltás – Kaposi, Zoltán	305
From Individual Buildings to the Writing of Urban History Ferkai, András: Buda építésze a két világháború között. Művészeti emlékek; Ferkai, András (szerk.): Pest építésze a két világháború között – Lugosi, András	311
Structure and Urban Image Tóth, G. Péter (szerk.): A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában – Lengvári, István	315
Deák, Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás” Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1848–1860. – Czoch, Gábor	320
Karády, Viktor – Kozma, István: Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig – Nagy, Imre Gábor	324
Benda, Gyula – Szekeres, András (szerk.): Tér és történelem – Rácz, Lajos	332
Szekeres, András (szerk.): A történész szerszámosládája. A jelenkori történelmi gondolkodás néhány aspektusa – Kontler, László	335
Can You Step Twice in the Same River? Andorka, Rudolf: Gyermek, család, történelem. Történelmi demográfiai tanulmányok – Husz, Ildikó	340
Contributors	347
Contents	349
Abstracts	351

ABSTRACTS

Bácskai, Vera: Immigration and Integration in the Transdanubien Towns in the first half of the 19th Century

The study examines in the case of five Transdanubian towns – the free royal towns of Kőszeg, Sopron and Székesfehérvár and the manorial towns Nagykanizsa and Szombathely – the reception and integration of the narrower group of those immigrants that gained civic rights in the first half of the 19th century. The study establishes that concerning the chance of integration of immigrants, in the practice of donating citizenship there was a significant difference depending on whether the town management increased or limited the number of citizens accepted, moreover, whether individual towns preferred locals or gave more chance to immigrants. With the exception of Székesfehérvár, which attracted immigrants from broader regions of the country, the great majority came from the immediate neighbourhood of towns. An increasing number of new citizens came from towns or market towns, again with the exception of Fehérvár. The professional composition of new citizens was in accordance with the international experience, namely artisans and traders, that is, skilled people, made up the majority in these towns. Contrarily to this tendency, the number of primary producers significantly rose in Székesfehérvár in the first half of the century. By analysing data, the author arrives at the conclusion that concerning the integration of immigrants by donating them citizenship, two models can be sketched. Kőszeg, Nagykanizsa and Szombathely belong to the first, since these towns were open to immigrants and broadened the ranks of the middle class primarily by receiving immigrants of civic professions. Sopron and Székesfehérvár represent the other model, which preferred locals and primary producers and rendered the integration of immigrants more difficult.

Beluszky, Pál – Győri, Róbert: The urban System of Hungary in the Beginning of the 20th Century

The authors present the Hungarian town hierarchy of the first few years of the 20th century by relying on empirical methods (by drawing on the existence or the lack of 88 urban establishments sorted by settlements). In 425 (by more rigorous criteria 332) cases urban establishments achieved such a concentration that allows these settlements to be classified as towns. However, only 139 settlements possessed municipal rights (conversely, this research could not identify urban functions in all of them), so that the examination of the Hungarian urban stock,

urban development and urbanization cannot be restricted to settlements with municipal rights. While 20,4% of the country's inhabitants lived in settlements with municipal rights in 1910, 29,2% lived in such that had urban functions. In Hungary, the central role that some towns played in the regional administration (county centres and chief towns of the district) vastly affected the evolution of town hierarchy. The era of the middle class did not replace the core of the urban stock but initiated the transformation of towns of higher hierarchical ranks, and the substitution of their local society and functions. Until 1910, modern industry only elevated 5–7 settlements to the rank of the town. Within the Carpathian basin significant differences were manifest between the urban structure of the Alföld towns and towns of the other regions, since on the Alföld, urban functions settled in dense but agrarian population concentrations, so that their „specific values” were low and for this reason their identity as towns is debated. The quantity of urban functions they served however, were not disadvantaged compared to towns of other regions of the country.

De Cevins, Marie-Madeleine: The Assistance to the Poor and the Sick in the Late Medieval Hungarian Towns

The main purpose of this study is to determine whether the hospices and other charitable institutions of the kingdom of Hungary were numerous and active enough to insure the assistance to the poor and the sick at the end of the Middle Ages (*i.e.* during the fourteenth and fifteenth centuries). The author also tries to stress the originality of the Hungarian charity system.

The description of the different kinds of hospices existing in Hungary at that time (*hospitale, xenodochium*, otherwise *spittal, sichhaus, krankenhaus* in the German sources) shows that all of them depended on Church, particularly on the secular clergy (bishops, canons, parish priests), though monasteries of ancient and military orders still had charitable activities. Often dedicated to the Holy Spirit or to Saint Elizabeth, the Hungarian hospices appeared mostly during the second half of the fourteenth century. Nevertheless, even at the end of the fifteenth century, there were only one or two hospitals in most of the Hungarian towns, caring for something like 4000 people! Perhaps because the number of poor people and victims of plague epidemics (like the Black Death) were proportionately lower in Hungary, than in France, England or Germany in this period...

But other institutions could also provide help to the poor, like the confraternities, increasingly numerous from the middle of the fifteenth century. In their last wills, the most wealthy citizens always gave sums of money to the poor of the town. The two famous Franciscan preachers of Hungary at the end of the fifteenth century, Pelbart of Temesvar and Osvald of Lasko, emphasized in their sermons the importance of the gifts towards the poor in working out one's own salvation.

The Hungarian hospices were rather small: they could receive only about twelve persons at the same time, rarely more than twenty. Most of their hosts were poor, but not necessary sick. So the main tasks of the staff of these institutions were to give them a roof, some food, possibly clothes... Besides, they provided some spiritual support too: while living in them, people could attend mass and receive confession and Holy Sacrament in the church of the hospital.

At the end of the fifteenth century – that is very late in comparison with French, German or English towns –, the urban municipalities of the Hungarian towns began to take the hospitals under control, at least for the administration of their goods and incomes, and sometimes also for the nomination of their rector. The lay hospices appeared mostly in the first decades of the sixteenth century, showing both the strong increase of the number of indigents and the entering in a new age: the modern period.

Fallenbüchl, Zoltán: Pension – from Benevolence to Right

Before the pension system appeared in the 16th century in Hungary, the grant of land or food proved to be sufficient support for living. This was uncodified common law. In the 16–17th centuries this was modified for occasional donations of money (*Gratiale*), which became regular with the growing number of personnel in the official machinery and general, though not all at once, in the 18th century. In this respect, the oldest Hungarian *dicastarium*, the Hungarian Royal Chamber, the centre of financial matters was first. The other main aspect was that while the propertied were bearing the offices, only the poor received support. Types of pension were pension on the own right, widow's or orphan's pension. While in the beginning these were given by individual judgement, in the course of the century it became general, covering all systems of profession, but the least referring to the judicial posts occupied by good landowners. The council of the governor-general (since 1724) and the Royal Chancellery (reorganized in 1960) provided over the most developed systems of pension. In the beginning only the poor who occupied leading posts, later the entire administrative profession, finally the dependents also become pensionable. Maria Theresa driven by human sympathy, later Joseph crown prince (who became Kaiser Joseph II.) institutionalised the pension system, so that from the 1780's specialized literature testifies the systematisation of the pension which spreads from the royal public functionaries to the private economy and finally, in the 20th century to supporting the entire society.

Germuska, Pál: Industrial City, New City, Socialist City

This study seeks answer to three questions: Which criteria define the industrial, the new and the socialist city, which characteristics differentiate these from traditional, old cities, and which Hungarian towns might be called socialist ones? A survey of relevant literature has shown that contrarily to Hungary, where only slight attempts have been made to clarify terminology related to the subject, there is a variety of theoretical and empirical research going on internationally to explore cities founded after the Second World War. Based on Hungarian findings primarily, the author has set up a new definition to characterize socialist cities. The five criteria, according to which a socialist city is possible to define, are the following: a prominent position in redistributive systems; the domination of industrial functions; a majority of industrial workers among the population; the lack of urban tradition and urban centre; a dynamic growth and multiplication of the urban population. Along to these conditions, one can classify the following eleven Hungarian cities as socialist cities: Ajka, Dunaujváros, Kazincbarcika, Komló, Oroszlány, Ózd, Salgótarján, Százhalombatta, Tatabánya, Tiszaújváros and Várpalota.

Granasztói, György: Nagyszombat (Trnava, Slovak Republic), 1579–1711. The Territory of the Town as Narrative

Approaches of traditional urban history and social history neither succeed in the joint description of the early modern survival of the medieval middle class community and the emerging baroque ecclesiastical–university world, nor are they capable to cope with the fact that the economic decline of Trnava went hand in hand with a matchless cultural and architectural rise. The digital maps produced on the basis of tax inventories show that the number of houses did not vary equally on the territory of the town. The western part of the town hosting the Trnava middle class elite seemed to be shifting, the emergence of eastern ecclesiastical–university centre was accompanied by social change, and the new and complex unfolding of poverty (not examinable by economic categories only), was especially spectacular after the appearance of hovel rows clinging to the town walls – while unique stability characterized the bourgeois middle class house rows along the brook.

Other observable changes on the maps show the working of authority and political power mechanisms that shaped the territory of the town. Public buildings do not simply represent political power though. Ecclesiastical and worldly, middle class and church authorities strove with varying success to articulate themselves and (on real or symbolic terms) to appropriate one or the other spot of Trnava territory in the 16th–17th century. Variation gives expression to political changes occurring on the territory occupied by town dwellers. The transforma-

tion of middle class autonomy, the fall of Protestantism and the victory of the Baroque characterize these changes.

From the analysis the following consequences can be drawn. Firstly, the unique process of segmentation signalled by the varying quantity of houses had been going on since the 16th century on the territory of Trnava. On practical terms this means on the one hand the increase of difference between houses of poorer and better quality, on the other the decrease of homogeneity in the distribution of houses of similar value. This resulted in a greater variety of modest and valuable houses in the townscape. The appearance of shanty houses demonstrates the loosening of the relative homogeneity of the medieval middle class community. A further consequence is that the appropriation of space by the middle class, namely the allotment system that framed urban living and gave expression to the essence of autonomy going back to the Middle Ages, did not change. This fact demonstrates persistence over ages.

Kaposi, Zoltán: From Traditionalism to Modern Economy (Kanizsa Merchants and Their Business in the Latest Period of Feudalism, 1690–1848)

This study examines the commercial enterprises of the Batthyány market town Kanizsa. Contrarily to the conventional Hungarian pattern, this town primarily based its development on trade. Due to the continuous growth of population and economic capacity, by 1828 Kanizsa became the seventh biggest market centre of the country. By outlining their course of life, the paper presents the Greek, Christian and Jewish merchants. Until the Reform Age, Christian merchants formed the determining group in the town's trading system. According to statistics, the number of Kanizsa merchants began to grow in the 1820's.

In the case of Nagykanizsa, the analysis of the 1837 register of taxes shows that the average income of merchants belonging to the weakest group twice exceeded the incomes of those engaged in craftwork. An important point in this unfolding tendency was that while the number of merchants belonging to the highest category decreased, their wealth grew.

The tendency of commercial advancement observable all over Hungary was realized in this typical merchant town to a significantly greater extent than the average. Since merchants paid the most taxes, lived in the richest houses and occupied the centre of the town, one can rightly assume that they were the wealthiest in town. From England to Western Europe, the same process passed: merchants, shopkeepers, lawyers and innkeepers increasingly constituted the elite in the world of small towns.

Sonkoly, Gábor: Market Places and Towns of Transylvania in 1820

This article is a first attempt to define and analyse the system of Transylvanian market places on the basis of the 1820 tax roll, which is the only available source for this type of analysis from the period before regular censuses. Since the vast majority of the villages declared numerous market places, it is not possible to set up market areas exclusively dependent on one market centre (pure market area). The Principality of Transylvania could be rather characterised by a great number of market centres with overlapping market areas, which shows an important demand for exchange as well as an extended, but premature market system. Similarly to contemporary European urbanization trends, Transylvania is experiencing the phase of structural urbanization in the first third of the 19th century.

The regional differences of Transylvanian could be highlighted by the statistical analysis of the market place declarations of the villages. The Northern part of the Principality is covered by numerous market places including the most important ones (Marosvásárhely/Targu Mures, Kolozsvár/Cluj) in the whole of Transylvania. In this region many villages declare more than ten market places, which shows the great demand for new economic solutions for the increasing problem of overpopulation.

Though the 1820 tax roll does not include the Saxon part of the Principality, it is possible to sketch its market place structure based on the declarations from neighbouring areas. Here one can note a less numerous, but more mature market place system, in which the importance of a market place correlates with its size and administrative function. The Eastern part of Transylvania is characterized by a rather poor market system, in which some market place manage to establish a pure market area.

Concerning the integration of the Transylvanian market place system to that of the neighbouring countries, there can be seen a strong relationship only between the North Eastern part of Hungary and the North Western part of Transylvania. Other borders do not seem to be crossed by important trade lines. It must be noted, however, that the tax roll analysis could not refer to long distance commerce.

Tilcsik, György: The Commercial Role and Significance of Szombathely in the Reform Age

This study presents in the first place how important commerce has been throughout the history of Szombathely, going back to its significant medieval commercial function and proceeding with a powerful development that was encouraged by the elevation of the market town to an episcopal see in 1777. Furthermore, the study points out the role that Szombathely played in the commercial life of Transdanubia, more closely of Western Hungary.

After dealing with the general conditions of commerce in a market town, the life of a town market that regularly brings great business and is visited from afar, finally the society of Szombathely merchants, their domestic and foreign connections, the study looks at the number and social composition of Szombathely merchants, and at the commercial importance of the town at two different periods. The examination of the 1828 national census and the body of data collected in 1847 with a different purpose shows that the commercial weight and significance of Szombathely did not decrease or cease in the Reform Age, on the contrary, it accelerated while the role of Kőszeg gradually decreased. Within a few decades these towns changed roles, which resulted around the end of the Reform Age in Szombathely becoming not only the first among all settlements in Vas county but in directly lining up behind Sopron and Nagykanizsa and becoming one of the most important commercial centres of Western Hungary.

Walter, François: Problems of the Definition of Town in the 19th Century Europe

For numerous European countries, the 19th century has been the century of the city and of its spectacular growth. This article questions the effects of city transformations on the archetypal perception of the urban form in Occident: this one imposes as evidence that the city can only exist when bounded and delimited. The first part details the tension between two tendencies: one pushes for the demolition of fortifications parallel to the extension of the city, the other one develops complex strategies of reconstruction of the urban limits. In the second part, we show how formal modifications of the urban fabric are accompanied by a redefinition of the status of cities. In particular, it has been necessary to find definitions of the city based on something other than the evidence of the closed form. This is how, in continental Europe, we experiment with two main traditions. One of French inspiration favours the statistical definition, the other of Germanic inspiration insists on a juridical conception of the city. The third part of the article moves on to the complex question of the social repercussions of these evolutions; more precisely, it shows how the forms of the social cohesion alter. The attachment to the territory of the city through the system of bourgeoisies loses its relevance. New forms of appropriation of the urban space superimpose old ones.

A KORALL szerzőinek,

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrektúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokot, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.
Nemzeti Sport 1925–1935.
 Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
 (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest
 Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest
 Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]
 Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.
 Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.
 [mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbáasatások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18. [Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyserűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnév, több szerzős mű esetén (hosszú) kötőjellel válasszuk el a szerzőket (szerkesztőket)]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –
 ELTE Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
 1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép.
 (1) 209-05-55/6874; korall@mailbox.hu

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu
 Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@mailbox.hu
 Granasztói Péter, grana@neprajz.hu
 Klement Judit, eperfa@hotmail.com
 Lengvári István, lengvari@bml.hu
 Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu
 Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület

2003. évi konferenciáját

SZEMÉLYES IDŐ – TÖRTÉNELMI IDŐ

címmel Kőszegen, augusztus 29–30-án tartja.

„Komolyabban kéne venni azt a kurva időt” – mondja Esterházy Péter forgatókönyve szerint Gothár Péter „Idő van” című filmjének egyik gyermekszereplője (és éneklő Cserháti Zsuzsa rekedtes hangja) valamikor a nyolcvanas évek elején.

A történetírásra (és azon belül a társadalomtörténetre) ráfér valami hasonlóképp mellbevágó mottó, hiszen olyan gyermeteg ártatlansággal siklunk el szakmánk egyik alapvető kategóriája mellett, mintha születésünktől fogva mindent tudnánk az idő természetéről és az „időkezelés” szakmai szabályairól. Ha önkritikusan elgondolkozunk azon, mit is tanulunk szakmai szocializációnk során az időről, ha megpróbálunk szembenézni azzal, hogy mit is teszünk munkánk során vele, teljesen indokoltnak tűnik, ha felfogásunkat legyenyhébben naiv jelzővel illetjük. Pedig ma már az idő kategóriája fontos vizsgálati témává vált olyan társ(adalom)tudományokban, mint a néprajz (antropológia) vagy a szociológia, amelyeket pedig éppen felfogásuk „történetiségének” hiányai miatt szoktunk előszeretettel bírálni. Az előbbi szakma, a Néprajzi Múzeum nagysikerű kiállítása kapcsán, két kötetet is közzé tett a közelmúltban: az egyikben a nemzetközi szakirodalomból fordítások, a másikban hazai szerzők munkái találhatók. (*Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* Szerk. Fejős Zoltán. Osiris, Bp. 2000; *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok.* Főszerk. Fejős Zoltán. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Bp. 2000.) A szociológia már bő évtizede fordításkötetet publikált az idő szociológiai kérdéseiről (*Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Vál. Gellériné Lázár Márta. Akadémiai, Bp. 1990.), legutóbb pedig éves vándorgyűlését szentelte ennek a problémának. A közgazdaságtan is felismerni látszik az utóbbi időben, hogy valahol útközben elveszítette a történelmi időt, minden bizonnyal már akkor így volt ez, amikor Keynes szellemesen így érvelt a történelmi rövid idő mellett: „hosszú távon mindnyájan meghalunk”. Vannak persze olyan rokontudományok is, amelyek napjainkban épp szabadulni igyekeznek a történelmi időfelfogás abroncsaitól, gondolkunk napjaink irodalomtudományára (Kulcsár-Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája. A korszak- és századforduló mint értelmezési startégia. *Literatúra*, 1996). A humán tudományok nagy együttese azonban láthatóan nem kerülheti meg a kérdéssel való foglalkozást (*Café Babel.* Korszakok. 1993. 4.; *Helikon. Irodalomtudományi Szemle.* A korszakok alakzatai. 2000. 3.).

A történetiség szűken kronológiai nézőpontján túl vajon mi mit tudunk hozzáadni a történelmi időképzetek vizsgálatához? Tudjuk, hogy a történetfilozófiát (és a teológiát) régóta intenzíven érdekelte nemcsak a bibliai hét nap, a hét bő és hét szűk esztendő körforgása, vagy a pontszerű, folyamatos, vagy ritmusos idő, hanem magának a nagybetűs Történelemnek a vége (célja, értelme). Hogy van-e? De vajon adunk mi érdemben a történetfilozó-

fiára? Eközben a laikus közvélemény (és a bulvársajtó) elemi érdeklődéssel fordul minden felé, ami az általunk szokásszerűen használt időfelfogást megbolygatja: legyen szó akár egy-némely évszázadok eltüntetéséről (kitalálttá nyilvánításáról), vagy a történelem végéről, a posthistoire-ról. Elintézzük a dolgot azzal, hogy sarlatánságnak nyilvánítjuk az ügyet, pedig lehet, hogy csak arról van szó: időélményeinkhez, időképzeteink szükségleteihez képest nem elég gazdag az a kínálat, amelyet a történész és Történelem nyújt az évszámok közé szorított lineáris kronológia, illetve az ún. makrotörténelem korszakolása révén. Talán az Annales koncepciója a hosszú időtartamokról („longue durée”) hozhatott változást a társ(adalom)tudományok számára (magyarul: Fernand Braudel: A világ ideje. Részlet Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. 3. k. *Világtörténet*, 1980. 4. 3–70) De hány fényévre vagyunk manapság is a hosszú időtartamokhoz, vagy akár a ciklikus időszemlélethez? (Kövér György: Korszakolás és korszaktudat. A 19. századi periodizáció kérdései a társadalomtörténetben. In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Új Mandátum, 2002. 351–360.)

A történetírásban közben olyan újabb irányzatok, forrásrögzítési és kezelési technikák, módszerek jelentek meg, amelyek középpontba kell, hogy állítsák a történeti időkezelés kérdéseit. Nem érhetjük be avval, hogy darabokra tördeljük az időt, vagy éppen műtétileg leválasztjuk egymásról a különböző idősíkokat (mint egy 20. századi regényben szokás Proust óta). Mégis mintha valami hasonló történe velünk. A nyomás, hogy ezekkel a jelenségekkel foglalkozunk, két irányból nehezedik ránk. Egyfelől döbbenet tapasztaljuk, hogy rég a történelmi sülyesztőben levőnek hitt eszmék, formák, sztereotípiák támadnak fel „tetszalott” állapotukból, és bizony a történetírásban is felütik a fejüket. Másfelől a hagyományos történetírással szemben sokasodnak a posztmodern kihívások, amelyekben mindaz, amit a jelen és múlt viszonyáról, történész és az általa alkotott történelem kapcsolatáról szilárdan hittünk és hirdettünk, megkérdőjeleződik azáltal, hogy a mű, a Történelem pusztá konstrukcióvá nyilvánítatik. Elmosódni látszik a határ faktum és fikció között, miközben egy történész legbelül mindig is tudja, hogy az ún. tények (re)konstrukciójához szükségeltetik némi képzelet. Közben tömegesen kerültek a történész látókörébe (és interjú formájában készülnek) olyan orális, audiovizuális források, amelyek elemzésekor már nem használhatók automatikusan a hagyományos forráskritika aranyszabályai (hogy amit három forrás állít, az már tudvalevően úgy is volt), hanem szükségképpen átkerül a hangsúly a személyes történelemre. Nem az ahogy volt, hanem az ahogy megéltük történelmére.

Konferenciánk a történetírással szembeni kihívásokra reagálva abban az értelemben kíván korszerű lenni, hogy megpróbál szembenézni a személyes és történelmi idő elméletileg is vitatott, de mindennapi szakmai gyakorlatunkban is aktuális kérdéseivel.

Az alábbi szekciókat tervezzük:

1. Az idő a társadalomtudományokban és a történelemben (részben előre felkért előadással)

2. A „kísértő múlt”, avagy „jelen a múltban”: „időtlen” és „visszatérő” hagyományok, időcsúsztatások, időszerűtlenségek (anakronizmusok) a közgondolkodásban és a történetírásban. (A rendhagyónak, deviánsnak tekintett időzavar-jelenségek és a kontinuitás/diszkontinuitás probléma.)

3. A „boldog békeidőktől” az „átkosokig”: korszakképzés a makrotörténelemben, illetve a memoárokban és az oral historyban (Hogyan viszonyulnak egyes történelmi korszakok történészek által alkotott előjelei például az egyéni visszaemlékezések pozitív vagy negatív gyermekkor-képeihez?)

4. Órák, napok, hónapok: körforgás és szezonális a naplókban, kalendáriumokban, krónikákban (A mindennapi élet körkörös időstruktúrái a historiában.)

5. A források belső idősíkja és a történész perspektívája (Hogyan lehet például egy statikus, életciklus végi forrásból, egy végrendeletből, hagyatéki leltárból az egész életre visszamenő következtetéseket levonni? Hogyan lehet statikus metszetekből dinamikus képet előállítani?)

Kövér György

Mint tapasztalatból tudjuk, a konferencia végleges szekcióbeosztása csak a beérkezett jelentkezések után alakul ki, ezért arra kérünk minden jövődöbeli előadót, hogy a kiválasztott szekció sorszámanak és címének megjelölésével, maximum egyoldalas szinopszis kíséretében 2003. június 1-ig küldje el jelentkezését Kövér György címére:

ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék,
1088 Budapest
Múzeum krt. 6–8.
E-mail: kovgyuri@ludens.elte.hu

Az előadókat arra kérjük, hogy részvételi szándékukat a Vas Megyei Levéltár szervezőinél is jelezzék. Ugyanezt kérjük azoktól is, akik a konferenciára nem előadóként jelentkeznek, de érdeklődnek iránta, várható érkezési időpontjukat, szállás- és étkezési igényüket juttassák el 2003. június 1-ig Tilcsik György címére:

Vas Megyei Levéltár,
9700 Szombathely
Hefele Menyhért u. 1. Pf. 78.
E-mail: leveltar@rik.bdtf.hu.

Az így kialakult végleges konferencia-programot, valamint az elszállásolással és étkezéssel kapcsolatos befizetési csekkeket Szombathelyről küldjük meg minden jelentkezőnek.

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Balassi Kiadó Könyvesboltja
1023 Margit u. 1.

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Könyvtár
1088 Múzeum krt. 6/8.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Írók Boltja
1061 Andrássy út. 45.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Múzeum Antikvárium
1053 Múzeum krt. 35.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencsek u. 27.

JPTE Student Service Könyvesbolt
7624 Ifjúság út 6.

Móricz Zsigmond Könyvesbolt
7621 Jókai u. 25.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.